

॥ श्रीवेणुगीतसुबोधिनी ॥

श्रीमद्भागवतम्—इत्यंशरत्नचञ्चलं पद्माकरसुगन्धिना ।

न्यविशद् वायुना वातं सगोगोपालकोच्युत

सुबोधिनी—अष्टादशे गोपिकानामासक्तिर्वर्ण्यते स्फुटा ।

वर्ण्यवर्णकभेदेन गोपानामपि सोच्यते ॥ १ ॥

प्रवेशबोधने तासामुद्बोधाय निरूपिते ।

तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति हि ॥ २ ॥

टिप्पणी—अष्टादशेऽप्याये गोपानामपि सोच्यत इत्यत्र—बालका हि यत्किञ्चिदनुमतमनुभूय स्ववास्यस्वाभाव्यादेवोत्साहवशात् सर्वेषामपि तद् वदन्ति तथा नैतैरुक्तं किन्तु प्रभवासत्तया । तस्यास्त्वयं स्वभावो यत् स्वसमानशीलेष्वेव स्वसर्वस्वतया ज्ञातं प्रमुचरित्रं व्यक्ततया वादयति । तादृक्त्वमेतारवेधेति गोपाः स्वस्वशृङ्गे ताभ्य एव समाचक्षुः । इदमेव सम्यक्त्वं चक्षणे । एतेन यथा दिवैतासां गुणगानं तथैतेषां निशीति ज्ञापितं भवति । एवञ्च प्रकरणादौ ज्ञापितमिति तदन्ते च तज्ज्ञापितमन्तरङ्गक्रीडार्थं वनप्रवेशे गोपालसाहित्यकथनेन । अन्यथा प्रतबरदानार्थं गच्छन् यथैतान् सङ्गे न नीतवांस्तत्कार्यं कृत्वैभिः सहितो जातस्तद्वद्वयं “त्यय गोपैः परितुत” इत्यनेन तथात्रापि कुर्यात् तदेतद्वदि कृत्वोक्तं गोपानामपि सोच्यत इत्याचार्यैः । यथा स्वामिन्यो गृहेषु स्थिता अपि वने दिवा कृतां लीलां भगवद्भावानुभावेन स्वहृदयैष्वनुभूय गायन्ति तथैतेपि निशि कृतां लीलामासक्तिभरानुभावेन स्वस्वहृदयेष्वनुभूय गायन्ति । सा चातिगोप्येति शुकैः स्फुटतया बोका । एतद्गानकथनेनैवोक्ता भवति । गानहेतुभूतासक्त्यस्तुल्यत्वात् सा च ज्ञापितैवेति तत्कार्यमपि सुतरां ज्ञापितं भवति । तदेतदुक्तं वर्ण्यवर्णकभेदेनेत्यनेन । वर्ण्यं वर्णनीयं रात्रिचरित्रम् । वर्णका वर्णनकर्तारो गोपाः । तत्र दिवा-चरित्रं स्वामिन्यश्चेतिभेदः ॥ का. १ ॥

आसक्तिनिरूपणमुपपादयन्ति तद्गुणेष्वित्यादिना । अत्रैतज्ज्ञेयम् । गुणासक्तिलक्षणकार्येण भगवद्वासक्तिर्ज्ञाप्यते । आसक्तिः प्रेमोत्तरभाविनीति तन्निरूपणेन प्रेमपि निरूपितो भवति । स चाद्यश्लोकेन निरूप्यते । स तूद्बुद्ध एवासक्तिं जनयति । अयं तु लौकिकवत् कोकिलादिकृजनेन नोद्बुद्धो भवत्यलौकिकत्वादतः प्रमुक्तमेव च तदुच्यते ॥ का. २-३ ॥

श्रीवेणुगीतस्य श्रीसुबोधिनीटिप्पण्यपरि श्रीपीताम्बरनिरुक्तो लघुप्रकाशः ।

अष्टादशेऽप्याये सामान्यविशेषभावः सङ्कति-रित्यभिप्रायेणाष्टादश इत्यादि । विशेषमेवाहुः स्फुटेति । अत्र तृतीयपादो देहलीदीपवदुपपत्तौ करोति । गोपानामासक्तिर्न स्फुटेति टिप्पण्यां साधुपपादयन्ति बालका इत्यादिना । एतद्गानकथनेनेति । अन्ये तद्वद्वरुणाणीत्यत्र गोपकर्मज्ञानकथनेनेत्यर्थः ॥ का. १ ॥

श्रीवेणुगीतस्य श्रीसुबोधिनीटिप्पण्यपरि श्रीपीताम्बरनिरुक्तो गृहप्रकाशः ।

अष्टादशेऽप्यायतारस्य निरूपयन्तः पूर्वाध्यायादि-सङ्कतिमगृह्यादश इति । ‘जनास्तापं जहृगोप्यो न कृष्णहतचेतसः’ इत्यन्तेन स्वामिनीनामासक्तिर्नि-रूपिता । तथा पूर्वमपि । परन्तु वर्णानामसावाहृषदिर्न स्फुटेत्यस्मिन्प्राये स्फुटा निरूप्यत इति सामान्य-विशेषभावः प्रकरणाध्याययोः सङ्कतिरित्यर्थः नन्वस्मिन् प्रकरणे मुख्यः श्रीणामेव निरोध इति पूर्वं पञ्चाध्यायी-सिद्धस्य गोपनिरोधस्यैतदर्थत्वं वक्तव्यं तदत्र कथमि-

आसाक्तिः प्रेमपूर्वैव प्रेमापि हरिणा कृतम् ।

उद्बोधकं च हरिणा कृतं नान्येन केनचित् ॥ ३ ॥

आसत्तया वर्णनं तस्माद् विद्यान्ते वर्ण्यते स्फुटम् ॥ ३१ ॥

फलितमाहुरासत्तया वर्णनमिति । आसक्तौ सत्यामपि यावद् भगवान् स्वयं न ज्ञापयति तावत् स्वरूपलीला न ज्ञातुं शक्यन्ते यतस्तस्माद्वेतोरेकेन श्लोकेन 'वर्हापीड'मित्यनेन गानोपक्रमान्ते विद्यारूपं सपरिकरं ब्रह्मस्वरूपज्ञानं स्फुटं यथा भवति तथा वर्ण्यत इत्यर्थः । पूर्वं नादब्रह्मात्मकामूर्त-विद्यामन्तरेवानुभावयित्वान्तरेव तत्फलभूतं गानेन स्वरूपानुभवं कारितवान् । अमेतु स्वलोकात्मकव्यापि-वैकुण्ठस्य बहिरनुभवात्मकविद्याया तत्फलभूतं बहिरङ्गसङ्गेन स्वरूपानन्दानुभवं कारयिष्यतीति ज्ञापनायाप्यत्र विद्यास्वरूपमिति ज्ञेयम् । यद्वा श्लोकपञ्चकानन्तरं गानारम्भोक्तिव्यञ्जितमर्थमाहुर्विद्यान्त इति । विद्याया अन्त इत्यर्थः । सा हि पञ्चपर्वोक्तिका । तथा च गानोक्तेः पूर्वश्लोकेषु तत्समानसङ्ख्योक्त्या तेषु तत्त्वं लक्ष्यते । तथा च ब्रह्मविद्यातोष्याधिक्यं तस्या अपीदं फलमिति ज्ञाप्यत इत्याशयः ॥ का. ३१ ॥

सुबोधिन्यां नन्वासक्तिवर्णनप्रस्तावे हृन्दावनप्रवेश-कृत्जनयोर्वर्णनस्य किं प्रयोजनमत आहुः प्रवेशोत्पादि । उद्बोधोपायेति । आसक्त्युद्बोधाय । मूले गुणवर्णनाद् गुणासक्तिरेव स्फुटा न तु भगवदासक्तिरिति प्रथमं श्लोकद्वयेन न सङ्गच्छत इत्याशङ्कायां टिप्पण्यामाहु-रासत्तयात्प्रादि । ज्ञाप्यत इति । स्फुटीक्रियत इत्यर्थः ॥ का. २ ॥

नन्वेवं सति गुणेष्वेव मुख्यसक्तिरायाति न तु भगवतीतिशङ्कायामाप्यपदयोक्तप्रवेशबोधनाभ्यां भगवदासक्तेरेव मुख्यत्वं बोध्यत इत्याहुरासक्तिः प्रेमपूर्वैत्पादि । तद् विद्वेष्यन्ति टिप्पण्यामास-क्तिः प्रेमोत्तरेत्पादिना । तथा च यदि भगवन्तस्ताद्य प्रेमा न स्यात्त हृन्दावने प्रविशेत् प्रविश्य वा न बोधयेत् । यतः प्राविष्टबोधयथातस्ताद्य भगवतः सोस्तीति निधीयते । तेन भगवतः स्वस्मिन् प्रेमाव-गयैवासामासक्तिरुद्बोधेति तत्र मुख्यं न तु गुणा-सक्तिरिति भावः ॥ का. ३ ॥

त्याकाशध्यायां गोपेष्वपि तामाहुर्वर्ण्येत्पादि । तथा च तद्वर्णनप्रयोजकत्वेन गोपनिरोधस्यापि तदर्थत्व-मित्यर्थः । गोपानामासक्तिरं स्फुटेति टिप्पण्यां ताद्य-पाद्यन्ति बालका हीत्यादिना । एतद्वानकथने-नेवोक्तिः । 'अग्रे तद्वत्तुपाधी' स्वयं गोपकार्यक-गानस्य सिद्धत्वाद्न स्वामिनीगानकथनेनैव ध्वजिता । तदाहुर्गानेत्पादि ॥ का. १ ॥

सुबोधिन्यां नन्वासक्तिवर्णनप्रस्तावे हृन्दावनप्रवेश-कृत्जनयोर्वर्णनस्य किं प्रयोजनमत आहुः प्रवेशोत्पादि । प्रवेशोपाधेन तासां प्रेमोद्बोधाय निरूपिते । नत मूले 'गोपैस्तयोस्तद्वत्तु'मित्यादिपूर्वाभ्यामे गुण-वर्णनाद् गुणासक्तिरेव तेषां स्फुटा न तु भगवदासक्ति-रित्यासक्त्या वर्णनकथनं कथमित्याशङ्कायां हेतुस्तद्-गुणेष्विति । तद्गुणेष्वित्यादिना यदुक्तं तटिप्पण्यां स्फुटीकृत्यस्यासत्तयात्प्रादिना । कारिकायां हि हेतौ बोध्यः । तदाहुर्ज्ञाप्यत इति । स्फुटीक्रियते ॥ का. २ ॥

नत ये गुणासक्तास्ते, गुणिन्यासत्ता भवन्तीति न नियम इति भगवदासक्तिर्गोपीत्यादित्याकाशध्याया-मासक्तिः प्रेमपूर्वैवेति यदुक्तं तद्विद्वेष्यन्त्या-सक्तिः प्रेमोत्तरेत्पादिना । तथा चायं श्लोकं गोतोपासत्तादिरवकथनेन प्रेमापि निरूप्यते । यद्दि हि तेषां स न स्यात् भगवन्तस्तान् सङ्गे न स्थापयेदिति सा न गौणीत्यर्थः । नत भवत्वेवं तथा-प्यायश्लोकद्वयोक्तस्वामिनीप्रेमोद्बोधकस्य किं प्रयोजन-मित्याकाशध्यायां प्रेमापीत्यादिना यदुक्तं तद् विद्व-ष्यन्ति सा त्वित्यादिना । तदिति । उद्बोधकद्वयम् । तथा च यदि भगवन्तस्ताद्य प्रेमा न स्यात्त हृन्दावने

कालाधिको हरिश्चात्र पुरुषोत्तम एव च ॥ ४ ॥

त्रयोदशविधा लीला तत उक्ता पृथक् पृथक् ॥ ४३ ॥

भगवल्लीलार्थं पूर्वाध्यायान्ते शरद् वर्णिता ततोत्र लीलार्थं भगवतो वृन्दावनप्रवेश उच्यते इत्यमिति ।

इत्यम्भूता या शरत् तथा स्वच्छं जलं यस्मिन् वृन्दावनं तादृशमच्युतो न्यविशदिति-
सम्बन्धः । अत्रापि पूर्ववदाभिदैविकीभिः शक्तिभिर्लीला वक्तव्या । तत्र नायकोत्कर्षार्थमच्युत
इत्याह । तत्रापि गावोनुभाषिकाः । गोपालाः सेवकाः । शक्तीनां निर्भयत्वायैते देवाः साक्षिणः ।
रमणं जलस्थलभेदेन द्विविधम् । निर्भररमणे च वायोरपेक्षा । जलक्रीडायां तु नैर्मल्यं शीता-

श्लोकसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः कालाधिक इत्यादिना । द्वादशमासात्मकः कालो द्वादशाहः पुरुषश्च ।
इह तदधिकसङ्ख्याया मेये तदधिकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥ का. ४-४३ ॥

प्रविशेत् प्रविश्य वा न बोधयेत्ततः प्राविशदबोधयद्वात
स्ताह भगवतः सोस्तीति निधीयते । तेन भगवत
स्वस्मिन् प्रेमावगत्यैतासां प्रेनोद्बुद्धमिति स एव मुख्य
इत्येतज्ज्ञापनं प्रयोजनमित्यर्थः । तद् स्फुटीकृतमिति
फलितमित्यादिना ॥ का. ३ ॥

आसक्त्येति । भगवदासक्येत्यर्थः । एतदुपपद्यमान
परिचायकान्तरमाहुर्विद्यान्त इति । 'भक्त्या मामभि-
जानाती'तिवाक्याद् तथा भगवज्ज्ञानं भवति । यद्य
भगवदासक्तिर्न स्याद् 'ब्रह्मपीडे'त्यनेन विद्या नोच्येत ।
तथा चान्ते विद्या वर्ण्यते तस्मादासक्त्या वर्णनं
स्फुटमित्यन्वयः । नन्वेवं सति 'यमेवैष' इतिश्रुति-
विरोध इत्यादिद्वयां विद्यान्त इत्यादेस्तात्पर्यं टिप्प-
ण्यमाहुरासक्तावित्यादिनां । वर्ण्यत इति । श्रुतेन
वर्ण्यत इत्यर्थः । तथा च न श्रुतिविरोध इतिभावः ।
विद्यापदस्य तात्पर्यान्तरमाहुः पूर्वमित्यादिना ।
विद्यान्त इत्यत्र विद्याया अन्त इति समस्तपङ्क्तिं
पदमहीकृत्य पञ्चान्तरमाहुर्विद्वेत्त्यादि । एवं च 'वर्दा-
पीडे' श्लोकोक्तभगवत्स्वरूपात्मभयो ब्रह्मभावोत्तर-
मभिव्यज्य भवति 'भक्त्या मामभिजानाती'त्यभि-
प्रेक्षा । स चाप्रे'क्ष्यता'मित्यादौ स्फुटस्तेनाना-
यकं वर्णनं निधीयत इतिभावः ॥ का. ३२ ॥

आसक्त्येति । भगवदासक्त्या । नत्र 'कुसुमितघन-
राजी'त्यबोद्बोधकान्तरस्याप्युक्तत्वेनाबोद्बोधकान्तर-
स्यापि कल्पयितुं शक्यत्वाद् भगवत्कृतमेवोद्बोधकमि-
त्यत्र किम्मानमित्याकाङ्क्षायां विद्यान्ते वर्ण्यते स्फु-
टमित्यनेन यदुक्तं तद् विष्णुस्वरूपासक्तावित्यादिना
न ज्ञातुं शक्यते । 'यमेवैष' वृणते तेन लक्ष्य' इति-
श्रुतेन ज्ञातुं शक्यते । वर्ण्यत इति । श्रुतेन वर्ण्यते ।
तथा चेदंशुकृतं वर्णनमेव भगवत्कृतोद्बोधकोद्बोध-
कगमकं स्फुटमित्यर्थः । एवं च तस्मादितिपदमत्रापि
हेतुत्वेनान्वेतीति बोध्यम् । विद्यापदस्योपासनायामिव
साक्षात्कारोपि प्रयोगाद् तमभिप्रेत्य विद्यापदस्य तात्प-
र्यान्तरमाहुः पूर्वमित्यादिना । विद्यापदस्य तदुपपत्ति-
जिव विद्याशक्तावपि एवेविद्यान्त इति समस्तपङ्क्तिं
पदमहीकृत्य पञ्चान्तरमाहुर्विद्वेत्त्यादि । एवं च
'ब्रह्मपीडे'तिश्लोकोक्तभगवत्स्वरूपात्मभयो ब्रह्मभावो-
त्तरमाभिप्रेत्य भवति 'भक्त्या मामभिजानाती'
त्यभिप्रेक्षा । स चाप्रे'क्ष्यता'मित्यादौ स्फुटस्ते-
नानायासक्यैव वर्णनं निधीयत इतिभावः ॥ का. ३३ ॥

अभिज्ञास्वरूपं प्रकटयन्ति श्लोकेत्यादिना ।
कारिकायां वर्ण्यत इतिप्रिया सर्वत्राहु-
रुच्यते ॥ का. ४-४३ ॥

अभिज्ञास्वरूपं प्रकटयन्ति श्लोकेत्यादिना ।
कारिकाद्वये वर्ण्यत इतिप्रिया सर्वत्राहुच्यते ।
कारिकायां तु यतः प्रजापकृत्येपि हरित्वाह काला-
धिकश्च पुनरुपपत्त्यवस्थायां पुरुषोत्तमः शरा-
धरादुत्तम एवात्र भक्त्यावयो वर्ण्यते चोद्बोध-
संशुच्यतामकृततः सा लीला तथेत्यर्थः ॥ का. ४-४३ ॥

कुसुमितवनराजिशुष्मिभृङ्गादिजकुलजुष्टसरःसरस्मिहीध्रम् ।

मधुपतिरगगाह्य चारयन् गाः सहप्रशुपालवलश्रुकूज वेणुम् ॥ २ ॥

भावश्च । शरदा नैर्मल्यं शीताभावश्चोक्तः । शरत्स्वच्छजलमिति । शरदा स्वच्छमि जलानि यत्र । विशेषतः कर्मानिर्देष्टव्यं क्रीडार्थं जलप्रवेशश्च । मध्याकराणां शुभं यो मन्त्रः शैत्य-
सहितस्तद्गान् सुगन्धी । एतादृशवायुना धातं वनं व्यविशेत् । गन्धवत्त्वेनैव मान्यमुक्तम् ।
एतावदेव क्रीडायापेक्षितम् । विशेषणवर्णनाधेन माधान्यास विशेष्यनिर्देशः । नितरां नरेव
आधिदैविकपर्यन्तः ॥ १ ॥

प्रवेशमुच्यता देवतोद्बोधनमाह कुसुमितेति ।

मधुपतिर्गाश्चारयन् वेणुं चुकूज । तसन्तापिपतिः सरसःशृङ्गासत्त्वा धर्मं कुर्वन् क्रिया-
ज्ञानशक्तिसहितो देवतोद्बोधनाय वेणुनादं कृतवान् । उद्बुद्धा देवताः सामग्र्यभावात् रता
भवन्तीति भगवतो मधुपतित्वं निरूपितम् । विभावादीन् निरूपयति । कुसुमिता या वनराज-
यस्ताम्रिये शुष्मिणो मत्ता जाता भृङ्गाः श्लिष्यतेषां कुलान्यवान्तरजातिभेदास्तैर्जुष्टानि
सरितः सरांसि महीध्राः पूर्वताय शस्तिस्तानेव वा । मरुबज्रावः । एवंविधमवगाह्य तबत्वा-
नपि विविधातुद्बोधयितुं केवलं शृङ्गारार्थमेव कृतं कृतवान् ॥ २ ॥

इत्यंशरत्स्वच्छजलमित्यत्र-मन्त्रादीनां निर्मलत्वादेत्यादि । अलौकिकस्त्रनिर्गन्धत्वाभावाधिकधर्म-
त्वज्ञापनायैतदन्तर्भिषेपु गोपनाय भगवद्भोग्यसीमन्तिनीषु शक्तितुल्यभोगः । स्वाम तद्विषयारहितः कुल-
भोगसम्पर्को यथाधिकारं तत्र प्रवर्तयेच्च साक्षी भवति यथा परमात्मा । तादृशत्वमगदृक्त्वाद् गोपेव-
लीति साक्षित्वमुक्तम् ॥ १ ॥

कुसुमितेत्यत्र-धर्मं कुर्वन्तित्यादि । धर्मो हि साक्षात्परम्पराभेदेन चतुर्वर्गस्यापि साधकः ।
अवगाहनं च तत्रतत्र तथावया लीलाकरणार्थम् । एवं सति लोकसिद्धे कार्यान्तरे दिना तत्र गमनं
चिरं स्थित्यादिकं च लोकावकटं लोके विहीयितव्यलीलाज्ञानं च रसविरहमिति सर्वसमाज्ञानपूर्वकं
सर्वसम्पादकं गोचारणमितिभावेन अर्थत्वोक्तिः ॥ २ ॥

तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्य वेणुगीतं स्मरोदयम् ।

काश्चित् परोक्षं कृष्णस्य स्वसखीभ्योन्ववर्णयन् ॥ ३ ॥

तद् वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम् ।

नाशकम् स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप ॥ ४ ॥

बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोःकर्णिकारं

विभ्रद् वासः कनककपिशं वैजयन्तीञ्च मालाम् ।

रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया घूरयन् गोपवृन्दै-

वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद् गीतकीर्तिः ॥ ५ ॥

एवमुद्बोधनमुक्त्वा ताभिः सह स्मरणे कामिनीकामोद्बोधकत्वात् कूजितस्य व्रज-
स्त्रियोऽप्युद्बुद्धकामा जातास्ततः कामवशाद्भगवदुद्बोधार्थं स्वसखीभ्यः स्वसमानशीलव्यस-
नाभ्यस्तद्गुणान् वर्णयितुमारेभिर इत्याह तद् व्रजस्त्रिय इति ।

आसमन्ताच्छ्रुत्वाधिदैविकत्वात् । अन्यथा कथं वनस्थितो वेणुतादो व्रजस्थिताभिर्तो-
षिकाभिरेव श्रूयेत? यथा सर्वे देवा उत्पिता एवं स्मरोपि ॥ उद्दीपनविभावत्वाद्भादस्य । तन्मध्ये
काश्चन स्मरेण मूर्च्छिता एव । काश्चित् पुनः कृपया भगवत्सङ्गं प्राप्य कृष्णस्य परोक्षे
विद्यमानाभ्यः स्वसखीभ्योऽनु भगवत्करणानन्तरमेवावर्णयन् वर्णितवत्यः ॥ ३ ॥

तासामपि पुनः कामोद्बोधे विशेषतो वर्णनाशक्तिर्जातेत्याह तद् वर्णयितुमिति ।

तत् स्वातुभूतं भगवद्रूपं वेणुगीतं वा वर्णयितुं कार्यतः कारणतः फलतः स्वरूपतश्च
निरूपयितुमारब्धवत्यस्ततो मध्ये वर्णनार्थं कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्यस्वतस्मरणजातेन स्मरेण
यो जातो वेगश्चिच्चान्तर्गतेन विक्षिप्तमनसो जाताः । नृपेति सम्बोधनं धर्मवत्त्वेन
जितेन्द्रियत्वाय ॥ ४ ॥

ताभिर्वर्णयितुमशक्यं स्वयं वर्णयति तथात्वज्ञापनाय बर्हापीडमिति ।

तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्येत्यत्र-गोपिकाभिरेव श्रूयेतेति । एतदितरव्यवभावात् प्रमाणापेक्षाया-
दियते । भगवान् हि सप्रयोजनकमेव कार्यं करोति । न स्वन्यथापि जीवन् । अत्र च रमणार्थं भावो-
न्मेषप्रयोजनम् । एवं सति यासु तदभावस्तासु तच्छ्रवणं निष्प्रयोजनकमिति प्रमुने करोत्येवेति
व्यस्य । एतेन श्रुतं सर्वं परन्तु स्थायिभावोत्रैवास्तीत्यत्रैव तदुद्दीपनं नान्यत्रेति निरस्तम् ।
स्वभावस्य तादृक्कृत्यसम्भव इत्युक्तत्वात् । नादनिष्ठासृज्यस्य स्वप्रवेशमात्रेणैव भगवदीयत्वकरणलक्षण-
त्वभावदानिप्रसङ्गश्च ॥ ३ ॥

तद् व्रजस्त्रिय इत्यत्र-गोपिकाभिरेवेत्येवकार-
णात्पर्यं द्विष्यतामाहुरेतदितरेत्यादि । अत्र भगवता
दूरव्यवपदं न विदित्येववतो यत्र स्वामिनीभावत्वेनाह्नी-
कारस्तत्रैव स्थापितेति तासामेव अवर्णं नान्येषामिति
व्यङ्ग्यमेतदित्यादि ॥ ३ ॥

वर्णापीडेत्यत्र-नन्वयं श्लोकः पूर्वोत्तरश्लोकानन्वितः । तथा हि । पूर्वं वर्णयितुं नाशकशक्त्युक्त्वा
 घृम्दारण्यं प्राविशदित्युक्तेरमे चेतिवेणुरखं श्रुत्वा वर्णयन्त्योभिरेमिर इत्युच्यते । एवं सति स्पष्टवा-
 सङ्गतिर्मध्यस्थस्यास्य श्लोकस्येति चेदत्रेदं प्रतिभाति । आद्ये प्रवेशमात्रमुक्तं न तु विशेषतः कर्मो-
 क्तम् । द्वितीये च पूर्वं वेणुं सुकृजेत्युक्तम् । ततस्तत्कृतितमाश्रुत्येत्युक्तम् । तेन कृजनत्वभावा-
 देव भावोदीपनं प्राप्तम् । पश्चादप्रिमकार्यार्थं लीलाविशिष्टं स्वरूपं वेणुद्वारा प्रियेण गीतमाश्रुत्ये-
 त्युक्तम् । एवं सत्याश्रुत्येत्यस्यावृत्तिर्ज्ञेया । गीतं हि स्पष्टार्थकं रसनिरूपकं च भवति । तच्छ्रवणेन लीला-
 विशिष्टस्वरूपानुभयो ह्यभूदत एव कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्य इत्युक्तम् । तदा तस्याननुभवात् । ततस्तद्विना
 स्थातुमशक्तास्तद्भाषस्वभावादेव तदेवान्वयवर्णयन्नित्युक्तम् । एवदूर्जनं तदा, स्याद्यदि गुणलीलाविशिष्टं
 स्वरूपं सर्वाशेनानुभूतं स्यात् । प्रकृते च स्मरोद्यमेव गीतं प्रियेण कृतमिति न सर्वात्मना तदनुभवो-
 तोशक्तिरभूत् । एवं सति चिकीर्षितकार्यासम्पत्तिं दृष्ट्वा पूर्वं तादृशं नादं प्रकटितवान् यच्छ्रवणेन गुण-
 लीलाविशिष्टमुद्बुद्धरसात्मकं स्वरूपं सर्वेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु पूर्णमाविरभूत् तदा तदूर्जनमभूदभितो
 रमणमपि । एवं सति पूर्वं वर्णनाशक्तिमुक्तवामे तच्छक्तिहेतुं चैकेन श्लोकेनोक्त्वा शुका आहुरिति
 वेणुरवमिति । एवम्भूतं पूर्वोक्तश्लोकोक्तत्वं न तु पूर्ववत् केवलं वेणुरवमित्यर्थः । एवं सति तद् मज्जस्त्रिय
 आश्रुत्य तद् वर्णयितुं नाशकप्रनेवरूपत्वात्तस्य । इतिवेणुरखं-वर्णापीडेतिश्लोकोक्तं वेणुरवमित्यर्थः-
 श्रुत्वा वर्णयन्त्योभिरेमिर इति श्लोकसङ्गतिर्निःप्रत्यूहा सिद्धावसारत्त्येन रसानां क्रमेणाभिर्भावे महान्
 रस इत्येवं करणं दुर्लभत्वं चैतस्य रसस्य ज्ञापितम् । परमकाष्टापन्नस्वतन्त्रमहाफलदित्सर्वैवं कृतवान् प्रभुरिति
 ज्ञेयम् । अन्यथा शकशर्वादीनामज्ञानेऽप्युपेक्षावद्भाषि तथा भवेत् । अन्यच्च व्यापयाने स्फुटीभविष्यति ।

भावोदीपकत्वमात्रत्वं कृजनयमं इति तत्कार्यं सम्पन्ने तदूर्जने जायमाने स्मरवेगजक्षिप्तविशेषः
 प्रतियन्धक उक्तः । कृष्णचेष्टितस्मरणं आशक्तोस्मरवेगे च हेतुरुक्तः । तर्ह्येमेत्याद्यशकत्वात् सार्वदिकत्वाच्च
 वर्णनं न स्यादेवेति शङ्कामपनुदन्ने वर्णनायामुपपत्तिमादेकेन वर्णापीडितमित्यनेन । अत्रैवं ज्ञेयम् । सामोप-
 निपत्सु 'स्मरो वा आकाशाद् भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरस स्मरन्तो नैव कञ्चन शृणुयुर्न मन्वीरस
 विजानीरन् यदा वाच ते स्मरेयुषः शृणुयुः' इत्यादिना स्मरणस्यैव स्मरशब्दवाच्यत्वमुच्यते । स्मरणं
 स्मर इतिव्युत्पत्तेः । प्रकृते स्वामिनीनां मुखारविन्देषु स्वाभरणसाम्बन्धः प्रमुणाग्रिमप्रयोजनार्थमवश्यं
 कारणीयः । स च वर्णनेनैव भवति । तच्च न मुनासंरलितनादान्तप्रवेशं विना भवितुमर्हति । तद्य-
 वेशेपि पूर्ववत् कृष्णचेष्टितस्मृतौ न तत् सम्भवति । अत एव नदीवेगस्येवान्याप्रतिपक्षत्वं स्मरणस्य
 ज्ञापयितुं स्मरवेगेनेत्युक्तम् । अन्यथा न बदेत् । कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्यो नाशकप्रतावतैव
 चारितार्थ्यात् । अतो नादप्राधान्येनैव नादस्मरणं-तद्वेतुल्येनैव च प्रभुस्मरणं न तु प्राधान्येन-चेत् तदा
 सर्वं सम्पद्यत इति स्वयं विचार्य पूर्वमतथाकृत्वापि तदशक्तिं दृष्ट्वा कार्योपेक्षुद्बुद्धपूर्णशृङ्गाररसात्मक-
 मुद्बोधकाच्छादकविलेपकशक्तिमरनेनाखिलाङ्गयुक्तमपि स्वरूपं नादेनुभूयमानं एवानुभूतं भवति न तु
 पृथगित्येवम्भूतं नादं सम्पाद्य शुद्धपुष्टिस्थानं प्राविशत् पुष्टिमार्गाङ्गीकारं प्रकटीकृतवान् । तथा सति
 क्षेत्रासां साक्षाद्भोगः सम्भवति । अन्यथैतावत्करणं निःप्रयोजकं स्यात् । यथा चन्द्राङ्गीकारेण
 निवारणं कृतवानेवमेतदङ्गीकारेणापि कीर्तिद्वारा विश्रुत्य सर्वस्यैव दोषं दूरीकरिष्यतीति निदा-
 मयस्या लीलाया ख्यापयितुमन्ते विशेषणम् । एवं सति निःप्रत्यूहं रववर्णनमभूत् । अतो वर्णनाशक्ति-
 मुक्त्वा तत्साधनं मध्ये निरूप्यास्यामे तदुक्तम् । एतेन वेणुरवस्वरूपमेव वर्णितं भवति । अत
 एवेतिवेणुरवमित्येवाम उक्तम् । तेन पूर्वस्माद्विलक्षणत्वं नादस्य ज्ञापितं भवति ।

येथा पात्रस्थं रसं पाययितुमुदात्ततत्त्वात् हस्ते विघ्नद भवति पुरुषस्तथा स्वरूपात्मकं रसमेताभ्यो
 दातुमुद्यत इति ज्ञायत एतादृखपूरूपप्राकट्येनेति ज्ञापयितुं यपुर्विघ्नदित्युक्तम् ।

अथवा नटवरवपुरिति विशेष्यं पदम् । नटवरवपूरूपः प्राविशदिति सन्बन्धः । तदस्य
 वर्णापीडकणिकारवासोमालापदैः समं सम्बन्धः ।

वाक्यार्थोत्र वर्णनीयः । न तु रूपमात्रम् । तथा सति रूपं वेणुनादः- क्रीडा चेति-
त्रयं वर्णितं स्यादन्योन्यसम्बन्धे प्रकारविशेषश्च । एतादृशं वपुर्विभ्रद्वेणो रन्ध्रान् पूरयन्
वृन्दारण्यं प्राविशदितिसम्बन्धः । स्वरूपगुणलीला उक्ताः क्रमेणैव । वहाँ मयूरपिच्छं स
एवापीडः शिरोभूषणं यस्य वपुः । नृत्यनमयूरानुकरणं चैतत् । स चोद्बुद्ध रस एव तथेति
भगवतोऽप्युद्बुद्धरसात्मकत्वं सूचितं यवत्पत्नेन । अतो युक्तैवाशक्तिरिति भावः । नटवद् वरवच्च
वपुः । रसो हि द्विविधः । धर्मसहितः केवलश्च । केवलो नाट्ये प्रसिद्धः । धर्मसहितः सम्भोगे ।
भगवतो वपुरुभयविधमप्यत उक्तं नटवद्धरवदिति । वरः प्रत्यग्रभोक्ता । भगवांस्तु हृदयेपि
वर्तते । तावतापि ज्ञानिनामिव न तासां सुखमिति ज्ञापयितुं वपुषो भरणं निरूप्यते । न तु
स एव तथा । कर्णयोः कर्णिकारकुसुमं यस्य । अलुकसप्तमी । विभ्रदिति वा सम्बन्धः ।
कर्णिकारस्तु शृङ्गारोद्बोधकः । शृङ्गारस्तु सयोगविप्रयोगभेदेन द्विविधः । श्रोत्रे तदुभय-
प्रतिपादके । तयोः कर्णिकारसम्बन्धेन पूर्वं निरूपितो रस उच्छलितो भवति । तादृशस्तु
रसो गुप्त एव रसत्वमापद्यत इति पीताम्बरं वर्णयति कनककपिशं वासो विभ्रदिति ।
उद्बुद्धे रसे गोपिका वासो न गणयेयुरिति व्यामोहककनकतुल्यता निरूपिता । कनकवत्
कपिशं पीतमिति । माया हि सा । अतो यत्र वसनाकृतिरपि न सम्यगवलोकिता तत्र तेन
वसनेनाच्छन्नं रसं कथमुद्यादयेषु ? ततोऽप्याच्छादिकामाह कीर्तिमयीं वनमालां वैजयन्तीञ्च
मालां वि दिति । वै निश्चयेन सर्वजयप्रकाशिका वैजयन्ती । एवं रसद्वयं तदुद्बोध
आच्छादकं विशेषकं च रूपे निरूपितम् ।

स्वस्वरूपातिरिक्तस्य वपुषोत्राभावात्तद्गणोक्तिरसङ्गतेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुर्भगवार्थस्त्वित्या-
दिना । उक्तीरित्योद्बुद्धद्विविधरसात्मकं हि वपुः । रसश्च भावात्मकत्वात् स्वप्रियाव्यतिरिक्तेषु तादृशस्व-
स्याप्रकटनाशामूर्तत्वेन लोके प्रसिद्धः । वपुर्विभ्रान्तु बहिः स्वस्वरूपं प्रकटयन् भवति । तथायमपि
कुर्वन् वृन्दारण्यं प्राविशदिति । अत्रैवं ज्ञेयम् । शब्दात्मकत्वेनामूर्तत्वेन लोके प्रसिद्धा अपि वेदा
'वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिष्टु' इतिवाक्यात् विष्टे सार्वदिकशब्दमन्त्रात्मकमूर्तिप्राकट्यवन्तो यथा तथा
महानः साकारत्वात् सार्वदिकमेव रसात्मकं वपुर्वृन्दारण्य एव प्रकटितवान् । ह्येव प्राकट्ये तु मनोमात्र-
भोग्यत्वम् । बहिःप्राकट्ये सर्वेन्द्रियभोग्यत्वम् । एवं सति चक्षुराद्यविषयत्वे प्रियवदार्थाय मनोमात्रविषयत्वं
दुःखदमित्यनुभवसिद्धमतो भक्तार्थं तथेति । नत्विति । स एव भगवानेव । तथात्मभिन्नवपुषो भवेत्यर्थः ।

बर्हणीदेत्यत्र-आभासे ताभिर्वर्णयितुमशक्यं
स्ययं वर्णयति तथात्वज्ञापनापेति यद्वक्षते तत्र
वर्णनाशक्तिर्नानुवृत्तस्य स्मरणस्य तदेतुभूतस्य भग-
वत्स्मरणस्य चापेति सत्त्वात् पश्चात् कथं वर्णनशक्ति-
रित्याकाङ्क्षायां ताद्युपपारयितुं प्रभवः श्लोकासङ्गति-
शुद्धान्य वर्णवहेतुं स्वतन्त्रे प्रपञ्च्य स्फुटीकृतं नन्वि-
त्यादिना । पर्यं स्ततीति । वर्णनाशक्तिहेतोः स्मरणस्यापे-
ष्यावश्यकत्वेन विद्यमानत्वे सति । तथा चाग्रिमश्लो-
कावर्णनाशयसम्भवात् स्फुटीयासङ्गतिरित्यर्थः । नन्वि-
त्यादि । तथा च कर्मनिश्चायकत्वेन श्लोकसङ्गति-
रित्यर्थः । वर्णनाशक्तिहेतुं स्पृष्टादयन्ति द्वितीये च-
त्यादिना । अप्रिमकार्यार्थमिति । वर्णनात्पर्यम् ।

वेजयन्तीं च मालामित्यस्याभासे ततोप्याच्छादिका मिति । विशेषस्यापि वस्तुयायात्त्वज्ञानाच्छादक-
मस्तीत्याशयेनेदमुच्य । अन्यथाये विशेषकं च रूपे निरूपितमिति न वक्ष्युः ।

वर्हापोदेत्यस्य स्वतन्त्रेणैव चकाराद्यभावे कथमा-
वृत्तिः शक्यवचनेति शङ्कायामाहृत्येत्यस्यादृष्टौ बीज-
माहृतीति दीत्यादि । तथा च भोक्तृभेदादेवाप्यंदा-
दृष्टिः प्राप्यत इत्यर्थः । तदेव विद्वन्विति यच्छब्दव्युत्प-
त्त्यादिना । सङ्घटितेति कूजितवेणुगीतपदार्था-
पहेणुगीतेन कूजिताभिरिषमङ्गीकृतं तत्र बीजमाहृ-
स्तारतम्येनेत्यादि । यद्यपि श्रीमदाचार्यचरणोक्तैवा-
भासेन सङ्घटितः सिध्यति तथापि यदसङ्घट्यद्राव्यतत्स-
माधी प्रभुभिः कृतौ तौ सङ्घटितबीजाभिष्करणाय ।
तत्राप्येकवारं सङ्घटितबीजसङ्घातं यत्नमर्थाद्योद्दीपके-
त्यादिना समर्पितं तत्रादस्वरूपपरिचायनायेति ज्ञेयम् ।
एवं सत्यमकस्वरूपारके नादे प्रभोरेव प्राधान्येन द्वारं
तुम्बावात्तस्य गुणभावात् स्मरोद्भूयः । वर्णनीये च नादे
प्रभोः सर्वत्राविर्भावः परं न नादगुणमयेवेति नादस्य
प्राधान्यमिति तयोर्नादयोः स्वरूपं कल्पति ।

धर्मसहित इति । स्वतन्त्रमाभिष्करणं वा स्वप्रवृत्ता-
क्रिया तद्विशिष्ट इत्यर्थः । केवल इति । स्वाभिष्करण-
तादृक्तद्विशिष्टः । कमककपिदामित्यत्र सेति । कमक-
कपिद्वैतस्यार्थः ।

ननु चकाराण्यभावे कथमावृत्तिः शक्यवचनेति शङ्का-
यामाहृत्येत्यस्यादृष्टौ बीजमाहृतीति दीत्यादि । तत्र च
भोक्तृभेदादेवाप्यंदादृष्टिः प्राप्यत इत्यर्थः । भोक्तृभेदं
विद्वन्विति तच्छब्दव्युत्पत्त्यादिना । अशक्तिः स्वरूपमशक्ति-
व्युत्पादयन्ति चिकीर्षितेत्यादिना । सिद्धमाहुरेवं
सतीत्यादि । सङ्घटितेति कूजितवेणुगीतपदार्था-
पहेणुगीतेन कूजिताभिरिषमङ्गीकृतं तत्र बीजमाहृ-
स्तारतम्येनेत्यादि । पूर्वस्याख्याने स्मरवेगमरेन
पामरेणो व्याख्यातस्तथा सति सर्वात्मभाववतीनिः
इत्येतद्वर्णनं न भविष्यतीति शङ्का स्यादतस्तत्रादृष्ट्यर्थ-
स्वतन्त्रान्तरे स्मरवेगपदं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं
भावोद्दीपकेत्यादिद्वारापितं भवतीत्यन्तः । तेनाभि-
कारिभेदेनातृत्वपदमात्ममित्रेण ज्ञेयम् । किञ्च यद्यपि
श्रीमदाचार्यचरणोक्तैवाभासेन सङ्घटितः सिध्यति
तथापि यदसङ्घट्यद्राव्यतत्समाधी प्रभुभिः कृतौ तौ
सङ्घटितबीजाभिष्करणाय । तत्राप्येकवारं सङ्घटितबीज-
सङ्घातं यत्नमर्थाद्योद्दीपकेत्यादिना समर्पितं तत्रादृ-
ष्ट्यर्थः । एवं सत्यमकस्वरूपारके नादे प्रभोरेव प्राधान्येन
द्वारं तुम्बावात्तस्य गुणभावात् स्मरोद्भूयः । वर्णनीये च नादे
प्रभोः सर्वत्राविर्भावः परं न नादगुणमयेवेति नादस्य
प्राधान्यमिति तयोर्नादयोः स्वरूपं कल्पति ।

सुबोधिण्यां धर्मसहित इति । स्वतन्त्रमाभिष्करणं
वा स्वप्रवृत्ता क्रिया तद्विशिष्ट इत्यर्थः । केवल इति ।
स्वमभिष्करणत्वप्रवृत्तक्रियाविशिष्टः । नगार्वास्तिव्या-
देस्तत्स्य टिप्पण्यादुपपादयन्ति स्वस्वरूपेत्यादि ।
नन्वसम्यक्त्वेन प्रसिद्धस्य मृतेता प्रमाणं विना न इत्याका-
तीति तदर्थं तादृशपदवत्त्वप्रवृत्तमित्यादिना भक्तार्थं
तथेति । रूपप्राप्त्यस्य । सुबोधिण्यां तादृशपदान्तरप्रभवः
स्वतन्त्रान्तरभावाद्युपाया पात्रस्यमित्यादि । व्याख्यान-
हेतुविशेषस्य स्वतन्त्रान्तरे प्रकारान्तरेणाहुरध्वेत्यादि ।
कमककपिदामित्यत्र सेति । कमककपिद्वैतस्यार्थः ।
ततोप्याच्छादिकाभिरित्यस्यां टिप्पण्यामाहृवि-
शेषस्येत्यादि । वेजयन्तीमात्रा न वक्षस्तत्त्वविता
किन्तु पुष्पमयीति बोधयितुमाभासे धनमालापदम् ।
“आपादलन्विनी माता धनमाता प्रसीति”ति वेज-
यन्त्या । पुष्पमयीत्वप्रत्ययार्थं वल्लवतीत्येवमाया
‘वेजयन्ती इत्युपादां श्रीवामात्मनपङ्कजा’मिति मूले
सुबोधिण्यां च सङ्घटितमिति न विमर्शमभ्यविरोधः ।

नामलीलारूपं वेणुनादं निरूपयति रन्ध्रान् वेणोरिति । रन्ध्रा वेणोः सप्त ।
 सुधा त्रिविधा । देवभोग्या भगवद्भोग्या सर्वाभोग्या च । तत्र हेतुर्लोभात्मकेधरे स्थापिता ।
 तस्याः साक्षादनुभवा नोच्छिष्टेन सम्भवति । अतः श्रोत्रपेयैव सा । सा हि सर्वेषां
 भगवदीयत्वं सम्पादयति । आनन्द एव सा प्रकटा द्रवीभूता । ब्रह्मानन्दादप्यधिका ।
 आनन्दसारभूता । सा न कथञ्चित् साधनतामापद्यते स्वतः । अतो नादब्रह्मणि तां
 योजयितुं नादोत्पत्तिस्थाने वेणौ तत्रापि तदन्वेष्यमूर्तत्वात् पूरिता । न हि सा साक्षाद्
 वेणुमपि स्पृशति । वेणोरित्यसमासात् । वेणुमध्येपि सा न । अतो यदा नादस्तद्द्वारा
 गच्छति तदा तेन सम्बद्धा गच्छति । ततः कर्णद्वारा हृदये भविष्य वर्णनार्था मुखे समागच्छन्ती
 मुखमपि स्वभोगयोग्यं करोति । यावच्च रसपूरेण सोप्यंशो नान्तः प्रविशति तावदपि साक्षाद्
 तद्भोगयोग्यता न भवति । एतदर्थमेव वर्णनम् । तद्रसप्रवेशे निरोधः सिद्धः । अतः स्वल्पतरो
 गोपेषु भोग्यगोपीव्यतिरिक्तासु सर्वेषु च । अत एव निरोधो भवत्यनन्तरं निरूपितः । सुष्टु-
 त्पन्नानां भोग एतत्पर्यवसायी । ततो विमोचनं स्वाश्रयप्रापणं च प्रत्यापत्तिः । अन्यथा सृष्टि-
 र्वर्था स्यात् । अयं पुनर्ब्रह्मानन्दभावे जाते तत्राप्याधिदैविकरूपे सम्पन्ने ऋक्ष्या इव मुख्यो
 रसभोगः सम्भवति तदंशानां च क्रमेण । अतो निरोधो महाफलः । अतोत्र स्त्रियः प्रकरणान्ते
 निरूप्यन्ते । भगवद्भोगानन्तरमेव भगवान् भोग्यो भवति । अतोत्र शुकोपि मुख्यतया स्त्रिय
 एव वर्णयति । अग्निकुमाराणामप्यत एव स्त्रीत्वम् । न हि पुरुषोऽन्योऽभोग्यो भवति स्वोप-
 भोग्यो वा । परं ज्ञात्वा पाने महान् रस इति भगवतोऽज्ञानोपदेशनिर्वन्धः । मुख्यप्रापणार्थं वा ।
 दुःखदूरीकरणार्थं च । अत एवायं आधिदैविकीं स्त्रियं प्रार्थयिष्यन्ति । अतो रूपेण
 वशीकृत्याधरासृतं पाययन् स्वच्छन्दतां सम्पादयति ।

रन्ध्रान् वेणोरित्यत्र-गृहाभिसन्निधना हेतुवन्तरमप्याहुर्वाच्येति । नादो हि रसात्मको धारावत्
 कर्णद्वारा हृदि प्रविष्टः । स एव भगवदीयसर्वेन्द्रियविषयकविविधरसभावनिर्हरैः पादःप्रवाह इव पुष्टो
 रसपूररूपो जातो येन समानशीलव्यसनानां परस्परं तद्वर्णनरूपो बहिः प्रकटोभूत् । स च सार्वत्रिक
 इति । तत्र हृदयस्थितोऽधररसो मुखबाधररसस्यांश एवेति स सर्वासां हृदि स्थितः पर्वायेण सर्वासां हृदि
 प्रविष्टतदंतिर्वैचनीयोत्कटभावोदयेन साक्षात्तदनुभवयोग्यता भवतीत्यर्थः । एवं सति यावदुत्तरीत्या
 सांशो नान्तःप्रविशति तावदपि साक्षात् तद्भोगयोग्यता न भवतीति शेषग्रन्थो शेषः । एतदर्थमेवेति ।
 रसपूरेण तदंशप्रवेशार्थमेवेत्यर्थः । अत्रैवाग्रेत एवेति । यतो विहितभक्तिमतामन्ययं रसः फलत्वेन
 प्रार्थनीय एव तिष्ठति न तु तत्प्राप्त्यैवायं प्राप्तो भवत्यतो वंशद्वयसम्बन्धिभक्तिनिरूपणानन्तरं निरोधो
 निरूपित इत्यर्थः । एतथैव तात्पर्यान्तरमप्याहुः सुष्टुत्पन्नानामिति । भक्तानामितिशेषः । भोगो

रन्ध्रा वेणोः ससेति । तेन पद्भुणसहितधर्मव-
 भावका इतिभावः । प्रस्तुतछायायाः सर्वोत्कृष्टत्वा-
 याहुः सुधा त्रिविधेत्यादि । देवभोग्या दिव्य-
 ष्यादिमिहा श्रेया । टिप्पण्यां तर्हीति । जाते निरोधे
 तेनैव भगवत्कारितछपात्रभावे च सिद्ध इत्यर्थः । ये
 मुक्ता इत्यादि । तथा च 'शक्तिर्हित्वाऽन्यधारूपं स्वरूपेण
 व्यवस्थिति' रितिमुक्तिद्वयेनान्यधारूपत्यागपूर्वकत्व-
 रूपव्यवस्थानस्य मुक्तिर्वाहीत्यर्थं सुष्ठानां लीलोप-
 योगित्वेनैव रूपेण व्यवस्थानस्य शक्तित्वेन स्वान्तः-

रन्ध्रा वेणोः ससेति । तेन पद्भुणसहितधर्मव-
 भावका इतिभावः । प्रस्तुतछायायाः सर्वोत्कृष्टत्वायाहुः
 सुधा त्रिविधेत्यादि । देवभोग्या दिव्यष्यादिमिहा
 श्रेया । सर्वेषु चेति । श्वादिषु । यावच्छेषेत्यादिप्रयोजनं
 टिप्पण्यामाहुर्देत्यादि । तर्हीति । जाते निरोधे तेनैव
 भगवत्कारितछपात्रभावे च सिद्ध इत्यर्थः । ये मुक्ता
 इत्यादि । तथा च 'शक्तिर्हित्वाऽन्यधारूपं स्वरूपेण व्यव-
 स्थिति' रितिमुक्तिद्वयेनान्यधारूपत्यागपूर्वकत्व-
 रूपव्यवस्थानस्य मुक्तिर्वाहीत्यर्थं सुष्ठानां लीलोपयोगि-

स्वच्छन्दतामाह गोपवृन्दैरिति । वृन्दापाः स्त्रिया अरण्यं प्राविशत् । सर्वं कार्यं कृत्वा स्वच्छन्दतां सम्पादितवान् । ननु जगति मक्तिर्न स्यापिषेति कथं कृतकार्यता ? तत्राह स्वपदरमणमिति । स्वपदानां स्वचरणानां रमणं यत्र । धर्मस्थापनमाह गोपवृन्दैः सहति । अवशिष्टसर्वपुरुषार्थस्थापनार्थमाह गीतकीर्तिरिति । गीता कीर्तिरस्येति । स्त्रीभावो गूढः पुष्टिमागं तत्त्वमिति कृष्णपदार्थः क्वचिद् विवृतः ॥ ५ ॥

मक्तिरसमो गत्यर्थः । एतत्पर्यवसायीति । एतदुप्राप्तौ तेषामपि सृष्टावुत्पत्तिर्वैयर्थ्यः । एतेनान्येषां कैमुतिक्षण्यायेनैव जन्मवैयर्थ्यं द्वापितं भवति 'नैकस्म्यमप्यच्युतमावे'त्यादिवाक्यैः । तद्धोत्रं फलस्य सिद्धत्वाद्भिमलीलाद्वयं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुस्ततो विमोचनमित्यादि । ये मुक्ताः स्वान्तःस्थिता एव जीवा लीलार्थं सृष्टाक्षेपां परमानुग्रहो नित्यलीलामध्ययाविमर्कैः सहैतद्वसानुभवं कारयित्वा पुनः पूर्वभावसम्पत्तेरेव प्रत्यापत्तिपदार्थत्वात् । लोक एतद्वसप्रकटनस्य तात्पर्यं वदन्त आचक्षुषकसं चाहुरन्यथेति । अथैव परमपुरुषार्थत्वेन सृष्टिमन्ये यत्र कुवापि प्रकटनेनैव सृष्टेः सार्थफलम् । अन्यथा प्राणसम्बन्धरहितदेहसृष्टिर्वा सा व्यर्था स्यादित्यर्थः । तद्वद्वानामिति । महिष्यादीनामित्यर्थः । मुख्यप्रापणार्थं वेति । मुख्यः पुरुषोत्तमः । एतासां च स एवापेक्षित इति तस्यात्मत्वेन कथने स एव प्रापितो भवतीति तथा ॥ ५ ॥

स्तिपतस्वरूपशक्तत्वभावान्मोचनमेकादशार्थः । 'आभासभे'तिवाक्याद् सृष्टिस्थितिप्रदया यतो जायन्ते जायन्ते च स आधयः । आधिर्भौतिकारिरूपत्रयेता वाधयः । स च भगवानेवेति लीलाश्रयभावोत्तरं पुनर्भगवद्रूपता या सा प्रत्यापत्तिर्द्वादशार्थं इति न स्वप्नद्वयवैयर्थ्यं नापि प्रस्तुतस्य परमकलत्वादिनिर्वापि लक्षणवाक्यवैयर्थ्यं लक्षणप्राप्तिर्वैयर्थ्यः । सृष्टिरिति । लीलासृष्टिरित्यर्थः । ननु यथेतदुप्राप्तौ सृष्टिवैयर्थ्यं तदा सृष्टौ सर्वेषामेवतद्गोचः कुतो न द्रव्यत इत्याकाङ्क्षायांमत्स्यातिदुर्लभत्वं सुबोधिण्यामाहुरयमि-स्यादि । ननु यथैवं तदा ब्रह्माक्षरप्राप्त्यभावान्महिष्यादीनामेतद्गोचो न स्यादित्यत आहुस्तद्वैयर्थ्यादि । तथा च तेषामपि केनचिद् द्वारेण ब्रह्मानन्दोत्तरमेव स इत्यर्थः । कलितमाहुरत इत्यादि । गमकमाहुरतो-ज्जित्यादि । ननु निरोध एव जाते चेन्महाफलप्राप्ति-स्तदा अमरगीते वक्ष्यमाणं ज्ञानोपदेशलीला न उच्यत इत्यत आहुः परं ज्ञात्वेत्यादि ।

गोपवृन्दैरिति । अन्यथा व्यासह्येन कार्याधीनत्वे स्वच्छन्दता न स्यादिति भावः । भगवत्प्राकृत्यं हि 'तथा परमहंसानां' 'यदा यदा हि धर्मस्त्वे'त्यादिवाक्यैर्ब्रह्म-वर्णपञ्चकमिति तदस्यापने कृतकार्यत्वमसम्भावितमित्या-शयेनाहुर्नन्वित्यादि । स्त्रीभाव इत्यादि । स्त्रीभावो गूढ इति पुष्टिमागं तत्त्वमिति क्वचित् स्वसमान-शीलाद्कृष्णपदार्थो विवृतोऽप्यारूपातस्तेन श्रुत्यानां कामार्थगोषाणां स्थापनं कीर्त्येति सिद्धमिति गौणा-नामपि स्थापनं तथैव तथेति भावः ॥ ५ ॥

त्येनैव रूपेण व्यवस्थानस्य मुक्तिर्येन स्वान्तःस्थित-रूपशक्तत्वभावान्मोचनमेकादशार्थः । 'आभासभे'ति-वाक्याद् सृष्टिस्थितिप्रदया यतो जायन्ते जायन्ते च स आधयः । आधिर्भौतिकारिरूपत्रयेता वाधयः । स च भगवानेवेति लीलाश्रयभावोत्तरं पुनर्भगवद्रूपता या सा प्रत्यापत्तिर्द्वादशार्थं इति न स्वप्नद्वयवैयर्थ्यं नापि प्रस्तुतस्य परमकलत्वादिनिर्वापि लक्षणवाक्यवैयर्थ्यं लक्ष-णापत्तिर्वैयर्थ्यः । सृष्टिरिति । लीलासृष्टिरित्यर्थः । ननु यथेतदुप्राप्तौ सृष्टिवैयर्थ्यं तदा लीलासृष्टौ सर्वेषामेवत-द्गोचः कुतो न द्रव्यत इत्याकाङ्क्षायांमत्स्यातिदुर्लभत्वं सुबोधिण्यामाहुरयमित्यादि । ननु यथैवं तदा ब्रह्मा-नन्दप्राप्त्यभावान्महिष्यादीनामेतद्गोचो न स्यादित्यत आहुस्तद्वैयर्थ्यादि । तथा च तेषामपि केनचिद् द्वारेण ब्रह्मानन्दोत्तरमेव स इत्यर्थः । कलितमाहुरत इत्यादि । महाफल इति । महद्व कलं यस्य तादृशः । गमक-माहुरतो-ज्जित्यादि । ननु निरोध एव जाते चेन्महाफल-प्राप्तिस्तदा अमरगीते वक्ष्यमाणं ज्ञानोपदेशलीला न उच्यत इत्यत आहुः परं ज्ञात्वेत्यादि ।

गोपवृन्दैरिति । अन्यथा व्यासह्येन कार्याधीनत्वे स्वच्छन्दता न स्यादिति भावः । भगवत्प्राकृत्यं हि 'तथा परमहंसानां' 'यदा यदा हि धर्मस्त्वे'त्यादिवाक्यैर्ब्रह्म-वर्णपञ्चकमिति तदस्यापने कृतकार्यत्वमसम्भावितमित्या-शयेनाहुर्नन्वित्यादि । स्त्रीभाव इत्यादि । स्त्रीभावो गूढ इति पुष्टिमागं तत्त्वमिति क्वचित् स्वसमान-शीलाद्कृष्णपदार्थो विवृतोऽप्यारूपातस्तेन श्रुत्यानां कामार्थगोषाणां स्थापनं कीर्त्येति सिद्धमिति गौणा-नामपि स्थापनं तथैव तथेति भावः ॥ ५ ॥

इति वेणुस्वं राजन् सर्वभूतमनोहरम् ।

श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयन्त्योभिरेभिरे ॥ ६ ॥

गोप्य ऊचुः ।

अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः पशूननु निवेशयतोर्वयस्यैः ।

वक्त्रं व्रजेशसुतयोऽनुवेणु जुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥ ७ ॥

अतः सर्वमेवोपसर्जनीभूतं वेणुनाद् एव मुख्य इति तमेव वर्णयितुमारेभिरे गोप्य इत्याह इति वेणुरवमिति । इतिहेतोर्वेणुरवमेव वर्णयितुं वेणुरवमाकर्ण्य वर्णयितुमारेभिर इति-सम्बन्धः । तत्र प्रथमश्रवणे वर्णनार्थं श्रवणे च सादरं श्रवणं भवति । अमुना प्रकारेणोद्भूतं वेणुरवं न ॥ केवलम् । राजश्रितिसम्बोधनं तद्वसानभिज्ञत्वज्ञापनाय । अनेनापि स्पष्टोर्थो नोक्त इति ज्ञापितम् । तर्हि तत्र कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य प्रमेयबलादेव भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह सर्वभूत-मनोहरमिति । सर्वभूतानां मनोहरं स्वत एव मनोवशीकरणसमर्थम् । अतः सम्यक् श्रुत्वाभि-रेभिरे । व्रजस्त्रिय इति कार्यान्तराभावः सूचितः । न हि व्रजस्त्रीणां पुरुषेषु वनं गतेषु सन्ध्यापर्यन्तमागमनसम्भावनारहितेषु प्रातेरेव निवृत्तावश्यकेषु किञ्चित् कार्यमस्ति । अतः सर्वा एव वर्णयन्त्यः पौर्वापर्येणाभितो रेभिरे । दुःखात्मकं प्रपञ्चं विस्मृत्य परमानन्द-विकासं कृतवत्यः । पूर्वं प्रथमश्रवणमात्रेण कामोदीपने चित्तविक्षेपादशक्तिकृता । तत उक्तमुपाया-मन्तः पूर्णापामत्पादिक्येन परितो गलनरूपं वर्णनमिति पश्चाद् तदुक्तम् ॥ ६ ॥

रसद्वयार्थं द्वितयं वेणुपूरणमेकतः ।

स्वच्छन्दपादगमने हेतुश्चापि तथापरः ॥ १ ॥

चतुर्भिः पीठिकैवं स्यात् पद्भिर्वेणोस्तु वादनम् ॥ ११ ॥

द्वभ्यां भक्तेः प्रतिष्ठा च द्वोपः स्याद् वर्णनेन्यथा ॥ २ ॥

वैपरीत्यात् समाधानमन्यथा स्यात् तु दूषणम् ॥ २१ ॥

तत्र प्रथमं यद् वर्णयितुमारब्धं तत्राद्यत्तौ शुकेन यद् वर्णितं चतुर्भिस्तद् वर्णयन्ति । तत्र प्रथमं स्वरूपतो रसात्मकं भगवन्तं वर्णयन्त्यक्षण्वतामिति ।

अक्षण्वतामिन्द्रियवतां चक्षुष्मतां वा । इदमिति । स्वहृदये मनोरथप्रकारेण प्रतिभातम्

भगवता सह संलयो दर्शनं मिलितस्य च ॥ ३ ॥

आश्लेषः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः ॥ ३१ ॥

अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा ॥ ४ ॥

तत्कूजितानां श्रवणमाग्राणं चापि सर्वतः ॥ ४१ ॥

तदन्तिकगतिर्नित्यमेवं तद्भावनं सदा ॥ ५ ॥

इदमेवेन्द्रियवतां फलं मोक्षोऽपि नान्यथा ॥ ५१ ॥

यथान्यकारे निपता स्थितिर्नाश्र्णोः फलं भवेत् ॥ ६ ॥

एवं मोक्षोऽपीन्द्रियादियुक्तानां सर्वथा न हि ॥ ६१ ॥

बाधकानां परित्यागे साधकानां न तद् भवेत् ॥ ७ ॥

अक्षप्वतामित्यत्र प्रकरणार्थविभागे-द्वाम्यां भक्तेरिति । लोके हीनानामपि चरणारविन्द-
सम्बन्धिकुङ्कुमसम्बन्धमात्रेण लक्ष्मीसमानभाम्यवत्त्वं चरणमाहात्म्यमेव स्पर्शमात्रेण प्रकटप्रमोदजनकत्वं
च । चरणश्च भक्तिमार्गरूप इति तद्धर्मप्रकटनं भक्तिस्थानरूपमित्यर्थः । एवं तत्तात्पर्यानुक्तौ बाधकमाहु-
रन्यथेति । प्रकारान्तरेण तात्पर्योक्तावित्यर्थः । पुरुषोत्तमस्य लोकेपि हीनायाः स्त्रियाः सम्बन्धोक्त्या
हीननायकत्वमापद्यते । श्रीपतेः कन्दाशुपयोगश्च तथा । अतस्तत्रैव तात्पर्यमिति भावः । तथापि लोक-
रीत्या दूषणत्वं तस्य भक्त्येवेत्यत आहुर्वैपरीत्यात् समाधानमिति । प्रमेयमार्गः प्रमाणमार्गाद् विपरीतो
बलिष्ठश्च । अधुना च स एव प्रकटीकृत इति वस्तुत्वाभावादेव तथात्वमिति न दूष्यमिति भावः ।
अत्र मर्यादावैपरीत्यं भूषणमितिसारम् । मर्यादामार्गीयपरमोत्कर्षवद्भ्योप्युत्कर्षसिद्धेः सर्वत्रवदातम् ।
अन्यथा वैपरीत्यमात्रेण मार्गोत्कर्षो न सिध्येत् । सेन्द्रियाणामपि तदफलने हेतुमाहुर्बाधकानामिति ।
भगवदतिरिक्तस्य सर्वस्य बाधकत्वात् तत्त्यागे सति प्रतिबन्धकाभावेन मोक्षलक्षणं फलं न भवेदित्यर्थः ।
मुमुक्षूणां तथात्वेपि न तथात्वमित्याशङ्क्य तत्साधनमाहुः साधकानामिति । सर्वात्मभावेन भजनं
साधकत्वम् । यद्यपि सर्वात्मभावेन सर्वत्यागोप्यन्तर्भवति तथाप्याधुनिकानां स्ववस्तुज्ञावरहितानां पूर्वं
बुद्धिपूर्वकस्तत्त्याग एतद्व्यवधानं बोधविशय इति दृष्टयुक्तिः ।

अग्रिमभासे-अत इति । वेश्वाक्षस्य 'बर्हापीडे'ति-
वाक्यार्थादभावकत्वादित्यर्थः । सर्वमिति । पुरुषार्थ-
पञ्चकम् । एवकारोप्येवं ॥ ६ ॥

अक्षप्वतामित्यत्र-वयोदशस्य पचस्य तात्पर्य-
माहुर्वैपरीत्यादित्यादि । कारिकायस्तु टिप्पण्यामेव
स्कृताः । सुनोषिण्यां रोमोद्गम इति । पापुफलमिदं
ज्ञेयम् । तृतीयस्कन्धे 'पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्ग' इत्यत्र
प्रतिज्ञाध्याये 'एतदृषीकचपके' रित्यत्र आचार्य-
चरणैर्विवरणात् । मोक्षोपि नान्यथेति । केवलानां
फलरूपत्वात् तथेत्यर्थः । अन्येकत्वस्य सर्वाधिकत्वात्
तस्य कर्षं न फलत्वमित्याकाङ्क्षायां बुद्धान्तेनाहुर्वैप-
र्यादि । नन्विन्द्रियवैकल्यान्मोक्षस्य फलत्वं मान्द
परं स हुतो न भवतीत्यतः टिप्पण्यामाहुः सेन्द्रि-
याणामित्यादि । तदफलन इति । मोक्षो
फलं नेत्यर्थः । प्रतिबन्धकाभावेनेत्यादि । मुख्य-
फलानधिकारे हि मोक्षो भगवता दीयते । प्रकृते
च मुख्यफलप्रतिबन्धकस्य सर्वात्मभावनाभावस्य गत-
त्वेन मुख्यफलमेव सेन्द्रियाणां भवतीति च मोक्ष इति-
भावः । नन्वसर्वेवं सद्यपि साधारणाधिकारिणां हुतो
न मोक्षः फलतीत्याशङ्क्य । दृढित्य कारिकायां साध-
कानामित्यस्य पदस्याभावेऽप्यसिद्धेरेतद्वैषम्याशङ्क्य
दृढित्याहुर्मुमुक्षूणामित्यादि । उष्टिमार्गीयमोक्षे-
च्छ्रमात् । तथापि मुख्यफलबाधकापरित्यागे न तथा-

अग्रिमभासे-अत इति । वेश्वाक्षस्य 'बर्हापीडे'ति-
वाक्यार्थादभावकत्वादित्यर्थः । सर्वमिति । पुरुषार्थ-
पञ्चकम् । एवकारोप्येवं । अनुनेत्यादि । इतिचन्द्रः
संयोगदूषकत्वेनाचार्यान्तरेणात्र पुनर्यत इत्याद्यप्येव-
ञ्चकम् । रचमिति । पूर्वं रणन्देनाग्निबीजेन इ. जं ततो
वृक्षन्देनामृत्तबीजेन सलमिति विरहागिरपरामृत्त-
पानं च रचन्देनोच्यते ॥ ६ ॥

अक्षप्वतामित्यत्र-वेषुपूरणमेकत इति वृत्ती-
यायां तसिद्ध । एकेन श्लोकेन वेषोरपरद्वयपदा पूरण-
मित्यर्थः । एकत इत्येवपि सम्बध्यते । एकेन
ततोविमेण । स्वच्छन्दस्वावगमने घृन्दावने विहारे हेतु-
भेदव्युत्प्रेक्षः । स्वकारात् द्विविधोऽयम् । अपिशब्दात्पर-
णानां स्वरूपम् । अपरस्तथा । एतद् द्वयं तत्रैव हेतु-
न्तरमित्यर्थः । पीठिकेति । प्रस्तोष्यमाणोपपादको
हेत्यादिपरिकटः पीठिका । धर्म्यन्तीति । कलत्वेन
वर्णयन्ति । वरासीनत्वात् फलेनेति तत्रितर्तवितुमिद-
म्पदस्याप्यभाङ्गुरिदमित्यादि । तथा चेदम्पदेन परा-
मृष्टस्य 'बर्हापीडे'तिश्लोकोक्तस्वरूपस्य गानोपयिक-
सम्बन्धात् फलत्वमित्यर्थः । तदुपपादयन्ति कारि-
काभिः । तथा च सच्छ्रुत्पमानस्य भगवत एव फलत्वम् ।
एवं सर्वत्र बोध्यम् । वयोदशस्य पचस्य तात्पर्यमाहुर्वैप-
रीत्यादित्यादि । कारिकायस्तु टिप्पण्यामेव स्कृताः ।
सुनोषिण्यां रोमोद्गम इति । पापुफलमिदं ज्ञेयम् ।
तृतीयस्कन्धे 'पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्ग' इत्यत्र प्रतिज्ञाध्याये
'एतदृषीकचपके' रित्यत्र आचार्यचरणैर्विवरणात् ।
तद्व्यावृत्तमिति । धर्मविशिष्टरसात्मकभगवद्भावत्वम् ।
मोक्षोपि नान्यथेति । केवलानां फलरूपत्वात् तथे-

तदाह न परं विदाम इति । परो मोक्षः सायुज्यादिः । नन्वा“त्मलाभाच्च परं विद्यत” इति श्रुतेः कथं न परस्य पुरुषार्थत्वम् ? तदाहुर्विदाम इति । वयमप्युपनिषद्वाचः । अतो वयमेव जानामः । न हानुमवविरुद्धमनुभवापर्यवसायि फलं श्रुत्युक्तं भवति । ततः केवलानां तदेव फलमिन्द्रियवत् त्वेति विविच्यवस्थितविकल्पः । अस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तररूपाणां गोपिकानां सम्प्रतिमाहुर्हे सख्य इति । समानशीलव्यसन एव सख्यपदप्रयोगात् । अतः श्रुत्यन्तरसम्प्रति-
रप्युक्ता । एतत् कासाञ्जिद् गोपिकानामेव भवतीति सर्वेषां साधारणं पक्षमाहुश्चक्षुष्मतामिति ।
अस्मिन् पक्षेक्षणवत्पदं चक्षुष्मत्पदपरं ज्ञेयमस्यावृत्तिर्वा ज्ञेया ।

इदं न मोक्षमार्गित्वमित्याशङ्क्य तत्साधनं कुरुष्वकल-
साधनं तेष्वस्तीत्याहुर्निरर्थकः । उपदिश्यत इति । भग-
वतोपरिश्यत इत्यर्थः ।

इत्यर्थः । कथञ्चानन्दविद्याभावेनेन्द्रियवैकल्यात् फलमि-
त्यर्थः । नन्वेकत्वस्य स्वाधिकत्वात् तस्य कथं न फल-
त्वमित्याकाङ्क्षायां हृदयान्तेनोपादयति यथेत्यादि ।
नन्विन्द्रियवैकल्यान्नोद्यस्य फलत्वं नास्तु वस्तु ‘हृता-
त्मनो हतप्रार्णाश्च मकिरनिच्छतो गतिमर्षी प्रयुङ्क्त’
इतिवाक्येन तत्साधनप्रप्राप्तेः तद्भूतो न भवतीत्यत-
ः शिष्यस्यामाहुः सेन्द्रियाणामित्यादि । तदफलन इति ।
मोक्षफलत्वे । प्रतिबन्धकामावेनेत्यादि । कुरुष्व-
फलमधिकारे मोक्षो भगवत्ता दीयते प्रकृते च हृदयकल-
प्रतिबन्धकस्य स्वात्मभावभावस्य गतत्वेन सख्य-
फलमेव सेन्द्रियाणां भवतीत्यधिकारिभेदान् मोक्ष इति-
भावः । एतेनैवौत्तवाक्यवितोषोपि परिहृतो बोध्यः ।
नन्वत्येवं तथापि साधारण्यधिकारिणां हृतो न मोक्षः
फलतीत्याशङ्क्य हृदिरूप कारिकायां साधकाना-
मित्यस्य परस्याभावेऽप्यर्थसिद्धेरेतद्वैयर्थ्याशङ्क्या हृदि-
रुवाहुर्मनुभूषणमित्यादि । शुद्धिमार्गविमोक्षेच्छनात् ।
तथात्वेयि । इन्द्रियवत्त्वेयि । न तथात्वम् । न प्रतिब-
न्धकभावत्वमिति हृतोत्तेषां नोपफलनात्तत्त्वस्य तेष्व-
पि विवक्षितकलसात्मनमाहुर्निरर्थकः । साधनं व्युत्पाद-
यति सार्धात्मभावा इत्यादि । अयेदं बोध्यम् । सार्धात्म-
भावो नाम सर्वेशात्मनो भावो विद्यमानताविमोगी येन
मात्री तादृशो विद्योपाह्वयः । सा च भेदे परमा
काष्ठा । यद्यपि तादृशभावे सति भगवदतिरिक्तत्वात् ।
श्रुतम् एवापातीति तस्मिन्नेवात्ममन्वति तत्प्राप्त्याशु-
कानां स्वतस्तद्भावरदितानां सुतोपस्कन्धे ह्याग्निभाष्याये
‘तस्मात् त्वं सर्वमावेव सज्जस्य परमेशिन’मित्यस्य
सुतोपिभ्यो दिह्यारभ्येभ्यश्चर्यन्तं यावन्तो भजनीया
‘येमैर्वाय त्वं सर्वं ज्ञात्वा भगवत्येव कर्तव्य इति सर्वपाव’
इति कपिलदेवैः प्रथमकक्षायास्तुपरिश्यत इति अस्मिन्
पक्ष आत्मनि भाव आत्मभावः सार्धात्मावात्म-
भावमेति सार्धात्मभाव इति शिष्यमिति । तथा सति
तत्त्वद्वय्यायेनायेपि तदेव फलतीति प्रथमकक्षावतां
साधकानामपि न मोक्षफलजनको नापि साधकपद-
वैयर्थ्यमित्यर्थः । उपदिश्यत इति । भगवतोपरिश्यत ।

पशून्तु । पशूनां पश्चाद्भागो । वयस्यैः सह वनं पशून् निवेशयतो रामकृष्णयोर्वक-
मेकं यैर्वा निपीतमिति । वेत्यनादरे । मुख्यापेक्षयेद् गौणमिति । ये तु कालेन तुल्यास्तैः सह
पशूनेतद्वसानभिज्ञानं वनं प्रवेशयति भगवान् । निर्गुणावस्थाधिकाराभावे सात्त्विकावस्थाया
युक्तत्वात् । भगवतो लीलायां कालो निमित्तं गोपानां लीलायाश्च तदाधारत्वे निमित्तमिति
वयस्यता । तदा तैः पशूनां वने निवेशनम् । तैः सह वा समानकालेने निवेशनम् । भगवतो
वा सहभावः । तथा सति वननिविष्टानां पशूनामपि गोपानां तच्छृण्वे तत्स्थाने निवेशनार्थम् ।
आविष्टस्य मुखारविन्दं न स्पष्टमिति भगवत् एव मुख्यमुभयरूपस्यापि मुखं चक्षुर्दारा यैस्तदन्तः
प्रवेशितं “तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् नान्यानि चिन्तयेद् भूयः सुस्मिन् भावयेन्
मुख” मितिवाक्यात् । किञ्च । एता हि स्वहृदि भाविनं निरूपयन्ति । तथा च साधारणपक्ष-
त्वेन सामान्यतो वक्रभद्रस्य निरूपणेपि मुखनिरूपणमस्तावेन्मुखमेतासां हृदि नायातीत्येक-
मेव तन् निरूपितम् । मुखस्यैकत्वं प्रतिपादयन्त्य ईश्वरत्वेनाराधनबुद्धयानुरोपबुद्ध्या वा येषां
पानं तत्सापेक्षमित्यनादरे हेतुमाहुर्ग्रजेशसुतयोरिति । न हि वक्रभद्रो ब्रजेर्दोस्य पुत्रः ।
आवेष्टपक्षे तु कृष्ण एवाविशतीति युक्तमेव तयोर्ग्रजेशसुतत्वम् । अनादरे लौकिकसापेक्षदर्शनं
हेतुः । अन्ये पुनर्गौतमसाभिज्ञा वेणुनादभवनार्थं भगवन्मुखारविन्दं पश्यन्ति तदाहानुवेणु जुष्ट-
मिति । वेणुमनु लक्ष्मीकृत्य यद् वर्तते तदनुवेणु वेणुवादनपरं तद् यैर्जुष्टं यैर्वा निपीतमिति ।
सेवनं निदर्शनम् । पानमन्तःप्रवेशनम् । केवलं दृष्टद्वर्णं मनोहरत्वाच्छिष्टार्थं धेतिविकल्पः ।
अनादरस्तु स्वरादेवावाति । एवं मनोहरत्वान्नादाविष्टत्वाद् वा भजनमुक्तम् । कामसम्बन्धादपि
भजनं पाक्षिकमिति विशेषणान्तरमाहानुरक्तकटाक्षमोक्षमिति । अनुरक्तानां कटाक्षार्णां
मोक्षो यत्र । एतच्च चक्षुष्मणां फलमिति निर्गुणसगुणभेदा निरूपिताः ॥ ७ ॥

अथैव वयस्यैरित्यत्र-तदाधारत्वे निमित्तमिवीति । गोपलीलयोरैककालाधारत्वे प्रमुखाकृत्यं
निमित्तमिति तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

सुबोधिनां चक्षुष्मत्परमिति । वक्रभद्रपरमं दृ-
ष्टित्यर्थः । भगवतो वा सहभाष इति । वयस्यै-
रसह निरेष्टपत्नीति तेषां भगवत्सहभाष इत्यर्थः ।
इयमेवार्थं निरीरुं तदाधारप्रयोजनमाहुस्तथा स्वती-
त्यारि । अन्तःप्रवेदितमिति । साधारणपक्षे तदेव
फलमित्यर्थः । ईश्वरत्वेनेति । राजाभाविपनि-
स्तेनेत्यर्थः । अनादर इति । वक्रदेवानादरे । तथा च ते
ब्रजेवद्यत्वेन पश्यन्ति न तु स्वच्छन्दोक्तानुरूपेण्यर्थः ।
दृष्टयैवैश्वर्यसाक्षात्कृत्येहीत्यारि । सापेक्षसंनि-
धन्यस्याद्वैतसाक्षात् । साक्ष्येति ते सति गीता-
भिज्ञानादस्य साधारण्यं कथमाद्योक्तमन्यथा आहुः
स्यसतिनि । काशेतिवर्थः । निर्गुणसगुणभेदा इति ।
निर्गुणतारिनाः सगुणभेदाः स्वविशेषादा इत्यर्थः ।
अनेनादभूतसाक्ष्यार्थाद्वैतमोक्षो धरतरायां निरु-
ति वेदम् ॥ ७ ॥

सुबोधिनां चक्षुष्मत्परमिति । वक्रभद्रपरमं
दृष्टित्यर्थः । सेनेत्यारि । तेषां गौतमसाभिज्ञा-
दितिवाक्यस्य संयोगवृत्तयोरसहनिर्देशा । अर्थात्तद-
वधानादौ बीजमाहुर्ग्रजेशारि । परि वक्रभद्रयोरेव तमि-
त्रेन पदात् तदा । यावद् न तदेवुरक्तमपेक्ष्यर्थः । पदार्थं
वनप्रवेशमधिकं साध्ययंपाहुर्निर्गुणेशारि । तदाधार-
कल्प इत्यत्र तत्पर्यं भिन्नमिति बोधयितुं गोपानाभिव्या-
देर्यं टिप्पण्यामाहुर्ग्रजेशारि । सुबोधिनां भग-
वतो वा सहभाष इति । वयस्यैरसह निरेष्टपत्नीति
तेषां भगवत्सहभाष इत्यर्थः । इयमेवार्थं निरीरुं तदा-
धारप्रयोजनमाहुस्तथा स्वतीत्यारि । अन्तःप्रवेदित-
मिति । साधारणपक्षे तदेव फलम् । ईश्वरत्वेनेति ।
राजाभाविपनिस्तेनेत्यर्थः । अनेन तयोः सतिः ।
आनुरक्त्यादिवयस्यैवार्थं द्वयैकद्विद्वयस्य तावत्

चूतप्रवालवर्हस्तवकोत्पलाब्जमालानुपृक्तं परिधानविचित्रवेषौ ।

मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रङ्गे यथा नटवरौ क्व च गायमानौ ॥ ८ ॥

केवलं रसरूपमाह चूतेति ।

चूतानामाघ्राणां प्रवालाः कर्णयोः । वर्हस्तवकाः । वर्हगुच्छानि शिरसि । उत्पला-
ब्जानां माला कण्ठे । तैरनुपृक्तं मिलितं परिधानं पीताम्बरादिवस्त्राणि तैर्विचित्रो वेषो
ययोः । एतादृशानुभावपि पशुपालगोष्ठ्यां मध्ये विरेजतुः । रसाभिनयेवतारवदेवावेश-
स्याप्युपयोगाद् द्विवचनम् ।

गुणा माया च वेपार्यमुपयुक्ता भवन्ति हि ।

अतो रसस्याभिनये चत्वारोऽर्थो निरूपिताः ॥ १ ॥

रसरूपसुगन्धानां प्रतिष्ठा त्रिषु निक्षिप्ता ।

धर्म्याच्छादनबोधाय मायाप्यत्र निरूप्यते ॥ २ ॥

वस्तुनिर्देशभावेण ओतूणां कान्यवद् रसः ।

रसवत्फलबोधाय मयमं पल्लवो मतः ॥ ३ ॥

शास्त्रार्थस्य परिज्ञानाद् भावस्य कलिका भवेत् ।

ततस्त्वस्य च वैचित्र्यं पुष्पस्थानमिहोच्यते ॥ ४ ॥

अहोरात्रं वासना स्यात् तत् आच्छादनं स्मृतम् ।

रसोत्पत्त्यर्थमेतावन् निरूपितमिति स्थितिः ॥ ५ ॥

आविर्भावे रसास्वादान् नृत्यं शोभा ततो भवेत् ।

अतोतिगुप्तो भगवान् रसस्य मतिपद्यते ॥ ६ ॥

विचित्रवेषाविति सर्वरसाभिनिवेशनार्थम् । त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभावे न च रसा
भवन्ति । एवं रसरूपं भगवन्तं निरूप्य सद्गतपोकौ सदाजे वाद्यगीतविशेषौ निरूपयति

चूतप्रवालेत्यत्र-त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभाव इति । एवायिभावक्यभिचारिभावविगाद-
भावानामित्यर्थः ॥ ८ ॥

नटमाहुः किञ्चेत्यादि । तस्मादेवमित्येति । भगवत्स-
पेक्षम् । अनादर इति । फलत्वेनानादरे । तथा च
ता वलदेवं ब्रजेशसमुत्तलेव पश्यन्ति न ह्यत्यल्पत्वे-
नास्तत्तयेत्यर्थः । तदुपपादयन्तो भुवत्त्वैकत्वोपपादना-
यादूर्न हीत्यादि । ननु यथेवं तर्हि फलत्वेनानादरे को
हेतुरित्यत आहुरनादर इत्यादि । चक्षुष्यभ्योपि हीना-
धिकारिण आहुरस्य इत्यादि । घ्राणध्वेनित्वे सति
गीताभिज्ञत्वफलस्य साधारणत्वं कथमायास्ततोत्यत
आहुरनादर इत्यादि । स्वरारिति । कानोरि-
त्यर्थः । कामेनातोपि हीनधिकारिणो बहुमाहुः कामे-
त्यादि । निर्गुणसगुणभेदा इति । निर्गुणसंज्ञिताः
सगुणभेदाः सात्विकाद्या इत्यर्थः । अनेनातमृत-
वाक्यार्थवैषम्यतो चरपदार्थो विवृत इति ज्ञेयम् ।
अत्र चक्षुष्यत्वत्वेन निरूपिता काटापिक्वहृष्टिर्ले-
प्रतिभाति ॥ ७ ॥

मध्ये विरेजतुरिति । पशुपालानां गोष्ठी नात्यन्तं गूढा । तेन रसस्य सुलभत्वं निरूपितम् । मध्ये गीतवाद्ययोः । त्रयाणां समानतैव सर्वोत्तमा । नृत्यस्य तु विशेषः प्राधिक एवेति तदेवोक्तम् । कांदाचित्कनिपेथार्थमलमिति । शास्त्रमत्र नियामकं न भविष्यतीत्याशङ्क्याह दृष्टान्तं रङ्गे यथा नटवराचिति । रङ्गः शास्त्राधारभूतं स्थानम् । रङ्गमण्डपे यथा नटौ शास्त्रार्थानुसारिणौ भवतः । अलौकिकनाट्यार्थं वरपदम् । एवं राजसमावनृत्यमुक्त्वा सात्त्विकभावनृत्यमाह क च गायमानाविति । देशविशेषे हस्ताभिनयमात्रपूर्वकं अमरहितं गानं कुरुतः । एतदपि लोकप्रसिद्धम् ॥८॥

चूतप्रवालेत्यत्र-वरपदातिरिक्तं पूर्वाभ्यन्तरे वि-
शेषित इत्याशयेनाहुश्चूतानामित्यादि । तेन कर्मि-
कारोपरि पञ्चवा अपि स्थापिताः सन्तीति बोध्यम् ।
वैजयन्ती च कमलायां बोध्या । अद्यतारद्यदित्यादि ।
यथावतरे भूभारहरणादिना भगवत्प्रियकर्तृत्वेनोप-
योगस्तथा रसाभिनये सहस्थितिप्रसंसादिभिः प्रिय-
कर्तृत्वाद्युपयोग इति तथेत्थर्थः । नट केवले रसे निरूप-
णीये पञ्चवादीनां कुत्रोपयोग इत्यत आहुर्गुणा माया-
चेत्यादि । भवैवं ज्ञेयम् । 'नाट्यग्रहो रसे छल्यो रसा-
भिव्यक्तिकारणं चतुर्धाभिनयोपेतं लक्षणादतितो ह्यैः
नर्तनं नाचमिष्युक्तमिति सङ्गीतरत्नाकरे नाट्य-
ग्रहार्थकपनाद् तन्मुलभूतार्थग्रन्थेष्वप्ययमेवार्थ इति
ज्ञायते । तत्र यदा कदत्वेन छल्यता तदा 'नट्यग्रह-
नेकशब्दत्व'मिति जैमिनीयस्मृत्यैकस्यार्थेयैकशब्द-
वाच्यत्वनियमावधारणाद् धर्मविशेषपर्यवसानादेवैव
ज्यायस्त्वेन नर्तनाभिव्यक्त्यवस्थापयत्तद्विशिष्टरस-
वाचकत्वमिति सिध्यति । नर्तनेपि यदा नटस्य भावः कर्म
वा नाट्यमिति योगो विचार्यते तदापि व्यक्तो भावे
कर्मणि च विधानाद् योगतौल्यं तथापि रससत्तां विना
तथा कर्मणः प्रयोजकप्रकृत्या तत्प्रयोजको भाव एव
छल्यः । कर्मणि तु सामान्यतः प्रकृतः प्रत्ययो योग-
विशेषवत्तया रसाभिव्यक्तके तस्मिन् कर्मणि सङ्कोच्यत
इति नर्तन्येपे नाट्यग्रहो लक्षणागमं एव । एवञ्चमय-
थापि नाट्यशब्दविचारे रसस्य श्रुत्याभिव्यक्त्यर्थं
सिद्धम् । किञ्च 'नटकथितवाक्यार्थपदार्थाभिनया-
त्मकं' नाट्य'माङ्गिकाभिनयेरेव भावानेव व्यनक्ति यत्
तन् श्रुत्यं मार्गशब्देन प्रसिद्धं श्रुत्येदिनां गानविशेषमार्गं
तु सर्वाभिनयमिति तन् आङ्गिकोक्तप्रकरणेन नृत्तं नृत्तविशे-
विदु'रिति नर्तनस्य भेदत्रयं तत्रोक्तम् । तथा 'सत्त्वभाविनयो
भवेद'ित्यपक्रम्य 'काव्यवदं विभावादि व्यञ्जन् योयो नटे
स्थितः सामाजिकानां जनयन् निर्दिष्टरससंनिधिरित्य-
भिनयं लक्षयित्वा'ङ्गिको वाचिकस्तद्वशादायः सात्त्विको-
परः चतुर्धाभिनयस्तनाङ्गिकोद्वैः सर्वप्रदयितः वाचा
विरचितः काव्यनाटकादिस्त वाचकः आहारां हार-
केष्टकटादिविभूषणं सात्त्विकः सात्त्विकमार्गैर्माङ्गिकेन

चूतप्रवालेत्यत्र-वरपदातिरिक्तं - पूर्वाभ्यन्तरे
विशेषित इत्याशयेनाहुश्चूतानामित्यादि । तेन कर्मि-
कारोपरि पञ्चवा अपि स्थापिताः सन्तीति बोध्यम् ।
वैजयन्ती च कमलायां बोध्या । नट केवले रसे निरूप-
णीये 'वर्षापीठं नटवरपद'रिति 'लोकप्रसिद्धरपदाति-
रिक्त्यैकस्याभ्युपयोगकद्विप्रचनस्य किं प्रयोजन-
मित्यत आहु रसाभिनय इत्यादि । अद्यतारद्यदिति ।
यथावतरे भूभारहरणादिना भगवत्प्रियकर्तृत्वेनोपयोग-
स्तथा रसाभिनये सहस्थितिप्रसंसादिभिः प्रियकर्तृत्वा-
द्युपयोग इति तथेत्थर्थः । पञ्चवादिनिरूपणप्रयोजनं
कारिकाभिराहुर्गुणा माया चेत्यादि । भवैवं ज्ञेयम् ।
'नाट्यग्रहो रसे छल्यो रसाभिव्यक्तिकारणं
चतुर्धाभिनयोपेतं लक्षणादतितो ह्यैः नर्तनं नाच-
मिष्युक्तमिति सङ्गीतरत्नाकरे नाट्यग्रहार्थकपनाद्
तन्मुलभूतार्थग्रन्थेष्वप्ययमेवार्थ इति ज्ञायते । अत्र
रसो योगोप्यस्ति नटितुमभिनयेद्यं योग्यं नाट्यमिति ।
अहं कस्तस्य यतो भवनात् । तेन योगकदः । एव
ञ्चा'भ्यापयभवेकशब्दत्व'मिति जैमिनीयस्मृत्यैकस्या-
र्थेयैकशब्दवाच्यत्वनिर्मावधारणाद् धर्मविशेषपर्यव-
सानादेव ज्यायस्त्वेन नर्तनाभिव्यक्त्यवस्थापयत्तद्वि-
शिष्टरसवाचकत्वमिति सिध्यति । नर्तनेपि यदा
नटस्य भावः कर्म वा नाट्यमिति योगो विचार्यते
तदापि व्यक्तो भावे कर्मणि च विधानाद् योगतौल्यं
तथापि रससत्तां विना तथा कर्मणः प्रयोजकप्रकृत-
त्वात् तत्प्रयोजको भाव एव मुख्यः । कर्मणि तु सामा-
न्यतः प्रकृतः प्रत्ययो योगविशेषवत्तया रसाभिव्यक्तके
तस्मिन् कर्मणि सङ्कोच्यत इति नर्तन्येपे नाट्यग्रहो
लक्षणागमं एव । एवमुपपन्नपि नाट्यग्रहविचारे रसस्य
श्रुत्याभिव्यक्त्यर्थं सिद्धम् । किञ्च 'नटकथितवाक्यार्थ-
पदार्थाभिनयात्मकं' नाट्य'माङ्गिकाभिनयेरेव भावानेव
व्यनक्ति यत् तन् श्रुत्यं मार्गशब्देन प्रसिद्धं श्रुत्येदिनां
गानविशेषमार्गं तु सर्वाभिनयमिति तन् आङ्गिकोक्तप्र-
करणेन नृत्तं नृत्तविशे-विदु'रिति नर्तनस्य भेदत्रयं तत्रोक्तं
तथा 'सत्त्वभाविनयो भवे'दित्यपक्रम्य 'काव्यवदं वि-
भावादि व्यञ्जन् योयो नटे स्थितः सामाजिकानां जनयन्

विभावित' इति च तत्रोक्तम् । तेनैवम्प्रयोगे रसस्याभि-
व्यक्तिः । रसश्च विभाव्यारिभिः प्रकृत्यमाणः स्थायि-
भावतामाप्तौ नाट्यनविभावमन्तरेणामिव्यक्तुमर्हति ।
एवं सति तस्मिन् धर्माविभाविणैव कैवल्यं त्यजन्
नायरूपतां जहातीत्युभयसामञ्जसाय नट्येपात्म-
केराहापोभिनयैरावम्बनत्वारोपणेनाट्टिकादिभिः
सामाजिकानां रससंविजननम् । यत्र पुनरावम्बनस्यैव
नटत्वं तथापि भावदशायां छह्यानां रसधर्माणामना-
विकारेण न्याभूतैवावम्बनता । तादृशत्वमजानतः
प्रत्यारोपिता च । एवं प्रकृते यन्त्रात्मकस्य रसस्य पूर्वोक्त-
रीत्या स्वप्रतिष्ठालम्बनतयोरविरोधेपि यथा रसत्वं
न्याभाष्यालम्बनताया एव कश्चित्प्रकटनं तथान तां
न्याभाष्य नटत्वं प्रकटीकृत्य 'रसो वै स' इतिभुक्त्युक्तं
हि स्वस्वरूपात्मकं रसं सङ्गीतशास्त्रोक्तप्रणाभ्यामि-
नयतीति तत्र गुणानुपयोगस्तेनैते पञ्चवाद्ययोर्धां
उक्ता इत्यर्थः । तर्हि गुणा एव निरूप्या न गुणिन इत्यत
आह रसेत्यादि । धर्म्याच्छादनबोधयेति । धर्मो रस-
स्तस्य गुणताबोधनाय । तथा च पञ्चवादिषु
तेषां प्रतिष्ठा निश्चितेति ते निरूपिताः । केवल-
गुणनिरूपणे तेषामागन्तुकता स्यादिति तथेत्यर्थः ।
उक्तार्थबोधनाय 'मायापि निरूप्यत इत्यर्थः । नह
रसप्रतिष्ठा चूतस्य फले न तु पञ्चव इति नात्योपयोगः
कथञ्चिदुपयोगे वा इत्येकेन पञ्चवादिरूप्यभिनेयो न तु
वेपेपि स्थाप्य इत्यत आहुर्वस्तुनिर्देशोत्यादि । नाद्ये
हि न रासन आस्वादः किन्तु काव्येन शब्दद्वारेणात्र
चाक्षुषद्वारा मानस आस्वादः । तथा च चूतपक्षवेन
रसवत्फलं भावीति शब्दद्वारा बोध्यत इति तेन मानसिका-
स्वादसिद्धिरिति रसप्रतिष्ठा तत्रापि न दुष्येति पञ्चव
उचित एव । तस्य इस्तेनाभिनय उच्यतेत्या मानसमार्गं
न तु रसवत्फलपर्यवसायित्वबोधनमपीत्यतस्तत्स्थापन-

निर्विहरससंविद' मित्यभिन्नं लक्षित्वा 'क्षिको
याचिकस्तद्वादार्थः सात्विकोपरः चतुर्धाभिनयस्तत्राक्षि-
कोक्षैः सम्प्रदर्शितः वाचा विरचितः काव्यनाटकादि-
स्तु वाचिकः । आहार्यो हाकेदुरकटकादिविभूषणं
सात्विकः सात्विकैर्मावेर्भाषुकेन विभावित' इति च
तत्रोक्तम् । एवं चतुर्धाभिनयमध्ये य आहार्यभिनयो
पेपात्मा तदर्थं गुणा रसरूपसङ्गमा माया परि-
धानस्था 'कनककपिशता' च हि यतो हेतोर्हृप-
युक्ता भवन्त्यतो हेतो रसस्याहार्यभिनये निरूप-
णीये चत्वारः पञ्चवाद्यः परिधानताः पदार्था
निरूपिताः । यत्र एवम्प्रयोगे रसस्याभिव्यक्तिः ।
रसश्च विभाव्यारिभिः प्रकृत्यमाणः स्थायिभावतामाप्तौ
नाट्यनविभावमन्तरेणामिव्यक्तुमर्हति । एवं सति
तस्मिन् धर्माविभाविणैव कैवल्यं त्यजन् नायरूपतां
जहातीत्युभयसामञ्जसाय नट्येपात्मकेराहापोभिनयै-
रावम्बनत्वारोपणेनाट्टिकादिभिः सामाजिकानां
रससंविजननम् । यत्र पुनरावम्बनस्यैव नटत्वं तथापि
भावदशायां मुख्यानां रसधर्माणामनाविकारेण
न्याभूतैवावम्बनता । तादृशत्वमजानतः प्रत्यारोपिता
च । एवं प्रकृते यन्त्रात्मकस्य रसस्य पूर्वोक्तरीत्या स्वप्रति-
ष्ठालम्बनतयोरविरोधेपि यथा रसत्वं न्याभाष्या-
लम्बनताया एव कश्चित्प्रकटनं तथान तां न्याभाष्य
तानप्रकटीकृत्य नटत्वं प्रकटीकृत्य 'रसो वै स' इतिभु-
क्त्युक्तं हि स्वस्वरूपात्मकं रसं सङ्गीतशास्त्रोक्तप्रणाभ्यामि-
नयतीति तत्र गुणानुपयोगस्तेनैते पञ्चवाद्ययोर्धां उक्ता
इत्यर्थः । तर्हि गुणा एव निरूप्या न गुणिन इत्यत आह
रसेत्यादि । धर्म्याच्छादनबोधयेति । धर्मो रस-
स्तस्य गुणताबोधनाय । तथा च पञ्चवादिषु तेषां
प्रतिष्ठा निश्चितेति ते निरूपिताः । केवलगुणनि-
रूपणे तेषामागन्तुकता स्यादिति तथा । उक्तार्थबोधनाय
मायापि निरूप्यत इत्यर्थः । नह रसप्रतिष्ठा चूतस्य
फले न तु पञ्चव इति नात्योपयोगः कथञ्चिदुपयोगे वा
इत्येकेन पञ्चवादिरूप्यभिनेयो न तु वेपेपि स्थाप्य इत्यत
आहुर्वस्तुनिर्देशोत्यादि । नाद्ये हि न रासन आस्वादः
किन्तु काव्येन शब्दद्वारेणात्र पञ्चवादिषु तेषां इत्यत कि-
द्वेन चाक्षुषद्वारा मानस आस्वादो न तु तदभिव्यक्त्य-
स्वार्थस्य बोधनमतस्तेन रसवत्फलबोधार्थं प्रथमं
पञ्चवो मतो विचारिताः । तथा च चूतपक्षवेन रस-
वत्फलं भावीति शब्दद्वारा बोध्यत इति तेन मानसिका-
स्वादसिद्धिरिति रसप्रतिष्ठा तत्रापि न दुष्येति पञ्चव
उचित एव । तस्य इस्तेनाभिनय उच्यतेत्या मानसमार्गं
न तु रसवत्फलपर्यवसायित्वबोधनमपीत्यतस्तत्स्थापन-

मित्यर्थः । भगवान् हि स्वरूपात्मकमेव हि रसमभि-
नयादिना यत्र स्थापयति ततः कदापि न गच्छति किन्तु
धीजत्वात् फलं प्रयच्छतीतिवस्तुस्थितिः । तथा च
भाववतामनया प्रणाख्या प्राप्तारसानामग्रे फलप्राप्ते-
रवश्यमावाप्य प्रथमं पञ्चवस्थापनोक्तिरिति भावः । ननु
भवत्येतदेवं तथापि रसशब्द इष्टदर्शनादिभिस्तत्तदेतुभि-
र्जनितः प्रमोदात्मा स स्थायिभावस्तत्तद्गुणदेश-
कालकलापभोगादिस्तेन प्रभृतिभिस्तत्तदेतुभिः प्रकृष्य-
माणः स स रस इत्युच्यते स च मनोविकार एवान्तर-
क्षानेकरूपधानित्यथ भगवांस्तु न तथा किञ्च पूर्व-
श्लोके परत्वञ्चपपादितमत्र च नददृष्टान्तेनाभिनेतृत्वं
तथैव विनीयमाणश्लोकेऽपि । एवं चालम्बनत्वमाभिनेतृत्वं
च स्फुटति न तु सर्वरसत्वमतः कथं प्रतिज्ञापूर्तिरित्या-
काङ्क्षायामाहुः कारिकायां शास्त्रार्थस्येवैवापि । अय-
मर्थः । 'रसो वै स' इति स्रया 'द्यस्तद्वा इदमथ आसीदि'-
स्यादिनोपक्रान्तस्य ब्रह्मण एव रसत्वं बोध्यते । रस-
शब्दश्च रसनामाग्रे गुणे ब्रह्मरूपमेव सारभूतेश्च आत्वाया-
नन्दजनके च तत्र तत्र प्रसिद्धः । तेन प्रकृते कौपीं विव-
क्षित इत्याकाङ्क्षायां 'रस' शेषायां लब्धवानन्दीभवति
को शेषान्याय कः प्राण्याद् यदेव आकाश आनन्दो
न स्वादेव शेषानन्दयाती' इत्यनेन रसस्यानन्दत्वं प्राण-
धारणप्रयोगकत्वं हृदयाकाङ्क्षस्त्वमानन्दजनकत्वं च
तस्यैवोच्यते । तेन हृदयस्थः प्राणिनामानन्दजनको च
आनन्दः स रस इति सिध्यति । तत्र यच्चानन्दोत्पत्ति-
रूपस्य कार्यस्य तत्तद्वयस्यैवध्वनभूयमानत्वेनानन्दस्य
सर्वशरीरव्यापित्वं तथाप्युक्तमुखा 'स मानसीन आत्मा
जनाना'मिति श्रुत्यन्तरेण च मनस्येव तस्य विशेषतः
स्थितिरिति निधीयते । एवं सति रसशब्दप्रणाख्या
जायमानो यो मानसो विकारः प्रमोदात्मा स रसात्मनो
भगवत एव कार्यभूत 'एष देवानन्दयाती'ति सावधारण-
भूतेस्तथा तदंभूतश्चै 'तस्यैवानन्दस्ये'ति भूतेः । अत एव
च प्रकृष्यमाणे तस्मिन् रसत्वप्रतीतिटोकानां तथाप्रयोग-
श्च ब्रह्मादिषु पुरुषपदप्रयोगवद् भावः । न चैवं
सत्यानन्दमात्रस्यैव तथात्वात् प्रणाख्यामेव कृतो विशेष
इति शङ्क्यम् । रसस्वरूपस्यैव तथात्वात् । न च
मानाभावः । लौकिकस्य प्रणाख्यभिरूप्यत्वे सिद्धे
तददृष्टान्तेनालौकिकेऽपि । तथाहमाहुं शक्यत्वात् ।
कारणतद्गमाणांमेव कार्यभिरूप्यकेः सन्देहिनिरासाच्च । न
चानित्यत्वापत्तिः । प्रकृतादेव तन्निरासात् । अत एव
न मनोविकारत्वमपि । नाप्यनेकरूपत्वं दोषाय । तस्य

मित्यर्थः । भगवान् हि स्वरूपात्मकमेव हि रसमभि-
नयादिना यत्र स्थापयति ततः कदापि न गच्छति
किन्तु धीजत्वात् फलं प्रयच्छतीतिवस्तुस्थितिः । तथा
च भाववतां नाव्यप्रणाख्या प्राप्तारसानामग्रे फलप्राप्ते-
रवश्यमावाप्य प्रथमं पञ्चवस्थापनोक्तिरिति भावः । ननु
भवत्येतदेवं तथापि रसशब्द इष्टदर्शनादिभिस्तत्तदेतुभि-
र्जनितः प्रमोदात्मा स स्थायिभावस्तत्तद्गुणदेश-
कालकलापभोगादिस्तेन प्रभृतिभिस्तत्तदेतुभिः प्र-
कृष्यमाणः स स रस इत्युच्यते स च मनोविकार
एवान्तरक्षानेकरूपधानित्यथ भगवांस्तु न तथा किञ्च
पूर्वश्लोके परत्वञ्चपपादितमत्र च नददृष्टान्तेनाभिनेतृत्वं
तथैव विनीयमाणश्लोकेऽपि । एवं चालम्बनत्वमाभिनेतृत्वं
च स्फुटति न तु सर्वरसत्वमतः कथं प्रतिज्ञापूर्तिरित्या-
काङ्क्षायामाहुः कारिकायां शास्त्रार्थस्येवैवापि । अय-
मर्थः । 'रसो वै स' इति भुरवा 'द्यस्तद्वा इदमथ आसीदि'-
स्यादिनोपक्रान्तस्य ब्रह्मण एव रसत्वं बोध्यते । रस-
शब्दश्च रसनामाग्रे गुणे ब्रह्मरूपमेव सारभूतेश्च आत्वाया-
नन्दजनके च तत्र तत्र प्रसिद्धः । तेन प्रकृते कौपीं
विवक्षित इत्याकाङ्क्षायां 'रस' शेषायां लब्धवानन्दी-
भवति को शेषान्याय कः प्राण्याद् यदेव आकाश
आनन्दो न स्वादेव शेषानन्दयाती' इत्यनेन रसस्या-
नन्दत्वं प्राणधारणप्रयोगकत्वं हृदयाकाङ्क्षत्वमा-
नन्दजनकत्वं च तस्यैवोच्यते । तेन हृदयस्थः प्राणि-
नामानन्दजनको य आनन्दः स रस इति सिध्यति ।
तत्र यच्चानन्दोत्पत्तिरूपस्य कार्यस्य तत्तद्वयस्यैवध्वन-
भूयमानत्वेनानन्दस्य सर्वशरीरव्यापित्वं तथाप्युक्तमुखा
'स मानसीन आत्मा जनाना'मिति श्रुत्यन्तरेण च मन-
स्येव तस्य विशेषतः स्थितिरिति निधीयते । एवं सति
रसशब्दप्रणाख्या जायमानो यो मानसो विकारः प्रमो-
दात्मा स रसात्मनो भगवत एव कार्यभूत 'एष देवा-
नन्दयाती'तिसावधारणभूतेस्तथा तदंभूतश्चै 'तस्यै-
वानन्दस्ये'ति भूतानि माहात्म्यभोगान्तीति श्रुतिः ।
अत एव च प्रकृष्यमाणे तस्मिन् रसत्वप्रतीतिटोकानां
तथाप्रयोगश्च ब्रह्मादिषु पुरुषपदप्रयोगवद् भावः । न
चैवं सत्यानन्दमात्रस्यैव तथात्वात् प्रणाख्यामेव कृतो
विशेष इति शङ्क्यम् । रसस्वरूपस्यैव तथात्वात् । न च
मानाभावः । लौकिकस्य प्रणाख्यभिरूप्यत्वे सिद्धे
तददृष्टान्तेनालौकिकेऽपि । तथाहमाहुं शक्यत्वात् । कारण-
तद्गमाणांमेव कार्यभिरूप्यकेः सन्देहिनिरासाच्च । न
चानित्यत्वापत्तिः । प्रकृतादेव तन्निरासात् । अत एव
न मनोविकारत्वमपि । नाप्यनेकरूपत्वं दोषाय । तस्य

प्रणादीकृतत्वेन वास्तविकरूपत्वात्वापत्त्वा 'इनन्तरूप'-
मिति श्रुत्या वास्तविकत्वात् । तेनेदं सिद्धम् । परं प्रब्रूय
रसकाशोक्तप्रणाद्या हृषाविधेत् सत् स रसं इति ।
तत्र च चिदंशो न्यभूत एव । अत एव 'कृषिभूवाचक'
इति श्रुतौ सदानन्दत्वमेवोक्तम् । न च भूगण्डस्य सत्ता-
वाचकत्वात् सत्तानन्द इति भवति न तु सदानन्द इति
न शक्यम् । तत्सत्ताया आत्मरूपत्वेन धर्मत्वाभावात्
व्याकरणमते सिद्धत्वात् सत एव सिद्धे । अतः पर-
प्रणयस्तत्पात्वेन प्रणाद्याविभूतये तत्पात्त्वमेव । बन्ध-
स्त्वेवं तथाप्युक्तश्रुतौ प्रणयो रसत्वमुच्यते न तु रसस्य
प्रज्ञत्वं तथा सति बहिराविभूतस्य भगवतो रसत्वाभा-
वात् कर्षं प्रतिज्ञायाः पूर्तिरिति चेदित्यम् । यत्रेदं
वर्ण्यते न तत्र भगवान् बहिः प्रकटः किन्तु हृष्येत्स्वप-
पादितं 'बर्हापीडे'त्यस्य स्वतन्त्रे । यदापि बहिस्तदाप्या-
सक्तिभगवत्यायेन 'मानसीन' एवेति तत्पूर्वतः । नन्वेवं सति
वृत्तिविशेषरूपत्वात् भगवानिति चेत् । लोके हृष्या
प्राज्ञस्य देशकाकपरिच्छिन्नत्वेन तत्र तदभावेपि विरहादौ
संस्कारप्राप्त्यपादिना वृत्तिनिर्गमात् कृपातिः स्वीक्रियते
न तथा प्रकृते । देशकाकपरिच्छिन्नत्वात् । किन्त्व-
बन्धभक्तिव्यवसाहं यादृशी सा तथा तत्राविभवंति । सा च
मनोधर्म इति तदभिव्यक्त्यत्वेन बहिराविभूतस्य मान-
सीनत्वेन वृत्तिस्वाभावात्प्राप्त्यादिमते हृष्यवच्छिन्न-
विषयावच्छिन्नयोर्धैतन्ययोरेकत्वाभावे बहिःस्थस्य हृष्यव-
च्छिन्नत्वेपि वृत्तिस्वाभाववत् । नन्वस्त्वेवं तथापि
प्रकृतादौपाप्युद्गारात्मकत्वमेवात्र वक्तव्यं तस्य च पर-
स्परसाक्षात्कृषीद्व्युत्पत्त्यात्मकात्मन्यन्यद्वयाधीनस्थिति-
कत्वाद्वापि तत्पात्त्वमङ्गीकर्तव्यं तत्र भगवतो रसत्वे
विद्यतेति कात्मन्यन्यकत्वेन रसाभासवत्प्रसजकत्वादिति
चेत् । आत्मन्यन्यत्वस्यापि सत्त्वात् । 'कामिनां दशोयन्
दैन्य'मित्यस्य टिप्पण्यां 'रसात्मको रसत्रोश्च भगवा'
मिति कण्ठवेणोक्तत्वात् । न च विरोधः । स्वप्रतिबल्यस्य
भौमत्वेन सर्वसम्मतत्वात् । यथाग्येषां कामेन कामवत्त्वं
कामस्य तु स्वत एव तथाग्येषां रसेन रसवत्त्वं रसस्य तु
स्वत इत्यस्यापि स्ववत्त्वात् तदप्रसङ्गात् । तस्माद् बहि-
राविभूतस्यापि भगवतो रसत्वमभावेव । तथा चैव-
म्प्रकारकस्य शास्त्रार्थस्य श्रुत्यर्थस्य परिज्ञानाद्
विचारपूर्वकानिश्चयाद् भावस्य कलिका स्थायि-
भावात्मिका विचाररता भवेत् । बीजाङ्कुरादिकं तु
पूर्वमतप्रहात्मकं सिद्धमेवास्तीति भावः । ततस्तस्य
स्थापिभावस्य चैच्चिदं भावादिभ्यमिचारिभावदि-

प्रणादीकृतत्वेन वास्तविकरूपत्वात्वापत्त्वा 'इनन्तरूप'-
मिति श्रुत्या वास्तविकत्वात् । तेनेदं सिद्धम् । परं प्रब्रूय
रसकाशोक्तप्रणाद्या विभूतं सत् स रसं इति । तत्र
च चिदंशो न्यभूत एव । अत एव 'कृषिभूवाचक' इति-
श्रुतौ सदानन्दत्वमेवोक्तम् । न च भूगण्डस्य सत्तावाच-
त्वात् सत्तानन्द इति भवति न तु सदानन्द इति शक्यम् ।
तत्सत्ताया आत्मरूपत्वेन धर्मत्वाभावात् व्याकरण-
मते सिद्धत्वात् सत एव सिद्धे । अतः परप्रणयस्तत्पा-
त्वेन प्रणाद्याविभूतये तत्पात्त्वमेव । नन्वस्त्वेवं
तथाप्युक्तश्रुतौ प्रणयो रसत्वमुच्यते न तु रसस्य
प्रज्ञत्वं तथा सति बहिराविभूतस्य भगवतो रसत्वाभा-
वात् कर्षं प्रतिज्ञायाः पूर्तिरिति चेदित्यम् । यत्रेदं वर्ण्यते न
तत्र भगवान् बहिः प्रकटः किन्तु हृष्येत्स्वपपादितं 'बर्हा-
पीडे'त्यस्य स्वतन्त्रे । यदापि बहिस्तदाप्यासक्तिभग-
वत्यायेन 'मानसीन' एवेति तत्पूर्वतः । नन्वेवं सति वृत्ति-
विशेषरूपत्वात् भगवानिति चेत् । लोके हृष्या प्राज्ञस्य
देशकाकपरिच्छिन्नत्वेन तत्र तदभावेपि विरहादौ
संस्कारप्राप्त्यपादिना वृत्तिनिर्गमात् कृपातिः स्वीक्रियते
न तथा प्रकृते । देशकाकपरिच्छिन्नत्वात् । किन्त्वान्य-
भक्तिव्यवसाहं यादृशी सा तथा तत्राविभवंति । सा च
मनोधर्म इति तदभिव्यक्त्यत्वेन बहिराविभूतस्य मानसीन-
त्वेन वृत्तिस्वाभावात्प्राप्त्यादिमते हृष्यवच्छिन्नविषया-
वच्छिन्नयोर्धैतन्ययोरेकत्वाभावे बहिःस्थस्य हृष्यवच्छिन्न-
त्वेपि वृत्तिस्वाभाववत् । नन्वस्त्वेवं तथापि प्रकृतादौ-
पाप्युद्गारात्मकत्वमेवात्र वक्तव्यं तस्य च परस्परसा-
क्षात्कृषीद्व्युत्पत्त्यात्मकात्मन्यन्यद्वयाधीनस्थितिकत्वाद्वा-
पि तदप्रसङ्गात्कर्तव्यं तत्र भगवतो रसत्वे विद्यतेति का-
त्मन्यन्यकत्वेन रसाभासवत्प्रसजकत्वादिति चेत् ।
आत्मन्यन्यत्वस्यापि सत्त्वात् । 'कामिनां दशोयन् दैन्य'-
मित्यस्य टिप्पण्यां 'रसात्मको रसत्रोश्च भगवा'
मिति कण्ठवेणोक्तत्वात् । न च विरोधः । स्वप्रतिब-
ल्यस्य भौमत्वेन सर्वसम्मतत्वात् । यथाग्येषां कामेन
कामवत्त्वं कामस्य तु स्वत एव तथाग्येषां रसेन रसवत्त्वं
रसस्य तु स्वत इत्यस्यापि स्ववत्त्वात् तदप्रसङ्गात् ।
तस्माद् बहिराविभूतस्यापि भगवतो रसत्वमभावेव ।
तथा चैवम्प्रकारकस्य शास्त्रार्थस्य श्रुत्यर्थस्य परि-
ज्ञानाद् विचारपूर्वकानिश्चयाद् भावस्य कलिका
स्थापिभावात्मिका विचाररता भवेत् । बीजाङ्कुरादिकं
तु पूर्वमतप्रहात्मकं सिद्धमेवास्तीति भावः । तत-
स्तस्य स्थापिभावस्य चैच्चिदं भावादिभ्यमिचारि-

१ सदानन्दत्वेन । २ सदानन्दत्वम् । ३ प्रणयो रसत्वेत्यादि । ४ अहङ्कुरादिकं वा बहिः स्थित इत्यामवत्या
प्रसङ्गान्वायेन । ५ प्रतिज्ञा- । ६ निश्चय- । ७ देशे । ८ वक्तव्यापेक्षि । ९ बहिःस्थितस्य वृत्तये । १० स्वस्मिन्
भवति स्थितत्वस्य प्रियादृष्टालम्बनस्य । ११ भगवतीविशेषः ।

गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।
भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टसं हृदिन्यो हृष्यत्वचोश्च मुमुक्षुस्तरवो यथार्याः ॥९॥

एवं रसं निरूप्य तस्याधिदैविकरूपतासम्पादकं वेणुनादं निरूपयन्ति गोप्य इति ।

गोप्य इतिसम्बोधनं पूर्वैरसाभिज्ञापकम् । नात्र बोधनीयं वचनीयं वा किञ्चिदस्ति ।
यद्यपि तेन रसो न पीतस्तथापि मुखे सन्दर्शनादन्यार्थत्वेऽपि भोजनं करोतीति लक्ष्यते ।
पुरुषस्य तद्भोजनं सर्वथासम्भावितम् । अन्यथा भगवतैव मुक्तं स्यात् । अतः स्त्रीणामेतद्
भोग्यम् । तदाह गोपिकानामिति । अधरसुधा गोपिकानां सम्बन्धिनी । बहुवचनेन
समुदायरूपा लक्ष्योरप्यनेन सूचिता । तदंशाश्च तयैव समागताः । नाम्यत्र तद्भोगो लोके
प्रसिद्धः । तादृशस्य वस्तुनो भोक्ता पुरुष एव न भवति किम्पुनर्योन्यन्तर्गतो जीवस्तत्रापि
वेणुः ? आधिदैविकस्य चेतनत्वं सूचयन्त्य आहुः सर्वा एव आधिदैविक्य इति स्वगोप्यतां
तस्यापि विचारो घटते । सर्वं धर्मफलमिति वैदिकसिद्धान्तः । अतः कारणभूतं धर्मं विचार-
यन्ति किमाचरदिति । धर्मः सर्वोऽपि वेदसिद्धः । वेदरूपाश्च वयम् । अतोऽस्मदज्ञातः कथं धर्मो
भवति येन धर्मेण वयं जाताः ? परं तत्रापि मर्यादान्यायेन साधनविरोधाभावः । ततोऽस्मात्
स्त्रीत्वम् । वेणौ तु तद्भावस्ततः सन्देहः फलस्य दृष्टत्वाच्च । सम्प्रत्यर्थं च गोपिकासम्बोधनम् ।
अयमिति पुष्टिद्वानिर्देशश्च बाधकः । स्मेति प्रसिद्धिश्च । वस्तुवस्तु न तस्य फलम् । तदुप-
पादितम् । तर्ह्यन्यतरावाप्ये कर्तव्ये साधनवन्निश्चयेन फलाभावः पूर्वपक्षः । फलवत्त्वविचारेण
साधनाभावाभावः सिद्धान्तः । तदाह वेणुपदेन । अथ इत्थं वयौ तावणुकृतौ येनेति । लोके-
भ्यस्तथा मुखदानाद् धर्मोऽस्तीति निश्चीयते । अधरसम्बन्धादेव तयांस्त्वमित्यनिश्चयोऽपि । तत्रापि
साधनं ध्वयमेवेति निश्चयः । पुष्टिवचमाश्रित्य तस्य सिद्धिरिति ज्ञापयितुं मर्यादायां हीनतामाह
दामोदरेति । दाम उदरे यस्येति भगवतो गोपिकाधीनत्वं सूचितम् । लोभात्मकश्चाधरः ।
अतः स्वतः परतश्च तस्य साधनाभावः सूचितः । सुधापदेन च रसविषयायां रसनेद्रियाभावश्च
बाधकत्वेन सूचितः । नादं भुङ्क्ते इत्यविवादम् । सुधामपि भुङ्क्ते इति विवादास्पदम् । “सा
कृतं भवेत् । तद्विहारिमन् एल्लोके पुण्ड्रस्थानमुच्यते ।
'विचित्रयेषा' विरपनेन कथ्यते । ततोहोरात्रं घासना
तत्तद्भावनारूपा स्यात् । तथा सति प्रसिद्ध्या रस-
स्याद्वैतेत्यच्छादने विवरणे । अन्यथा प्रयोजना-
नावाहं परिकरं न स्मरेत् । इममर्थं सकृद्य साधक-
विशेषमाह रसेत्यादि । एतत्सुदुर्लभोक्तव्यं । सिद्ध-
दशार्था फलावभयप्रकारसुतरारोपेन बोधवन्तीत्याख्ये-
नाहुराविरित्यादि । तथा च वदा 'मानसीन'स्य
बहिराविर्भवे स्वधर्मप्राकृत्यं करोतीत्यर्थः । सिद्धमाहु-
रत इत्यादि । तथा चोक्तप्रणाल्यान्तराविर्भूतो रसो
बहिराविर्भूतस्तु धर्मसाहित्यात् तदुद्बोधकत्वाच्च साधन-
मतः स्थानभेदेनोभयमप्यविच्छेदमिति भावः । त्रयाणा-
मित्यादेरर्थं टिप्पण्यामाहुः स्थायीत्यादि । तदेवो-
क्तमिति । गोप्त्रीमध्ये विराजनमेवोक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

भावादि-कृतं भवेत् । तद्विहारिमन् एल्लोके पुण्ड्र-
स्थानमुच्यते । 'विचित्रयेषा' विरपनेन कथ्यते ।
ततोहोरात्रं घासना तत्तद्भावनारूपा स्यात् । तथा
सति प्रसिद्ध्या रसस्याद्वैतेत्यच्छादने विवरणे ।
अन्यथा प्रयोजनाभावात् परिकरं न स्मरेत् । इममर्थं
सकृद्य साधकविशेषमाह रसेत्यादि । एतावदर्थ-
नोक्तव्यं । सिद्धदशार्था फलावभयप्रकारसुतरारोपेन
बोधवन्तीत्याख्येनाहुराविरित्यादि । तथा च वदा
'मानसीन'स्य बहिराविर्भवे स्वधर्मप्राकृत्यं करोतीत्यर्थः ।
सिद्धमाहुरत इत्यादि । तथा चोक्तप्रणाल्यान्तराविर्भूतो
रसो बहिराविर्भूतस्तु धर्मसाहित्यात् तदुद्बोधकत्वाच्च
साधनमतः स्थानभेदेनोभयमप्यविच्छेदमिति भावः ।
त्रयाणामित्यादेरर्थं टिप्पण्यामाहुः स्थायीत्यादि ।
तदेवोक्तमिति । गोप्त्रीमध्ये विराजनमेवोक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

धनस्पतीन् प्राविश” दिति श्रुतेः । सुधानविकारः पूर्वमुपपादितः । किञ्च भगवद्विद् दद्यात् कदाचित् सम्भवेदपि । व्यभिचारे ह्योसिद्धान्तवत् । गोपिकावत् स्वयं भुङ्क्त इत्याशयम् । अधरमुख-सम्बन्धे पानपस्माकं सिद्धमस्ति । तस्यापि मन्यामहे । किञ्चास्मदपेक्षयापि तस्मिन् विशेषः । यस्मिन् भोजनेवशिष्टं रसं हृदिन्यस्तरवश्च भुङ्कते । वाल्त्वात्मातरपितरावेव पालयति । उभयत्र हेतुमाह । यतो हृदिन्यो हृत्पृष्ठवचो जाता अन्तःपूर्णा नन्दस्ततोऽपानन्दराधिये रोमाञ्चयुक्ता भवन्ति । तत्रायं निर्णयः । रोमाञ्चोत्र कमलरूपः । स च जगति सर्वोत्तमः । अतो हेतुवन्तरानन्दरोमाञ्चो न भवति । तथा सति शैवाद्यानामेवोत्तमः स्यान् कमलार्द्रनाम् । अतो ज्ञापयेधराभूतमेव हृदिनीभिः पीतमिति । अन्यथा तेषु लक्ष्म्या उद्गमो न स्यात् । “यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिक्रान्ता” दिति न्यायात् । लक्ष्म्यास्तदेकभोगित्वमुपपादित-म् । उपलक्षणमेतत् । अभ्यु च सुमुचुः । न हि मकन्दोऽन्यस्य रसो भवति । तरवश्च तथा । तेषां रोमाञ्चः फलान्यथु च यद्युधाराः । एतच्चोभयविधं नान्यथा सम्भवति । न चैतद् द्वयं तयोः स्वाभाविकमिति मन्तव्यम् । कादाचित्कत्वाद् वेणुनादानन्तरमेव तथात्वात् स्वाभावि-कवैलक्षण्याच्च । तदाह यथार्था इति । सन्तो हि भगवदभिमन्तःप्रवेश एव तथा भवन्तीति । तस्माद् हृदिन्यो मातृरूपास्तरवः पितृरूपाश्च तदुक्तावशिष्टरसपातारः ॥

अत्रेदं विचार्यते । पूर्वं “रन्ध्रान् वेणोरधरमुधया पूरयन्ति” इत्युक्तम् । तस्य रन्ध्रा एव मुख्यरूपा इति तत्र पूरिता चेत् सा तदानापासेनैव प्रभुकारित एव तद्भोगो भवत्यतः स्वयं भुङ्क्त इत्यनुपपन्नं यद्यपि तथापि स्वमियाणां साक्षात्सुधाभोगाधिका सम्पत्स्पर्धमुत्करीत्या सुधापूर्णं वेण्वर्यं नात एव गोपिकानामित्युक्तम् । एवं सति यदस्य तज्जोजनं तत् स्वत एवेति सुष्ठुक्तं स्वयं भुङ्क्त इति । नन्वेवमेतदमुक्तावशिष्टस्यैव रसस्य भानं प्रभुमियाणा-मप्यापाति रन्ध्रसम्बन्धस्य मायमिकत्वात् किञ्चित्कालमभोजने हेतुभावाद्दिति चेन्नैवं प्रति-भाति । अत्रत्यं सर्वमलौकिकमतो लौकिकयुक्त्या निर्णेतुं नोचितमन्यथा ‘सरःसरिमहोद्रेषु’ कृतं वेणुज्जितं व्रजस्थिताः स्वामिन्य एव क्वं शृणुयुर्नान्ये ? एतच्चोपपादितं “तद् व्रजस्त्रिय” इत्यत्र । एवं सति भगवदिच्छाया बलिष्ठत्वात् प्रयोजनस्यातिगुरुत्वाच्च (दां) व्रजदेवीकर्णहृदये-ष्वेव सा प्रविष्टा । अपरञ्च यथोच्छ्वासदृशाया मास्वपतितमप्युद्वीर्णमेव वस्तु भवति न निगीर्णं तथा भगवता व्यवहितदेशस्य स्वप्रियाकर्णहृदयपूरणैकचितेन निजास्याभ्युत्थादिर्मवच्छासो नाद-ब्रह्माविर्भावहेतुस्तादृशः कृतो यो मार्गत्वेन प्रसङ्गतो रन्ध्रेष्वाद्यातस्तत्र च सुधां पूरितामपीष्ट-देशेन यदतो न तामितरो भोक्तुं शक्तः । एवं सत्यपि साक्षादपरसम्बन्धो मृते वेणोरस्तीति सम्भाव्यते तत्पानं वेणुत्वेन निश्चयोप्यतोस्य तद्भोगो व्रजदेवीनां तूत्करीत्या साक्षाद्भोगस्त-स्मान्नैतदवशिष्टं रसस्य । अन्यथा हृदिन्यादिषु यथावशिष्टरसपानमुक्तं तथात्रापि वदेयुर्न तु गोपिकानामिति पदेनं तासामेवात्र स्वत्वं वदेयुः । अपरञ्च वेणोः स्वातन्त्र्येण सुधाभोगो भगवता मनीषितोन्यथा हृदिन्यादिषु सुधासम्बन्धो न स्यात् । तथा सति तेषु लीला न स्यात् । यत एतत्सुधासम्बन्धिव्येव सा चिकीर्षितातो जलस्थलरमणसम्यन्त्रिषु तत्सम्बन्धः कार्यते । स च वेणुमुक्तसुधाशो यो नादद्वारा निर्गतस्तेनैवेति सर्वमवदातम् । एवं सति व्रजदेवीनां वेणोश्च युगपत्सुधाभोगो उपपद्यते । किञ्च दामोदरत्वेन व्रजदेव्यधीनस्मदुपभोगोपयोगि सर्व-

मवशः सम्शदयतीति किमितोधिकं वशमः ? न हि जलधिस्त्रेष्ठः केनापि निरोद्धुं शक्य इति दिङ् । इदं वेणुवादनं “रुन्धान् वेणोरपरसुषये”तिवाक्येन यदुक्तं तदिति जानीमः । यतोऽन्य-
दापि गयामाहाने “नुचरं” इत्यत्र “गा गोपकं” इत्यादिषु “नयस्त्वदे”त्यादिषु च कतादी-
नाञ्चैतत्कार्यमुच्यते । तेनादावेवात्राधिकारसम्पत्त्यर्थं वेणुरन्ध्रेषु यत् सुधापूरणं तत्सामयिकपेदे-
मुच्यत इतिज्ञापनायापि गोपिकानामित्युक्तम् ॥ ९ ॥

गोप्यः किमाचरदित्यस्याभासे-तस्याधिदेधिकरूपतासम्पादकमिति । कामरसो हि सहजः
वेणुनादेन सह सुवान्तःप्रविष्टा सहजं पूर्वकामं दूरीकृत्य भगवदीयं तं प्रकटितं करोतीति तथा ।
वामोदरेत्यस्याभासे-मर्यादायां हीनतामिति । हीनतां साधनहीनतां न्यूनतामितियावन् ।
नादं भुङ्क्त इत्यत्र प्रमाणमाहुः ‘सा यनस्पती’नित्यादि । ‘वाग् वै देवेभ्योपाक्रामद् यज्ञायातिष्ठमाना
सा यनस्पतीन् प्राविश’दिति श्रुतिः । सुधाभोगिनीदे हेतुः सुधानधिकार इति ॥ ९ ॥

गोप्य इत्यत्र-टिप्पण्यां सहजमित्यादि । तथा
मनोपमरूपं तं दूरीकृत्य भगवद्वर्मरूपं तं तथा
करोति । तथा आत्मस्य इन्द्रियाणीव भगवदीयसुखा
कार्यं करोतीत्यर्थः । एतेन लौकिकसाधर्म्याङ्गीक-
रम्यद्वारा निरस्ता ज्ञेया । सुबोधिन्यां पुर्य-
रसामिज्ञापकमिति । सुतिवरादानसामयिकरसामि-
ज्ञापकम् । वेणौ सुधापूरणं वक्तुं विचारवीजभूताश्रयकं
कोटिमाहुर्यद्यपीत्यादि । लक्ष्यत इति । सम्भाव्यते ।
ननु लक्ष्या अपि तद्विषयत्वात् कथं गोपिकामात्रसम्ब-
न्धित्वमिरयाकाङ्क्षायां तामपि स्वात्तराहुर्यद्यद्यच्चनेने-
स्यादि । तत्रापि वेणुरिति । स्वावयवमर्शः । आहु-
रिति । भोजनमाहुरित्यर्थः । येनेति । विचाररूपेण ।
साधनविरोधाभास इति । स्वरूपयोग्यत्वादित्यर्थः ।
वैदिकविचारत्रादधिकरणरीत्याहुस्तर्हीत्यादि । अत्र
वेद्यहृतमोगो विषयः । स सम्भवति न वेतिसंशयः ।
सङ्गतिः प्रसङ्गः । सुश्रयमानस्य स्वीयत्वेन तद्विचारस्यो-
पेक्षानर्हतादिति शेषम् । साधनेत्यादि । स्वरूप-
योग्यतासम्पादकं साधनवर्कं शेषम् । निश्चीयत इति ।
स्वरूपयोग्यताभावेपि तरलसाधनोपेत इत्यर्थः । उभय-
समाधानार्थं सिद्धान्तमाहुस्तथापीत्यादि । तर्हि
तत्रापि किं साधनं येन स्वयं तथेत्यत आहुः पुष्टी-
र्यादि । टिप्पण्यां न्यूनतामिति । येन भगवान् वशो
भवति तादृक् साधनं मर्यादायां नास्तीति तथेत्यर्थः ॥ ९ ॥

गोप्य इत्यत्र-तस्याधिदेधिकरूपतादेत्यं टिप्प-
ण्यामाहुः कामरसेत्यादि । आभासे टिप्पण्यां
सहजमित्यादि । तथा च मनोपमरूपं तं दूरीकृत्य
भगवद्वर्मरूपं तं तथा करोति । तथा च आत्मस्य इन्द्रि-
याणीव भगवदीयसुखा कार्यं करोतीत्यर्थः । एतेन
लौकिकसाधर्म्याङ्गीकृतम्यद्वारा निरस्ता ज्ञेया ।
सुबोधिन्यां निरूपयतीति । ‘रुन्धान् वेणोरपरसुषया
पूरय’त्रित्येतत्प विमर्शतया वदति । पुर्यरसामि-
ज्ञापकमिति । सुतिवरादानसामयिकरसामिज्ञापकम् ।
वेणौ सुधापूरणं वक्तुं विचारवीजभूताश्रयकं कोटि-
माहुर्यद्यपीत्यादि । लक्ष्यत इति । सम्भाव्यते ।
ननु लक्ष्या अपि तद्विषयत्वात् कथं गोपिकामात्र-
सम्बन्धित्वमिरयाकाङ्क्षायां तामपि स्वात्तराहुर्यद्य-
द्यच्चनेनेस्यादि । तत्रापि वेणुरिति । स्वावयव-
मर्शः । आहु-
रिति । भोजनमाहुरित्यर्थः । येनेति । विचार-
रूपेण । साधनविरोधाभास इति । स्वरूपयोग्य-
त्वादित्यर्थः । तथोपपादितमिति । ‘बहोपीडे’-
त्युपपादितम् । वैदिकविचारत्रादधिकरणरीत्याहु-
स्तर्हीत्यादि । अत्र वेद्यहृतमोगो विषयः । स सम्भ-
वति न वेतिसंशयः । सङ्गतिः प्रसङ्गः । सुश्रयमानस्य
स्वीयत्वेन तद्विचारस्योपेक्षानर्हतादिति शेषम् ।
साधनेत्यादि । स्वरूपयोग्यतासम्पादकं साधनवर्कं
शेषम् । निश्चीयत इति । स्वरूपयोग्यताभावेपि
तोऽस्मीयत इत्यर्थः । उभयसमाधानार्थं सिद्धान्त-
माहुस्तथापीत्यादि । तर्हि तत्रापि किं साधनं येन
स्वयं तथेत्यत आहुः पुष्टीर्यादि । हीनतापदस्यार्थं
टिप्पण्यामाहुर्न्यूनतामिति । येन भगवान् वशो
भवति तादृक् साधनं मर्यादायां नास्तीति तथेत्यर्थः ।
एवं चास्मिन्पञ्चलोक आर्यदृष्टान्तेन नदीतमो रसपातुव-
बोधनाद् वेणौ सुधापूरणं निर्णीतमिति शेषम् ॥ ९ ॥

वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिं यद् देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मि ।
गोविन्दवेणुमनु मत्तमयूस्मृत्यं प्रेक्ष्यादिसान्त्वयस्तान्यसमस्तसत्त्वम् ॥ १० ॥

वृन्दावनविहारे चरणानां स्वरूपमाह वृन्दावनमिति ।

देवानां पादा भूमिं न स्पृशन्ति सुतरां देवोत्तमस्य तत्रापि पुरुषोत्तमस्य । पुरुषोत्त-
मांशस्य पुरुषस्य मद्याधिभौतिकौ पादावाध्यात्मिकावतीन्द्रियावाधिदैविकावानन्दरूपौ । तयोरपि
न भूमिसम्बन्धः । भूमावपि दैत्यभूमिरथवा । तत्रापि स्त्रीसम्बन्धिनी । तद् वृन्दावनम् ।
तस्मिन् भगवतः पादा वर्तन्ते इति तस्या भाम्याभिनन्दनं स्वस्योत्कण्ठ्यख्यापकम् । स्वस्यापि
हृदयदेशे भूमिर्भवति । स्त्रीणां च हृदयं कठिनमापि भवति । पर्वता अपि सन्त्यन्तःपर्वता नद्यश्च
सन्ति रसप्राः । रोमशङ्खिर्वनमपि । भवति स्त्रीसम्बन्धि च । एवं तुल्यतायामप्यत्र चरणौ न
स्थाप्येते तत्र स्थाप्येते इतीर्षया वर्णनम् । गुणत्रयेण पूर्वं वर्णनं निर्गुणगोपिका वेषेति नाजा-
सूयेति केचित् । सखीति सम्मत्यर्थम् । तादृशो न बह्व्य इत्येकवचनम् । असूयापक्षेपि तथा ।
ननु भगवत्पदानि यथा व्यापिषैकुण्ठे भवन्त्येवं वृन्दावनेपि जातानीति किमाश्चर्यम् ? तत्राह
भुवो वितनोति कीर्तिमिति । यदि वृन्दावनं व्यापिषैकुण्ठ एव स्यात् तदा न काचिच्-
चिन्ता । भूमौ तद् वर्तत इति केवलं भूमेः कीर्तिमेव करोति । धन्या भूर्यत्र वृन्दावनमस्तीति
भगवतो नित्यस्थितिमभ्यसमानाया वचनम् । पदानि स्वाधिदैविके नित्यान्वये स्थास्यन्ति । मधुसू-
यिष्यति च कचिद् भगवांस्त्वपराधीन इति न तत्प्रदर्शने वृन्दावनस्य सामर्थ्यम् । भक्तेः
सर्वत्रैव तथात्वाद् वृन्दावनप्रतिष्ठा भवतीति प्रतिष्ठाया निमित्तमाह यद् देवकीसुतपदाम्बुज-
लब्धलक्ष्मीति । यद् यस्मात् तद् वनं देवक्याः पुत्रस्य पदाम्बुजानां लक्ष्माणि विह्वानि ध्वज-
वज्रादीनि तैर्लब्धा लक्ष्मीर्येन । स्वस्य स्वच्छन्दसम्बन्धार्थं देवकीसुतपदमयोगः । तन्द-
गोपसम्बन्धिनी सा । देवक्याः प्रसूतिमार्गं न त्वन्मदिति सुतपदम् । स्त्रीमाधान्यात् स्त्रीषु

वृन्दावनं सखीत्यस्याभासे—चरणानां स्वरूपमाहति । अत्रेदमाकृतमिति मे भाति । भगवच्चरण-
माहात्म्यं सर्वश्रुतिप्रतिपादितम् । तदे 'देवानां पादा' इत्युपक्रम्य 'तस्या भाम्याभिनन्दनं' मित्यन्ते-
नोक्तम् । तथा चैतादृक्पदसम्बन्धाद् वृन्दावनस्वरूपमुत्तमत्वेन निरूपितं भवति । तत् फलमुत्तमत्र
विहारनिरूपणेन चरणानां वधेति ? अत्रेदमाकृतम् । लोकवेदादौतशुद्धपुष्टिमार्गोऽलीलासामग्री हि
नान्यत्र प्रसिद्धा । एवं सति उत्कर्षापि वधेति सिध्यति । अत एव 'वृन्दावनाद् गतो दूरमित्यथे' वक्ष्यति ।
यतरतश्च पुष्टिलीलानङ्गीकारो वक्ष्यते । एवं सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामियं लीलावैवेति फलित्यति । एवं
सति यत्रैव शुद्धपुष्टिमार्गाङ्गीकारस्तत्रैवतत्परणलीलेति श्रेयम् । अत एव गृहद्वारेण 'प्रेक्ष्यन्त्य उज्ज्वलगृहा
जगद्गुः' 'सहरामो ब्रजस्त्रीणां चित्रीडे जनयन् मुदम्' 'कृष्णस्य गोप्य' इत्यादिनेयमेवोक्तम् । कालीय-
शिरोनुत्ये नैतच्चरणप्राकट्यं तत्र पुष्टिलीलाया अनङ्गीकारात् । अत एव तत्सुतिरपि तादृशी । अतो यत्र
शुद्धपुष्टिमार्गमिभक्तिमार्गप्रकटनं लीलायां तत्रैतच्चरणारविन्दाविर्भाव इति श्रेयम् । अतः सुदृक् चरणानां
स्वरूपमाहति । असाधारणधर्मनिरूपणे धर्मिनिरूपणसम्पत्तिवत् । यतो लीलेव तत्परिचायिका ।
एवं सति 'देवानां पादा' इत्यारम्भा 'धिदैविकावानन्दरूपा' वित्यन्तेन यावन्ति चरणरूपाशुक्तानि
तदतीतत्वमेतच्चरणयोर्ज्ञापितं भवति । उक्तेषु पुत्रपदमो लोकवेदप्रथितो ज्ञेयः । अयं तदतीत
ज्ञेयः ॥ १० ॥

कृपापि सूचिता । पुष्टिमार्गे तासां प्राधान्यमित्यवोचाम् । भक्तिमार्गे चरणौ प्रधानभूतौ तत्राप्यम्बुजं जलोद्भूतं स्त्रीणामेव हृदये तापहारकत्वेन शोभते । तादृशस्यापि या ध्वजवज्रा-
ङ्कुशादिशोभा सा नान्यत्र फलति । वृन्दावने सा प्रतिफलितेति पादत्वमेव सम्पन्नमतो
लक्ष्मीरपि तत्र नियता । अतः पदाम्बुजैर्लब्धा लक्ष्मीर्येनेति । भूमिर्यदि सान्द्रा तदैवं भव-
तीति भूमिकृतैव सा लक्ष्मीप्राप्तिरित्युक्तं च भूमेः कीर्तिं ख्यापयतीति । किञ्च न केवलं लक्ष्मी-
रेव प्राप्ता किन्तु भक्तिज्ञाने अपि प्राप्ते इत्याह गोविन्देति । यदा भगवान् वेणुनादं करोति
तदा नीलमेयो गर्जतीव भाति । ततो मयूरा मत्ताश्च भवन्ति । ततो नृत्यन्ति । यदैव भगवता
वेणुनादः क्रियते तदैव देहविस्मरणं नृत्यं च जायत इति भक्त्युद्रेक उक्तः । मयूरा वनमेवेति
वृन्दावनप्रशंसा । तादृशं नृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसानुष्ववरतानि तूष्णीं स्थितान्यन्यानि सर्वाण्येव
सत्त्वानि यत्र । स भगवद्भक्तिज्ञानात् तेषां तूष्णींभ्यावलक्षणं ज्ञानमुक्तम् । एको भक्तो न्ये
सर्वे ज्ञानिनः । नन्वयोर्विलेशयाः स्वभावतः कथं ज्ञानिनो भविष्यन्ति ज्ञानस्य फलमूर्ध्वगमन-
मित्याशङ्क्याद्वाद्रिसानुष्विति । यत्र कापि स्थितास्तत्रैव गत्वा पश्यन्तस्तिष्ठन्तीति दोषाभावः ।
स्वस्थानत्याग ऊर्ध्वगमनं चोक्तम् ॥ १० ॥

वृन्दावनमित्यत्र—‘वृन्दावरण्य’मित्योदेरयं विमर्श
इतिहासनाय सत्स्वरूपं विवरीतुमाहर्द्वयानामित्यादि ।
तात्पर्यं तु टिप्पण्यामेव स्पष्टम् । ईर्ष्ययेत्यादि ।
एतेनेयं सामसमचोत्तिरितिसिद्धान्तो ज्ञापितः ।
तेन प्रथमे निगुणोक्तिर्ज्ञेया । नित्यस्थितिमिति ।
स्वहरीत्यधोऽन्वये तद् वृन्दावनमपि तुल्यमिति नात्रे-
ष्यावकाश इत्यत आहुः पदानीत्यादि । नन्वेवं सति
प्रदर्शनस्य वादाविरक्तत्वस्य वृन्दावने तोल्यानेष्याव-
काश इति तद्वीर्यं व्यक्तीकर्तुमाह प्रतिष्ठाया इत्यादि
ख्यापयतीत्यन्तम् । यत्र ‘पद’सम्बन्धेन सत्त्वाद् विमर्श-
भ्युज्ज्वलं चरणविह्वलमात्रोपलब्धमिदं शब्देनात्र बहु-
वचनम् । समासस्तु सप्तमीतत्पुरुषः । तथा च पदे
प्रतिकल्पिते यान्यभ्युज्जानि लक्ष्माणी-
स्यर्थः । यद्वात्र प्रदर्श्यसत्त्वादिसमास इत्याद्येनाहर्भूमिर्यदीत्यादि ।
एतेन स्वस्य तत्प्राधान्याभावाद् तदस्थापनमिति दैन्य-
यौतनानिगुणोक्तिरपि साधितम् । किञ्चेत्यादिना-
पीर्यां दैन्य एव सूच्यत इति विभावनीयम् ॥ १० ॥

वृन्दावनमित्यत्र—‘वृन्दावरण्य’ स्वपश्यरण ‘मित्यादे-
रयं विमर्श इतिहासनाय सत्स्वरूपं विवरीतुमाह-
र्द्वयानामित्यादि । तात्पर्यं येतद्वशात्ते टिप्पण्यामे-
वाहरेत्यादि । मे भातीति । आहङ्कारस्य मम
भाति । अत्र समाधानं स्पष्टीकृत्यन्तेदमित्यादि । तत्र
पुष्टिलोलाया अनङ्गीकारादिनि । इदमनाये तस्मिन्
दृश्ये सङ्कर्षणलीलासङ्कर्षणं तथात्वाद् । नन्वत्र
लीलास्वरूपमेव विविधं सिध्यति न तु चरणानामि-
त्यत आहृत्साधारणेत्यादि । सिद्धमाहरेद्यं सती-
त्यादि । सुबोधिण्यां तस्या रति । वृन्दाया । ईर्ष्यये-
त्यादि । एतेनेयं सामसमचोत्तिरितिसिद्धान्तो
ज्ञापितः । तेन प्रथमे निगुणोक्तिर्ज्ञेया । नित्यस्थिति-
मिति । स्वहरीत्यधोऽन्वये तद् वृन्दावने तुल्यमिति
नात्रेष्यावकाश इत्यत आहुः पदानीत्यादि । नन्वेवं
सति प्रदर्शनस्य वादाविरक्तत्वस्य वृन्दावने तोल्याने-
ष्यावकाश इति तद्वीर्यं व्यक्तीकर्तुमाह प्रतिष्ठाया
इत्यादि ख्यापयतीत्यन्तम् । व्याख्येय ‘पद’सम्ब-
न्धेन सत्त्वाद् विमर्शभ्युज्ज्वलं चरणविह्वलमात्रोपलब्धमि-
त्याद्येनात्र बहुवचनम् । समासस्तु सप्तमीतत्पुरुषः ।
तथा च पदे प्रतिकल्पिते यान्यभ्युज्जानि लक्ष्माणी-
स्यर्थः । यद्वात्र प्रदर्श्यसत्त्वादिसमास इत्याद्येनाहर्भूमि-
र्यदीत्यादि । एतेन स्वस्य तत्प्राधान्याभावाद् तदस्थापन-
मिति दैन्ययौतनानिगुणोक्तित्वमपि साधितम् ।
किञ्चेत्यादिनापीर्यां दैन्य एव सूच्यत इति विभाव-
नीयम् । मयूरा वनमेवेति । वनस्थात्वाद् वनम्
प्रशंसति । वदित्वमिति तात्त्वं प्रशंसा ॥ १० ॥

धन्यास्तु मूढमतयोपि हरिण्य एता या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेपम् ।
आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसाराः पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः ॥११॥

एवं रूपवर्णनामुक्त्वा षोढा वेणुं वर्णयन्ति धन्यास्त्वितिपदभिः ।

हरिण्योत्तरसो गावः पक्षिणो नद्य एव च । भेषाश्चेतिक्रमेणैव कृष्णैश्वर्यादिवोधकाः ॥१॥

ईश्वरः पूज्यते लोके मूढैरपि यदा तदा । निरुपाधिकमैश्वर्यं वर्णयन्ति मनीषिणः ॥२॥

वीर्यं देवेषु तत्रापि स्त्रीषु तत्रापि कामतः । साविध्ये पुरुषाणां च मूर्च्छा तेन ततो महत् ॥३॥

यशो यदि विमूढानां प्रत्यक्षासक्तिवारणात् । स्वधर्मं योजयेत् तेषु तदा भवति नान्यथा ॥४॥

तामसा राजसाश्चान्ये गुणातीताश्च रूप्यते । वृन्दावनं गुणातीतं मुनयश्चापि पक्षिणः ॥५॥

गोवर्धनश्च त्रितयं गुणातीतमिह स्थितम् । तद्वत्ताश्चापि लोकेस्मिन् गुणातीता भवन्ति हि ॥६॥

“यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्रुते वीणासौ वाद्यत” इति श्रुतिन्यायेन सर्व एव विहगा
भगवद्गीता अपि परमां श्रियं प्राप्नुवन्ति ।

श्रियो हि परमा फाष्टा सेवकास्तादृशा यदि । ज्ञानोत्कर्षस्तदैव स्यात् स्वभावविजयो यदि ॥७॥

हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनात् । उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदा ॥८॥

भक्त्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचिता ॥८॥

तत्र प्रथमं हरिणीनां भाग्यमभिनन्दन्ति धन्या इति । ज्ञानं हि क्रियाविशेषणीभूतम् ।
क्रियोत्कर्षः पूजायाम् । सापि चेज्ज्ञानमयैर्द्वैर्धर्मगवद्विपयिणी भवति । भगवज्ज्ञानं स्वज्ञानं
च तस्या अप्यङ्गम् । तदभावे सर्वं व्यर्थम् । यद्यन्यत्रापि तद् भवेत् तदा तदेवोत्तममिति-
पक्षमाश्रित्य पूर्वपक्षं व्यावर्तयन्ति धन्यास्त्विति । तुल्यन्देन स दोषो न ज्ञायत इत्याशङ्क्यां
परिहरन्त्य आहुर्मूढमतयोपीति । स्त्रीणामेवाभिनन्दनं प्रकरणाद्विरिणानां स्त्रियोत्र
विवक्षिता हरिण्यः । सर्वत्रान्या एव वर्णयन्तीति ज्ञातव्यम् । स्वस्याकृतार्थताभावनया
दैन्याविर्भावे भगवान् कृपया वर्ण्यमानसर्वसामग्रीसहितः प्रकटीभूत इति ज्ञापयितुमेता
इत्युक्तम् । तासां भाग्ये हेतुमाहुर्या नन्दनन्दनं निरीक्ष्य वेणुरणितमाकर्ण्य भग-
वत्कृतैः प्रणयाबलीकैर्विरचितां पूजां स्वस्मिन् दधुरिति । या इति । पूर्वं भगवदुक्ताः
प्रसिद्धाः । नन्दनन्दनानन्दयतीति नन्दनन्दनः । भक्तोद्धारार्थमेव ब्रह्मवाक्यात् प्रवृत्तः । बद्धार-
प्रकरणात् ता अप्युद्धरिष्यतीति उपात्तः स्वीकृतो विचित्रो वेपो येन । अनेन रसाभिनयार्थं
प्रवृत्तो भगवानुक्तः । एवं स्वरूपवत्स्वकार्यकर्तृत्वं साधनतश्च फलमुखं कर्तृत्वमुक्तम् । विचित्र-
पदेन सर्व एव रसाः परिगृहीताः । समीपे स्वीकारो ब्रह्मानन्दस्य तत्र भवशनार्थः । आकर्ण्य-
त्वेव क्रिया वेणुरणिते भगवति चार्पितः शब्दतश्च । पशुदृष्टिविशेषं न गृह्णातीति शास्त्रदृष्टिः ।
पश्चाज्जायमानापि प्रत्यक्षदृष्टिरन्यानुरोधिनीति विषयानापि सा न गणिता । तदाहाकर्ण्येति ।
वेणो रणितं सर्वरसासाधारणम् । यथा रसो बाह्यतो न गच्छति तथाशब्दविशेषो रणितम् ।
तादृशमपि निकटे गत्वा श्रुतवत्यः । अनेन दैहिका धर्मा निवर्तिताः । सहकृष्णसाराः ।
स्वभर्तृसहिताः । अनेन भर्तृनिरोधोपि परिहृतः । सापत्न्याभावश्च कृष्णसारा इत्यनेन । कृष्ण
एव सारो येषामिति कृष्णसाराः । अनेन गोपास्तया न भवन्तीति स्वस्यातयात्वं सूचितम् ।
अन्यथास्माभिरपि सह गोचारणं कुर्युः । अत एतन्निमानसारा एव । धन्यास्ते कृष्णसाराः ।

स्नेहपूर्वकाचलोकनैर्विरचितां भगवतिपूजां धारयामासुः । नेत्राण्येव कमलानि ज्ञानवासितानि
ज्ञानोद्भवस्थानानि । तैश्च पूजा सर्वोत्तमा तस्याश्च धारणं ततोपि । कृतिरर्थदेवोक्तः । भगवता
च प्रतिपूजितमात्मानि वा दधुः । सद्याचलोकैरति वा पाठः । एतावदेव कर्तव्यं प्राणिनां
भगवतश्च ॥ ११ ॥

धन्यास्त्वित्यत्र-स दोषो न ज्ञायत इति । दोषस्वरूपमाहुर्न ज्ञायत इति । मृगीभिर्भागस्वरूपं
श्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वेन न ज्ञायत इति लक्षणो दोष इत्यर्थः । पूजां दधुरित्यत्र-तस्याश्च धारणं
ततोपीति । सर्वोत्तममिति शेषः ॥ ११ ॥

धन्या इत्यत्र-कारिकासु ततो महदिति । उक्तै-
र्वाग्निमर्षादामागोयवीर्षांस्वरूपः । अन्य इति । सात्त्विकः ।
पक्षिनिरूपकप्रसङ्गतो वृन्दावनगोर्षेणनिरूपकाभां
गुणातीतत्वे हेतुमाह रूप्यत इत्यादि । हिर्दंतौ । यत्र
हेतोर्गृह्णन्दायनादि नयमिह मजे स्थितं गुणातीतं
रूप्यते धोभाशक्तिकराचोत्पत्तौ हेतोस्तद्रता
अप्यस्मिन्लोके भक्तमामे गुणातीता भवन्ती-
त्यर्थः । समानशीलत्वं एव रश्मिर्यादिति भावः । उत्कर्ष-
श्चापि वैराग्य इति । 'तदेव स्या'दिति पूर्वोक्तान्वयः ।
ननु सर्वदुःखहर्तरि दुःखस्यासम्भवदुक्तित्वात्तद्रुत-
मिदमित्याद्यङ्गाप्यामाहुर्मन्त्रेणेत्यादि । ज्ञस्त्वर्थेवचा-
रणे । तादृशत्वं चेत्यनेन स्वसर्वस्वनिषेधं
सङ्गृहीयते । तत्र 'कृष्णमावली'पदात् सिद्धं भक्तिश्च
'सक्ति'पदमिति ज्ञेयम् । विद्वतां पूर्वपक्षमिति । 'ज्ञानं
ही'त्यारभ्य 'व्यर्थ'मित्यन्तोक्तमित्यर्थः । स्त्रीणामि-
त्यादि । नृदमतिस्वादिकं कृष्णसारंभवि तुल्यमिति
तद्धारणायैरुक्तम् । हरिणानां स्त्रिय इति । न तु
नादिकादिशेषाः । भगवतः पूजाधारणे गमकमाहुर्वी
इत्यादि । पूर्वमिति । द्वादशाध्याये 'नृग्यन्यमी'त्या-
दिलोके । तत्कार्यकर्तृत्वमिति । वदारादुत्तर-
कार्यकर्तृत्वम् । तत्रेति । इति णीतिरत्यर्थः । मन्दनन्दनं
निरीक्ष्येति यदुक्तं तन्मूले नास्तीत्याद्यङ्क्या 'कथं'
त्यस्य तात्पर्यापेक्षादुत्तरकार्येवेत्येवमिति । तथापि
साधारणतः कथमायातीत्यत आहुः पदिवर्यादि ॥ ११ ॥

धन्या इत्यत्र-कारिकासु ततो महदिति । उक्तै-
र्वाग्निमर्षादामागोयवीर्षांस्वरूपः । अन्य इति ।
सात्त्विकः । पक्षिनिरूपकप्रसङ्गतो वृन्दावनगोर्षेण-
निरूपकाभां गुणातीतत्वे हेतुमाह रूप्यत इत्यादि ।
हिर्दंतौ । यत्र हेतोर्गृह्णन्दायनादि नयमिह मजे स्थितं
गुणातीतं रूप्यते धोभाशक्तिकराचोत्पत्तौ हेतोस्तद्रता
अप्यस्मिन्लोके भक्तमामे गुणातीता भवन्ती-
त्यर्थः । समानशीलत्वं एव रश्मिर्यादिति भावः ।
उत्कर्षश्चापि वैराग्य इति । 'तदेव स्या'दिति पूर्वो-
क्तान्वयः । ननु सर्वदुःखहर्तरि दुःखस्यासम्भवदुक्तिक-
त्वात्तद्रुतमिदमित्याद्यङ्गाप्यामाहुर्मन्त्रेणेत्यादि । ज्ञस्त्व-
र्थेवधारणे । तादृशत्वं चेत्यनेन स्वसर्वस्वनिषेधं
सङ्गृहीयते । तत्र 'कृष्णमावली'पदात् सिद्धं भक्तिश्च
'सक्ति'पदमिति ज्ञेयम् । विद्वतां न्यप्यापि सदिति
ज्ञानरहितेष्वपि तादृशं पूजनम् । पूर्वपक्षमिति । 'ज्ञानं
ही'त्यारभ्य 'व्यर्थ'मित्यन्तोक्तमित्यर्थः । न दोषो
न ज्ञायत । इत्यस्यार्थं टिप्पण्यामाहुर्गृहीभित्तिरिति ।
तुत्रोपि न्यां स्त्रीणामित्यादि । नृदमतिस्वादिकं कृष्ण-
सारंभवि तुल्यमिति तद्धारणायैरुक्तम् । हरिणानां
स्त्रिय इति । न तु नादिकादिशेषाः । भगवतः पूजा-
धारणे गमकमाहुर्वी इत्यादि । पूर्वमिति । द्वादशा-
ध्याये 'नृग्यन्यमी' शिञ्जि हंस्व वद इति न्याः द्वेनिति
गोच्य इव ते प्रियमीशनेनेत्यत्र । तत्कार्यकर्तृत्व-
मिति । वदारादुत्तरकार्येव इत्यत्र । तत्रेति ।
इति णीतिरत्यर्थः । मन्दनन्दनं निरीक्ष्येति यदुक्तं तन्मू-
ले नास्तीत्याद्यङ्क्या 'कथं'त्यस्य तात्पर्यापेक्षादुत्तर-
कार्येवेत्येवमिति । तथापि साधारणतः कथमायाती-
त्यत आहुः पदिवर्यादि । मापल्याभावमुपपत्त्यनितं
कृष्णेत्यादिना । ततोपीत्यस्यार्थं टिप्पण्यामाहुः
सर्वोत्तममिति तथा च 'पा'यातोत्तरं प्रोक्तार्थत्वं तत्र
पूर्ववृत्तिरपेक्षिता सा चार्थादेवोक्तैर्यथः । पूजां दधुरि-
त्यस्यापान्तरमाहुर्मन्त्रेणेत्यादि । एतावदिति ।
प्रीतिपूर्वकं निरीक्षणम् । भगवद्वचलोकनम् । एता-
पूर्वकं भगवतो जीतावलोकनम् ॥ ११ ॥

कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवचारुवेपं श्रुत्वा च तत्त्वणितवेणुविचित्रगीतम् ।
देव्यो विमानगतयः स्मरनुन्नसारा भ्रश्यत्यसूनकवरा मुमुहुर्विनीन्यः ॥ १ २ ॥

अप्सरसामवस्थामाह कृष्णं निरीक्ष्येति । कृष्णपदार्थात् स्त्रीणां निरोधः सूचितः ।
आनन्दे हृष्ट आनन्दसाधन आसक्त्यभावो युक्त एव । तत्रापि सदानन्दे । नितरा-
मीक्षणं दिव्यदृष्ट्या । स्वजातीयोद्धारार्थमागत इति विशेषः । तदाहुर्वनितोत्सवचारुवेप-
मिति । वनितानामेवोत्सवार्थं चारुर्वेषो यस्य । स उत्सवो ह्यनेकविधः । तत्तदुत्सवे
ते ते भूषिता भवन्त्युत्सवरसानुभवार्थम् । केवलं वनितानामेवोत्सवो यत्र । वनं
यौवनमिताः प्राप्ताः प्राप्तवत्यः । वनं सज्जातमिति वा । इत्युच्यते यः । न हि तत्र भविष्यः
पुनरावर्तते । यौ वनमित्यत्रापि 'यु' मिश्रणार्थं वनमिति तासांमेवोत्सवो भवत्विति
भगवता वेपः कृतः । सर्वाभरणभूषिताः सर्वा एव वनिता यथावेपरमं पुरुषार्थमनुभवन्ति ।
अनेनास्मिन्नुत्सवे यासामलङ्कारादिनोत्सवो न जातस्तासां वनितात्वं व्यर्थमेव यथा रण्डानाम् ।
तत्रापि चारु मनोहरमन्तरप्यलङ्कारहेतुः । तत्र प्रेमज्ञानादिकमलङ्काराः । परिहिवान्तरपि
रसानुभवश्च । अनेनाप्सरसां भगवदर्यागमने सर्वोपुषाय उक्तः । अनुभावकं ततो-
विलम्बेन प्रस्थापकमाह श्रुत्वा चेति । निकटे समागत्य पूर्ववदेव कणितस्य श्रवणम् ।
अत्र वेण्वतिरिक्तकूजितादिकणितानां सङ्गृहार्थं तस्य भगवतः कणितमित्युक्तम् । कणि-
तश्च वेणुः । सादृशवेणावाविर्भावं प्राप्तानि विचित्राणि गीतान्याकर्ष्येति सम्बन्धः ।
एकैर्नैव गीतेन मूर्च्छिता जाता इत्येकवचनम् । विचित्राणि सर्वरसार्थानि । शृङ्गार एव सर्वं
रसा इति नाटयशास्त्रसिद्धान्तः । अन्यस्य रसत्वमेव न मन्यन्ते । यथा महान्तः सुवर्णाभरणान्ये-
वोपकरणानि च कुर्वन्ति तथा शृङ्गार एव सर्वरसाः । अन्यथा रसिकानां रुचिर्नोत्पद्येत । अत
एव विचित्रं गीतम् । यद्यपि ता देव्यो देवतारूपाः पूज्या एव तत्रापि विमानेनैव गति-
र्थासां नापि भोग्या नापि दुःस्वसहनशीलास्तथापि स्मरेणैव नुन्नः सारो यासां शरीरेन्द्रियापे-
क्षया मनो बलिष्ठमिति स्मरेण सारो विवेकः सर्वोप्यवहृतः । भूमावनागमने पदस्यावनागमने
स्वतोप्यनागमने हेतव उक्ताः । ततो यज्जातं सदाहुमुमुहुरिति । न केवलमन्तेषु हृदयमदेशे
मोहः किन्तु पूर्वपक्षेति । भ्रश्यत्यसूनानि कथरे यासां विगता नीची च यासांमिति केशनीची-
वन्धयोर्विश्लेष आमुष्मिकैहिकफलपरित्यागज्ञापकः । देवतात्वाच्च भरणम् । विमानगतिरन्नाद्य-
पतनम् । विवेकाभावान्नोपयेनागमनम् । भगवदनुपयोग्यस्यापि रसो नीरप्यथापि रसा-
भासो वर्णितः । देवसहितानामपि प्रायेणात्रावर्तीर्णानां केवलानां स्त्रियस्ताः स्वपत्यवेपणार्थ-
मागता भगवन्तं हृष्टा पूर्वावस्थां सर्वामेव विस्मृतवत्यो भगवानेव पतिर्भवति । तदास्माकं
तथात्वं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १ २ ॥

कृष्णं निरीक्ष्येत्यत्र-उपाय उक्तः दिव्यदृष्ट्या
दृष्टावगत्य भगवदर्थमागमने स उक्त इत्यर्थः । दिव्यदृष्टेः
सार्वदिकत्वादिदानीमेव कृत आगमनमित्याकाङ्क्षायां
विशेषहेतुं स्फुटीकुर्वन्त्यनुभावकमित्यादि । यद्यपी-
त्यादिना व्याख्यातस्य तात्पर्यमाहुर्नापीत्यादि । तर्हि
किमिदमागता इत्यत आहृस्तथापीत्यादि । अपहारं
कायद्वारा विवृण्वन्ति भूमावित्यादिना । देवसहिता

कृष्णं निरीक्ष्येत्यत्र-वनमिरयस्मादित्येति कर्तारि
जाते वनितेति स्वतः वनितः जातरागश्रीमियोरिति-
कोशश्च । एतौ च दृष्टिगोमौ लौकिकतदृष्टीनामान्या-
मिति यौ विहाय विशिष्टाभिर्दृष्टिभिः स्वाधिकारेण
यद् इदं यश्च भगवदुपायपतदुपयमेताभिर्-
शिष्टाभिर्वक्त्रीभिर्ज्ञातमिति कोपयितुमतिपरोक्षवादेन
वनितापश्योगानेवाहुर्वनं यौवनमित्यादि । अत्र प्रथम-

गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तमितकर्णपुटैः पिबन्त्यः ।
शावाः स्नुतस्तनपयःकवला स्म तस्थुर्गोविन्दमात्मनि दृशाश्चकलाःस्पृशन्त्यः ।

गवां वत्सानां च चरित्रमाह गाव इति । चकाराद् गावोपि तथा जाताः । उत्तमा-
धमयोर्मध्यमाभिलाषो निरूप्यते । असम्भावितत्वान्मोहः । ता हि वेणुमात्र आसक्तास्तथा कुर्व-
न्तीतिशङ्कां परिहर्तुमाहुः कृष्णमुखेति । कृष्णमुखान्निर्गतं यद् वेणुगीतम् । ननु बहुना
चादने मुखादर्शन इतरवैलक्षण्यानवधाने कथं भगवन्मुखवेणुगीतमिति ज्ञायते ? तत्राह पीयूषे-
ति । अमृतं हि तत् । तेन व्यञ्जकान्तराभावेपि स्वत एव ज्ञायते । सदानन्दो वाच्यः । मुखं
वागधिपतिः । निर्गमनं वाक् । वेणुरितरविस्मारकः । गीतं पदगुणात्मकम् । अतः सर्वा
सामग्री वक्तुमेतावदुक्तम् । अन्यथा 'कृष्णगीतपीयूष'मित्येव वदेयुः । इतरगीतपीयूषनिवृत्त्यर्थं
कर्णानामुत्तमभनम् । मतिक्षणं नूतनकर्णत्वात् । प्रत्येकपक्षेपि बहुवचनं सङ्गच्छते । पुटशब्देन
तदर्थमेव कर्णसम्पादनमिति ज्ञापितम् । न हि पर्णपुटे पुनः कार्यान्तरं भवति । चपकादिकं तु
बह्वर्थं भवेत् । पुटानां बहुत्वं मतिक्षणं नूतनरसतां बोधयति । व्यवस्था तु पूर्वोक्तैव । शावा
घालकाः हरिणादीनामन्यजिघानां गवामेव वा अतिघालका घोषे वा । स्नुतं स्तनात् पयःकवलरूपं
येषाम् । न तस्य पयसोन्तःप्रवेशः । इदं समिदग्यमिविप्रमाणमाहुः स्मेति । तस्थुर्गावः शावाश्च ।
उभयेषामपि तथात्वे हेतुमाहुर्गोविन्दमात्मनि दृशाश्चकलाः स्पृशन्त्य इति । तासां न
बहिःसंवेदनं यतोन्तर्भगवन्तं स्पृशन्ति । तत्रापि दृशादृष्टचक्षुषा भगवन्तं स्पृशन्त्य इति न
भावनामात्रं किन्त्वाविर्भूत इति ज्ञापितम् । अन्यथा कथं तुल्यता स्फुरति ? बहिरदर्शने हेतुरशु-
कला इति । अश्रूणां कला यासाम् । गोविन्दपदं गवां हृदय आविर्भावे दोषाभावार्यं
यतोयं तेषामेवेन्द्रः ॥ १३ ॥

कृष्णमुखनिर्गतैस्त्वग्र-मुखं वागधिपतिरित्यादि । अत्रायं भावः । पूर्वश्लोके देवकीणां मोह
एवोक्तो वस्तुसामर्थ्यात् तु रसपानमपि । गवां भगवदीयत्वाद् भगवत्सङ्गतत्वात् मित्येव रस-
अपीति । केवलानां तासां विमानगतिप्रसिद्ध्यभावात् तपेर्याद्यः । तथापि मूले देवपदाभावाद्दृष्ट्या पक्षा-
न्तरमाहुः प्रायेणेत्यादि । अस्मिन् पक्षेवतीर्णानां गोपानामेव पुरुषत्वं बोध्यं तेन न कारिकाविरोधः ।
अस्माकमिति । तदर्थमेवावतीर्णानामित्यर्थः ॥ १३ ॥

पञ्च वर्णद्वयत्वापत्तिर्द्वितीये 'यौ' इत्येकस्यैव । सा च
'वर्णागतौ वर्णविपर्ययश्च तथापरो वर्णविकारानाश'-
वित्तुक्तत्वेन पृषोदरादित्वाङ्गया । योगप्रयोगनमाहुर्न
हृतिपादिना । तथा च दृष्टिभिः स्वस्य स्थिरशौवनत्वं
विद्यावाग्निधिरय तेन भावेन स्वस्याप्युत्तमयोग्यता
ज्ञाता भगवता तु स्थिरतादृशभावविशिष्टस्थिरत्वोपना-
नायर्थे कृते इति तासां मोह इति वक्त्रीभिर्ज्ञातमिति-
भावः । योगान्तरमाहुर्योग्यवनमित्यादि । योगद्वयार्थं
सङ्गम सिद्धमाहुस्तास्तामेवेत्यादि । उपाय उक्त
इति । दिव्यदृष्ट्या दूरादवगत्य भगवदर्थमागमने स
उक्त इत्यर्थः । दिव्यदृष्टेः सार्वत्रिकत्वादिदानीमेव कृत
आगमनमित्याकाङ्क्षायां विशेषहेतुं स्फुरीकृत्यन्तपनु-
भावावकमित्यादि । यद्यपीत्यादिना ध्यास्यातस्य
तात्पर्यमाहुर्नापीत्यादि । तर्हि किमित्यागता इत्यत
आहुस्तथापीत्यादि । अपहारे कार्यद्वारा विद्वन्वति
भूमाविन्यादिना । देवसहिता अपीति । केवलानां
तासां विमानगतिप्रसिद्ध्यभावात् तपेर्याद्यः ।
तथापि मूले देवपदाभावाद्दृष्ट्या पक्षांतरमाहुः
प्रायेणेत्यादि । अस्मिन् पक्षेवतीर्णानां गोपानामेव
पुरुषत्वं बोध्यते तेन न कारिकाविरोधः । अस्माक-
मिति । तदर्थमेवावतीर्णानामित्यर्थः ॥ १३ ॥

पानमुच्यते । तत्र सुरक्षीणां यत्र संथात्वं सौवसां पशुजातीयत्वेन तदसम्भावितमित्याशङ्कानिरासाय नन्दं साधारण्येन गानं किन्तु यथैतासामपि रसानुभवो भवति तथा सर्वसाध्याप्रकटनपूर्वकमिति ज्ञापनायेति । अत एवात्र हृदि प्राकट्यं स्पष्टश्लोकः । आधिदैविकसम्बन्धमात्रेण यत्राध्यात्मिकाधि-
मातिकयोरपि कार्यकरणसामर्थ्यं तत्र साक्षादाधिदैविकस्यैव करणत्वे किं वाच्यं कार्यसम्पत्ताविति यागधिपतित्वाशुकेस्तात्पर्यम् । एतेन शब्दनिष्ठरसप्राप्तौ साधनसम्पत्तिरुक्ता भवति । किञ्च वाच्यार्था-
ज्ञाने रसस्वरूपाज्ञानात् तत्कार्यासम्भव इतिशङ्का कृष्णपदार्थोचया निरस्ता । स्वरूपात्मकत्वादर्थस्य स्वत एव प्रकटत्वात्तज्ज्ञानसाधनानामनपेक्षणाद् बलवत्त्वाच्च न पशुत्वादिकं प्रतिग्रन्थकमतः सर्वमवदातम् ।
अपरञ्च कृष्णमुखान्निर्गतस्य तत्रापि परम्परासम्बद्धस्य पीयूषस्य यत्रैतादृशत्वं तत्रापि पशुषु तत्र साक्षान्मुखपानकर्त्रीषु किं वाच्यमित्युक्तकृष्णज्ञापनायापि निर्गमनाशुक्तिरिति ज्ञेयम् । अन्यथ मुख-
स्यामित्वेन साक्षात्तत्पानकर्त्रीणां कदाचित् तत्पीयूषं तापमप्युत्कटं जनयति । इदं तु तस्मान्निर्गतत्वेन सवैवानन्दजनकमेव न तु तथा । तस्माद् भिन्नत्वेन परम्परासम्बन्धाच्च तद्वर्मासम्भवात् । अत एव साक्षात्सम्बन्धानन्दं यादृशस्वापरवाद्दृशो न पूर्व किन्तु सहजसम्बन्धानात् तद्वर्भवत्वापि सहजत्वात्
कञ्चन तापं जनयतीतिज्ञापनायैसावदुक्तमिति । प्रतिक्षणं नूतनकर्णत्वादिति । पुटत्वोरप्या तत्र यथै-
केन रसेन पूर्णं द्वितीयरसावकाशो न सम्भवति तथैकैक्षणसम्बन्धविनादरसस्यामितत्वात् । तेन पूर्णं पुटे द्वितीयादिक्षणसम्बन्धितां तेषां प्रवेशासम्भवात् तत्पानार्थं द्वितीयादिपुटापेक्षावश्यकीति तथात्वम् ।
अन्यथा कारणाभावेन नाद्वयहणासम्भवाद्व द्वितीयादिपानमेव न भवेत् । अत्रैवं ज्ञेयम् । भगवत्सम्ब-
न्धयो न लौकिकेन्द्रियप्राप्तः किन्त्वलौकिकैरेव तैः प्रमुदितस्तथा च तत्र हेतुः । तथा च तदैव ताव-
त्साधनसम्पत्तिर्भवतीति नातुपपत्तिः काचित् ॥११॥

गाव इत्यत्र-तथा जाता इति । मोहिता जाता इत्यर्थः । मोहे हेतुमाहुस्तमाधमयोरित्यादि । सात्त्विकतामसयो राजसदेहाभिजाप इत्यर्थः । नन्वं मोहे नोकोहेतुकः किन्तु हेत्वन्तरादित्याशङ्कते ता इत्यादि । तर्हि कृष्णमीतपीयूषमित्येव वाच्यं नत्व-
धिकमित्याकाङ्क्षायामाहुः सदानन्देत्त्यादि । निर्ग-
मनं चागिति । पूर्वमासम्बन्धस्य निर्गमद्वयापमेव वैखरीस्थेन तदेव सेत्यर्थः । मुखं यागिण्यादेस्तात्पर्यं द्विष्यण्यां स्फुटम् । नन्वेवं प्रतिक्षणजन्यत्वे रसस्य निरप्यत्वहानिरिति तत्परिहारायाहुर्व्यवस्थेत्त्यादि ।
'बृत्प्रवाले'तिश्लोक एव कारिकाभिः स्फुटीकृतेति प्रणाद्योविशेषेणाविर्भावप्रकारभेदेपि न निरप्यत्वहानि-
रित्यर्थः । नन्विदं सर्वमाविमति सङ्गच्छते तत्रैव किंनानमित्याकाङ्क्षायां भूवाद्ययमाहुर्भगवन्तमि-
त्यादि । तथा च स्वर्गान्ध्यावपपर्येवाविर्भावसिद्धि-
रितिभावः । उपचारव्युदासाय कार्यद्वारापि परिचाय-
यन्त्यन्यथेत्त्यादि । उक्तमोहप्रयोजिका स्वस्य भगवन्तु-
व्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

गाव इत्यत्र-तथा जाता इति । मोहिता जाता इत्यर्थः । मोहे हेतुमाहुस्तमाधमयोरित्यादि । सात्त्विकतामसयो राजसदेहाभिजाप इत्यर्थः । नन्वं मोहे नोकोहेतुकः किन्तु हेत्वन्तरादित्याशङ्कते ता इत्यादि । तर्हि कृष्णमीतपीयूषमित्येव वाच्यं नत्व-
मित्याकाङ्क्षायामाहुः सदानन्देत्त्यादि । निर्गमनं चागिति । पूर्वमासम्बन्धस्य निर्गमद्वयापमेव वैखरी-
स्थेन तदेव सेत्यर्थः । मुखं यागिण्यादेस्तात्पर्यं द्विष्यण्यां स्फुटम् । नन्वेवं प्रतिक्षणजन्यत्वे रसस्य निरप्यत्वहानि-
रिति तत्परिहारायाहुर्व्यवस्थेत्त्यादि । 'बृत्प्रवाले'ति-
श्लोक एव कारिकाभिः स्फुटीकृतेति प्रणाद्योविशेषे-
णाविर्भावप्रकारभेदेपि न निरप्यत्वहानिरित्यर्थः । नन्विदं सर्वमाविमति सङ्गच्छते तत्रैव किं मानमित्याकाङ्क्षायां भूवाद्ययमाहुर्भगवन्तमित्यादि । तथा च स्वर्गान्ध्या-
वपपर्येवाविर्भावसिद्धिरितिभावः । उपचारव्युदासाय कार्यद्वारापि परिचाययन्त्यन्यथेत्त्यादि । उक्तमोह-
प्रयोजिका स्वस्य भगवन्तुव्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

पूर्णाः पुलिन्ध उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।

तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूपितेन लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥१७॥

ज्ञानाभावात्सम्भ॥

प्राप्य इति । एता निर्गुणाः । अत एव यशोदया रसः । भगवन्नैकतया तासामपि भक्ति-
वाधनस्य रत्नानां सङ्ग्रह एवमेवोक्तमन्यकानामपि । द्रव्येण क्रीडायाद्भगवद्वर्णारविन्दरजस्स-
दानार्थे । ता यशोदानन्दगोपकुमारिका अम्येत्याहुः । सिद्धवन्निरूपणे का पर्यन्तस्य पदाब्जं
भवेदतः प्राप्य इत्याहुः । प्राप्यः प्रायेण । वत इति खेदे कथमेतादृशीं योनिं प्राप्ता इति । ह्ये
वा । साधु तैरयमुपायः कृत इति । अम्येति सम्बोधनं दयार्थम् । भगवदविर्भावादिति केचित् । अत-
स्तासां वाक्याद् विहगा मुनय एव बाहुल्येन । ते हि मुनयो मननशीला जानन्त्यत्र भगवाना-
विर्भविष्यतीति । अत एवास्मिन् घने कृष्णक्षणाः कृष्णार्थमेव क्षणो येषां कृष्ण एव वैक्षण्यं
येषाम् । भगवन्तं पश्यन्त एव तदुदितं कलवेणुगीतं द्रुमभुजानारुह्य शृण्वन्ति । यावद्
भगवतो वेणुनादौ न श्रुतस्तावद् रूपमेव पश्यन्तः स्थिताः । यदा पुनर्वेणुनादमारब्धवास्तदोभयं
कृतवन्तः । यदा पुनस्ततो भगवान् दूरे गतस्तदोद्गीयान्यत्रगमने वेणुनादरसो गमिष्यतीति
तत्रैव स्थिताः । कदाचित्स रसो रसान्तरमुत्पादयिष्यति रसान्तरेण वा प्रतिग्रन्थो भविष्यतीति
नाशङ्कनीयम् । यतः कलमव्यक्तमयुरं वेणुगीतम् । ततो भगवत् सकाशादुदितं नादग्रस्मा-
त्प्रकम् । वेणुरप्यव्यक्तमयुरस्ततो मयुर एव रस उत्पद्यत इति । गीतं वा भगवदुक्तपरमार्थ-
प्रतिपादकम् । तदा तदुदितमिति विशेष्यम् । वेदशारा इव द्रुमभुजानारुह्य पतनपारणा-
दिशङ्काभावाभिधिताः शृण्वन्ति । मनसो विषयान्तरसञ्चारभावाय भगवति दूरे गते दर्शना-
भावात्मननाभ्यासाच्च भीलितदृशो जाताः । विशेषेण गता अन्यविपरिका चाचो येभ्यः ।
भगवदुपयोगिविवागत्पागज्ञापनाद्यान्यपदम् । एतच्च सार्वादेश्वपि हिेयम् । अन्यथा श्रवणकाले
वाचस्तत्प्रतिबन्धकत्वेनैवाभावः सिद्ध इति तदुक्तिर्निरर्थः स्यात् । तथा च सदैतद्रामुभयो
हृदीति ज्ञापितं भवति । एतेनास्य नादस्यालौकिकत्वं दुर्लभत्वं च सूच्यते । न हि मुनीनाम-
तादृशेषु आसक्तिः सम्भवति । तेषां शरादिभयाभावाद्येमाद् गचिरप्रयालानिति । पट्टरा
उत्तमाः । कोमलपत्राण्याम्रादिस्थितानि दृष्टिमुद्रणेपि हेतुः । अन्यथा मरालदर्शनं स्यात् ।
मुखमुद्रणेपि हेतुः । अन्यथा तेषां भक्षणं स्यात् । कोलाहलश्च सम्भवति शकुनभाषणमन्योन्यं
पदार्थनिरूपणं वा ॥१४॥

प्राप्यो वताम्येत्यत्र-सम्बोधनं दयार्थमिति । दयया भगवान् निरुक्त एव स्थापयेदिति भावः ।
तेषां दारेति । पट्टवैरावातृताद्भवेनान्यदसंज्ञाभावाच्छरादिभयाभाव इति केचित् ॥ १४ ॥

पंचपुक्ता एते हेतवस्तु साधका एव भवन्ति तथापि भ्रन्तनन्येव भाति । यतो यन्नादरसपरा-
स्वरूपरसान्तरायमपि सहन्ते तेन तात्पर्यान्तरमपि हेयम् । तथा हि । भुजपदनातर्यं पूर्वमेवोक्तम् ।
कदाचित् वेदशायार्थं तत्र भक्तानां प्रभोवां तद्भानयनार्थं तद्दोहणेन साभिष्यरसोऽयमुभयो भविष्यती-
त्याशया तत्रारुढा इति विशेष्यगतात्यर्थम् । नेत्राणिमीलने षड्वानयनार्थं भक्तानां निःशङ्काप्रवृत्तिर्न
स्यादिति तथाट्टति । बाहिरौषहेषु स्पष्ट ॥ १४ ॥

प्राप्यो वताम्येत्यत्र-अत इति । क्रूरशक्तिर्यथं ।
रसान्तरमिति । विज्ञातीय लोचिक वा । मधुर
एवेत्यनेन विज्ञानीयमिति दर्शनात् । भगवदुक्त्यादिना
च लोचिकमिति ॥ १४ ॥

प्राप्यो वताम्येत्यत्र-अत इति । क्रूरशक्तिर्यथं ।
रसान्तरमिति । विज्ञातीय लोचिक वा । मधुर
एवेत्यनेन विज्ञानीयमिति दर्शनात् । भगवदुक्त्यादिना
च लोचिकमिति ॥ १४ ॥

हन्तायमद्रिखला हरिदांसवर्षो यद् रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः ।

मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्वत् पानीयसुखवसकन्दरकन्दमूलैः ॥१८॥

गा गोपकैस्तुवनं नयतो रुद्राः सञ्चारयन्तमनुवेणुमुदीर्यन्तम् ॥

अस्पन्दनं गतिमतां पल्ल्वीभिः सख्युर्व्यधात् स्ववपुषाम्बुद आतपत्रम् ॥१९॥

निर्गुण

अनुनादेन नयादिषु जातमाह नयस्तदेति । यदा मुनयो भगवतानुगृहीता वेणु-
द्वारा सर्वं तत्त्वं ज्ञातवन्तस्तदा नद्योपि वयमपि कृतार्था भविष्याम इति तदुपधार्य मुनीनां
ज्ञानोपदेशं निश्चित्य तत् प्रसिद्धं मोक्षदातुर्गीतं श्रुत्वाचर्तन् अमणेन मूर्च्छया लक्षितो योयं
मनोभवस्तेन स्तम्भजनकेन भग्नो वेगो यासां । स्वाभाविकी गतिः कुण्ठिता । मनोभवोत्र
विवेकः । अचेतनप्रायणामपि भगवत्सम्बन्धाकाङ्क्षेत्याहुः । न स्थितिमात्रेण तदासक्तिर्भवत्यौ-
पधादिनापि तथासम्भवादत्त आहलिङ्गनार्थं स्थगितं स्थिरीभूतं भगवतः पादयुगलं
कमलोपहाराः सस्य ऊर्मिरूपैर्भुजैर्गृह्णन्ति । स्पृष्टव्यकमलं भगवच्चरणारविन्दे दत्त्वा तत्
स्वयं गृह्णन्ति । नदीनामपि देवतात्वात् ताभिः सह नान्या लीला सम्भवति । अत आलिङ्ग-
नार्थमेव स्थितिः । प्रयोजनार्थमुक्तं मुरारेरिति । मुरो हि जलदोषात्मकाविद्यारूपस्तस्यारि-
त्वाद्बध्ने चरणसम्बन्धे नदीगतामविद्यां नाशयिष्यति ॥ १५ ॥

मेघानामाहुर्दृष्टेति । आतपे शरत्कालसम्बधिनि व्रजपशून् सर्वदा छायाभ्यास-
युक्तान् सर्वदा रक्षका गोपा अभितो रतिवर्षको राम एतैः सहितमेतैर्वासञ्चारयन्तं सर्वसामग्री-
सहितं देवतावेदसहितं धर्मसहितं तदनु वेणुमुदीरयन्तं सर्वेषामाधिदैविकानुशीलयन्तम् ।
सर्वशक्तिसहितो हि ताभिः सह क्रीडति तदावश्यं छायापेक्षितेति प्रेम्णा भगवत्स्नेहेन सख्य-
पर्यन्तं गतेन तादृशेन प्रवृद्धो मेघः स्ववपुषा सख्युरातपत्रं व्यधात् । प्रवृद्धमुदित
इतिपाठे प्रवृद्धश्चासौ मुदितश्च । प्रेम प्रवृद्धं यथा भवति तथा बोधितः । अतः कुसुमा-
चलीभिः सूक्ष्मस्वकणिकाभिः—“मेघपुष्पं धनरस” इतिकोशात्—पूर्वमेनेन सख्यपर्यन्तं भक्तिः
कृतेदानांमात्मानिवेदनं कृतवान् । प्रेम्णैव प्रवृद्धः श्रवणपारभ्य सख्यपर्यन्तमागतः स्नेहवशाद्
वा स्थूलो जाताः । कामरूपिणस्ते यथाभिलषितं रूपं कुर्वन्ति । प्रकृते भगवत्स्नेहाद् यथाभि-
लषितं रूपं कृतवान् यावता सर्वेषां छाया भवति । ननु स्वस्यापि क्लेशो भवतीति किं
दुःखेन तथा कृतवान् ? नेत्याह मुदित इति । यावज्जन्म यो भवत्यैव वर्धते सोन्तेकृतात्मनिवेदो
भवति । लोकोपकारित्वात्कीडत्वाज्जीवनदातृत्वाच्च सख्यमिति केचित् । सर्वस्वमपि दत्तवानिति
ज्ञापयितुं कुसुमाचलीभिः सहैत्युक्तम् । अनेन साक्षादुद्भवा सह भगवतः क्रीडा सूचिता ।
अत एवाग्रे पुलिन्दानां स्तोत्रं भविष्यति । गोपैर्गोचारणं बलभेदेन रक्षा वेणुनादेन मधोपनं
पश्चाद् रमणमिति शेषवदस्यापि सखित्वात् तादृशेपि समये छायाकरणं युक्तमेव ॥ १६ ॥

नद्यस्तदेत्यत्र—सर्वं तत्त्वं ज्ञातवन्त इति । भगवत्स्वरूपात्मकरसतत्त्वं ज्ञातवन्त इत्यर्थः ॥१५॥

नद्य इत्यत्र—भवतीति । ज्ञाता भवतीत्यर्थः ।
आतपेति । सामग्रीत्यर्थे च विवरणं देयतावेदे-
रपारि ॥ १५ ॥

नद्य इत्यत्र—भवतीति । ज्ञाता भवतीत्यर्थः । आतपे-
ति । सामग्रीत्यर्थे च विवरणं देयतावेदेत्यादि ॥१५॥

हन्तायमद्रिवला हरिदांसवयो यद् रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः ।

मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्यत् पानीयसुयवसकन्दरकन्दमूलैः ॥ १८ ॥

गा गोपकैरनुवनं नयतो रुदारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः ।

अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां निर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम् ॥ १९ ॥

निर्गुणा आहुर्हन्तेति । कथं पुलिन्य एतादृश्यो जाता इत्याशङ्कायां भगवन्नक्तसङ्गात् तथात्वं जातमिति गोवर्धनस्य भगवन्नक्तत्वमाहुः । हन्तेति खेदे । यद्यस्माभिरपि गोवर्धने स्थितं स्यात् तदास्माकमपि तथा भवेत् । तदभावात् खेदः । अयमद्रिर्गोवर्धनो हरिदासानां मध्ये चर्यः । तत्र हेतुर्यद् यस्मात्कारणाद् रामकृष्णचरणारविन्दस्पर्शं प्रकृष्टो मोदो यस्येति । स एव भगवद्दीपेषु श्रेष्ठो यो भक्तिमार्गस्य स्पर्शेऽप्यानन्दयुक्तो भवति । किञ्च सात्त्विकोपं गुणातीतो वातो निर्धनोऽपि तयोर्मानं करोति । सहगोगणयोः । गावश्च गणा देवरूपा बालकाश्च तयोः । पानीयसुयवसकन्दरकन्दमूलैश्चतुर्भिरातिथ्यं करोति । पानीयसुयवसे गवाम् । कन्दरास्थानम् । कन्दमूलानि भक्ष्याणि । “तृणानि भूमिरुदक” मिति वाक्याच्चतुष्टयसम्पत्तिरुक्ता । तत्र कोमलदूर्वा गवां भक्षणार्थेन्येषामास्तरणार्थं चोपयुज्यन्ते । भूमिः कन्दरैव । प्रायेणेदानीं वर्पतीति लक्ष्यते । वाकस्थाने कन्दमूलानि । सर्वाभावे वाचो गणना । सन्तोषो भक्तस्याधिकः । अवला इतिसम्बोधनम् । सर्वासामप्यस्माकं तत्र गमने सामर्थ्याभाव उक्तः । कन्दा भर्जनसापेक्षाः । मूलानि तु तथैव भक्ष्याणि । एकरसाभावाय चोक्तम् । अन्नव्यञ्जनभावार्थं वा । तत्राप्यवान्तरभेदा बहव इति बहुवचनम् । अनेनावलास्वाक्रोशोऽपि प्रदर्शितो या नवनीतादिभक्षणे विमनस्का जाताः । अतो युक्तमेवापूर्णत्वम् । पूर्वोक्ताः पुलिन्य इति पर्वतमेरण्या कन्दमूलादिकं ताभिः समानीयत इति लक्ष्यते ॥ १८ ॥

ननु तथापि कथं सज्जतीया योग्यास्ता विहाय तस्मिन्तासु च कथं कुपेत्याशङ्कापार्तुगा गोपकैरिति । विपरीतं हि भगवन्नरित्रम् । साक्षाद् भगवान् तन्किञ्चित् करोति किन्तु साक्षिमात्रेणैव गतिमतामपस्पन्दनं भवति तरूणां च पुलकम् तथास्माकं योग्यानामयोग्यत्वमयोग्यानां पुलिन्दीनां तथात्वमिति । विपरीतसम्पादने हेतुत्रयमाह गोपकैः सहानुवनं गा नयतोः सतो रित्येकः । वेणुस्वनैरित्यपरः । कलानि पदानि यत्रेति विशेषणेत्येन चापरः । पदैश्चरणैर्वा । गावो घने वने नीयन्ते । सर्वेषामेव वनानां शुद्धिः सम्पाद्यते । अतो वनानि निर्दुष्टानि भवन्ति । गवां गोपानां च तत्सम्बन्धो भवति । एतदीया शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छतः । तत उदारो यो वेणुस्वनो वेणुर्वा उदारस्ततो वेणुमुक्तयेवं ते भुञ्जते । अतस्तेषां पुलकं लघित एव । ये पुनर्गतिमन्तस्ते दोहार्थं भगवति समागते मनःपूर्वकं स्वाभूतदानार्थं तत्र विज्ञाभावार्थं च सर्व एव तूर्णानि भवन्ति । शब्दशब्दरूपा चञ्चलानि न । अत एव भगवतोऽव्यक्तमव्युराणि पदानि भवन्ति । शनैर्गमनात् । दोहकाक्रोशम् । सख्य इतिसम्बोधनं तत्र गतानां दर्शनेन सम्प्रत्यर्थम् । अतस्तनुभृत्सु स्थावरनद्रूपेषु चित्रं भवति । ताम्रवस्थां ज्ञापयति निर्योगपाशकृतलक्षणयोरिति । नितरां योगो योऽयं गोवत्सयोस्तौ पाशौ निर्योगपाशौ निदाने ताम्र्यां कृतं लक्षणं

ययोः। इस्तेन तदुभयग्रहणं पादयोर्योजनं वा । अतो भीताः सर्व एव जङ्गमा अस्मिन्नि-
वर्त्तन्तेति । स्थावरणां तु मयात् स्वत एव मधुधाराः ॥ १९ ॥

गा। गोपकैरित्यत्र—सर्वेषामेव वनानामित्वारभ्य तत्र गच्छत इत्यन्तं शुद्धिपदेनाशुद्धिनिवृत्ति-
रुच्यते । वस्तुतस्त्वाज्ञानहेतुमृततत्त्वस्वरभावोशुद्धिपदार्थोत्र विवक्षितः । पूर्व 'कृष्णमुखनिगते'त्यादिता
पशुत्वेपि सति तदुद्दृष्ट्येतदसाधुभाविता सामर्थ्युक्तेति तत्तत्त्वव्यो गाव इति तत्सम्बन्धे सति वन-
स्यापि तत्त्वत्वादिव्यमाधोद्वेगतपूर्विका रसप्राप्तिर्भवति । गोपेषु रसिकत्वं स्पष्टम् । तदेव धर्मपदेनोच्यते ।
तदेतदुक्तमेतद्गीया शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छत इत्यनेन । गोषु तत्पुनरितिपदेन क्रियानिवृत्तेरप्युक्त-
त्वात् तत्सम्बन्धादत्रापि तथा । वेणुस्वनयोरौदार्योक्त्या प्राप्तद्विकमिदं नादकार्यं वस्तुस्वभावजं न
त्वेतदुद्दिश्य भगवतायं नादः कृत इति ज्ञाप्यते । प्राप्तद्विककार्यकथनेन यन्नैतत्वेवैवाट्टयं तत्रैतन्नाद-
विषयेषु किं याच्यमिति ज्ञाप्यते । अतो भीता इत्यादि । गोनिष्ठरसग्रहणार्थं बन्धनादिप्रयासं करोति
तथास्मात् प्रयासं न करोत्वित्याशयेन प्रभुप्रयासाद् भीताः स्वत एव समर्पयन्तीत्यर्थः । निर्दानं इति
पाशनामोक्तिः ॥ १९ ॥ ॥ समाप्ता औवेणुगीताध्यायटिप्पणी ॥

अथ चात्र विवक्षितलीलां गुप्ततया निरूपयन्ति । गोपकैर्गवां वने निवेशनेन प्रियस्य व्यास-
ज्ञाभावं सूचितः । तत्र स्वच्छन्दरमणार्थं तादृग्भक्त्यागमनार्थं वेणुस्वनः । दूरस्थागमनार्थमादौ तार-
स्वतो निर्गतानां प्रियसिधयित्वान्नापको रुप्यमस्तौ निकटे समागततदर्थं मन्त्रः तत्तत्प्रकृतानामहमेनापि
स्वनानां बहुत्वम् । अन्यान्नापनादध्यक्तानि स्वनामत्वेन ज्ञापनान्मधुराण्यतः कलानि नामरूपाणि
पदानि यत्र तादृशैः स्वनैर्गतिमतामस्यन्दनं तरुणां च पुलकयेतश्चित्रम् । एतदागमनं हि दिवसे ।
तत्तु तु सर्वसमक्षमक्षक्यं भवति । वेणुस्वनेः सर्वेषां तथात्वे निःप्रत्यहं तद् भवति । उक्तवेणुस्वनेस्तनु-
स्तुक्तभक्तेषु सत्सूक्तस्वनैरस्यन्दनादिकं चित्रमित्सुदारवेणुस्वनैः कल्पदैरितिपश्योराष्ट्रक्यापि पदस-
म्बन्धो ज्ञेयः । प्रियसङ्गमाभावदशायां तन्मनुसंधानाभावात् तैरेव तदनुसन्धानात् तथात्वम् । स्वगोष्ठ्यां सर्वा
एतादृश्य एदेत्पुक्तार्थसम्मत्यर्थं सख्य इतिसम्बोधनम् । वज्रो हि पात्रापात्रविवेकराहित्येन पञ्चात्य-
रूपेपि बहु चातरस्यावरेभ्योपि दानेन वस्तुसामर्थ्यात् तेषां तत्त्वं युक्तमवस्थाहणां रसोपयोगिगुण्यमपुषारा-
वत्त्वम् । गवां वने निवेशनोत्तया दिवासम्बन्धेतत्परिग्रहमुक्तम् । तत आगमनानन्तरं सन्ध्यासम्यन्धि
निरूपयन्ति नियोगित्यादिना । लक्षणपदेन गोदोहनानुरूपस्तःस्वामयिकस्सर्वोपि वैप उच्यते । एतादृ-
शवोस्तयोस्ततोरर्थादर्शनैर्नैवोक्तकार्यद्वयं पूर्वस्मादपि विशिष्टं चित्रम् । औदार्ययोगीकरीत्या वेणुनादेनापि
तेषां तथात्वं यद्यपि चित्रं तथापि परनिष्ठरसमादातुमुद्यतयोस्तयोस्तेषां तथात्वं ततोपि विशिष्टम् । स्वाभा-
विकस्यापि ज्ञानस्य विरोधानसम्भवादव एवोपसर्ग उक्तः । वेणुस्वनेन प्रज्ञानानन्दतुच्छकरणात् तनुर-
हितेभ्यो मुक्तेभ्योपि तद् ददातीति ज्ञायते परन्तु तेषां वनुरादित्यन्त्रोक्तकार्यसम्भव इति वेणुपदस्तनु-
भृत्पदसमन्विताहारादप्यज्यते । गोनिष्ठं भोम्यं रसमादातुमुद्यतं प्रभुं दृष्ट्वा ताभ्यः स्वमयस्तत्पूर्वकं गृह्णाति
वयं तु प्रभुप्रयत्नं विनैव स्वयमेव स्विनिष्ठं रसं समर्पयिष्याम इति तथा कुर्वन्ति । आदौ तरुणां रूपज्ञानं
चित्रं “निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुमभृता” इतिवाक्यात् तेषां रूपज्ञानं मन्तव्यम् । तच्च द्रोघनसमये स्व-
महिमैव । एतेन स्वरूपसम्यन्धि सर्वं प्रमेयमर्वादानाशकं स्वरूपानन्ददायकं चेति चित्रमिति ज्ञाप्यते ।
तत्रापि रसवद्भयो रसजिघृक्षाज्ञानवतिचित्रम् । एवं सति प्रभो रसवद्भयेस्तज्ञानेनैव स्वस्यापि तथात्वेन
स्वोपयोगज्ञानेनापि प्रमुदिताः स्विनिष्ठं प्रकटीकुर्वन्तीति ज्ञायते । अन्तःपूर्वोत्सस्याधिक्ये स्थानाभावेन
प्रतिरोमकृपं बहिर्निस्सराणे रोम्णामपि तथात्वं बहिःपुलकसोत्र प्रत्यवयवं मधुधाराः पुष्पकलानि
चेति ज्ञेयम् ।

॥५७॥

एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ।

वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥ २० ॥

अथवा गागोपकैरनुवर्तनं नयतोर्वैशुस्वनैर्नियोगपाशकृतलक्षणयोः कलपदैरुक्तकार्यद्वयं चित्र-
मिति प्रत्येकं सम्बन्धः । दोहनार्थमतिशयेन श्रद्धेन नूपुरतिजितमप्यव्यक्तं मधुरं च भवतीति तद्वत्त्वं
पदानां कलत्वम् । परितो गोवृन्दवेष्टनेन पदाम्बुजानां कादाचित्कं दर्शनमिति वा तेषामव्यक्तता ।
लक्षणपदेनोक्तपाशाभ्यां गोपादयोर्वैशुस्वनैः तासां न गतिराहित्यं किन्तु कलपदैरेव । तत्तु गोदोहन-
चिह्नत्वेनैव कृतमिति ज्ञाप्यते । पुलकपदमावृत्त्या पूर्वापरसम्बन्धीति ज्ञेयम् । अतः सर्वरसभोक्ता भग-
वान् वृन्दावने विजयत इति निरूपितम् ॥ १९ ॥

उपसंहरति एवंविधा इति । अपमेकप्रकार उक्तः । एवंविधाः कोटिशः सन्ति
लीलाः । तत्र हेतुर्भगवत् इति । गुणानां भगवत्तत्र मिथगे कोटिशः प्रस्तारा भवन्ति । किञ्च
मर्यादायां परिमिता अपि भवन्ति । या पुनर्वृन्दावनचारिणः स्वेच्छामतिमतो भगवतोतो
मर्यादाभावादसङ्ख्याता एव । अत एव वर्णयन्त्यो गोप्यस्तन्मयतां ययुः । क्रीडापरम्परा
एव जाताः । आप्रसव्येषु क्रीडामेव पश्यन्त्य आसक्तिभ्रमन्यायेन । ययुरिति न पुनस्तेषां
संसारे समागमनम् ।

एवं सप्तभिर्ध्वमो निरोधो निरूपितः पञ्चपर्वविद्यानिष्ठचिपूर्वकमन्तर्भवव्राप्तिरूपः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवतसुयोधिन्यां श्रीमद्ब्रह्मभट्टोक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणेष्टादशाध्याय-
विवरणम् ॥ १८ ॥

गागोपकैरित्यस्य टिप्पण्यम्-अत्रापि तथेति ।
वनेषु विद्यानिष्ठतिः । ॥ 'चादिसान्नि' इत्यादिना

शक्तिर । सुयोधिन्यां तामयस्थामिति । गा-
मदस्वन्दननिकाभिर्यथः । स्वतन्त्र-अरूपवृन्दा-
दिकमिति । अन्येषामिति शेषः । तथासुयन्तीति ।
तस्य इति शेषः । इमेव प्रपन्न्य समर्थयन्ति आदावि-
त्यादिना ॥ १९ ॥

सतेः रससमुदायं भगवत् चारुतत्वं प्रययत । अत
एवोक्तमभिज्ञेन केचि 'दावते रसमिष्योः प्रत्यावर्तते
किं मय' इति । तथा चेतास्तस्यायेन तद् ययुर्न तु मिष्या-
भमपतिता इत्यर्थः । तावत्तमायस्य मयसाधारकार-
हेतुत्वाद् । तदुपपादितं भाष्यवृत्तीयाध्याये 'वियेन तु
निर्धारणा' इत्यत्र ॥ २० ॥

॥ इति श्रीगीताम्बरविरचिताष्टादशाध्यायस्य दशो-
पिनीटिप्पण्योः प्रकाशः समाप्तः ॥ १८ ॥

॥ इति धीमधुवैशुस्वनैः धीमधुवैशुस्वनैः धीमधुवैशुस्वनैः धीमधुवैशुस्वनैः धीमधुवैशुस्वनैः धीमधुवैशुस्वनैः
धमेववाधान्तप्रकाशे सप्ततः सप्ततो धर्मिस्त्वयतिपादको वैशुगीनाम्बन्धः स्थापादाभ्यायद्वयः ॥

१. इदमपि स्वतन्त्रं धीमधुवैशुस्वनैः धीमधुवैशुस्वनैः धीमधुवैशुस्वनैः धीमधुवैशुस्वनैः धीमधुवैशुस्वनैः
पादः । २. अतः ततोपि पाण्डुत्वेन इति वचनीः । प्रतीतिनाम्बन्धविरचनाम् ॥

गा गोपकैरित्यस्य टिप्पण्यम्-अत्रापि तथेति ।
वनेषु विद्यानिष्ठतिः । ता 'चादिसान्नि' इत्यादिना
वृन्दावन एवोक्तवतो रूपमन्तं गतिमतामित्यनेन
तन्त्रोपेत इत्यर्थः । येन सुयन्त्यादिना च कृष्णवृत्तं
तेन पुलक इति च वैपरीत्यस्यैव पोषकमिदमपीति
ज्ञापितम् । सुयोधिन्यां तामयस्थामिति । गति-
मदस्वन्दननिकाभिर्यथः । स्वतन्त्र-अरूपवृन्दा-
दिकमिति । अन्येषामिति शेषः । तथा सुयन्तीति । तस्य
इति शेषः । इमेव प्रपन्न्य समर्थयन्ति आदावि-
त्यादिना ॥ १९ ॥

एवंविधा इत्यत्र-आसक्तिभ्रमन्यायेनेति ।
'विशुद्धमपि तन्मयं निर' इत्यादी प्रतिहेतुत्वेन ।
यदास्तस्यो तस्यां यो भूय आवर्ततदयायेन । यथा
समुदायतपतितो नदगते । तथासक्तिभ्रमपतितोपीत्या-
सके रससमुदायं भगवत् चारुतत्वं प्रययत । अत एवो-
क्तमभिज्ञेन केचि 'दावते रसमिष्योः प्रत्यावर्तते किं
मय' इति । तथा चेतास्तस्यायेन तद् ययुर्न तु मिष्या-
भमपतिता इत्यर्थः । तावत्तमायस्य मयसाधारकार-
हेतुत्वाद् । तदुपपादितं भाष्यवृत्तीयाध्याये 'वियेन तु
निर्धारणा' इत्यत्र ॥ २० ॥

॥ इति श्रीगीताम्बरविरचिताष्टादशाध्यायस्य दशो-
पिनीटिप्पण्योः प्रकाशः समाप्तः ॥ १८ ॥

॥ प्रथमं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीवेणुगीतसुबोधिनीलेखः श्रीवल्लभकृतः ॥

अष्टादशध्याये—तद्गुण इति । भगवदासक्ता एव गुणासक्ता भवन्त्यतोत्र गुणासक्त्या भगवदासक्तिर्ज्ञापितेत्यर्थः ॥

इत्थंशरदित्यत्र—आधिदैविकेति । यत्रागत्य देवा मिलिताः स्वस्वकृतं कार्यं कुर्वन्ति नयनभ्रुवादिभिस्तावत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥१॥

कुसुमितेत्यत्र—सरस इति । यतः शृङ्गारात्मा रसोतो मधोर्वसन्तस्याधिपतिरित्यर्थः । क्रियाज्ञानेति । क्रियाशक्तिरूपा गोपाः । अन्तरङ्गकार्यार्थं तत्र क्रियाशक्तेः स्थापितत्वात् । ज्ञानशक्तिरूपो बलः प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थः । तत्र लीलाज्ञानस्य स्थापितत्वात् । अन्यत्र क्रियाशक्तिस्थापनेष्वन्तरङ्गलीलायां तथाधिकाराभावाज्ज्ञानमात्रस्थापनमितिभावः । सायश्यभावादिति । नायकस्य सरसत्वाभावे रतिर्न सम्पद्यत इत्यर्थः । श्रिविधानिति । सरित्तरोमहीप्रस्थानित्यर्थः । शृङ्गारार्थमिति । शृङ्गारो रतिः प्रेमेतियावत् तदुद्बोधनार्थमित्यर्थः । यथुपतिपदतात्पर्यार्थोऽयम् । 'बर्हापीडे'ति श्लोकोक्त्यावद्गुणलीलाविशिष्टस्वरूपानुभावकं न भवतीति केवलपदमेवकारश्च । उद्बोधनमुत्तेति । इत्याहेत्यनेनैतस्य समानकर्तृत्वम् । उद्बुद्धकामा इति । कामोभिलाषो रतिः प्रेमेतियावत् । प्रेमेवोद्बुद्धं सदासक्तिपदवाच्यं भवति । तथा चोद्बुद्धकामा आसाक्तिमत्य इत्यर्थः । एतेन कृजनेन वनस्थानां शृङ्गारोद्बोधनं मुख्यं व्रजस्थानाच्च प्रासादिकं सम्पादितवानित्यर्थः । भगवद्बुद्धबोधार्थमिति । 'अन्तःप्रविष्टो भगवान्' इत्यत्रेव हृदिस्थितस्य वर्णनेन बहिरुद्बोधनार्थमित्यर्थः ॥२॥

तद् व्रजस्त्रिय इत्यत्र—स्मरोपीति । स्मरस्य लीलोपयोगित्वेन देवतात्वादित्यर्थः । स्मरोद्बोधे हेत्वन्तरमप्याहुरुदीपनेति । मूले काथितपदसूचितं विभागमाहुस्तन्मध्य इति । पुनरिति । गीतश्रवणान्तरमित्यर्थः । भगवत्सङ्गमिति । मूर्च्छितानां स्वज्ञानमेव । अन्यासां गीतश्रवणान्तरमन्तःस्थितभगवत्सङ्गमाप्तिरिति । तासामपीति । मूर्च्छितानां समुद्यमार्थमपिशब्दः ॥३॥

तद् वर्णायेतुमित्यत्र—स्वानुभूतमिति । स्वाभिर्लीलास्वनुभूतमित्यर्थः । वेणुगीतघेति । तामिर्लीलाः कुर्वद् वेणो गीतं स्वरूपमित्यर्थः । कार्यत इत्यादि । कार्यमाश्लेषादि । कारणं भगवतो भावोद्बोधः । फलं स्वरूपानन्दस्थापनम् । स्वरूपं विवृतावयवत्वादीति ज्ञेयम् । स्मरणजातेनेति । स्मरणपदेन व्यापारः । स्मरणपदेन तज्जन्या स्मृतिरित्येतेदः ॥४॥

बर्हापीडमित्यत्र—पूर्वोत्तरेति । पूर्वश्लोकार्थे वर्णनांशकावुत्तरश्लोकार्थे वर्णने वा वृन्दारण्यप्रवेशस्य हेतुत्वं नास्त्यतो मध्येयं श्लोकोनुचित इत्यर्थः । 'कर्मांशमिति । प्रवेशानन्तरं भगवता कृतं कर्म किञ्चिन्नोक्तमित्यर्थः । चुकूजेति पूर्वश्रुतं न तु जगद्वित्यतो 'वेणुगीतमाश्रुत्ये'दिकथनमनुपपन्नमित्यांशइक्यावृत्तिः कृतेति ज्ञेयम् । तत्कृतितमाश्रुत्येत्यनेन पूर्वोक्तकृतितानुवादः । तदनन्तरं वेणुगीतमाश्रुत्येत्यन्वयः । स्मरोदयमित्यनेन द्वितीया गानक्रियाक्षिप्यते । तथा च तत्कृतितमाश्रुत्य

ततो वेणुगीतमाधुन्येति विशेषेण तत्पदवाच्यकृजितस्य वेणुगीतस्य च पूर्वत्र स्मरोदयः प्रासङ्गिको द्वितीय उद्देश इतिविभागः । कृजितगीतयोर्मेदं विदृष्वन्ति गीतं हीति । स्वरूपानुभव इति । शब्द इतिशेषः । तदनन्तरं तस्य स्मरणमित्यर्थः । तत इति । लीलाविशिष्टस्वरूपानुभवानन्तरमित्यर्थः । तद्विनेति तादृशस्वरूपं विनेत्यर्थः । स्मरोदयमेवेति स्मरणासिद्धयर्थं शब्द एवानुभवः कारितो न त्वापरोक्ष्यमित्यर्थः । सर्वात्मनेति । सर्वोक्षेनेत्यर्थः । सर्वेन्द्रियेति । आन्तररमण इन्द्रियादिप्ते-
वाविर्भावो न तु देह इतिभावः । मावादीपकत्वेति । स्मरोदयपदस्यायं निनानूदितः । मात्रपदेन 'बहीपीढे'ति श्लोकोक्त इन्द्रियादिषु स्वरूपाविर्भावो व्यावर्तितः । कृजनपदेनात्र गीतमपि ज्ञेयम् । तस्यापि स्मरोदयत्वोक्तेः । स्मरवेगज इति । स्मरकृतचित्तचाञ्चल्यजनितचित्तविक्षेप इत्यर्थः । स्मरवेगे चेति । स्मरकृतचित्तचाञ्चल्य इत्यर्थः । व्याख्याने अग्निमेति । मुखेषु भगवद्भोग्यसुधाभोगयोग्यता-
सिद्धयर्थमित्यर्थः । नादेन्तुभूयमान इति । इदं 'विभ्रद्वेणो रन्ध्रान् पूरय'न्नितिसमाभिव्याहारादेतस्य नादे पूरणमुक्तमिति ज्ञेयम् । तदानुभव एव न तु स्मरणमतः स्मरवेगाभाव इतिभावः । स्मरपदस्य कामवाचकत्वे तदापि तद्वेगः स्यादतः स्मरणवाचकत्वं व्युत्पादितम् । पृथगनुभवे बाह्यरमणमेव स्यादितिभावः । साक्षाद्भोग इति । न त्वंक्षावतारेष्विव सत्त्वव्यवधानेनेत्यर्थः । अत एव हिशब्दः । अन्यथेति । योग्यतां विनैव भोग इत्यर्थः । एतदङ्गीकारेणेति । गोपिकाङ्गीकारेणेत्यर्थः । 'विक्रीडितं ब्रजवधूभि'रितिवाक्यादितिभावः । एवं सतीति । स्मरणाभावे सतीत्यर्थः । पूर्वोक्तो नादः स्मरोदयो-
यमनुभावक इति निर्गलितो विभेदः । वाक्यार्थ इति । अग्रे वर्णनीयो रूपलीलासहितो वेणुरवात्र वाक्यार्थ इत्यर्थः । वृन्दारण्यप्रवेशस्थाद्यश्लोकेन प्राप्तत्वाद्वा तदनुवादेनायमेव वाक्यार्थ इतिभावः । प्रफारविशेषश्चेति । वर्णितः स्वादितिशेषः । नादस्य रूपकीडयोश्च वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः । नादे वाच्यतासम्बन्धेनैतदनुभवं वर्तत इत्यनयोरन्योन्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धः । नादेन सह रूपकाडयोरव-
नुभवकथनात् त्रयाणामपि सामानाधिकरण्यं च वेण्वाधारत्वमित्यर्थः । स्वरूपगुणमाला इति । अग्रे वेणोः षोडा वर्णनीयत्वात्तेन गुणा उक्ता इति ज्ञेयम् । चैतदिति । भूषणार्थं धारणमेतत्सूचनार्थं च धारणमिति समुच्चयार्थश्चकारः । आभासे तथात्वज्ञापनायेल्युक्तमुपसंहरन्त्यतो पुक्तंवेति । एतादृशस्य सर्वाक्षेणानुभवभावानुभूतानुभवाया विद्यमानत्वाद्वर्णनायैक्यैवेत्यर्थः । विभ्रद्विष्यस्य बहिःप्रकटनं कूर्चद्वित्यर्थः । प्राकट्यस्य विभ्रत्पदार्थत्वं विशदयन्ति यथेति । पात्रभरणेन कारणेन कार्यं रसदानमनु-
मीयते तथात्र वपुःप्राकट्येन कारणेन भक्त्यो रसदानं कार्यमनुमीयते । तथा च रसदानकारणवधर्म-
साम्येन प्राकट्यं भरणपदार्थ इत्यर्थः । पात्रस्थानीयो धर्मरूपो भगवान् । तत्स्थरसस्थानीयस्तासु स्थापनीयो भावात्मकभगवद्वपुः 'समीभावो गूढ' इति बह्यमाण आनन्दः । भरणस्थानीयं धर्मरूपवपुः-
प्राकट्यम् । दृष्टान्ते धारणस्य भरणपदार्थत्वात् कर्तुमिन्नत्वं कर्मणः । दाष्टान्तिके प्राकट्यस्य भरणपदार्थत्वात् 'स आत्मानं स्वयमकुरुते'तिवत् स्वरूपस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वमेति । पूर्वं ह्येषेव प्राकट्यं तेन वर्णनाशक्तिरुक्तं । अङ्गुनेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु प्राकट्यमिति विभ्रत्पदेनोक्तमितिभावः ।
श्रोत्रे इति । संयोगे प्रियावचनश्रवणेन विप्रयोगे तद्वर्णनश्रवणेन चोभयविधशृङ्गारानुभावके इत्यर्थः ।
तथोरिति । शृङ्गारानुभावके तदुद्बोधकस्थापनेन भगवतो रसोद्बोधात् पूर्वं निरूपितः स्वरूपात्मको

रस उच्छलितोदयवविकारादिरूपो भवतीत्यर्थः । तादृशस्त्विति । आलम्बनरूप इत्यर्थः । कटाक्षा-
 चनुभावरूपस्त्वगुप्तोपि तथेति । तद्व्यावृत्त्यर्थं तुल्यन्दः । गुप्त एवेति । प्रकटस्तु रसामासजनकत्वेन
 रसपोषको भवेदपि न तु रसत्वमापयेतेत्येवकारः । पीताम्बरं कटिस्थं ज्ञेयम् । उद्बुद्धे रस इति ।
 ज्ञात इतिशेषः । तथाज्ञाने समयविशेषे तथा जातत्वादधुनापि रसत्वसाधकं वासोविगण्य तमेवालम्बनं
 रसभासं वर्णयिष्युर्न तु श्लोकद्वयेन रसद्वयमित्यर्थः । माया हीति । हिशब्देन सम्मतिः । धने
 मोहजनकत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वात् तस्माद्व्यपकथनेन रूपेण पीते मोहजनकत्वं सूचितम् । तेन सम्पदग-
 लोकनाभावः सूचित इत्यर्थः । आच्छन्नं रसमिति । आलम्बनमित्यर्थः । उद्घाटयेयुरिति ।
 जानीयुरित्यर्थः । नादद्वारा पीताम्बरानुभवे भगवदिच्छया तादृशो मदः समजनि येन तदन्तः-
 स्थितालम्बनादिविचारो न जात इति निर्गलितोर्थः । मूले मालापदेन वनमाला ज्ञेया । तथा च
 चैत्रयन्ती वनमालाश्च विभ्रदित्यर्थः । चैत्रयन्त्याः कीर्तिरूपत्वं योगेन व्युत्पादयन्ति वै निश्चयेनेति ।
 सप्तेति । नादे गुणसाहितस्वरूपस्थापनं सङ्ख्यातात्पर्येणापि ज्ञाप्यत इत्याशयः । मूले सुधयेत्येकवचनेन
 प्रसङ्गेनान्ययोरपि स्वरूपं निरूपणीयमतसौविध्यं विवृण्वन्ति सुधेति । दीव्यन्तीति देवास्तद्भोग्या
 सन्निधादिषु स्थापिता मुख्यांशभूता धर्मभूतेत्यर्थः । मुख्यलीलायां भगवतो भोग्या पूर्वदलात्मकस्वरूप-
 भूतानन्द इत्यर्थः । सर्वैरपि मुखद्वाराऽभोग्योत्तरदलात्मकस्वरूपभूतानन्द इत्यर्थः । तथेति । त्रैविध्य
 इत्यर्थः । अधरो हि लोमात्मकत्वाद्यभायोगं विविच्य ददात्यतसौविध्यमित्यर्थः । मुखद्वाराऽभोग्ये
 हेतुमाहुस्तस्या इति । उत्तरदलात्मकस्वरूपं श्रोत्रद्वारा हृदि प्रविष्टं सद्नुमृतं भवति । ततो वर्णने
 मुखद्वारा निर्गच्छतीति रसमयादित्यर्थः । उच्छिष्टेनेति । ततो निर्गमनादुच्छिष्टं मुखं सेनेत्यर्थः ।
 अन्यमुखतो निर्गतस्य श्रवणेपि तन्मुखस्य परम्परया हेतुत्वम् । साक्षात्करणत्वंतु स्वश्रोत्रयोरेवेति
 साक्षादित्युक्तम् । अत इति । सोत्तरदलालिका श्रोत्रपेयैव । मुखद्वारा पाने पूर्वदलत्वमेव स्यादिति-
 भावः । अत एव न सम्भवतीत्युक्तमेवकारश्चाश्रोक्तः । वेणौ स्थापने भगवत्सत्तात्पर्यमाहुः सा हीति ।
 सर्वाभोग्या देवभोग्या चेत्यर्थः । सर्वेषामिति । भोग्यदेहेन्द्रियादीनां देवानामेवेत्यर्थः । आनन्द
 एवेति । द्रवीभूता सर्वांशसम्बन्धार्थं विरलावयवा सर्वांशेन प्रकटा । आनन्दरूपैवेत्यर्थः । आनन्द-
 सरेति । आनन्दस्य भगवतोपि सारभूतेत्यर्थः । स्वत इति । लोभस्थात्वात् स्वतो न कुत्रापि
 यात्यतो भगवानेव योजितवानित्यर्थः । वेणुं वादयन्नित्येतावतैव चारिताभ्येपि मूले मुधापूर्णकर्तृ-
 त्वोक्तेस्तात्पर्यमिदमिति ज्ञेयम् । अमूर्तत्वादिति विरलावयवत्वादित्यर्थः ते हीति । रन्ध्रस्तदन्त-
 र्गत्यवकाशस्तस्योपसिततमावोचया रन्ध्रद्वारा परम्परया वेणुस्पर्शमम्भोपि साक्षात् तं न स्पृशतीत्यर्थः ।
 स्वभोगयोग्यमिति । स्वस्य भगवद्भोग्यसुधारूपं यत् स्वरूपं तत्कर्तृभोग्यभोग्यमित्यर्थः । पावद्येति ।
 तत्रैव विशेषबोधनाय चकारः । निरोधः सिद्ध इति । निरन्ध्र आसक्तोः प्रमेयप्रकरणसाध्यत्वोक्तेस्तत्र
 निरोधासिद्धिः प्रकरणात्ते वक्तव्येत्याशयः । अत इति । यतो यत्किञ्चिदपि तद्वत्प्रवेशं विना
 निरोधासिद्धिरत इत्यर्थः । देवानाहुर्गोपित्यादिना । एते त्रयो देवपदवाच्यता इत्यर्थः । तत इति ।
 निरोधानन्तरं लीलाद्वयं पूर्वभावसम्पादनरूपरन्ध्रद्वयेनोच्यते । फलं तु निरोध एवेतिभावः ।
 अयमिति । निरोधफलरूपो मुख्यो रसभोगः । एकोनविंशत्यायोक्तवत्तदज्ञानेन पूर्वं ब्रह्मानन्दभावे

जातेपि पुनः पञ्चविंशध्यायोक्तब्रह्मानन्दभावात्मैतदनन्तरं सम्प्रवृत्तकृतपूर्वभावसम्पादनेनाधिदेवकीडा-
 नोग्यपूर्वसिद्धप्रसादरूपशक्तिप्रवेशकृतस्त्रीत्वे पुनः सम्पन्ने सति सम्भवतीत्यर्थः । लक्ष्म्या इवेति ।
 लक्ष्मीर्हि ब्रह्मानन्दरूपा सती नायिकारूपा । अत्रापि धर्मद्वयसम्पादनेन लक्ष्म्या साम्यसम्पादनादस-
 भोगेपि साम्यमितिभावः । लक्ष्मीपदमत्र साक्षात्पुरुषोत्तमस्य स्वकीयारूपालम्बनपरं न त्वत्रत्यमुख्यापरं
 टिप्पण्यां तादृशानामित्यस्य 'महिष्यादीना'मिति व्याख्यानात् । एतासां पतित्वेन प्रार्थनात् तत्साम्यमेव
 वक्तव्यमिति तदाशयः । अत एव 'विवाहिताभ्यायेन रमणं भविष्यती'त्याग्रिमाध्याये वक्ष्यते ।
 अत इति । यतो लीलादयं प्रत्यापत्तिरूपमतो निरोधो महत् स्वरूपात्मकं फलं यस्य तादृश इत्यर्थः ।
 अतोत्रेति । यतो निरोधो महाफलस्तच्च फलं स्त्रीष्वेव सिद्धमतस्ता एव तामसप्रकरणान्ते तदन्तर्ग-
 तप्रमेयप्रकरणान्ते च निरूप्यन्त इत्यर्थः । अत इति । यतो भगवत्कर्मकभोगरूपं स्त्रीणाम्माहात्म्यमत
 इत्यर्थः । न हीति । पुरुषो भोग्यो न भवतीति । तत्र भगवत्कर्तृकभोगासम्भवादनुपदीक्ष्यप्रयादया
 भगवत्कर्मकोपि भोगो न भवेदत एवाधिकुमारणामपि स्त्रीत्वमित्यर्थः । अन्योपभोग्य इति ।
 स्त्रीभोग्य इत्यर्थः । इदं तृतीयस्कन्धानिबन्धे विचारितम् । तत्सम्पत्तिस्वरूपाय हिशब्दः । स्वोपभोग्य
 इति । पुरुषान्तरोपभोग्य इत्यर्थः । तथैवं मुरुररसभोगे सम्पन्ने ज्ञानोपदेशप्रयासः किमर्थ इत्या-
 शङ्क्याहुः परमिति । अत एवेति यतोत्र स्त्रिय एव योग्या अत एवाग्रिप्रदेवस्य भगवतः सम्बन्धिनी
 प्रसादरूपां स्वाधिदैविकरूपां वा स्त्रियं प्रार्थयिष्यन्तीत्यर्थः । अत इति । यतो मुख्यो रसो
 दिस्तितोत इत्यर्थः । वृन्दारण्यप्रवेशेन स्वाच्छन्द्यं 'रुप्यति कामपी'त्यादिप्रकारकं स्वस्य सम्पादि-
 तवानित्यर्थः । नन्विति । जगति नायिकामु भक्तिभावोद्बोधो न कारितोतः कथं तादृशी लीलेत्यर्थः ।
 स्वपदेति । तथाचिह्नदर्शनेन स्मृतपूर्वसम्भोगा उद्वुद्धभावा भविष्यन्तीति प्रत्यक्षेयः । परोक्षवादेन
 स्त्रिया अरण्यं वनं स्त्रीसङ्गम इत्यर्थः । स्त्रिया इति जात्यपेक्षयैकवचनम् । तत्रावेशेन भगवत्कर्मभोग-
 कर्तृत्वरूपं स्वाच्छन्द्यं भवतीतिभावः । पूर्वं गोपवृन्दैः सह स्थितः पश्चात् तत्र प्राविशत् । स्वाच्छन्द्यं
 मूल उपसर्गस्यार्थ इति ज्ञेयम् । नन्विति । जगति स्त्रीसङ्गे भक्तिभावोद्बोधो न कारित इति कथं
 कृतकार्येतित्यर्थः स्वपदेति । स्वकर्तृकभोगे तासु विविधप्रकारैश्चरण्यापनेन भावोद्बोधं कारयित्वा
 स्वाच्छन्द्यं तत्कर्तृकभोगरूपं सम्पादितवान् । चरणे नानाप्रकारबोधार्थं व्याख्याने स्वपदानामिति-
 बहुवचनम् । तथैव 'गोपवृन्दैः सह स्थितः स'न्नित्यन्तेन पूर्वस्थितिरुक्त । पश्चात् स्वपदानां रमणं
 यत्र तादृशं तत्सङ्गं कृत्वा तत्र प्रकर्षेण स्वाच्छन्द्यसम्पिपादयिषयात्राविशत् स्वावेशेन तासु स्वाच्छन्द्यं
 सम्पादितवानित्यर्थो ज्ञेयः । अत एव नायिकानां पुंभाववेशे तथा भवतीति रसशास्त्रम् । एतद्वाच्येनैव
 वृन्दारण्यप्रवेशस्य लीलात्वं पूर्वमुक्तम् । एवं पूर्णरसानुभवानन्तरं ताभिर्गीतकीर्तिरिति गानेन रसस्यैव
 निरूपितम् । अवशिष्ट इति । वेणुनादेन ब्रजस्थितासु सर्वाभोग्यमुद्यानुभवरूपमोक्षस्थापनम् । गोपसाहि-
 त्येन तेषु दास्यरूपधर्मस्थापनम् । वृन्दारण्यप्रवेशेन वनस्थितासु स्वाच्छन्द्यरूपकामस्थापनम् ।
 स्वपदरमणेन तासुदुद्धभावरूपभक्तिस्थापनमवशिष्टोर्थः । गानरूपतत्स्थापनमपि तास्वेवेति वन-
 स्थितासु त्रयमुक्तम् । ब्रजस्थितास्वेकम् । गोपेष्वेकम् । एवं विभागेन पुरुषार्थपञ्चकस्थापनं ज्ञेयम् ।
 अहिमञ्जुलोके सर्वाभोग्यमुद्यापूरितत्वरूपवेणुरवस्वरूपनिरूपणं वाक्यार्थे इत्युपसंहारे बोधयन्ति स्त्रीभाव

इति । स्त्रीणां हृदये नादद्वारा पूरितो भावः सुधारूपो गूढः सर्वाभोग्यः पुष्टिमार्गेणुग्रहमार्गे तत्त्वमनारोपितं मुख्यं फलमितिरूपः कृष्णपदार्थः कृष्णस्वरूपं सर्वत्र किम्बहुना रमणेपि संवृत एव किन्तु कचिदेव स्थाने हृदयरूपे वेणुनादश्रवणे सति श्रोत्रद्वारा विवृतः प्रकट इत्यस्मिन् श्लोके निरूपितम् । सर्वाभोग्यसुधारूपं भगवत्स्वरूपं वेणुद्वारैव प्रकटमुक्तमित्यर्थः । अतो नादस्य मुख्यफलानुभावकत्वाद रूपं वेणुनादः क्रीडा चेति त्रयाणामध्ये रूपं क्रीडा चेति सर्वमेवोपसर्जनीभूतं गौणमुभयापेक्षया वेणुनाद एव मुख्य इतिहेतोस्तद्वर्णनेनाभिरमणमाहेत्यर्थः ॥५॥

इतिवेणुरवमित्यत्र—श्रवणस्य वर्णनस्य च वेणुरवमित्येव कर्मेत्याहुर्वेणुरत्वं वर्णयितुमिति । एतस्यैव विवरणं वेणुरवमाकर्ण्य वर्णयितुमिति । तमेव श्रुत्वा तमेव वर्णयितुमारेभिर इतिहेतोः श्रवणस्य वर्णनस्य चैकैनेय कर्मणा सम्बन्ध इत्यर्थः । श्लोकद्वये श्रवणोक्तेस्तात्पर्यमाहुस्तत्रेति । उभयोर्विभेदं वक्तुमाहुरमुनेति । पूर्वश्लोकोक्तं तु केवलमितिभावः । अनेनापीति । अर्थः स्वरूपं स्पष्टो नादात् पृथक्कृत्य भगवता व्रजस्थासु नोक्तो न बोधित इति वनस्थासु स्वाच्छ्रवणसम्पादनसूचकेन प्रशब्देन पूर्वश्लोके ज्ञापितम् । अत्र राजन्नितिसम्बोधनेनापि तन् ज्ञापितम् । राजानो हि गुप्तकार्यकर्तारो भवन्ति । श्रोतुस्तथासम्बोधनेन श्रवणविषयेपि स धर्मो ज्ञापित इत्यर्थः । तर्हीति । स्पष्टम् । स्वरूपानुभवाभावं इत्यर्थः । तत्रेति । वेणुरवश्रवण इत्यर्थः । कामोद्दीपन इति । पूर्वं व्याख्यानात् स्मरणरूपभावोद्दीपन इत्यर्थः । अन्तःपूर्णायामिति । तथा च मुख्यरसानुभवाद्यं चेष्टितस्मरणमितिभावः ॥६॥

अग्रे त्रयोवशश्लोकार्थोक्तौ—रसद्वयार्थमिति । रसद्वयनिरूपणार्थं श्लोकद्वितयम् । एकस्मात् छलोकाद् वेणुपूरणं निरूपितम् । स्वच्छन्दलीलासिद्ध्यर्थं पादानां चरणारविन्दानां यद् गमनं रमणं तत्र हेतुर्भूमेः कीर्तिविस्तारोपरश्लोकोक्तः । एवं चतुर्भिः पीडिका । सामान्यतः पदार्थत्रयानिरूपणत्वात् । ततो विशेषतो निरूपणम् । तत्र पद्भिर्वेणोर्वादनं निरूपितम् । स्वरूपलीलाव्याच्यर्थं तुशब्दः । ततो द्वाभ्यां भक्तिप्रतिष्ठारूपपादगमननिरूपणम् । तत्र एकेन तत्र प्राप्तदोषसमाधानम् । लीलायां प्रतिबन्धाभावेपि दूषणं तु स्यादिति तुशब्दः । स्वरूपस्य तु स्पष्टमननुभवस्य सूचितत्वान्न विशेषतो निरूपणमितिभावः । श्लोकभासे स्वरूपत इति । रसस्य स्वरूपे विनाषादयस्तत्प्रकारेण रसात्मकमित्यर्थः । द्वितीये तु केवलरसात्मको वक्ष्यते । अग्रे कारिकासु—इन्द्रियवतां फलमिति । भक्तिफलत्वेनाभिलषितमित्यर्थः । संलापादिकर्मवेन्द्रियवतां तत्तदिन्द्रियप्रकारकरसानुभावकत्वेनेन्द्रियसाफल्यपादकत्वात् फलत्वेनाभिलषितं न तु मोक्षः । तत्र हेतुरन्ययेति । यतो निःप्रकारकरसानुभावकत्वेनेन्द्रियैवफल्यापादकस्तस्मादित्यर्थः । भगवांश्चेत् सेवोपयोगिदेहमात्रमेव फलं ददाति तदेवं न भवति परत्वाभिलषितमिदमेवेतिभावः । पुरुषोत्तमे प्रवेशरूपे मोक्ष इन्द्रियैकफलं दृष्टान्तेन विशदयन्ति यथेति । अन्यकारे स्थितिश्चेद् भवेदितिशेषः । तदाश्रयोः फलं चाभुपं शानं न भवेदतः स्पर्शादिना ज्ञानजननेपि चतुर्वैफल्यमेव भवेत् तथेन्द्रियप्राणान्नःकरणयुक्तानां मोक्षोपि चेद् भवेत् तदेन्द्रियाणां फलं तत्प्रकारकरसानुभवो न भवेदतः स्वरूपतानुभवेपि संलापाद्यभावेनेन्द्रियैकफल्यमेव

भवेत् । अतः साधकानां सर्वात्मभाववतां बाधकानां भगवदतिरिक्तसर्वविषयाणां त्यागे सति तन् मोक्षलक्षणं वस्तु फलत्वेनाभिलषितं न भवेदित्यर्थः । तथा चेन्द्रियवैकल्यापादकत्वेनोभयोरुपमानोप-
मेयभावः । कदाचिदन्यकारस्थितौ कदाचिद् भावोद्वेगेण देहाद्यस्फूर्त्वा भगवद्वत्स्वरूपमोक्षे च वैफल्यं
न भवतीति स्थितेर्नियतत्वमुक्तं मोक्षे सर्वथेति च । सायुज्यादिरिति । सहयोगः पुरुषोत्तमे
प्रवेशस्तदादिरित्यर्थः । उपनिषद्वा इति । मोक्षस्य विचार्यत्वादुपनिषत्त्वेनोक्तम् । न शानुमवेति ।
श्रुत्युक्तं फलमुपनिषद्वाणामस्माकमनुमनेन विरुद्धं विचार्यते कृतेस्मदनुमने न पर्यवस्यति तादृशं न
भवति । इदं त्वनुमत्तापर्यवसाये दृश्यते । अतो व्यवस्थोच्यत इतिभावः । श्रुतेराप्तत्वादन्यथाकथनं
न युक्तमिति हिशब्दः । केवलानामिति । 'वाङ् मनसि दर्शनाद्' इति सूत्रचतुष्टयोक्तप्रकारेण
सङ्घातलये सेवोपयोगिवेदे येष्वो भगवता न वृत्तस्तेषामित्यर्थः । एतेषां मोक्षः पुरुषोत्तमे स्थितिरिव
फलमित्येवकारः । प्राप्ततादृशदेहानां त्वनुग्रहतारतम्येन त्रयमपि भवतीति । भावजुष्टं यैर्वा निपीत-
मिति । अनादराभ्युपगम्योऽप्यसिद्धः सोयमुक्त इति ज्ञेयम् । गोपिकानामेवेति । तत्रापि
कासाच्चित् तथाभाववतीनामिदं फलं भवति । एवकारेण गोपव्यावृत्तिः । चक्षुष्मत्पदपरमिति ।
चक्षुष्मत्पदं पिपत्तिं स्वार्थेन पूरयतीति परं तेन सहैकार्थमित्यर्थः । तेनास्येति । सख्य
इत्यन्तस्य वाक्यस्येत्यर्थः । पशून्निविति । अन्विष्युपसर्गस्य सार्धकत्वाय पशून्निवत्याप्यावृत्तिः । तथा
च पशून् गवादीनान् पशून्तेतद्वसानभिज्ञान् बहिरङ्गोपान् वनं निवेशयतीत्यर्थः । निवेशान्मपानुप-
पत्त्या वनपदार्थोपपत्तिलभ्यो न स्वध्याहारः । तथा च निवेशपदार्थाकाङ्क्षापूर्णाया निवेशपदार्थान्तर्गत
एव वनपदार्थ इति ज्ञेयम् । ये तु कालेन तुल्या इति । भगवज्जन्मकालीना इत्यर्थः । बहिरङ्गाना-
नेतेषाञ्च वनप्रवेशनहेतुर्निर्गुणेति । अन्तरङ्गलीलाधिकाराभावे सहस्थापने दोषारोपसम्भवौ वन-
प्रवेशनमेव युक्तमित्यर्थः । वयस्यपदस्यार्थान्तरमाहुर्भगवत इति । तदाधारत्वं इति । तन् प्राकट्यं
गोपलीलाधारेककालाधारत्वे निमित्तम् । प्राकट्येन हेतुना तादृशलीलाकाले वनमागता इतिभावः ।
तथा च वयसा भगवत्प्राकट्येन हेतुना लीलया तुल्या लीलाकालाधारा इत्यर्थः । मुख्यवयस्यानां
व्रतप्रसङ्गे वाच्यानां भगवता सह स्थितिनियमादत्र चैतेषां वननिवेशस्थोक्तत्वादेतेभ्यो भिन्ना
इत्याक्षयः पक्षद्वयेऽपि । तदेति । वयस्यपदस्यैवं व्याख्याने सतीत्यर्थः । प्रथमपक्षमुपसंहरन्ति तैः सह
चेति । तथा सतीति । रसानभिज्ञत्वेन पशूनां बहिरङ्गानामपि गोपानां श्रमे सतीतमन्तः पर्यटना-
मामर्थ्यं सति 'गतां गावो दूरं प्रखरखुरचिह्नान्वपि वने न लक्ष्यन्ते हन्त द्रुततरमिहागच्छते'ति
प्रकारेण भगवते निवेदने कृते सति शान्तगोपस्थाने वयसानां निवेशनार्थं वयस्यसहभाव इत्यर्थः ।
आविष्टयेति । रामाविष्टांशस्य मुलं पृथक् स्पष्टं न किन्त्वावेसाधिकरणसङ्घर्षमुल्लंघनमेवातो
मुख्यप्रकटस्य भगवतः कृष्णस्यैव मुखमुपयग्रूपम्याविष्टस्य कृष्णस्य च मुखमुक्तमितिशेषः । मुखस्य
प्रधानत्वे प्रमाणसम्पत्तिमप्याहुर्नान्यानीति । अन्यन्मुखमिति । राममुखसंवलितं मुखमित्यर्थः ।
अवयवान्तरस्य दृश्यत्वेनोपस्थितिर्भवति मुखस्य तु भोग्यरसवत्त्वाद् भोग्यत्वेनैवोपस्थितिः । तत् तु
रामाविष्टमुखे केवलभगवदुपासकानां न सम्भवतीत्यतोपि न पृथङ् निरूपितमितिभावः । मुखस्यैक-
त्वमिति । सापेक्षभगवन्मुखपान एव यत्रानादरस्तत्राविष्टभगवन्मुखे किं वक्तव्यमितिभावः ।

ईश्वरत्वेनेति । मज्जराजत्वेनाराधनमनुगोघो वा कर्तव्य इतिबुद्धयेत्यर्थः । सर्वेषां दर्शनकर्तृणां साधारण-
पक्षत्वादेवमुक्तम् । वार्णिकास्तु नैवेदिषा इति ज्ञेयम् । पूर्वपक्षमाहुर्नहीति । समाधानगाहुरावेशेति ।
अत्रावेशपक्ष इत्यमाशङ्का मवेदिति तद्व्याहृत्यर्थं तुल्यब्दः । लौकिकेति । लौकिको भावः पूर्वोक्त
बुद्धिस्तत्सापेक्षमित्यर्थः । वेणुमन्विति । इदमर्थक्यनम् । विग्रहस्तु अनुगतो वेणुर्धस्येति ज्ञेयः
जुष्टं निर्णीतमित्येतयोर्मेदमाहुः सेवनं निदर्शनमिति । केवलं शब्दश्रवणमित्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः
र्मनोहरत्वादिति । पाने हेतुमाहुः शिसार्थमिति । स्वस्य तादृशवेणुवाद्यशिक्षणार्थं मूले वेतिविकल्पेन
पानमुक्तमित्यर्थः । विशेषणस्य वेणोः प्राधान्याच् छब्दकर्मकमेव क्रियाद्वयमुक्तम् । मूले वापदं कैश्चिन्
जुष्टं कैश्चिन्निर्णीतमितिविकल्पयोषनार्थं न त्वनादरमात्रबोधनार्थम् । स तु स्वराधेवायातीत्यर्थः ।
अनुरक्तानामिति । अनुरक्ता मत्तस्तेषां ये कटाक्षास्तेषां मोक्षो यत्र भगवन्मुख इत्यर्थः ॥७॥

चूतेत्यत्र-कर्णयोरिति । उपरिभाग इति ज्ञेयम् । तथा सति मुकुटे बद्धः पीतान्तरखण्डः
प्रवालेन बर्हस्तवकेन चानुपृक्तो भवति । परिधानीयमुत्तरीयं च मालवानुपृक्तं भवति । परिधीयत
इतिव्युत्पत्त्या त्रयमपि परिधानम् । तैस्त्रिभिरपि विविचो वेपो ययोरित्यर्थः । पीताम्बरादीति ।
आदिपदेन रामस्य नीलाम्बराणि । कारिकासु-गुणा इत्यादि । अग्रे त्रयाणामित्यनुवादस्य टिप्पण्यां
विगाढभावपदस्य विगाढो विलोडितः कटाक्षादिरूपो भावोनुभाव इत्यर्थः । तथा च स्थायिभावव्यभि-
चारिभावानुभावा गुणाः क्रमेण प्रवालस्तवकमालारूपाः । माया च परिधानरूपा । एते तत्त्वरोपि
पदार्था वेपार्थमुपयुक्ता भवन्ति । स्थायिभावात्मकस्य स्वरूपस्यैवात्रालम्बनविभाषत्वात् स्थायिभावो
विभावश्चात्रैक एव ज्ञेयः । तथा च स्वरूपस्य धर्मिरूपस्यालम्बनविभावात्मकस्य धैविश्र्धं धर्मरूप-
स्थायिभावेन ध्यमिचारिभावानुभावाम्याद्य भवतीत्यर्थः । गुणानां मायायाश्च तत्तद्रूपत्वं व्युत्पादयन्ति
रसेति । आग्रे मुख्यतया रसस्य प्रतिष्ठितत्वात् तत्प्रवालयनां स्थायिभावत्वम् । रसपदं श्रुतिप्रार्थकं ज्ञेयम् ।
बर्है रूपमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वाद् रसव्यभिचारात् तत्तत्त्वकानां व्यभिचारित्वम् । उत्पले सुगन्धस्य प्रतिष्ठित-
त्वात् तत्तत्सौरभ्राणजनितनुम्बनस्य च रसानुभावकत्वात् तन्मालाया अनुभावत्वम् । धर्मिणः स्वरूपस्या-
च्छादनं तद्बोधाय मायापि निरूप्यते । अतो माया परिधानरूपेत्यर्थः । वैचित्र्यसम्पादकान्तु गुणा-
युव । परं सम्यक्वैचित्र्यार्थं धर्म्याच्छादनमप्यपेक्षितमिति मायापीत्यपिशब्दः । नन्वत्र शब्दतः सर्वं निर्दिष्टं
तावता रसानुभवः कथं भवेत् ? न हि “शर्करा मधुरा”तिवाक्येन माधुर्यानुभवो भवतीत्याशङ्क्याहु-
र्वस्तिवाति । वस्तुनो निर्देशमात्रेणापि रसो जायते । तत्र दृष्टान्तः श्रोत्राणां काव्यमिति । यथा
कान्त्यस्य “रसवद् वाक्यं काव्य”मित्युक्तत्वेन रसवत्त्वात् तच्छ्रवणे सति तन्निष्ठो रसः श्रोत्रमिन्द्रियेण या-
स्याद्यते तथैतद्वाच्यं परितः युष्मागलनरूपं वर्णनमित्युक्तत्वेन रसवत्त्वादन्योन्यं तच्छ्रवणे सति तन्निष्ठो
रसः श्रोत्रमिन्द्रियोऽन्यं चर्चयत्वाद्याद्यतेतो वस्तुनिर्देशमात्रेण रस इत्यर्थः । एवं क्रमेण पदार्थचतु-
ष्टयस्य निरूपणे हेतुमाहुः रसवदिति । रसवत्त्वेन फलस्य बोधनाय पट्टव उक्तः । पट्टवदन्नेन
फलस्य स्वरूपस्य रसत्वेन ज्ञानं भवति तेन कलिका हेतुः प्राथमिकभावोदये भवत्यतः प्राथमिक-
भावहेतुत्वात् प्रथमं पट्टवो मतः । द्वितीयमाहुः ज्ञानेति । रसमाप्तिस्त्यर्थः फलं तस्य परितो रस-
वत्त्वेन ज्ञानाद् बोधात् तदनन्तरं जातस्य भावस्य कलिकाविच्छेदेन पुनरन्वद्वारा रसानुभवत्रापिदा

भवेदतस्तदनन्तरं कलिकासदृशा बर्हस्तवका उक्ताः । तृतीयमाहुस्तत इति । तदनन्तरं तस्य कलिकारूपभावस्य चकाराद् वेषस्य वैचित्र्यं भवेदतः पुष्पाणामुत्पलानां स्थानं माला तदनन्तरमिहोच्यते । चतुर्थमाहुरहोरात्रमिति । सर्वदा वासना तदनुभवः स्यात् तदागुप्तत्वाद् रसत्वमेव न स्यात् उक्तो हेतोस्तदनन्तरमाच्छादनं परिधानं स्पष्टम् । पूर्वं पुष्पाण्युक्तान्यतो वासनापदम् । नन्वेवंनिरूपणे धर्मसहितनिरूपणमेव जातमतः “केवलरसरूपमाहे”त्याभासेन विरोध इत्याशङ्क्याह रसोत्पत्त्यर्थमिति । एतावत् सर्वमेतासु रसस्वरूपविर्भावार्थं निरूपितं न तु धर्मसहिताविर्भावार्थम् । नन्वेतावद् विनैव रसाविर्भावः कुतो नोक्त इत्यत आहुरितिस्थितिरिति । “विभायानुभावध्यामिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति”रितिवाक्यादियं रसमर्यादाऽऽविर्भाव इत्यभिमेणान्वयः । तासु रसाविर्भावक्रम एवमुक्तः । भगवत्प्रेवक्रमे प्रक्रममाह रसास्वादादिति । रसास्वादनानन्तरं नृत्यं तदनन्तरं शोभा भवेत् । अत एतदनन्तरं गुणो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते । एवमुद्बुद्धस्यागोपने रसाभासत्वं स्यादत एवक्रमेण तत्तत्सूचकपदार्थनिरूपणम् । बर्हस्तवकस्य नृत्यभयूरानुकरणत्वात् तत्सूचकत्वं ज्ञेयम् । एतादृशपरिधान कृतवेषावेतावतैव वैचित्र्यं प्राप्तावपि । विचित्रपदोक्तितात्पर्यमाहुः सर्वेति । तर्हि साधनान्यपि तत्र वक्तव्यानीत्यत आहुस्त्रयाणामिति । हासः प्रधानं रतिगौणीचेद्वासरसः । हासो गौणो रतिःप्रधानं चेच्छृङ्गारः । एवं नवस्वपि । एवम्प्रकारेण त्रय एव नवानामपि साधका भवन्ति । शोभाया धर्म्यन्तर्गतत्वेन तादृशशोभाविशिष्टधर्मिरसनिरूपणं वाक्यार्थः । रसोपपत्तत्वं तु गीतवाद्ययोरेवेत्याशयेनोत्तरार्थाभासस्तथोक्तः । सुलभत्वमिति । गोपिकान्तरगोष्ठ्यां सितावस्मद्भूदये नागच्छेदितिभावः । मध्येपदस्याकाङ्क्षापूर्णायाहुर्गीतवाद्ययोरिति । गीतवाद्यगोर्मध्ये तत्समय इत्यर्थः । नटदृष्टान्तेन वाद्यमुक्तं नृत्यमपि सूचितम् । गायमानावितिपदेन गानमुक्तं नृत्यमपि सूचितम् । एवं पदद्वयेन पदार्थत्रयमुक्तमित्याशयेनाहुस्त्रयाणामिति । समानतेति । आदृशेन निपुणेन गानं क्रियत तादृशेनैव वाद्यं तादृशेनैव नृत्यमेवंनैपुण्येन समानता सैव सर्वोत्तमा न तु न्यूनाधिकता । तच्छ्रोभाकथनेन साम्यं सूचितमितिभावः । नटवरपदस्य नृत्यं वाच्यार्थो वाद्यं सूचितार्थ इत्येवं कुतो न भवेदित्यत आहुर्नृत्यस्य त्विति । गीतवाद्ये बहुकालं नृत्यं तु रसोद्रेके कदाचिन् जायतेतास्माद्विर्भावमेव वाच्यार्थत्वेनोक्तम् । वरपदेन धर्मसहितरसनिरूपणाग्रहान्यावृत्त्यर्थमाहुर्लौकिकेति । बर्हस्तवकधारणसूचितं तामस भावनृत्यम् । तस्य तादृशसाम्यधिकत्वात् । नटवरपदसूचितं राजसभावानृत्यम् । गानसूचितं सात्त्विकभावानृत्यम् । उपविश्य गाने नृत्यम् । उपविश्य गाने नृत्यं कथं सम्भवतीत्यत आहुर्दृष्टेति । सात्त्विकत्वे हेतुमाहुः श्रमरहितमिति ॥८॥

गोप्य इत्यस्याभासे-तस्येति । स्वहृदये सहजकामत्वेनाविर्भूतस्येत्येतिशेषः । बेणुनादमिति । सुधामपीतपिशब्दस्य “नादं मुक्त” इत्याविवादमित्यर्थे वक्ष्यन्ति । तथा च सुधाया अपिशब्देन गौणत्वसूचनात्तादस्यैव मुख्यत्वेन तन्निरूपणमेव वाक्यार्थ इतिभावः । तथा चापिदैविकतासम्पादकं सुधासहितमित्यर्थः । गोप्य इत्यत्र-पूर्वरसोति कामरसस्येत्यर्थः । अत्रेति । आधिदैविकतासम्पादकं सुधासाहित्य इत्यर्थः । सर्वानुभवसाक्षिकत्वादितिभावः । तादृशकुसुमाचरणे किमस्यनेनाश्वर्यकथने हेतुनाहुः पुरुषस्येति । गोपिकापदकथने लक्ष्म्याः सम्बन्धित्वं मा स्यात् तस्या गोपभार्यात्वाभावादित्यत

आहुर्बहुवचनेनेति । अनेन बहुवचनेन सापि सम्बन्धित्वेन सूचिता । तत्र हेतुः समुदायरूपेति । समुदाये रूपं स्वरूपं यस्याः । आवेशेनेतिभावः । नचैवमपि गौणत्वं स्यादित्यत आहुस्तदंशाश्चेति । चत्त्वर्थः । तदंशा एतास्तु तथैव हेतुभूत्या सुधासम्बन्धे संपागवास्तयोग्या जाताः । अतस्तस्यास्तु कैमुत्येन मुख्य एव सम्बन्धः सूचित इतिभावः । तत्रापीति । स्थावरत्वेपि वेणुर्नारदो न त्याग्रादि-
वत् सरस इत्यर्थः । आधिदैविकस्येति । अघरसम्बद्धस्येत्यर्थः । आधिदैविक्य इति । अघरसम्बन्धिन्य इत्यर्थः । सर्वमिति । साधनानां सर्वेषां मनोनिग्रहपर्यवसायित्वस्योक्तत्वाद् धर्मस्य च चित्तशोधकत्वा-
दित्यर्थः । साधनविचार एवमेव । अनुग्रहविचारस्तु भिन्न इति वैदिक इत्युक्तम् । वयं जाता इति । तादृशो धर्मः सम्भवेदितिशेषः । तत्रापीति । अस्मास्वपीत्यर्थः । विरोधाभावं विवृण्वन्ति तत इति । धर्मादित्यर्थः । पुष्टिर्निर्देशश्चेति । स्थावरत्वात् स्त्रीत्वाभावात् बाधक उक्तः पुंस्त्वं च बाधकमिति चकारः । प्रसिद्धिश्चेति । अघरसुधाभोगो रहस्यवानुभवसिद्धोतः प्रसिद्धिरपि भोगे बाधिकेत्यर्थः । रसविवक्षायामिति । रसभोगविवक्षायामित्यर्थः । बाधकत्वेनेति । रसभोगकथनेच्छा रसभोगप्रदाभावज्ञानेन बाधिता भवतीत्यर्थः । तथा च बाधकस्य विद्यमानत्वात् साधनेन रसभोगो वक्तुमशक्य इतिभावः । सम्भवेदपीति । अनधिकारिण इतिशेषः । तत्र दृष्टान्तो व्यभिचारेति । रसः स्त्रीनिष्ठः । तत्राधि-
कारी पतिः । स स्वतोपि भुङ्के । अनधिकारी परकीयस्तु तथा दत्तयेव प्राप्नोति न तु स्वतः । तथा-
त्राप्यनधिकारी वेणुः पुष्टिबलेनापि भगवद्भक्तमेव प्राप्नुयात् । स्वतोभोजनं त्वाश्चर्यमेव । तथा च रसस्य व्यभिचारेनधिकारिणि गमने स्त्रीषु सिद्धो योन्तःफलरसरूपस्तद्वत् सम्भवेदपि परं भगवांश्चेद् दद्यात् स्वतस्त्वाश्चर्यमेवेत्यर्थः । ननु पानं फलं निर्धारितं तत्राहुरधरेति । किञ्चेति । हृदिनीतरुकृतपाना-
न्यथानुपपत्त्यापि पानं मन्यामह इत्यर्थः । उभयत्रेति । हृदिनीनां उरुणां च पानकथने साधकं हेतुमाहे-
त्यर्थः । अन्यथा तैत्तिवति । कमलानां हेत्वन्तरादानन्दरोमाञ्चत्वे तेषु कमलेषु प्रकटेषु सस्य तस्या उद्गमो न स्यात् । तेषां रसोद्दीपकत्वात् तेषु द्रव्येषु लक्ष्मीरायातीतिभावः । विचारान्त इदम् । वेणुनादन-
मिति । ननु तत् तु सर्वाभोग्यसुधाया रन्ध्रेषु पूरणरूपमिदं तु देवभोग्यसुधाया वेणुकृतभोगरूपमतः
कथं तदित्याहुर्न इति । अन्यदाप्युभयरूपं वेणुवादनं ज्ञायते इदं द्वयमप्युभयरूपमितिभावः ।
तत्र स्वामिनीनामधिकारसम्पत्त्यर्थं सर्वाभोग्यसुधापूरणमत्र वेणुर्वैयभोग्यांशं भुङ्क्ते इतिविशेषः । तेनेति ।
उभयरूपत्वेन हेतुनेत्यर्थः । अथेति । स्वामिनीष्वित्यर्थः । अत्राभि 'गोपिकाना'मितिपदादुभयरूपत्वं
ज्ञापितं तथा चोभयरूपमितिभावः ॥९॥

वृन्दावनमित्यत्र 'वर्हापीडे'तिश्लोके वृन्दावनप्रवेशस्य प्रथमश्लोकोक्तस्यैवानुवाताद् विशेषण-
धर्माणामेव प्राधान्येन स्वपदरमणमिति वृन्दावनविशेषणव्याख्यानरूपत्वादस्य तदर्थार्थधारणस्य-
रूपमेव वक्तुमुचित इत्याशयेनाभासस्तथोक्तः । तन्निरूपणमुपपादयन्ति देवानामित्यादिना । पुरुषो-
त्तमस्येति । लोकवैदप्रसिद्धस्येत्यर्थः । आध्यात्मिकाविति । इन्द्रियरूपावित्यर्थः । चराजो गतिर्न
दृश्यते । आधिदैविकौ । 'भूलोकः कल्पितः पद्भ्या'मित्यत्र 'पद्भ्या'मितिरदेनोत्तान्तरित्यर्थः । तयो
रपीति । आधिदैविकयोः पुरुषद्वययोरपीत्यर्थः । कुतस्तरां पुरुषोत्तमचरणयोरितिभावः । 'द्रक्ष्याम
गां वा' च तवानुफण्णित्वा'मितिप्रत्ययार्थनया पदस्थापनेपि भूमावेव पदस्थापनमुच्यतेत्याशयेन

वृन्दावनस्यातथात्वमाहुर्भूमावपीति । एवं सर्वथाऽयोग्येपि देवकीमुतपदाम्बुजलेऽवलक्ष्मीत्यनेन
लक्ष्मीलाभहेतुपदाम्बुजवाणोक्तया निःसाधनफलत्वान्न लोकेदेवातीतत्वमेतच्छरणयोर्ज्ञापितं भवति ।
भगवत इति । एतैर्लक्ष्मीलाभोक्त्या व्योक्तेर्दातीतस्येत्यर्थः । ननु तत्र लीलोपयोगेस्थानसद्भावात् पद-
धारणमुचितमतः स्वस्य कथनमिलाप इत्याशङ्क्य स्वस्यापि तत्तुल्यत्वाद्वाहुः स्वस्यापीति अन्तः प्रवाहो
इति । सरस्वत्यादिनदीनामिव बहिरप्रकटः प्रवाहो यासां रसस्य पूर्णं यानु तादृश्यो न च इत्यर्थः ।
भगवद्रसस्यान्तर्विद्यमानत्वादिति भावः । किञ्चिदिति स्वमतं तु निर्गुणत्वेपि तद्रससम्भावात् कदाचिद-
सूया सम्भवत्वेवेति भावः । व्यापिर्विकुण्ठ इति । अप्रकटितं स्थानं व्यापिर्विकुण्ठं भूमी प्रकटं, वृन्दावन-
मिति विभेदः । केवलमिति । न तु पदाम्बुजेनास्माकमिव तस्य रसानुभव इत्यर्थः । ननु वृन्दावने
भगवान् निर्यं तिष्ठत्यतो भगवतो लब्धलक्ष्मीत्वेन वक्तुमुचितं भवतीत्यत आहुर्मगवन् इति । निर्यं
स्थितिम् । प्रकटास्थितिमित्यर्थः । तिष्ठन्नेपि प्रकटो न तिष्ठति । पदचिह्नानि तु भिन्यान्वेव । प्रकटा-
न्येव स्थाप्यन्त इति तुशब्दः । आधिदैविके तादृशलीलाधारे स्थाप्यन्ते । प्राकट्ये तत्र हेतुमाहु-
'वृन्दावनं कर्तुं' स्वभूमेः सार्द्रताकरणेन क्वचिन् प्रदर्शयिष्यति । आधारस्यापि वृन्दावनस्य 'स्वत्वाधारे
ही'तिन्यायेन कर्तृत्वम् । ननु भगवन्तमेव कुतो न प्रदर्शयति तत्राहुर्मगवांस्तिष्ठति । स्वतन्त्रत्वात्
तत्र सामर्थ्यम् । ननु स्वतन्त्रत्वेपि भक्तवश्यत्वाद् भक्त्यैव प्रदर्शनीय इत्यत आहुर्मत्तोरेति । तथा
तु सर्वत्रैव भविष्यति । वृन्दावने को विशेषः ? चिह्नदर्शनं त्वाधुनिकानामपि जायत इति न भक्ति-
सापेक्षमिति भावः । लक्ष्माणीति । तथा च मूले पदस्थितं यदम्बुजं चिह्नमुपलक्षणेन ध्वजादीन्मपि तै-
र्लब्धलक्ष्मीत्यर्थो ज्ञेयः । पादत्वमेव सम्पन्नमिति । ध्वजादिविशिष्टत्वमेव पादत्वमिति भावः । युगधेनि ।
भूयोपकृतस्तामुपकरोतीति युक्तम् । प्रतिष्ठाया निमित्तं पूर्वमुक्तम् । इदमपि निमित्तमिति चकारः ।
अस्मिन् पक्षे मूले यद् यस्माद्भूमेः राक्षाद्यादित्यर्थः । प्रज्ञानां मयूराणां नृत्यं यत्र तादृशं वृन्दावनम् ।
गोविन्दवेषुमनु जातमिति भक्तिप्राप्तिरिति सिद्धम् । नन्विदं तु मयूराणामतो वृन्दावनस्य भक्ति-
ज्ञानप्राप्तिरामासे कथमुक्तेत्यत आहुर्मयूरा इति । सततस्मिरासाधारणधर्मतापत्तेर्वनभावापन्नाः ।
अतो वृन्दावनस्यैव स्वासाधारणधर्मे भक्तिप्राप्त्या प्रशंसोक्त्यर्थः । प्रेक्षेत्स्याद्येकं समस्तपदम् । तादृशं
नृत्यमिति समभिन्याहारात् कर्म । तूष्णीम्भावेति । तूष्णीम्भावः कार्यलक्षणं यस्य तादृशं भगवल्लीलाशन-
मित्यर्थः । एक इति मयूर इत्यर्थः । जात्येकैकवचनम् । अन्ये सर्वे इति । नानाजातीया इत्यर्थः ।
तूष्णीम्भावेन दोषाभाव उक्तः । सानुस्थित्या अन्वद् द्वयमुक्तम् ॥ १० ॥

रूपवर्णनमिति । वेणोतितिशेषः । वेणुं स्वरूपतो वर्णयित्वा धर्मतो वर्णयन्तीत्यर्थः । वपुर्वृत्तद्वं
वेणोः स्वरूपमिति "बर्हापीडे"तिशोकोक्तं नादेनुगम्यमानं वपुर्नृत्नं भवति न तु पृथगेत्यादिना
निरूपितमेव । तथा च रसद्वयनिरूपणं चरणनिरूपणमपि वेणुस्वरूपवर्णनमेवेति भावः । पोदेति ।
प्रेक्षार्यादिवोधने हेतुत्वप्रकारेणेत्यर्थः । धन्यास्त्वित्यत्र वीर्यमिति । 'देवोन्'त्यारभ्येवं मूर्छा जाता तेन
कारणेन ततो देवस्त्रीभ्यो हेतुभ्यो महद् वीर्यं बोधितं जातमिति शेषः । वारणादिति । ह्यक्लोपे
पञ्चमी । प्रसंगे तु शादौ यामाक्षिन्मतो वारणं सम्भाषेत्यर्थः । योजयेदिति । पविप्ररूपं स्वधर्म
योजयेद् भगवानिति शेषः । नान्यथेति । धर्मोदामार्गविमोक्षोपयुक्तं न भवतीत्यर्थः । पविप्रयोजनं

गोप्त्रेव न तु शोषेति । यशोबोधकत्वकथनेत्र गाव एवोक्ताः । अन्य इति सात्त्विका इत्यर्थः । इह स्थितमिति । निरूप्योचित्यर्थः । निरूपकाणां स्वरूपमाहुस्तद्गताथेति । उपलक्षणेन तत्त्रिरूपका-
स्तथातथेतिभावः । तामसराजससात्त्विकानिर्गुणा प्रधानपर्याये । द्वितीये तृतीयेष्वेवमेव क्रमः । लोके-
स्मिति । भक्तलक्षण इत्यर्थः । 'यो यच्छुद्धः ॥ एव स' इतिवाक्यसम्भवा हिशब्दः ।
भगवद्गीता अपीति । धर्मिसम्भवात् सामान्यतः श्रीप्राप्तावपि पूर्वोक्तन्यायेन परमां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।
नन्वेवं पक्षिणां श्रीप्राप्त्या भगवद्गुणबोधनं कथं सम्पन्नमित्यत आहुः त्रियो हीति । सेषके तत्तिद्वया
स्वामिनि कैमुत्येनैव सिद्धेतिभावः । अयं न्यायस्त्रिष्वपि ज्ञेयः । हरेश्चरणयोरिति । अत्रैवं विभागः ।
सर्वत्रानासक्तिः सामान्यवैराग्यम् । सैव त्यागविशिष्टा वैराग्य उत्कर्षः । तत्रापि हरिचरणरतिर्भक्ति-
मार्गीयं वैराग्यम् । सैव सर्वस्वनिवेदनविशिष्टा तद्वैराग्य उत्कर्षः । तत्र हरेः शीतादिनिवारणरूपा
सेवा पुष्टिमार्गीयं वैराग्यम् । सैव भक्तिविशिष्टा तद्वैराग्य उत्कर्ष इति । तथा चैवमन्वयः । हरे
श्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनविशिष्टा सती वैराग्ये भक्तिमार्गीय उत्कर्षः । पूर्वोक्तसामान्य
वैराग्यतदुत्कर्षावप्यत्र सम्पन्नाविष्पिषिद्वयकारौ । पुष्टिमार्गीयमाहुर्हरेरपि हरिर्भवेत्
तादृशत्वं च भक्त्या भवेत् सा सेवकोचिता सेवा पुष्टिमार्गीयमुत्कृष्टं वैराग्यमित्यर्थः । अत्रापि
पूर्वोक्तवैराग्यतदुत्कर्षसमुच्चयार्थं चकारद्वयम् । एवं षण्णां तात्पर्यार्था उक्ताः । आभासेषु तु
वाच्यार्था वक्ष्यन्त इतिविभागः । तत्रेति । हरिण्यादित्येत्यर्थः । तुगवदेन स्वव्यावर्तने देवमाहु-
र्ज्ञानं हीति । जानातीच्छतितयत इति क्रमादेवं युक्तमिति हिशब्दः । आरूप्येतिरूपव्याकर्णन-
रूपज्ञानस्य पूजाविषयविषयकस्य गौणत्वमुक्तम् । पूजापदेनोक्तृष्टा क्रियोक्ता । प्रणवावलोकैरित्य-
नेन ज्ञानमयद्रव्याण्युक्तानि । व्यापारेण व्यापारवानासिक्तः । अवलोकनस्य व्यापारत्वात् । फलत्वं
तु नेत्राणामेवेतिविभागः । स्वावलोकनराचितत्वपक्षे स्वस्य भगवज्ज्ञानमुक्तम् । भगवता प्रतिपूजितमा-
त्मनि दधुरिति । भगवदवलोकनराचितत्वपक्षे भगवतो हरिर्णिशानमुक्तम् । एतेन व्यापारोपि ज्ञानरूप
एकोक्तः । एवमस्मात् नान्यतः सा व्यावृत्तिः स्वासामेवोत्तमत्वमितिपक्षव्यावृत्तिः । तदेवोत्तममिति ।
तदुत्तमनेवेत्यर्थः । पूर्वपक्षमिति । मुधाभोग्निवाद् गोपिकानामेवोत्तमत्वमितिपक्षमित्यर्थः । हरिणानामिति ।
कृष्णसारसाहित्योक्तेरत्र पुंयोगे स्त्री न तु जातिलक्षणमितिभावः । सर्वेति । गौनिरूपजान्तं केवला-
भ्योन्या अन्यपूर्वा वर्णयन्ति । अतस्तासामेव प्रकरणात् सङ्कल्पणसारा रूपेण हरिणसहिता न्विव
उक्ता न तु केवला इतिभावः । निरीक्ष्येति । अर्थादाकर्षणमेवाधेन विवृतं न तु पदान्तराध्याहारः ।
अग्रे निषेधात् । ब्रह्मवाक्यादिवि । "अस्तिवस्तुक्त" इतिश्लोकोक्त्यादित्यर्थः । उद्धारप्रकरणादिनि ।
"प्रकरणं देशकाला"विति निगन्धे लक्षणमुक्तम् । तथा चोद्धारप्रकरणदित्यर्थः । अनेनेति । वेपे
वैचित्र्यकथनात्न्यसामाधिक्यत्वसूचनेनेत्यर्थः । एवमिति । नन्दनन्दनपदेन स्वरूपतत्त्वमुक्तम् । वेपस्वी-
कारकथनेन साधनतत्त्वमुक्तम् । संपीप इति उप समीप आच इत्यनेन हरिबीजां समीपे वेपस्वीकारगे
हरिबीजेषु स्वरूपानन्दस्य प्रवेशनार्थः । वेपसमये निगष्टतत्त्वरूपदर्शनेन तथा भवति । तेषानन्दरदर्शने
त्वाच्छादकादिविशिष्टत्वाद् पर्यसहितानन्दानुभवो भवेत् । अत एवावदनुगृहीतस्यैव सन्तं भगवतः
शृङ्गारादिकं कर्तव्यमितिप्रार्थमार्था । आरूप्येतिविविरीत्येत्येव कुतो नोक्तम् ? तस्यापि द्विग

व्याख्यानसम्भवादित्यत आहुः पशुहृष्टिरिति । सर्वरसेति । सर्वे रसा असाधारणा यत्र । सर्वरस-
साधारणेतिपाठे सर्वे रसाः साधारणा यत्र नत्वेकः कश्चिन्मुख्य इत्यर्थः । अनेनेति भयस्वभावाना-
मपि भगवन्निकटगमनेनेत्यर्थः । अर्थत आकर्षणरूपस्य निरीक्षणस्य गमन एव सम्भवान्निकटे गत्वे-
त्युक्तम् । निरोधोपीति । ज्ञानं हीत्यादिना स्वध्यावर्तने हेतुः पूर्वमुक्तः । अत्रापि हेतुरुच्यत इत्यपि-
शब्दः । बहुवचनेन सापत्न्याभाव उक्तः । भगवति पूजामिति । स्वकृतावलोकैः प्रियायाः सप्रणयाम-
लोकस्मारणेन भगवत्स्तोषणमत्र पूजा । ततस्तामु तथाभावजनकं तादृशत्वेन भगवत्कृतप्रबलोकनं
प्रतिपूजनं ज्ञेयम् । कृतिरिति । अस्मिन् पक्षे प्रतिपूजितरूपा कृतिरर्थोदुक्तवर्धः । तोषणस्य धारणं
स्थिरता । तथा सति प्रतिपूजितं भवत्येवेतिभावः । नृशब्दकृतपूर्वपक्षज्यावर्तनमुपसंहारेण बोधयन्त्ये-
तावदेवेति । सुषाभोगादिकं त्वधिकम् । आवश्यकमेतावदेवेत्येवकारः । अत्र एवास्मिन् पक्षे
एतासां धन्यत्वमितिभावः ॥११॥

कृष्णमित्यत्र—आनन्दसाधन इति । आशुष्मिकैहिकफल इत्यर्थः । दिव्यदृष्टेयति । मानुषभाव-
राहित्येनेत्यर्थः । अन्यथा बक्ष्यमाणावस्था न स्वादितिभावः । विशेष इति । उद्गाराविषयसजातीयत्वं
हरिणीभ्यो विशेषः । अप्सरःस्वितीशेषः । तदाहुरिति । तत् तस्मादेतासु तत्प्रजातीयत्वबोधनार्थं चारु-
वेपनिमित्तभूतोत्सवतीनां वनितात्वमाहुरित्यर्थः । तथा, चायमवान्तरपदस्याभासो ज्ञेयः । केवल-
मिति । यत्र वेपे कृते सति केवलं वनितानामेवोत्सवो भवत्येतादृशो वेप इत्यर्थकृषणं न तु
विग्रहः । वनितोत्सवाय वनिताभूषणार्थं चारुवेपो यस्मेतिविग्रहः । उत्सवस्य भूषणहेतुत्वादुत्सव-
पदेन भूषणमुक्तमितिभावः । कृताधारणेति । अत्र कृतपदं नूतनवाचकम् । भगवतो वेपान्तरस्वीकारे
स्वयमपि नूतनाभरणानि परिहितानीत्यर्थः । यथावेपेति । भगवतः पीताम्बरपरिधाने स्वयं नीला-
म्बरपरिधानमितिवेपानातिक्रमेण शृङ्गारादिषु मध्ये यं रतं भगवान् प्रकटयति तदनतिक्रमेण चेत्यर्थः ।
अस्मिन्नुत्सव इति । अस्मिन् वेपे कृते सतीत्यर्थः । सर्वोपुपाय इति । दिव्यदृष्ट्या दर्शनं प्रेम ज्ञानादि-
रन्तर्भगवद्गुणमवश्येति । अनुभावकमिति । उद्दीपनेन रसानुभावकम् । कणितर्गातयोः श्रवणम-
विलम्बेन शीघ्रमेव ततो विमानाद् भगवति प्रसापकमित्यर्थः । कणितपदस्यावृत्तिप्रभित्यैव कणितश्चेति
प्रकारः । तथा च तत्कणितं कणितरेणुविचित्रगीर्वाद्येतिस्मासः । गीतस्य शृङ्गारोद्बोधकत्वेऽपि सर्व-
रसार्थत्वमुपपादयन्ति शृङ्गार एवेति । अन्यस्मेति । शृङ्गारात्स्वभावापन्नस्येत्यर्थः । यथेति । उप-
करणानि शकाराद् भूषणानि सुवर्णस्यासमन्ताद् भरणं येषु तादृशाणि, न तु मध्यावकाशे लाक्षा-
युक्तानि कुर्वन्ति । तथा सुवर्णमयोपकरणवच्छृङ्गाराङ्गभूता एव रसा इत्यर्थः । नापीति । एतादृशीषु
स्मरकृतस्ताद्वैवेकापहारश्च न भवति तथापि प्रमेयवत्तात् तथा जानामित्यर्थः । तृतीयचरणीयविशेषण
चयतात्पर्यमाहुर्भूमाविति । मृत्वा भूमाववतार इत्यर्थः । देवीनां भरणासम्भवादितिभावः । पदभ्या-
मिति । अन्यभयाद् विमानं त्यक्त्वा गुप्ततया पदभ्यामित्यर्थः । विमानगतीनां भूषणसम्भवादिति-
भावः । स्वत इति । उपायचातुर्येण विमानमेव तत्र नीत्वेत्यर्थः । विवेकापहारदितिभावः । अमे
विवरणादेवमर्थो ज्ञेयः । असावधानता मोहपदार्थो ज्ञेयः । देवसहिता अपीति । ‘देवानां
नरणं नास्तीति प्रथमाध्याये ‘गिरं समाधा’ वितिष्ठोक्ते ‘अमरा’ इतिस्मृतेनोक्तमिति

व्याख्यातम् । अत एकेन रूपेण योगिन इवात्राप्यवतीर्णाः । पूर्वरूपं तु तत्र तिष्ठत्येवेतिभावः ।
तथा च देवपदेन तत्र स्थिता ज्ञेयाः । द्वितीयगीते “सह सिद्धै” इति वक्ष्यते तन्व्यायेनात्रापि
देवसाहित्यमुक्तम् । केवलानामिति । स्थितो विहाय स्वयमेवावतीर्णानामित्यर्थः । देवलोकस्थाः
सर्वा एव स्थितोप्सरस इत्याशयेनाभासेप्सरसामित्युक्तम् । स्वपत्यन्वेषणार्थमिति । स्वपत्युरावतीर्णं
यद् रूपं तदन्वेषणार्थमित्यर्थः । निर्भयतया भगवद्दर्शनार्थमागमनं त्विन्द्राभिषेकानन्तरं वक्ष्यतेत एव
द्वितीयगीते तथेतिभावः ॥१२॥

गाव इत्यत्र—तथा जाता इति । अभिलषिताप्राप्त्या मुमुहुरित्यर्थः । उत्तमायमयोरिति । सास्त्रिकवा-
दुत्तमानां तामसत्वादध्यानां देवस्त्रीणां गवां च यद्योचितं सायुज्यलक्षणस्य मध्यमस्य सेवाफलत्वाभि-
लाष इत्यर्थः । सायुज्यस्वरूपं सेवाफलविवृतेरवधार्यम् । देवस्त्रीणामागमनस्याशक्यत्वान्मोह-
वृत्तिः । गवां मोहे हेतुमाहुरसम्भावितस्त्रादितिशेषः । ता हीति । गावोन्यकृतवेमुनावेभ्यासक्ताः
कर्णोत्तम्भनं कुर्वन्तीतिशब्दां परिहर्तुं कर्णोत्तम्भनहेतुवेमुनादस्य कृष्णकृतत्वमाहुरित्यर्थः । पशूनां तावद्
विशेषज्ञानाभावः प्रसिद्ध इति हिशब्दः । एतेन कृष्णकृतत्वाद् एव कर्णोत्तम्भनं कुर्वन्ति नान्यनाद
इति सूचितम् । व्यञ्जकान्तरेति । स्वरूपमेव स्वव्यञ्जकमित्यर्थः । एतन्नादे विशेषं वक्तुं पीयूषपद-
स्यार्थमाहुः सदानन्दो वाच्य इति । अन्यगीतस्य स्ववक्तृवाचकनियमाम्नायेपि भगवतोधिकृत्य
कस्याचिदभावाद् भगवत्कृतं गीतं सदानन्दवाचकमेव भवति । अतः सदानन्दकृतगीतस्य सदानन्द
पुत्र वाच्यः । अयमस्मिन्नादे विशेषः । अन्यकृतत्वाद्स्तु सरिगमादिरूपः स्वरमात्ररूप इतिभावः ।
तस्मात्तादनिष्ठरसानुभवार्थनत्रैव नादे कर्णोत्तम्भनं नान्यनाद इत्यर्थः । ननु भगवद्गीतस्य सर्वस्यैव
सदानन्दवाचकत्वात् पूर्वश्लोकोत्तदेवस्त्रीणां कर्म न रसानुभव इत्यत आहुर्मुखमित्यादि । तत्र
सामग्री गुप्तैव स्थापितात्र प्रकटितेति पदत्रयेण सूचितमित्यर्थः । “द्वया ह प्राजापत्या” इत्यत्राधि-
दैविकसाहितेन्द्रियस्य कल्याणत्वकथनेन तादृशशब्दस्यैव प्रमितिजनकत्वाद् देवता वागिन्द्रियं च शब्द-
निष्ठरसमाप्तौ सामग्री । इतरविस्तृतौ निःप्रत्युहं रसानुभवो भवतीति सापि सामग्रीति ज्ञेयम् । आब्द-
शोधे शब्दः करणमतत्त्वतस्तत्त्वन्विनो पर्मा सामग्रीतिभावः । टिप्पण्यां वागाभिपत्तित्वापुक्तेरित्यादि-
पवात् त्रिष्वपि कैमुत्यमुक्तम् । तथा च त्रयाभिदैविकस्य कारणत्वे वाक्निर्गमनरूपविषयेन्द्रियत्वमितर-
विस्मारकत्वञ्च द्वारम् । तादृशशब्दाद् रसानुभवे किं वाच्यमितिकैपुत्येन रसपानं सूचितं भवति । भगवति
देवतानां गोलकत्वं विषयाणां चेन्द्रियत्वमिति द्वितीयस्कन्धे स्थापितम् । अतो मुखपदं देवतावाचकं
निर्गमपदं चेन्द्रियवाचकमितिभावः । एवं सामग्रीतो विशेषमुक्त्वा स्वरूपतोप्याहुर्गीतमिति । पूर्वोक्तिं
गीतं विचित्रं सर्वस्यार्थमित्युक्तम् । इदं तु पीयूषत्वकथनात् वद्गुणा आत्मनि यस्य तादृशं भगवद्रूप-
मित्यर्थः । अधरपीयूषपद्गुणत्वमेव न्युत्पाद्यम् । अत इति । सामग्री अपेक्षितत्वात् तां वक्तुं मुखे-
त्यादिश्रयमुक्तमित्यर्थः । अन्यथेति । पदत्रयस्य सामग्रीप्रकटनतात्पर्यकत्वाभाव इत्यर्थः । ननु तथा-
प्युत्तम्भनं किमर्थमित्यत आहुरितरंति । अतिबालका इति । किञ्चित्पौढा वत्सास्तु गोष्ठ एव
तिष्ठन्तीति तेषां तादृशत्वमसम्भावितमित्यातिपदम् । घोषे रेति । सायं गवां घोषे समागमनानन्तरं
वा वत्सानामेवभावः । तदा प्रौढवत्सानामपि तथा सम्भवतीत्यतिपदं न देयमितिभावः । स्तनादेति ।

व्याख्यानसम्भवादित्यत आहुः पथुदृष्टिरिति । सर्वरसेति । सर्वे रसा असाधारणा यत्र । सर्वरस-
साधारणेतिपाठे सर्वे रसाः साधारणा यत्र नत्वेकः कश्चिन्मुख्य इत्यर्थः । अनेनेति । भयस्वभावाना-
मपि भगवान्निकटगमनेनेत्यर्थः । अर्थत आकर्षणरूपस्य निरीक्षणस्य गमन एव सम्भवान्निकटे गत्वे-
त्युक्तम् । निरोधोपीति । ज्ञानं हीत्यादिना स्वव्यावर्तने हेतुः पूर्वमुक्तः । अत्रापि हेतुरुच्यत इत्यपि-
शब्दः । बहुवचनेन सापत्न्याभाव उक्तः । भगवति पूजामिति । स्वकृतावलोकैः प्रियायाः सप्रणयाव-
लोकस्मारणेन भगवतस्तोषणमत्र पूजा । ततस्तासु तथाभावजनकं तादृग्भावेन भगवत्कृतमवलोकने
प्रतिपूजनं ज्ञेयम् । कृतिरिति । अस्मिन् पक्षे प्रतिपूजितरूपा कृतिरर्थादुक्तेत्यर्थः । तोषणस्य धारणं
स्थिरता । तथा सति प्रतिपूजितं भवत्येवेतिभावः । तुशब्दकृतपूर्वपक्षन्यावर्तनमुपसंहारेपि बोधयन्त्ये-
तावदेवेति । सुधाभोगादिकं त्वधिकम् । आवश्यकमेतावदेवेत्येवकारः । अत एवादिपन् पक्षे
एतासां धन्यत्वमितिभावः ॥११॥

कृष्णमित्यत्र-आनन्दसाधन इति । आमुष्मिकैहिकफल इत्यर्थः । दिव्यदृष्टेपति । मानुषभाव-
राहित्येनेत्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाणावस्था न स्यादितिभावः । विशेष इति । उद्धारविषयसजातीयत्वं
हरिणीभ्यो विशेषः । अपसरःस्वितिशेषः । तदाहुरिति । तद् तस्मादेतासु तस्मज्जातीयत्वबोधनाय चारु-
वेपनिमिच्छभूतास्तववतीनां वनितात्वमाहुरित्यर्थः । तथाः चायमवान्तरपदस्याभासो ज्ञेयः । केवलं-
मिति । यत्र वेपे कृते सति केवलं वनितानामेवोत्तमो भवत्येतादृशो वेप इत्यर्थकथनं न तु
विग्रहः । वनितात्सवाय वनिताभूषणार्थं चार्द्धवेपो यस्येतिविग्रहः । उत्तमस्य भूषणहेतुत्वादुत्तम-
पदेन भूषणमुक्तमितिभावः । कृताभरणेति । अत्र कृतपदं नूतनवाचकम् । भगवतो वेपान्तरस्वीकारे
म्वयमपि नूतनाभरणानि परिहितानीत्यर्थः । यथावेपेति । भगवतः पाताम्बरपरिधाने स्वयं नीला-
म्बरपरिधानमिति वेषानातिक्रमेण शृङ्गारादिषु मध्ये यं रत्नं भगवान् प्रकटयति तदनतिक्रमेण चेत्यर्थः ।
अस्मिन्नुत्तम इति । अस्मिन् वेपेकृते सतीत्यर्थः । सर्वोपुपाय इति । दिव्यदृष्ट्या दर्शनं प्रेम ज्ञानादि-
रन्तर्भगवदनुभवश्चेति । अनुभावकमिति । उद्दीपनेन रसानुभावकम् । कणितगतयोः श्रवणम-
विलम्बेन शीघ्रमेव ततो विमानाद् भगवति प्रसापकमित्यर्थः । कणितपदस्यावृत्तिमभिप्रेत्य कणितश्चेति
ञकारः । तथा न तत्कणितं कणितेन विचित्रगीतश्चेतिसमासः । गीतस्य शृङ्गारादुपोषकत्वेपि सर्व-
साधार्थत्वमुपादयन्ति शृङ्गार एवेति । अन्यस्तेपति । शृङ्गाराश्रित्यभावापन्नस्येत्यर्थः । यथेति । उप-
करणानि ञकाराद् भूषणानि सुवर्णस्यासमन्ताद् भरणं येषु तादृशानि न तु मध्यावकाशे लाक्षा-
युक्तानि कुर्वन्ति । तथा सुवर्णमयोपकरणवच्छृङ्गाराश्रित्य एव रसा इत्यर्थः । नापीति । एतादृशीषु
म्बरकृतस्तादृशेकापहारश्च न भवति तथापि प्रमेयवल्गात् तथा जातमित्यर्थः । तृतीयचरणीविशेषण
ययतात्पर्यमाहुर्भूपात्रिति । मृत्वा भूमादवतार इत्यर्थः । देवीनां मरणासम्भवादितिभावः । पदभूपा
मिति । अन्यभवाद् विमानं त्यज्वा गुप्ततया पटभ्यामित्यर्थः । विमानगतीनां भूषणासम्भवादिति-
भावः । स्वत इति । उपायचातुर्वर्णे विमानमेव तत्र नीत्येत्यर्थः । विवेकापहारादिनिमवः । अमे
विवरणादेवमर्थो ज्ञेयः । असावधानता मोहपदार्थो ज्ञेयः । देवसहिता अपीति । 'देवानां
मरणं नास्तीति प्रथमाध्याये 'गिरं समावा' वितिछोके 'अपरा' इतिसम्बोधनेनोक्तमिति

व्याख्यातम् । अत एकेन रूपेण योगिन इवात्राप्यवतीर्णाः । पूर्वरूपं तु तत्र तिष्ठत्येवेतिभावः । तथा च देवपदेन तत्र सिता ज्ञेयाः द्वितीयगीते “सह सिद्धे” इति वक्ष्यते तन्वायेनात्रापि देवसाहित्यमुक्तम् । केवलानामिति । सियो विहाय स्वयमेवावतीर्णानामित्यर्थः । देवलोकस्थाः सर्वा एव सियोप्सरस इत्याशयेनामासेप्सरसामित्युक्तम् । स्वपत्यन्नेषणार्थमिति । स्वपत्युरावतीर्णं यद् रूपं तदन्नेषणार्थमित्यर्थः । निर्भयतया भगवत्कर्तव्यमागमनं त्विन्द्राभिषेकानन्तरं वक्ष्येत एव द्वितीयगीते तथेतिभावः ॥१२॥

गाव इत्यत्र—तथा जाता इति । अभिलषिताप्राप्त्या मुमुहुरित्यर्थः । उद्यमाद्यमयोरिति । सात्त्विकत्रा-
दुत्तमानां तामसत्वादद्यमानां देवसीणां गवां च ययोचितं सायुज्यकृत्तणस्य मध्यमस्य सेवाकल्पायामि-
लाप इत्यर्थः । सायुज्यस्वरूपं सेवाफलविदूतैरवधार्यम् । देवसीणामागमनस्याशक्यत्वान्मोह-
वृत्तः । गवां मोहे हेतुमाहुरसम्भावितत्वादिति शेषः । ता इति । गावोऽन्यकृतवेमुनावेपासक्ताः
कणोत्तम्भनं कुर्वन्तीति शङ्कां परिहर्तुं कणोत्तम्भनहेतुवेमुनादस्य कृष्णकृतत्वमाहुरित्यर्थः । पशूनां तावद्
विशेषज्ञानाभावः प्रसिद्ध इति द्विशब्दः । एतेन कृष्णकृतनाद एव कणोत्तम्भनं कुर्वन्ति नान्यनाद
इति सूचितम् । व्यञ्जकान्तरेति । स्वरूपगेव स्वव्यञ्जकमित्यर्थः । एवमादे विशेषं पशून् पीयूषपद-
स्यार्थमाहुः सदानन्दो वाच्य इति । अन्यगीतस्य स्ववक्तृवाचकनियमाभावेपि भगवतोऽधिकस्य
कस्याचिदभावाद् भगवत्कृतं गीतं सदानन्दवाचकमेव भवति । अतः सदानन्दकृतगीतस्य सदानन्द
एव वाच्यः । अयमस्मिन्नादे विशेषः । अन्यकृतनादस्तु सरिगमादिरूपः स्वरमात्ररूप इतिभावः ।
तस्मात्तादनिष्ठरसानुभवार्यनैव नादे कणोत्तम्भनं नान्यनाद इत्यर्थः । ननु भगवद्गीतस्य सर्वस्यैव
सदानन्दवाचकत्वात् पूर्वश्लोकोक्तदेवसीणां कर्म न रसानुभव इत्यत आहुर्मुखमित्यादि । तत्र
ज्ञानमी गुणैव स्थापितान् प्रकटितेति पदत्रयेण सूचितमित्यर्थः । “द्वया ह प्रावापस्या” इत्यत्राधि-
दैविकसाहितेन्द्रियस्य कल्याणत्वकथनेन तादृशशब्दस्यैव प्रमितिजनकत्वाद् देवता वागिन्द्रियं च शब्द-
निष्ठरसप्राप्तौ सामग्री । इतरविस्मृतौ निमित्त्यूहं रसानुभवो भवतीति सापि सामग्रीति हेतुम् । शब्द-
बोधे शब्दः करणमतस्तत्सम्बन्धिनो धर्मा सामग्रीतिभावः । द्रिष्टव्यां वागाधेयतित्वायुक्तेरित्यादि-
पदात् त्रिव्यपि कैमुत्यमुक्तम् । तथा च त्रिणाभिदैविकस्य करणत्वे वाङ्निर्गमनरूपविषयेन्द्रियत्वमितर-
विस्मरकत्वञ्च द्वारम् । तादृशशब्दाद् रसानुभवे किं वाच्यमितिकैपुत्येन रसप्राप्तं सूचितं भवति । भगवति
देवतानां गोलकत्वं विषयाणां चेन्द्रियत्वमिति द्वितीयकल्पे स्थापितम् । अतो मुखपदं देवतावाचकं
निर्गमपदं चेन्द्रियवाचकमितिभावः । एवं सामग्रीतो विशेषमुक्त्वा स्वरूपतोऽप्याहुर्गीतमिति । पूर्वोक्तं
गीतं विचित्रं सर्वरसार्थमित्युक्तम् । इदं तु पीयूषत्वकथनात् यद् गुणा आत्मनि यस्य तादृशं भगवद्रूप-
मित्यर्थः । जघर्षापीयूषपदमुपलभ्य न्युत्पाद्यम् । अत इति । सामग्या अप्रेक्षितत्वात् तां वस्तुं मृते-
त्यादिप्रसक्तमित्यर्थः । अन्यथेति । पदत्रयस्य सामग्रीपकटनतात्पर्यकत्वाभाव इत्यर्थः । ननु तथा-
प्युत्तम्भनं किमर्थमित्यत आहुरितरिति । अतिबालका इति । किञ्चित्सीदा वत्तास्तु गोष्ठ एव
तिष्ठन्तीति तेषां तादृशत्वमसम्भावितमित्यातिपदम् । घोपे वेति । सायं गवां घोपे समागमनानन्तरं
वा वत्सानामेवम्भावः । तदा शौढवत्सानामपि तथा सम्भवतीत्यतिपदं न देयमितिभावः । स्तनावेति ।

गृहीतमिति शेषः । तथा च स्तनगृहीतं पयःकवलं स्तनपयःकवलं मध्यमपदलोपी समासः । सुतं तद् येषामिति विग्रहः । मातृणां स्तनाद् गृहीतं पयःकवलं येषां मुखात् सुतं आहर्निगतं भवतीत्यर्थः । श्रोत्रे हेतुर्न तस्येति । यत इति शेषः । ग्रहण इव नादश्रवणे गिलनक्रियाया निवृत्तत्वात् तस्य पयसो नान्तः प्रवेशो यतोऽतः श्रोत्र इत्यर्थः । सन्दिग्धमिति । ग्रहणगिलनयोर्मध्ये कालस्य दुर्लभ्यत्वादिति भावः । प्रमाणं मातुरिति । स्मपदस्य प्रसिद्धयर्थकत्वात् प्रसिद्धिहेतुभूतं प्रत्यक्षं प्रमाणं स्मपदेन सूचितमित्यर्थः । नस्थुर्गाव इति । मोहो गवामेव । पयःश्रावश्च शावानामेव । क्रियानिष्ठचित्तभूयेषामपीत्यर्थः । तथात्वे इति । क्रियानिष्ठचित्तैः । इशात्मनि गोविन्दस्पर्शो हेतुरित्यर्थः । स्पृशन्त्य इति श्रीलङ्का-प्रयोगोपि वत्सानामपि क्रियानिष्ठस्युचया तद्धेतुः । किञ्चित्स्पर्शः सममिष्याहारात् प्राप्त एव । गवां तु पूर्वार्धोत्तरसपानवत्त्वात् सर्वथा तथेति भावः । तुल्यतेति । हीनजातीयानां ब्रह्माविर्भावे तुल्यतासूत्या स्पर्शः सम्भवतीत्यर्थः । दोषाभावाच्चर्यमिति । हीननिष्ठत्वेन भावामासत्वाभावाच्चर्यमित्यर्थः । तेपामेवेति । गवादीनामित्यर्थः । इन्द्रः । परमैश्वर्यं प्राप्तः । पुष्टिमागीयम् । तत्र मर्यादातिक्रमो भवतीति भावः ॥ १३ ॥

माय इत्यस्याभासेऽश्रवणमिति । नादनिष्ठरसानुभवः शक्तित्वात्पर्यनिर्धार इत्यर्थः । अत एवानुवादे 'सर्वे तत्त्वं ज्ञातयन्त' इति वक्ष्यते । सद्देति । भृगुणामिव कृष्णसारसद्भाद् गवामिव कृपयैवं ज्ञानसारमग्रीमकटनेन ज्ञानसम्पादनाद् वा तथा भवतीति भावः । सम्भावनेति । मुनित्वनिरूपणपूर्वक-मित्यर्थः । व्याख्यानैर्भगवदाविर्भावादिति । सर्वात्मकस्य भगवतो माता सर्वेषामेव मातेत्येता अप्यम्बेत्युक्तवत्य इत्यर्थः । एतद्विषयकपतित्वस्य वक्ष्यमाणत्वादेवं व्याख्यानमसम्भजसमिति केचिद-त्युक्तम् । स्वयं तु गृहकन्यकापक्षे तत्त्वेनाम्बेत्यवग्रहो भिन्नपक्षे 'द्वयार्थं तथे'त्युक्तमेव । मुनित्वं श्रोतृन् प्रति स्वयमुपपादयन्ति वक्त्रीणां कुमारिकात्वेन ऋषित्वादित्यर्थः । ते हीति । ये विहगास्त इत्यर्थः । मूले य इति पदस्य ये विहगास्ते मुनयोत एवं शृण्वन्तीति पूर्वब्रान्वयो ज्ञेयः । उत्तर-ब्रान्वये श्रवणं मुनित्वे हेतुः स्यान्न तु मुनित्वं श्रवणे तथा चाभासो विरुध्येत । अत्रेति । अत्र नादे मुधारूपो भगवानाविर्भविष्यतीत्यर्थः । अत एवेति । मुनित्वादेव पूर्वोक्तं ज्ञात्वैव शृण्वन्तीत्यन्वयः । कृष्णार्थमेवेति । येषां क्षणः कृष्णार्थमेव भगवद्भावनैव यातीत्यर्थः । यावदित्यादि । द्रुमभुजानारुह पूर्व कृष्णक्षणास्ततस्तद्वशा एव शृण्वन्ति ततो मीलितद्वयः शृण्वन्ति । कृष्णक्षणात्वे मीलितद्वयत्वं न सम्भवतीत्येवं विभागेन व्याख्यानम् । तत्रैव स्थिता इति । मीलितद्वय इति शेषः । रसान्तरमिति । नादः स्वनिष्ठस्वरूपदिदृक्षामव्यक्तत्वाच्चोत्पादयिष्यतीत्यर्थः । तथा सत्युद्गीय गमनं इत्यादिति भावः । रसान्तरेण वेति । पूर्वानुसृतेन कृष्णक्षणरसेनोद्गीय गमनं नादस्य मधुरत्वात् भविष्यतीत्यर्थः । वेणोः कलत्वं व्युत्पादयन्ति तत इति । गीतं वेति । मधुरमेवोत्पद्यत इति पूर्वब्रान्वयः । गीतनिष्ठं नाधुर्यमाहुर्मगवदुक्तेति । गीतस्य विशेष्यत्वपक्ष उदितमुदयं प्राप्तमित्यर्थः । द्वितीय उदितं कथितमित्यर्थः । मुखमुद्रेण हेत्वन्तरमपि स्वयमाहुः कोलाहलश्चेति । न्यादिति शेषः ॥ १४ ॥

नद्यस्तदेत्यत्र—तदुपचार्येत्येतावत् आश्चरित्याशयेनाहुर्निश्चित्येति । श्रुत्वेति । अत्रत्य-कामस्वरूपमाहुर्मनोभवोत्र विवेक इति । विवेकसहितोत्र मनोभवो न तु देवस्त्रीणां च नृजसां त्व-जनैः । तथा सति तासामिव नदीनामपि भगवत्यनागमनं स्यादिति भावः । विवेक इत्यर्थः

आद्य"जन्तम् । विवेकसहित इत्यर्थः । नदीनामपि देशतात्वादिति । स्वीकृतमानुषभावस्य तात्पर्यमपि मानुषत्वेनावतारं विना भोम्यत्वाभावादित्यर्थः । अप्सरसामपि देवीत्वादेवानागमनमुक्तमित्यपेक्षदः । नदीगतामविद्यामिति । भगवदनुपयोगिदेहसम्बन्धमित्यर्थः ॥१५॥

दृष्टेः एव-सर्वशक्तीति । ज्ञानक्रियाशक्तिसहित इत्यर्थः ॥१६॥

पूर्णा इत्यत्र-साक्षादिति । तृणेषु रूपितमितिपक्षे तत् कुङ्कुमं रजःसंयुक्तं भवति तादृशं साभिर्गृह्यत इति साक्षाद्रजःसम्बन्धिन्यः । अस्माभिस्तु स्वोत्तमत्वभावनया तादृशं न गृह्यत इति न तथेतिभावः । वृन्दावनस्य देवकीसुतपदाम्बुजत्वं पूर्वं व्युत्पादितम् । एतासां तत्तत् तत्र सिसृक्षतः साक्षाद्रजःसम्बन्धात् पूर्णा जाताः । पूर्णतास्वरूपं श्लोकान्ते निरूपयिष्यन्ति । एतासां स्वाराधनेन फलसिद्धिरतः साधनानुरूपमेव फलम् । तद् वक्ष्यन्त्यग्रिमाध्याये "यातावय" इतिश्लोके । "अलौकिक देह" क्रमेण "फलत्रय"स्य सेवाफलोक्तस्य सम्पत्तिस्तु रजसैव भवतीति ता एव पूर्णा जाताः इत्यायेत्यस्यावान्तरपदद्वयार्थमाहुः सर्वेति । रागोनुराग इत्यर्थः । एतल्लक्ष्म्यां दाम्पत्याभावाद् दयितान्त्वं व्युत्पादयन्ति रसदातृत्वेनेति । तया वेति । लक्ष्म्या स्वात्काराधमेव निर्माव त्वहृदये लिप्तमित्यर्थः । अथवेति । शक्तिषु लक्ष्म्या प्रसादत्वेन दत्तं तानेः स्वस्तेनपु मण्डितम् । तदा लक्ष्म्या दयितानां मियाणां शक्तीनां स्तनेषु मण्डितेनेतिमूलार्थः । तत इति । लक्ष्मीस्तनाच्छक्तिस्तनाद्वा चन्धविशेषे भगवच्चरणारविन्दे समागतमित्यर्थः । गतमेव पक्षमाश्रित्य तृणेषु रूपितमिति वक्ष्यते । आद्यपक्षे लक्ष्म्या शक्तिभिर्वा स्वस्तनस्थितं पुलिन्दीभ्यो दत्तं ताभिः स्वस्तेन तृणेन रूपितमिति तृणरूपितपदत्वार्थः । एतस्यैव पदव्यार्थान्तरमाहुरथवेति । अस्मिन् पक्षे भगवता दयिताया लक्ष्म्याः शक्तीनां वा स्तनेषु मण्डितेनेत्यर्थः । 'कुङ्कुमेन कुचान् लिम्पन्त्य' इतिवक्तव्येपि क्वचिदप्ययमेषु तद्विम्पनमाधित्यागहेतुरिति कुचानामीप्सिततमत्वाभावात् कुचेपिवत्युक्तम् । आननकुचेपु स्वात्मानं लिम्पन्त्य इत्यर्थः । लक्ष्मीप्रवेशादिति । लक्ष्म्यावेशादित्यर्थः । एतस्य कुङ्कुमस्य लक्ष्म्यसाधारणधर्मत्वात् तद्धारणे लक्ष्म्यावेशादयोगोल्लङ्घ्यायेन लक्ष्मीत्वमेव सम्पत्तिमितिभावः । अत इति । रजसा योग्यतासिद्धौ कुङ्कुमधारणे लक्ष्म्यावेष्टे जाते सत्युपयोगेन त्यक्तावित्वादित्यर्थः । अस्माकं त्वाधि-रस्तीतिभावः । अलौकिकीति । अग्रिमश्लोके तथामूचनादुत्थापनभोगसामाविकीवं कथेति तत्समये सादृशकुङ्कुमप्राप्तिस्ततो लक्ष्म्यागमने सत्वेताभिस्तद् रमणमित्येतद्व्रणरूपा लक्ष्म्याप्यद्वातेत्यर्थः । भगवान् श्रुत इति । तावत्पर्यन्तं लक्ष्मीसख्यः पुलिन्दीभिः सह भगवत्तृणां कथयन्तीतिभावः । कामस्याधिजननं व्युत्पादयन्ति कामो हीति । पीडानिरूपकस्तज्जनक इत्यर्थः ॥१७॥

हन्तेत्यत्र-भगवद्भक्तसद्भादिनि । पर्वतभरणया कन्दमूलसमानयने कुङ्कुमप्राप्तिर्जातिनादः । तथा भवेदिति । त्यक्ताधित्वं भवेदित्यर्थः । अथापीति । दासो हि मानं मनोजीति तावता दासत्वं सिध्यति न तु तद्गर्वत्वमित्येवं व्याख्यातम् । ब्रह्मस्य समृद्धिमत्त्वेप्ययं गुणानीतत्वाधिर्जनस्तादृशस्य पानीयकन्ददादिकं स्वार्थं सज्जामवेति नथापि पयच्छतीत्यर्थः । एवमपि धर्मिष्ठत्वं सिध्यति न दासत्वमित्याशङ्क्याधिविशेषणसहितेन तत् सिध्यतीत्याहुः स गोप इति । अन्ने-पर्वतभरणयेति । गोवर्धने कामरूपितस्य वक्ष्यमाणत्वात् केनचिद्रूपेण प्रेक्ष्यतीतिभावः ॥१८॥

गा गोपकैरित्यस्याभासे-तस्मिन् कथं कृषेति । अस्मच्चिह्नसं परित्यज्य तन्निष्ठकन्दादिभोग इत्यर्थः । व्याख्याने विपरीतं हीति । प्रमेयं मर्यादानांशकमित्यर्थः । नयतोः सतोरिव स्वत एव भवतीत्युक्तेर्यनाहुः साक्षादिति । तथा च यत्र गोवर्धने पुलिन्दीषु च साक्षात्कृतिस्तत्र वैपरीत्ये किं वक्तव्यमिति कैमुत्यपुरःसरं दृष्टान्तो ज्ञेयः । हेतुत्रयमिति । कारणत्रयमित्यर्थः । गवां वने नयनं ज्ञानजननद्वारा परम्परया हेतुः पुलके वेणुस्वनःसाक्षाद्देतुः । वेणुनिष्ठानि कलपदानि पक्षान्तरे भगवच्चरणानि च गतिमतामस्पन्दने हेतुरिति विभागः । चरणैर्वेति । अस्मिन् पक्षे कलपदं “मर्ग आद्यज”न्तं कलसिञ्चिततनुं पुरवत्वात् पदानां कन्धत्वं विवरिष्यन्ति । अत इति । वने गवां नयनादित्यर्थः । वनानां निर्दुष्टत्वे हेतुमाहुर्गवामिति । गोगोपसम्बन्धे तन्निष्ठशृङ्गद्वेषमौ वनेषु गच्छतस्तदानीर्दुष्टानि भवन्तीत्यर्थः । ततो वेणुभुक्तशेषभोगात् पुलको भवति पुष्पमधुधारारूपः । वेणुनिष्ठकलपदानां श्रवणार्थं गतिमतामस्पन्दनं सर्वानुभवसिद्धमिति तदनुत्था भगवच्चरणानां हेतुत्वं साधयन्ति ये पुनरिति । अत एवेति । चलनाभावाद्धेतोस्तत्तिद्धयर्थमित्यर्थः । तामवस्थाभिति । कलचरणावस्थामित्यर्थः । गानयतो-वेणुस्वनैस्तरुणां पुलको निर्योगपाशकृतलक्षणयोः कलपदैर्गतिमतामस्पन्दनमिदं तनुधत्सु त्रिविधं भवतीत्यन्वयः । वेणुनिष्ठकलपदपक्षे वेणुस्वनैरित्यस्याशुचिर्बोधेन विशेष्यलाभो वा ज्ञेयः । सर्व एवेति । गोपिकादय इत्यर्थः । वज्रीत इति । रामकृष्णौ वज्रीतस्तदा तयोः प्रयास इतिलक्षणक्रमयुक्ता अस्पन्दनपूर्वकं रसं समर्पयिष्यन्तीति शेषः । तरुषु विशेषमाहुः स्थावराणां त्रिवि । जत्रमाना-मस्पन्दनेन प्रतिपन्थामावमार्गं रसप्राकट्यं तु भगवदुपमेनेव भवति स्थावराणां तु भगवति वने गते प्रभुमयासमयात् स्वत एव भगवदुपमं विनैव मधुधारा भवन्तीत्यर्थः । द्वितीयव्याख्याने-तत्त्वं युक्तमिति । पुलकवत्त्वमित्यर्थः । अत इति । पुठकस्य युक्तत्वादित्यर्थः । अन्ते-तच्चेति । दोहनसमये कलपदामृतवेणुर्गतिमावात् स्वरूपनिष्ठेन महिम्ना महत्त्वेन निर्योगपाशादिनैव रूपज्ञानमित्यर्थः । सर्वमिति । निर्योगपाशादिकमणीत्यर्थः । निर्योगित्यस्यार्थमाहुस्तत्रापीति । रूपज्ञानेपि रसब्रह्मणः सकाशा-त्संज्ञिषुक्षा प्रमोर्जातेति प्रभुमनोर्गमज्ञानमतिचित्रमित्यर्थः । एवं सतीति । तादृशमनोपमं ज्ञाने सतीत्यर्थः । तृतीयव्याख्याने-परित इति । पदानां कादाचित्कं दर्शनमिति हेतोस्तेषां सिञ्चितानामन्य-त्ता भगवदीयनिश्चयाभाव इत्यर्थः । श्लोकव्याख्यानान्ते-अत इति । “वर्हापीदे”ति श्लोकस्यैव त्रयो-दश श्लोकैर्विवरणकथनेन तादृशस्य भगवतो वृन्दारण्यप्रवेशक्रमनादित्यर्थः ॥१९॥

॥ द्वितीयं परिशिष्टम् ॥

॥ लालुभट्टजिघोजिता-श्रीवैष्णुगीताध्याययोजना ॥

अष्टादशाध्याये कारिकासु तद्गुणेषु प्रसक्ता हीति । नन्वाष्टादशाध्याये गोपिकानामासक्तिर्निरूप्यत इत्युक्तं तत् कथं सम्भवत्यासक्तेः स्फुटप्रकटनादित्याशङ्क्य गुणासक्तिरूपकार्येण भगवदासक्तिरनुमीयत इत्याहुस्तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति हीति । हि यतस्तस्मिन् भगवति य आसक्तास्त एव गुणासक्ता भवन्तीत्यतो गुणासक्त्या भगवदासक्तिर्निरूप्यत इति भावः । नन्वातक्ते-रद्वोषस्तु कोकिलकूजनादिना भवति तत् स्वयं भगवता किमर्थं कृत इत्याशङ्क्य नात्रोद्बोधनमात्रं भगवता कृतमपि तु सर्वापि सामग्री प्रभुणा कृतेत्यासक्त्युद्बोधोपि हरिणा कृत इत्याहुरासक्तिः प्रेमपूर्वधैत्यारभ्य न केनचिदित्यन्तेन । आसक्तेः पूर्वावस्था प्रेम । तदपि प्रभुणैव स्वस्मिन् व्रजभवतानां कृतं प्रमाणप्रकरणे । ततोस्मिन् प्रकरण आसक्तिः कृता । ततो वैष्णुकूजनेन तद्बोधोपि हरिणैव कृत इति व्यवतमेव । यतोङ्गीकारेणैव प्रभुः सर्वं साधयति । तथा च साधनानि स्वयमेव सम्पाद्य फलं प्रयच्छतीति पुष्टिमार्गे प्रभुप्राप्तां प्रभुरेव साधनम् । “ यमेवैव कृणुते तेन लभ्य ” इति श्रुतेः । विद्यान्तो वर्ण्यत इति । “ विद्यया मृतममृतम् ” इति श्रुतेर्विद्यां विना न भगवत्प्राप्तिस्ततो व्रजवनेष्वपि सा निरूपणीयाता “ बर्हाण्डे ” त्यन्तश्लोकपञ्चकसङ्ख्यासूचितपञ्चपर्वविद्यासिद्धौ गुणवर्णन-लक्षणा भगवत्प्राप्तिरूपदिति भावः । विद्यायाः पञ्च पर्वाणि । “ वैराग्यं साहस्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे पञ्चपर्वो विद्येयं यथा विद्वान् हरिं विशे ” इति वाक्यात् । इदं त्ववधेयम् । लीलास्थजीवानां विद्याप्यलौकिकी । सा घोषसुन्दरीणामपि सम्पन्ना । तथा हि भगवदतिरिक्तेषु रागाभावो वैराग्यम् । रसात्मकत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं साङ्ख्यम् । चित्तस्य भगवदेकपरत्वं योगः । भगवद्विरहे तापक्लेशानुभवस्तपः । भुक्त्यन्तपुमर्थाकाङ्क्षारहिता भगवदासक्तिर्मकरितीति पञ्चपर्वं पुष्टिमार्गोपविद्या व्रजसुन्दरीणां सिद्धा । तत्र पञ्चममासक्तिरूपं पर्व । तदुत्ताध्यायार्थत्वेन निरूपितं “ षष्ठादशे गोपिकानामासक्तिर्वर्ण्यते स्फुटे ” त्यनेन । कालाधिक इति । “ अक्षयवता ” मित्यादित्रयोदशश्लोकैर्निरूप्यमाणो भगवान् कालातीत इति सूचयितुं कालस्य द्वादशात्मकत्वात् तदधिकत्रयोदशसङ्ख्याया कालातीतत्वं सूच्यते । एवं सति कालातीतावे तत्र त्रयोदशश्लोकेषु निरूप्यमाणानां स्वरूपगुणलीलादीनां नित्यत्वं सिद्धमेव । पुरुषोत्तम इति । पुरुषस्य द्वादशाङ्गत्वात् तदधिकत्रयोदशसङ्ख्याया त्रयोदशश्लोकेषु प्रतिपादस्य पुरुषोत्तमत्वं सूच्यत इति भावः ॥ कारिकाः १-४॥

इत्थं शरदित्यत्र-आधिदैविकपर्यन्तमिति । आधिदैविकशब्दोऽत्र परोक्षवादीत्या निकृतादि-प्रदेशवाचकः ॥ १ ॥

कुसुमितेयत्र-कुसुमिता ये वनराजयस्तामिरिति । इह ये वनराजय इति पुल्लिङ्गमुक्त्वा तामिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् वनस्थितवृक्षादीनां सीमावत्त्वं ध्वनितम् । तेन निद्रपतोक्ता । मधुपतिरवगाहोत्यत्र-मधुपतिर्माधारयन्निति । इह मधुशब्दो यादवपरत्वेन केचित् व्याख्यातः । तथा

सति तत्पर्यशून्यत्वं स्यादतस्तात्पर्यविशेषलाभाय मधुपतिपदं प्रकृरान्तरेण व्याचक्षते वसन्ताधि-
पतिः सरसः शृङ्गारत्वेति । क्रियाज्ञानसहित इति । “यः सर्वज्ञः सर्वशक्ति” इति श्रुतेः परब्रह्मणः
क्रियाज्ञानसाहित्यं सर्वदावेक्षितम् । तदत्र क्रियाशक्तिरूपा गोपास्तीर्णोच्चारणादिक्रिया सम्पाद्यते । अत
एव “मेममवृद्धमुदित” इत्यस्य सुबोधिन्यां वक्ष्यते “गोपैर्गोचारण”मिति । ज्ञानशक्तिरूपो बल-
देवस्तेन लीलमप्रतिबन्धकीभूतानां देवानां मायिकवत्सादिरूपाच्छादितानां यथार्थज्ञानं तन्मारणं भक्त-
“रक्षा” च । तदेतत् “मेममवृद्धमुदित” इत्यस्य विवृतौ वक्ष्यते “बलभद्रेण रक्षे”ति । कल-
प्रकरणेपि वक्ष्यते “यथा प्रमाणे रक्षायां बलभद्रोपयोग” इति । एवं प्रतिबन्धनिवृत्तौ भक्तैः सह
भगवान् स्वच्छन्दं श्रौढति । एवमुभयशक्तिसाहाय्यप्रयोजनं ज्ञेयम् । देवतोद्बोधनामेति । देवताशब्दे-
नात्र सरित्सरोवरमहोन्निकटवर्तिन्यो ब्रजसुन्दर्यो ज्ञेयाः ॥ २ ॥

तद् ब्रजस्त्रिय इत्यस्याभासे-भगवदुद्बोधार्थमिति । यथा भगवता वेणुनादेन ब्रजस्त्रिय उद्बोधिता
एवं श्रीभिरपि गुणगानेन भगवानुद्बोधनीयः । उभयत्र शब्दस्यैवोद्बोधकत्वम् । उद्बोधनं नामोद्बोधकस्याभी-
ष्टकार्यपरतया स्थापनम् । तद् ब्रजस्त्रिय इत्यस्य विवरणे-एवं स्मरोपीति । यथा सर्वे लीलोपयोगिनो ब्रजसी-
मन्तिनीमभूतय उन्निताः स्वस्वसेवासमयमवधार्य सावधाना जाता एवमाधिदैविकः स्मरोपि लीलातामग्री-
मध्यपातित्वादुत्थितो ब्रजभक्तानां मानापनोदनादिकार्यार्थं तन्मनसाभौतकण्ठ्यादितत्त्वादानेन स्वसेवासमये
सावधानोन्मिदः । तन्मध्ये काश्चन स्मरेण मूर्छिता एवेति । मूले काश्चिदितिपदद्वयोक्त्या वेणुनाद-
श्रवणकर्त्राण्यपि श्रवणान्तरमनुवर्णनं कामिश्रिदेव कृतं न तु सर्वमिरिति श्रुतिम् । वर्णनाकरणे कारणमाहुः
स्मरेण मूर्छिता एवेति । तत्र कासास्त्रिमूर्छनं जाता तत्र किं कारणमित्याहुः काश्चित् पुनः कृपया भग-
वत्सङ्गं प्राप्येति । तथा च कृपापिषेप एव मूर्छाप्रवे भगवत्सङ्गे च कारणमित्यर्थः । तदोच्चारणो ज्ञेयः ।
तासांमपि पुनः कामोद्बोध इति । वर्णनार्थं कृतेन कृष्णचेष्टितस्मरणेन जातो यः कामोद्बोधस्तस्मिन्
सति वर्णनाशक्तिर्जातमित्यर्थः । पूर्वं वेणुकूनवेणुगीताभ्यां स्मरोदयो जातः कृष्णचेष्टितस्मरणेन च विशेषतो
जात इति ज्ञापयितुं पुनःपदं सुबोधिण्यामुक्तम् । अन्ववर्णयन् । वर्णितवत्य इति । “अक्षयता” मित्यादि-
प्रयोदशभिः श्लोकैरित्यर्थः । अत एवा “अक्षयता”मित्यस्याभासेनुवर्णनमेवेत्युक्तम् । इदमत्र बोध्यम् ।
“अन्ववर्णय” शिर्यनेन ब्रजसुन्दरीकर्तृकं “मक्षयता” मित्यादितयोदशश्लोकोक्तं वर्णनमुक्तं श्रीशुकेन ।
ततः कथमवर्णयन्नितिप्रकारजिज्ञासायां “तद् वर्णयितुमारब्धा” इत्यन्तेरारम्भदशायां स्मरवेगकृतः
प्रतिबन्ध उक्तस्ततो भगवता तासां गुणवर्णनशक्तिसम्पादनार्थं “नटवरे”तिपदद्वयवाच्यं विमयोग-
संयोगरसात्मकं भूतबर्हापीरुत्वेनोद्बुद्धतरस्वरूपं कर्णिकारस्थापनेनोच्छलितरताभावं पीताम्बरधारणेन
गुप्ततया सम्पादितरसताकं वैजयन्तीवनमालोभयवैशिष्ट्येन शृङ्गाररसोपयोगियावदसम्बन्धियशोघोतकं
सुधाश्लापितस्वीयभोग्यत्वसूचितं लीलाभावं सभावावचितभक्तप्रतन्त्रताकं शुद्धपुष्टिमार्गीयरसस्वरूपं
वेणुरवेण बोधितम् । तदा श्रोत्रद्वारा नादप्रवेशे नादान्तर्वर्तिसुधासम्बन्धात् पूर्वोक्तप्रकाररूपं श्रोत्रिणां
देहेन्द्रियप्रणान्तःकरणजीवेषु पूर्णमाविरभूत् । तदेतद् “बर्हापीरु” मिति श्लोके श्रीशुकेन वर्णितम् ।
“वृन्दावनं प्राविश” इत्युक्त्वा ब्रजसुन्दरीणां हृदये प्रवेशकथनादेतासां हृदयस्य वृन्दावनरूपत्वाद्
“वृन्दावनं सखि मुख” इत्यस्य सुबोधिण्यां तथा वक्ष्यमाणत्वात् । एवं सुधासम्बन्धिन्याद्वारा स्वरूपं

स्य हृदयप्रवेशे सुधाधिक्योक्त्या मलनिरूपणमगमत् । तदेत “दिति वेणुरखं राज” नितिक्षोकेनोक्तम् ।
तथा च सिद्धमेतत् । “स्वसखीभ्योन्ववर्णय” इत्यस्य प्रकारजिज्ञासायां “तद् वर्णयितु-
मारब्धा” इत्यनेन वर्णनारम्भे प्रतिबन्धमुक्त्वा “वर्हापीठ” मित्यनेन प्रतिबन्धाभावपूर्वकं वर्णनशक्ति-
हेतुमुक्त्वे “तिवेणुरख” मित्यनेनानुवर्णनं समर्थितमिति सर्वं सुस्थम् ॥ ३ ॥

तद्वर्णयितुमार्न्धा इत्यस्य विवरणे—कार्यतः कारणतः स्वरूपतः फलतश्चेति वेणुगीतस्य
चतुर्धा वर्णनम् । तत्र यद्यपि वर्णनारम्भे प्रतिबन्धोभूत् तथापि प्रतिबन्धनिवृत्तौ चतुर्धा वर्णनं जातमेव ।
तत्र वेणुगीतस्य कार्यतो निरूपणं “वृन्दावनं सखि सुख” इत्यादिश्लोकेषु । कारणतो निरूपणं “मक्ष-
ण्वता” मितिक्षोके । वेणुगीतकारणस्य भगवन्मुखस्वरूपस्य निरूपणात् । स्वरूपतो निरूपणं “गोप्यः
किमाचरदय” मितिक्षोके । फलतो निरूपणं “गा गोपकै” रितिक्षोके । नादेनुसृपमान एवानुभूतं
भवति न तु पृथगिति । गानकर्तृणां दूरस्थत्वेन भगवद्विमुक्तयाक्तादद्वादेव स्वरूपानुभव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वर्हापीठमित्यस्याभासे—स्वयं वर्णयतीति । शुको वर्णयतीत्यर्थः । तयांत्वज्ञापनायेति ।
गोपिकानां वर्णनाशक्तिज्ञापनायेत्यर्थः । वर्हापीठमित्यत—वाक्यार्थो वर्णनीय इति । गोपिकाभिर्वर्णनीयो
वेणुरखोत्र “वर्हापीठे” तिक्षोके वाक्यार्थो मुख्यत्वेन भवतीत्यर्थः । तथा सतीति । वेणुरखस्य वाक्यार्थ-
त्वे वेणुरखप्रतिपाद्यस्वरूपस्य वेणुनादस्य क्रीडायाश्च प्रतिपाद्यत्वं स्यादित्यर्थः । स्वरूपेत्यादि । “वपु-
विभ्र” इत्यनेन स्वरूपं “रन्मन् वेणोः पूरय” इत्यनेन गुणं “वृन्दारण्यं प्राविश” इत्यनेन च लोकोक्ति
ज्ञेयम् । नृत्यन्मयूरानुकरणं चेति । मुकुटधारणं शोभाभाषकमुद्वुद्धपूर्णरसात्मकतातूचनाय नृत्यन्मयूरानु-
करणं चेति चकारार्थः । केवलो नाट्य इति । केवल इति । उदीपनादिसामग्रीरहितो विप्रलम्भ इत्यर्थः ।
अभिनेयं तथैवोपलभ्यमानत्वात् । अभिनेतारो हि पुष्पादिभागर्हो हस्तभिनयेनैव प्रदर्शयन्ति । न हि तत्
पुष्पाणि सन्त्यतो विप्रलम्भस्य सामग्रीराहत्यात् केवलत्वम् । यद्यपि भगवद्विप्रलम्भस्यालौकिक-
त्वान्मनसा भाव्यमानापि सामग्री सत्त्वरूपैव तथापि सामग्र्या अनाविर्भावितत्वात् केवलत्वम् । तथा
चाविर्भूतसामग्रीविशिष्टत्वं संयोगरसात्मकाविर्भूतसामग्र्यभिन्नरूपत्वं विप्रयोगरसात्मकमिति विवेकः ।
भगवतो वपुरुमयविधमिति । अत्रेदं ज्ञेयम् । लौकिके विरहे पुरुषाधिकरणको रसो न तु पुरुषो
रसरूपो भगवति । लौकिकत्वाद् “रसो वै स” इति श्रुते रसरूपत्वमसौ भगवद्वपुष एव संयोगविप्रयोगा-
त्मकत्वमुक्तम् । युगपदसद्व्यात्मकतायाः श्रुतिसिद्धयेपि युक्त्यगोचरत्वं यद्यपि प्राप्तं तथापि धनस्थित-
भक्तैस्तस्य संयोगात् संयोगरसात्मकत्वं ब्रजस्थितमकैः सह वियोगाद् विप्रयोगरसात्मकत्वमिति युक्तिविरोधो
न शङ्कनीयः । रसस्य भगवदभेदाद् भगवद्वपुषोपि भगवदभेदाद् भगवतो वपुरुमयविधमिति युक्तम् ।
नटवरवपुष इति । नटवरवद् वपुष्येत्युक्तेर्वपुषः स्वरूपात् । पार्थक्यमाभातीति पार्थक्यनिराकरणात्
वपुरुष इत्युक्तम् । गोपिका वासो न गणयेयुरिति । रसोद्योधेनैवायाम्बु भगवद्वाससः पीता-
म्बरस्य गणनामकृतावलोकनं कुर्युस्तयात्वे रसस्य प्राकट्याद् रसाभासः स्यादतो गोपनार्थं पीताम्बर-
स्य मायारूपत्वं निरूपितम् । माया हि भगवत्साक्षात्कारे ज्वलन्निव । तिष्ठति । प्रकृत्येव रसा-
च्छादिका जातैस्तिष्ठन्तार्थं व्यामोहकनकनुस्यता निरूपिता । पीताम्बरस्य भगवत्स्वरूपगोपना-
न्मायात्वम् । वै निश्चयेन सर्वत्र जयप्रकाशिकेति । “साक्षान्मन्मथमन्मथ” इति वाक्या-

दाधिदैविकमन्मथजेतृत्वं स्वरूपलावण्यस्य कमलादिजेतृत्वं नयनयोरेवं सर्वत्रयमकाशिका वैजयन्तीति
 ज्ञेयम् । वै निश्चयेनेतिव्युत्पत्तिस्तु नैरुक्ती ज्ञेया । तस्याः साक्षादनुभवो नोच्छिष्टेनेति । भग-
 वत्कर्तृकं भोगं विना न सम्भवतीत्यर्थः । तथा च यदा फलप्रकरणे भक्तनिष्ठसुधां भगवान्
 भोक्ष्यते तदनन्तरं रसाधिक्ये भक्ताः साक्षादुच्छिष्टेन भगवत्सुधां भोक्ष्यन्त इति हृदयम् ।
 अतः श्रोत्रपेयैवेति । प्रकृते फलप्रकरणाभावाद् व्रजस्त्रीणां भगवन्निकटस्थित्यभावाद् वेणुद्वारैषा-
 धरसुधाभासिः । सुधाया वेणुनादसम्बद्धत्वाच्चादस्य श्रोत्रमात्रग्राह्यत्वात् तत्सम्बद्धसुधाया अपि
 श्रोत्रमात्रपेयत्वमिति भावः । तथा च संयोगावस्थायां साक्षात्पेयत्वेपि वियोगावस्थायां तु श्रोत्रपेय-
 श्ममेवेति विवेकः । किञ्च भगवद्भोग्याधिदैविकस्त्रीविग्रहप्राप्तानामेवैतस्याः सुधायाः साक्षाद्भोग्येया
 संरितसरोलतावृक्षमृगोपमेधादीनां तु तादृशविग्रहाभावाद् वेणुनादद्वारा श्रोत्रेणैव पानमतः सर्वेषां
 श्रोत्रपेयैव । अतः सर्वेषां साक्षात्पानाभावात् सुधायास्त्वैविव्यनिरूपणे यत् सर्वाभोग्यत्वं निरूपितं तत्
 समर्थितम् । आनन्द एव सा प्रकटतेति । साम्प्रतं वियोगावस्थायामित्यर्थः । इदमत्र ज्ञेयम् ।
 “ आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ” “ तस्माद्वा एतस्माद् विज्ञानमयादभ्योन्तर आत्मानन्दमय ”
 इत्याद्यनेकश्रुतिषु पुरुषोत्तमस्यानन्दरूपत्वमानन्दमयत्वं चास्ति । सत्तायं विवेकः । संयोगावस्थायां
 सर्वसामग्र्यसाहित्यात्, सामग्र्याभ्यानन्दरूपत्वादानन्दमयत्वं भगवतः । वियोगावस्थायां सर्वसामग्र्या
 भगवदभेदेन स्थितत्वादानन्दरूपत्वम् । तथा च सम्प्रति व्रजस्थितगोपिकानां भगवद्विपुक्तत्वात्
 ताद्वियोगात्मकरसात्मको भगवानानन्दपदवाच्यः । तत्रैव सा सुधा प्रकटतेति । दूरस्थितत्वेन वेणु-
 नादद्वारैव प्राप्या न तु साक्षादिति भावः । आनन्दसारभूततेति । आनन्दरूपेण भगवदवयवसम्बन्धि-
 भोग्यपदार्थेषु । ननु भगवदवयवसम्बन्धिभोग्यपदार्थेषु सर्वस्यैव सारत्वात् तत्र सारासारविवेकस्य
 वक्तुमयोग्यत्वात् कथं सारत्वमिमांशादुक्त्यैव स्वोक्तं सारत्वं स्वयमेव व्याचक्षते सा न कथञ्चिदि-
 त्यादिना । अभ्येगु भगवत्सम्बन्धिषु भोग्यपदार्थेषु साधनत्वं फलत्वं चास्ति । तथा हि यथा भग-
 वद्भक्तो भक्ताह्वान आनन्दसाधनं स्पर्शं तु फलरूपस्तथाधरसुधायाः साधनत्वं नास्ति किन्तु केवलं
 फलरूपत्वमेव । न धरसुधा कस्यापि साधनमस्ति । यद्यपि “ मुखमपि स्वभोगयोग्यं
 करोती ” इत्युक्त्या साक्षाद्भोगयोग्यतायां साधनत्वं नास्ति तथापि श्रोत्रपेयाया एव साधनत्वम् ।
 तत्रापि स्वप्रासावेव साधनत्वं न विस्तरः । साक्षादुच्छिष्टरीत्या भोग्यायास्तु केवलं
 फलत्वम् । इदमेव सारत्वं नाम । भोक्त्रीभिरभ्यमानत्वात् । वेणोरित्यसमासादिति ।
 असमास ऐक्यभावात् पदानां पार्यक्यम् । तेन पार्यक्यमेव सूचयति तद्वाच्यानाम् । अतो वेणुमध्य-
 सा सुधा नेत्युक्तम् । ततः कर्णद्वारेत्यारभ्य करोतीत्यन्तम् । सुधायाः शब्दसम्बद्धत्वाच्छब्दस्य
 श्रोत्रमात्रग्राह्यत्वात् कर्णद्वारा प्रवेशः । तथैव वर्णनसमये शब्दसम्बद्धाया एव मुखे समागमनम् । तत्राप्याधि-
 दैविकरूप इति । लक्ष्मीसमानस्त्रीविग्रहप्राप्तावित्यर्थः । मुख्यो रसभोग इति । उच्छिष्टरीत्या भोग
 इत्यर्थः । भगवद्भोगानन्तरमेवेति । भगवत्कर्तृकभोगानन्तरमित्यर्थः । भगवान् भोग्य इति ।
 रसाधिक्यवशात् स्त्रीभावे जाते सुधाभोगात् ताभिर्भोग्यो भवतीत्यर्थः । आधिदैविकीं स्त्रियमिति । कात्या-
 यनीमित्यर्थः । स्वच्छन्दतामिति । भोग्यभक्तानां भोक्तृत्वमित्यर्थः । स्वच्छन्दतामाहेति । गोपद्वन्द-

साहित्येन निर्मयत्वसम्पादनात् स्वच्छन्दता सम्पद्यत इत्यर्थः । अत एवोक्तं “शक्तीनां निर्मयत्वायैते देवाः साक्षिण ” इति । ननु जगति भक्तिर्न स्थापितेति कथं कृतकार्यता ? तत्राह सापद्रमणमिति । अत्र स्थलत्रये प्रवेशः । “ वृन्दारण्यं प्राविश ” दित्युक्त्या वृन्दावने वनस्थितभक्तगणे तत्रस्थित-
ब्रजसुन्दरीमनसि च प्रवेशात् । तत्र वृन्दावनमूर्धेर्भगवच्चरणसम्बन्धेनाश्रितत्वाचरणाङ्गीकृतत्वेन स्वपद-
रमणत्वम् । वनस्थितभक्तगणस्य रमणसमये हृदये चरणस्थित्या तयात्वम् । ब्रजस्थितभक्तानां मनस्याविर्भावे चरणानामाविर्भावात् तयात्वम् । धर्मस्थापनमाह गोपवृन्दैःसहेति । वृन्दावन-
प्रवेशपक्षे गोचारणरूपो धर्मो गोपवृन्दसाहित्येन स्थापितः । वनस्थितभक्तगणप्रवेशपक्षे वनस्थित-
भक्तानां लज्जालम्प्यगोपनादिधर्मो भगवतो गोपवृन्दसाहित्याद् भवति गोपवृन्दस्यान्तरङ्गत्वात् ।
“ एते देवाः साक्षिण ” इति पूर्वमुक्तत्वात् । अवशिष्टेत्यादि । “ स्वपद्रमण ” मित्यनेन भक्ते-
रुक्तत्वाद् गोपवृन्दैरित्यनेन धर्मस्योक्तत्वादर्थकाममोक्षापामवशिष्टत्वम् । तच्च “गीतकीर्ति”-
रित्यनेनोच्यते । गीतकीर्तिरिति । ब्रजस्थितसुन्दरीभिर्गीता कीर्तिर्यस्येत्युक्तां गुणगानमेव तासामर्थ-
रूपः पुरुषार्थः । वनस्थितस्त्रीभिर्गीता कीर्तिर्यस्येतिपक्ष आसक्तिमतीभिस्तादृशस्वरूपस्य भगवतो
गुणगानेनासक्तानामपि गुणश्रवणात् फलरूपः पुरुषार्थः सिध्यति । शुकादिभिर्गीता कीर्तिर्यस्येति-
पक्षे तादृशीतिश्रवणादस्मदादीनां मोक्षः सिध्यति । एवं “गीतकीर्ति ” रित्यनेनार्थकाममोक्षस्थापन-
मुक्तम् ॥ ५ ॥

इति वेशुरवमित्यस्याभासे—स्त्रीभावो गृहः पुष्टिमार्गं सूत्वमित्यादि । भगवतः स्त्रीभावो
लक्ष्मीसमानत्वं रसोद्वेगे भोग्यत्वमिति यावत् । स स्त्रीभावः पुष्टिमार्गं तत्त्वम् । भगवतो भोग्यत्वेन
भक्त्याधीनत्वाद् भक्तानां भोक्तृत्वा स्थाधीनत्वात् । “कृष्णाधीना तु मर्यादा स्वाधीना पुष्टिरुच्यते”
इति पञ्चमस्यन्धनिबन्धे पुष्टिमार्गलक्षणात् । इति कृष्णपदार्थ इति । स्त्रीभावापन्नो भगवान् कृष्णपद-
वाच्य इत्यर्थः । तादृशभावापन्नस्य भगवतः परमानन्दरूपत्वात् । रससासे तथोक्तत्वात् ।
“ कृषिर्भूवाचकः शब्दो गद्य निवृत्तिवाचकस्तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ” इतिश्रुतौ
परमानन्दरूपतया कृष्णपदनिर्वचनात् । कचिद् विवृत्त इति । वेशुनादस्य बहुधारे जायमानत्वेपि नैता-
दृशमुपासंवलितो ज्ञामेततः कचिद् वेशुनादेधरमुपासंवलिते कृष्णपदार्थो विवृत्त इत्यर्थः । मुधा-
संवलितत्वकथनात् मुधासार्थकथाय भगवतः स्त्रीभावोपेक्षितः । स एव कृष्णपदार्थः । सोरिमन्
वेशुनादे विवृतो “ धरमुधया पूरय ” नित्युक्तेः । स्त्रीभावानावे भगवदधरमुधाया वैकल्यं त्यादतो-
धरमुधासाहित्योक्तेः “ स्त्रीभावो विवृत ” इति ज्ञेयम् । अतो वेशुनादस्य पादान्यात् “ तमेव
वर्णयितुमारेभिर इत्युक्तम् । राजभित्तिरिति । “राजधिसत्तमे”त्यादिपदान्यनुकृत्वा “राज”पदमात्रमुक्तम् ।
राजपदं ॥ प्रजापालनादिस्वधर्मनिष्ठतावाचकम् । तेन धर्मनिष्ठतामात्रस्यास्य सूचनाद् रसानभिन्नत्वं
सूचितम् । तद् ब्रजस्त्रिय इत्यादेः सङ्घातिं पददर्शयन्ति पूर्वं प्रथमभवनमात्रेणेत्यादिना । “तद् ब्रजस्त्रिय
आश्रये”त्यनेन प्रथमत्रये वर्णनार्थमुपयोग उक्तः । “तद् वर्णयितु” मित्यनेन स्मरत्वेन चित्तविक्षेपाद-
शक्तिरुक्ता । ततो “बर्हापीड”मित्यनेन वर्णनशक्तिहेतुः मुधाप्रवेश उक्तः । तत “इतिवेशुरव” मित्य-
नेन परितः मुधागलनरूपं वर्णनमुक्तम् । ब्रजस्त्रिय इति कार्यान्तराभावः सूचित इति । ब्रजसम्बन्धि-

त्वेनाङ्गीकृतत्वाद् गुणगानातिरिक्तकार्याभाव इत्यर्थः । तथा च सेवासमये सेव क्रियते । वियोगावस्थायां तु गुणगानमिति विवेकः ॥ ६ ॥

एवं सङ्गाते विधाय “स्वसस्त्रीभ्योन्ववर्णय” त्रितयत्रोक्तमनुवर्णनं श्रीगोपिकाभि “रक्षणा” मित्यादिभिः कृतमित्याहुर्नुवर्णनमेवादेति । अक्षुण्वताभित्यस्याभासे—तत्र प्रथमं स्वरूपतो रसात्मकमिति । संयोगरसात्मकमित्यर्थः । अनेन “नटवरवपु” शिष्योक्तो “वर” पदार्थ उक्तः । “अक्षुण्वता” मित्यादि । “अक्षुण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति करोति चे”ति पुरस्सनोपाख्याने नारदवाक्यादक्षुण्वत्पदमिन्द्रियवद्वाचकम् । तथा चेन्द्रियवताभिर्मेव पुरुषोत्तमस्वरूपं फलमित्यन्वयः । फलत्वं विवृण्वन्ति भगवता सह संलाप-श्रयादिभिः । अत्र सर्वेन्द्रियभोग्यत्वं नित्यपिबमिति फलत्वं स्वरूपस्य । तथाश्लेषो बाहुकार्यं सेवनं करकार्यमित्येकस्यैव दोरिन्द्रियस्य कार्यद्वयं ज्ञेयम् । रोमोद्गमः पायुर्धर्मम् । “सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायन” मिति श्रुते रोमोद्गमस्यापि विसर्गात्वात् । अत एव प्रक्षिप्ताभ्यामनुबोधिन्यां “रोमाश्च रवेदश्च दद्यामकार्य” मित्युक्तम् । द्वितीयपक्षे चक्षुष्मतामिदं स्वरूपमेव फलमित्यर्थः । सम्पूर्णस्वरूपस्यापि दृग्गोचरत्वात् । एवं पक्षद्वये स्वरूपमेव फलमित्युक्तम् । रामकृष्णयोर्वैकर्म्यमिति । रामकृष्णयोर्वैकर्म्यं यैर्वा निर्यातं तेषामिदमेव फलम् । यत्रप्रमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे मुसमात्रावलोकने फलत्वं ज्ञेयम् । तथापीधरत्वेनाराधनयुद्ध्या स्वस्वामिपुत्रत्वेनानुरोधयुद्ध्या देतिपक्षद्वयम् । कथम्भूतं यत्रप्रमित्यपेक्षायामनुबोधेण । अनुबोधेण नाम वेणुवादनपरम् । एवं सति वेणुनादपाभाभ्येन मुस्तावलोकनकर्तार उक्तास्तेपि द्विविधाः । मनोहरत्वाद् महीतार एकेपरे तु भगवत्पुत्र्यं वयमपि वादविष्याम इति शिष्यार्थं वेणुनादं शृण्वतो मुसमवलोकयन्तीत्येतद् द्वयम् । एवं चत्वारो भेदा मुसमात्रावलोकने अनुरक्तकृष्णमोक्षमिति । कामसम्बन्धादपि भजनार्थं मुस्तावलोकनमिति पञ्च भेदा भगवन्पुत्रमात्रावलोकने ज्ञेयाः ॥ ७ ॥

चूतप्रवालित्यस्याभासे—केवलं रसरूपमिति । केवलपदेन विमलम्भङ्गरारो प्राद्यः । स “बर्हापीडे”ति श्लोके “नट”पदेशोक्तः । इह चूतप्रवालबर्हयोः पीताम्बरेण सम्बन्धकथनं शिरोबद्धपीताम्बरस्तथाभिप्रायेण । रसाभिनयेवतात्वादित्यादि । फलदेवे यः पुरुषोत्तमावेनास्तस्य रसरूपत्वेन रसाभिनये स्वरूपवाहुभारणादिना रसामिनीरमणसमयाभिनयकरणाद्यर्थं फलदेवोपयोगादित्यर्थः । गुणाभाया चेत्यादि । चूतप्रवालबर्हस्तयकोत्पलाञ्जनामाला रसस्तमस्तत्स्वरूपः । ते च रस उपपुङ्गवते । यतो रजोगुणेन विविधभाषोपतिस्तमसा स्वेकत्र भगवदवयवे प्रीत्याधिक्येन मनसो लयः एव-शुणेन सर्वेषां भगवदीयपदार्थानां रसोपयोगित्वेन प्राणम् । ननु मवालादीनां स्थापने किं प्रयोजनमित्या-काङ्क्षायाभिह रस्य रसरूपमुगन्धानां ताटनमतेकश्रोत्र्यानां रसगोपनमूचनार्थं प्रवालबर्हस्तयकोत्पलाञ्जनामालापीताम्बरस्थापनमित्याह रसरूपमुगन्धानामित्यादि । रसमूचनार्थमाप्रस्तुतः । बर्हस्तयकस्य सुन्दरावाद् रूपसौन्दर्यमूचनार्थं भारणम् । उत्पलाञ्जानां सुमन्धरादुत्पादानन्दमयविभेदसहजः सुमन्धः सूच्यते । रसस्य गोप्यत्वं पीताम्बरधारणेन ज्ञाप्यते । जन्मभिनयकरण आप्रसङ्गादिभी रसादिमूचने कथं रसानुभवस्तत्राहुर्वस्तुनिर्देशमात्रेणेत्यादि । कान्यपदवाच्यस्य “रमवद्वाच्य” एव अनेन श्रोतॄणां रसानुभवो भवति । एवमाप्रसङ्गादिदर्शने तत्पूजितरसस्याप्यनुभवो भवति । अत्र-

॥ तृतीयं परिशिष्टम् ॥

॥ विद्वद्भक्तकृपारामात्मजनिर्भयरामभट्टसङ्गृहीतः कारिकार्थः ॥

अष्टादशे गोपिकानामासक्तिवर्ण्यते स्फुटा । वर्ण्यवर्णकमेदेन गोपानामपि सोच्यते ॥१॥
प्रवेशशोधने तातामुद्रोघाय निरूपिते । तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति हि ॥२॥
आसक्तिः प्रेमपूर्व्व प्रेमापि हरिणा कृतम् । उद्रोघकं च हरिणा कृतं नान्येन केनचित् ॥३॥
आसक्त्या वर्णनं तस्माद् विद्यान्ते वर्ण्यते स्फुटम् । कालाधिको हरिश्चात्र पुरुषोत्तम उच्यते ॥४॥
त्रयोदशविधा लीला तस्य उक्ता पृथक् पृथक् ॥ १ ॥

कारिकार्थसङ्ग्रहेष्टादशाध्यायारम्भे सार्धचतस्रः कारिकाः—वर्ण्यवर्णकमेदेनेति । वर्ण्य
वर्णनीयं रात्रिचरितं वर्णका वर्णनकर्तारो गोपास्तत्र दिवाचारित्रं स्वामिन्यश्चेतिभेद इति विवृतं
टिप्पण्याम् । प्रवेश इति । प्रथमश्लोकोको वृन्दावनप्रवेशो द्वितीयश्लोकोक्तं वेणुकूजनरूपं बोधनं च
तातामासक्त्युद्बोधनाय निरूप्यते । नन्वष्टाध्याये भगवद्गुणासक्तिरेव स्फुटा न तु भगवदासक्तिरनु-
मीयत इत्यत आहुस्तद्गुणेष्वित्यादि । भगवद्विषयकमेन्द्रोघकयोरलौकिकत्वं बोधयितुं भगवत्कृत-
त्वमाहुः प्रेमापि हरिणा कृतं उद्रोघकं च हरिणेति । फलितमादुरासक्त्या वर्णनमिति ।
आसक्तौ सत्यामपि यावद् भगवान् स्वयं न ज्ञापयति तावत् तस्य स्वरूपलीला न ज्ञातुं शक्यन्ते
यतस्तस्मादेतौरेकेन श्लोकेन 'नर्हीपीड'मित्यनेन गानोपकमान्ते विद्यारूपं सपरिकरं ब्रह्मस्वरूपज्ञानं
स्फुटं यथा भवति तथा वर्ण्यत इत्यर्थः । यद्वा श्लोकपञ्चकानन्तरं गानारम्भोक्त्यव्यक्तितमर्भमाहुः
विद्यान्त इति । विद्याया अन्त इत्यर्थः । सा हि पञ्चपर्व्वारिका । तथा च गानारम्भोक्तेः पूर्व्वश्लोकेषु
विद्यासमानतद्गुणोत्तमा तेषु श्लोकेषु विद्यात्वं लक्ष्यते । 'तथा च ब्रह्मविद्यातोप्याधिक्यं' विद्याया 'अपि'
गुणवर्णनं 'फलमिति ज्ञाप्यत इत्याशयः' इति विवृतं टिप्पण्याम् । तत्र प्रथमग्याल्यानपक्षे कारिका-
योजना । यस्मादेतौर्बर्णनं 'तद् वर्णयितुमारब्धा' इतिश्लोकारब्धं वर्णनमासक्त्या केवलया न तु
विद्यासाहितया तस्मादेतौर्विद्या ब्रह्मस्वरूपज्ञानमन्ते 'तद् वर्णयितुमारब्धा' इतिश्लोकोक्तगानोप-
कमान्ते वर्ण्यते 'नर्हीपीडे' त्येकेन श्लोकेन वर्ण्यत इति । द्वितीयश्लोकान्ते तु वर्णनं 'मक्षयतां
फलमिदं' मितिश्लोकोक्ते यद् वर्णनं तद् यस्मादेतौरासक्त्या क्रियमाणं फलरूपमेव न तु साधनरूपं
तस्मादेतौर्विद्यान्ते श्लोकपञ्चक्यात्मकविद्याया अन्ते वर्ण्यत इति । त्रयोदशश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः
कालाधिक इत्यादिना । अत्र वर्ण्यमानो हरिर्द्वादशमासगतमककालादधिको द्वादशाङ्गालौकिक-
पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तम उच्यत इति सङ्ख्यातात्पर्यमत एव त्रयोदशविधा लीला उक्ताः ॥ १ ॥

अक्षयतामित्यत्र—

रसद्वयार्थे द्वितयं वेणुकूजनमेकतः । स्वच्छन्दपादगमने हेतुर्वापि तथापरः ॥१॥
चतुर्भिः पांठिकैर्वा स्यात् पद्मभिर्वैणोस्तु वादनमाद्वाभ्यां भक्तेः प्रतिष्ठा च दोषः स्याद् वर्णनेन्यथा ॥२॥

वैपरीत्यात् समाधानमन्यथा स्यात् तु दूषणम् ॥ २ ॥

१. पुनिश्याप्रयोगः प्रतिभाति । २. बहुवचनान्तः पाठः प्रतिभाति ।

रसो हि द्विविधो धर्मसहितः केवलश्च । धर्मसहितः संयोगे । केवलो नात्रे । तत्रा-
 'क्षणवता' मितिश्लोके धर्मसहितः । 'चूतमवाले' त्यत्र केवलः । एवं रसद्वयनिरूपणार्थं श्लोकद्वयम् ।
 ततो 'गोप्य'—इत्येकेन वेणुकूजनम् । 'वृन्दावनं सखि सुव' इतिश्लोकेन स्वच्छन्दलीला-
 सिद्धयर्थं पादानां चरणारविन्दानां यद् गमनं रमणं तत्र हेतुर्गूढः कर्तव्यविस्तारो निरूपितः । एवं
 चतुर्भिः पीठिका । ततः पञ्चभिःश्लोकैर्वर्णोर्वादनं निरूपितम् । द्वाभ्यामिति । 'पूर्णाः पुलिन्द्य'—इति
 'हन्तायमद्रि'रिति च द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां चरणमाहात्म्यप्रकटनं भक्तिस्थापनरूपं चरणस्य भक्तिमार्ग-
 रूपत्वादित्यर्थः । एवंन्तात्पर्यानुक्तौ बाधकमाहुरन्यथेति । भक्तिस्थापनातिरिक्ततात्पर्योक्तौ दूषणं
 स्यादित्यर्थः । पुरुषोत्तमस्य हीनायाः स्त्रियाः सम्बन्धोक्त्या हीननायकत्वमापद्येत श्रीपतेः कन्दा-
 चुपयोगश्च हीनत्वापादकोतो भक्तिस्थापन एव तात्पर्यमितिभावः । तथापि लोफरीत्या तस्य दूषणात्वं
 भवत्येवेत्यत आहुर्वैपरीत्यात् समाधानमिति । प्रमेयमार्गं प्रमाणमार्गाद् विपरीतो बलिष्ठश्चेतिहेतोर्न
 दूषणमितिभावः । तथा चोक्तं 'गा गोपकं' इतिश्लोकविवरणे 'विपरीतं हि भगवच्चरित—'
 मित्यारभ्य 'गतिमतामस्पन्दनं भवति तरूणां च पुलकस्तथास्माकं योग्यानामयोग्यत्वमयोग्यानां
 पुलिन्दीनां तथात्वमिति ॥ अत्रैवाग्रे—

भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च ॥ ३ ॥ आश्लेषः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः ॥ ३१ ॥
 अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा ॥ ४ ॥ तत्कृजितानां श्रवणमाघ्राणां चापि सर्वतः ॥ ४१ ॥
 तदन्तिकगतितिनित्यमेवं तद्भावनं सदा ॥ ५ ॥ इदमेवेन्द्रियवतां फलं मोक्षोपि नान्यथा ॥ ५१ ॥
 यथान्धकारे नियता स्थितिर्नाक्ष्णोः फलं भवेत् ॥ ६ ॥ एवं मोक्षोपान्द्रियादियुक्तानां सर्वथा न हि ॥ ६१ ॥

बाधकानां परित्यागे साधकानां न तद् भवेत् ॥ ३ ॥

अत्र भगवतः सर्वेन्द्रियोपभोग्यात्वं निरूपितम् । आश्लेषो बाहुकार्यं सेवनं करकार्यमित्येकस्यैव
 हस्तेन्द्रियस्य कार्यद्वयं ज्ञेयम् । स्पर्शसंवाग्निन्द्रियकार्यं स्फुटम् । अधरामृतपानं रसनेन्द्रियकार्यम् ।
 पूर्वोक्तः संलापस्तु वाक्कार्यम् । भोगो गुह्यकार्यम् । पुरुषाणां तु सेवोपयोगिपुत्राद्युत्पादनद्वारा तदुप-
 योगः । रोमोद्गमः पायुकार्यम् । इतरेन्द्रियोपभोगः स्पष्टस्तदुक्तं 'सुबोधिण्यां दशमस्कन्धे प्रक्षिप्त-
 तृतीयाध्याये 'येषां तु बाध्यमहिमाच्युत तावदास्ता' इतिश्लोकविवरणे 'रोमाश्चः स्वेदश्च दशम-
 कार्यमन्येषांमुपयोगः स्पष्ट एव' इति दशमःपांयुः । इदमेवेन्द्रियवतामित्यादि । इन्द्रियवतामिदमेव
 फलम् । अन्यथा 'मोक्षोपि न फलमित्यर्थः । इन्द्रियवतामपि तादृशफलाभावे हेतुमाहुर्बाधकाना-
 मिति । मुख्यफलप्राप्तौ बाधकानां भगवद्व्यतिरिक्तपदार्थानां परित्यागे सति साधकानां सर्वात्मभावा-
 त्मकसाधनवतां तन् मोक्षलक्षणं फलं न भवेत् किन्तु पुरुषोत्तमदर्शनाद्यात्मकं मुख्यं फलमेव भवे-
 दित्यर्थः । तथा च मुख्यफलप्राप्तौ बाधकव्यागवशिष्टः सर्वात्मभावः साधनम् । सुसुषूणां बाधक-
 त्यागेषु सर्वात्मभावात्मकसाधनाभावाच्च मुख्यं फलं किन्तु मोक्ष-एवेति ॥ ७ ॥

चूतप्रवालेत्यत्र—

गुणा माया च वेपथर्मित्याद्याः यद् ।

गुणा माया च वेपथर्ममुपयुक्ता भवन्ति हि । अतो रसस्याभिनये चत्वारोऽर्थानि निरूपिताः ॥ १ ॥

रसरूपसुगन्धानां प्रतिष्ठा त्रिषु निश्चिता । धर्माच्छादनबोधाय मायाप्यत्र निरूप्यते ॥२॥
वस्तुनिर्देशमात्रेण श्रोतॄणां काव्यवदस्सः । रसवत्फलबोधाय प्रथमं पल्लवो मतः ॥३॥
शास्त्रार्थस्य परिज्ञानाद् भावस्य कलिका भवेत् । ततस्तस्य च वैचित्र्यं पुष्पस्थानमिहोच्यते ॥४॥
अहोरात्रं वासना स्यात् तत् आच्छादनं मतम् । रसोत्पत्त्यर्थमेतावन् निरूपितमिति स्थितिः ॥५॥
आविर्भावे रसास्यादाभूत्यं शोभा ततो भवेत् । अतोतिगुप्तो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते ॥६॥

गुणा माया चेति । प्रवालः स्तवको माला चेति प्रयं टिप्पण्युक्तप्रकारेण स्थायिभावव्यभिचारि-
भावविगाढभावात्मकगुणत्रयरूपम् । एवं चत्वारोऽपि वैपार्यमुपयुक्ता भवन्तीत्यर्थः । अत्र श्री-
बल्लभगोस्वामिनः—‘ अत्र टिप्पण्यां विगाढभावपदस्य कटाक्षादिरूपोन्मावैर्यः स्थायिभावात्मकस्वरूप-
स्यैवात्रालम्बनविभावत्वात् स्थायिभावो विभावश्चात्र एक एव । तथा च स्वरूपस्य धर्मिरूपस्या-
लम्बनविभावात्मकस्य वैचित्र्यं धर्मरूपस्यायिभावेन व्यभिचारिभावानुभावार्थ्यां च भवतीत्यर्थः । गुणानां
मायायाश्च तत्तद्वत्त्वं व्युत्पादयन्ति रसरूपसुगन्धानामिति । आत्रे मुख्यतया रसस्य प्रतिष्ठितत्वात्
तत्त्वशालानां स्थायिभावत्वं यद्वै रूपमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वाद् रसव्यभिचारात् स्तवकानां व्यभिचारित्यमुपपत्ते-
रुगन्धस्य प्रतिष्ठितत्वात् तस्य च रसानुभावकत्वात् तन्मालाया अनुभावत्वमावर्गमिणः स्वरूपस्याच्छादन-
बोधाय मायापि निरूप्यते’ इति व्याखल्युः । ननु साक्षादनुभावभावे वस्तुनिर्देशमात्रेण कथं
रसानुभव इत्याशङ्क्याहुर्वैस्त्विति । तत्र दृष्टान्तः श्रोतॄणां काव्यवदिति । एवं क्रमेण पदार्थचतुष्टय-
निरूपणे हेतुमाह रसवत्फलबोधयेति । रसयुक्तफलबोधार्थं प्रथमं पल्लव उक्तः । पल्लवदर्शने
फलस्य स्वरूपस्य रसवत्त्वेन बोधो ज्ञानं भवति तेन कलिकाहेतुः प्राथमिकभावोदयो भवत्येतः प्राथ-
मिकभावहेतुत्वात् प्रथमं पल्लवो मतः । द्वितीयमाहुः शास्त्रेति । रसज्ञात्तस्यार्थः फलं तस्य परिज्ञानाद्
भावस्य कलिका रसानुभावज्ञापिका भवेदतः पल्लवानन्तरं कलिकासदृशा वर्धस्तवका उक्ताः ।
तृतीयमाहुस्ततस्तस्येति । तदनन्तरं तस्य कलिकारूपभावस्य वैचित्र्यं भवेदतः पल्लवानन्तरं कलिका-
सदृशं पुष्पस्थानं पुष्पाणामुत्पलादीनां स्थानं माला तदनन्तरमिहोच्यते । चतुर्थमाहुरहोरात्र-
मिति । परिधानमात्रे तर्जना वासना तदनुभवः स्यात् । तदागुप्तत्वाद् रसत्वमेव न स्यात् । ततो
हेतोस्तदनन्तरमाच्छादनं परिधानं स्मृतम् । एतावन्निरूपणपयोजनमाह रसोत्पत्त्यर्थमिति । इति-
स्थितिरिति । स्थितिर्मर्यादा । यद्यपि एतत्प्रणालिकां विनापि भगवान् रसोत्पादनसमर्थस्तथापि
रसमर्यादास्थापनाय तथेतिभावः । नृत्त्यं शोभा ततो भवेदिति । ‘ नटयरा ’ इतिपदोक्तं- नृत्यं
‘ विरेजतु ’ इतिपदोक्ता शोभा ॥ ८ ॥

धन्यास्तु मूढमतय इत्यादिसोकपट्टकोकान् हरिण्यादीनाहुः ।

हरिण्योप्तरसो गावः पक्षिणो नय एव च । मेधाधेतिक्रमेणैव कृण्यन्ध्यादिबोधकाः ॥१॥
ईश्वरः पूज्यते लोके मूर्धरपि यदा तदा । निरुपाधिकर्मस्वर्थं वर्णयन्ति मनीषिणः ॥२॥
वीर्यं देवेषु तत्रापि स्त्रीषु तत्रापि कामतः । सान्निध्ये पुरुषाणां च मूर्च्छां तेन ततो महत् ॥३॥
यतो यदि विमूढानां प्रत्यक्षास्तकिवारणात् । स्वधर्मं योजयेत् तेषु तदा भवति नान्यथा ॥४॥
वामसा राजसास्थान्ये गुणातीताश्च रूप्यते । वृन्दावनं गुणातीतं जनपथापि पक्षिणः ॥५॥

गोवर्धनश्च त्रितयं गुणातीतमिह स्थितम् । तद्रथाश्चापि लोकेस्मिन् गुणातीता भवन्ति हि ॥६॥
 धियो हि परमा काष्ठा सेवकास्तादृशा यदि । ज्ञानोत्कर्षस्तदैव स्यात् स्वभावविजयो यदि ॥७॥
 हरेश्वरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनात् । उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदि ॥८॥

मत्स्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचिता ॥ २३ ॥

षट्सु श्लोकेष्वैधर्यादिनिरूपणमुपपादायितुमैधर्यादिलक्षणान्याहुरीधरः पूज्यत इति । मूर्देहिरि-
 प्यादेभिरपि पूजनादैश्वर्यम् । धीर्यं देवेष्वित्यादि । ' कृष्णं निरादये ' तिश्लोके मनुष्यादेन प्रतीय-
 मानस्यापि भगवतो देवाद्भगनास्वपि पुरुषाणां साविद्येषुपि कामेन मूर्च्छाजननात् महद् धीर्यम् । यशो
 यदीति । ' गावश्चे ' तिश्लोके विष्टानां गवां प्रत्यक्षे तृणादौ यासक्तित्ततो पारणं हृत्वा धीयूषत्वं
 स्वधर्मं यदि योजयेद् भगवांस्तदा यशो भवति नान्यथेत्यर्थः । ' अक्षष्वतामि ' रयारभ्य ' धन्यो-
 यमद्रि ' रित्यन्तद्वादशश्लोकोक्तेषु सगुणनिर्गुणभेदानाहुस्तामसा राजसाधेति । अन्य इति । सात्त्विका
 धर्म्यः । गुणातीतान् विवेचयन्ति वृन्दावनमित्यादिना । ' अक्षष्वता ' मित्यादिश्लोकत्रये क्रमेण
 तामसराजससात्त्विकाः । ' वृन्दावनं सखी ' तिश्लोके गुणातीतं वृन्दावनं निरूप्यते । ततो
 ' धन्यास्त्व ' त्यादिषु त्रिषु हरिण्यादयः सगुणाः । ' प्रायो बताम्हे ' तिश्लोके पक्षिरूपा मुनयो
 गुणातीतास्ततो ' न्यस्तदे ' त्यादिषु त्रिषु सगुणाः । ' हन्तायमद्रि ' रित्यत्र गुणातीतो गोवर्धनः ।
 एतदेवाभिप्रेत्योक्तं ' वृन्दावन ' मित्यादि । वृन्दावनं पक्षिरूपा मुनयो गोवर्धनधेतिप्रितयं
 गुणातीतम् । एवं वर्णनीयभेदानुक्वा वर्णनकश्रीणामपि तद्देव सगुणनिर्गुणभेदानाहुस्तद्रथाभाषी-
 त्यादिना । अस्मिन्लक्षणरूपे लोके तद्रथास्तेषु वृन्दावनगदिषु गुणातीतेषु रतास्तद्गणनकर्मोपि
 गुणातीता भवन्ति । उपलक्षणमेतत् । तेन तन्निरूपकास्तथाविधा इतिभावः । एवमैधर्यादिवरूप-
 मुक्त्वा ' मायो बताम्हे ' तिश्लोकोक्तं श्रीलक्षणमाहुः ' धियो हि परमा काष्ठे ' ति । यथा भगवान्
 ' यदा खलु वै पुरयः श्रियमस्तुते वीणास्मै बापत ' इतिश्रुत्युक्तश्रीलक्षणवाणादिनाभर्त
 शृणोति तथा भगवत्सेवकाः पश्यादयोपि वेणुनादं शृण्वन्तीति भगवति श्रियः परमा काष्ठा
 निरूपिता । ज्ञानोत्कर्ष इति । सर्वदा वेगवर्तीना नदीनां वेगभङ्गेन स्त्रमावधिजलक्षणं शनं
 सेवकेषु निरूपितम् । तथा च सेवकानामपि तादृशत्वे भगवति ज्ञानोत्कर्षः कैमुतिकन्यायतिष्ठः ।
 वैराग्यं निरूपयन्ति हरेश्वरगणोरिति । स्वसर्वस्वनिवेदनसहिता हरिचरणयोः प्रीतिवैराग्यम् ।
 अन्यत्र वैराग्ये सत्येव हरी प्रीतिसम्भावात् । तथापि वैराग्य उत्कर्षस्तदा स्याद् यदि हरेः सर्वदुःख-
 हर्तरपि हरिर्भवेत् । तत्रको बन्धायुपचारः सेवया हरेरपि प्रीतोष्णादिनिवारणेन हरिर्दुःखहर्ता भवे-
 दित्यर्थः । भगवतः श्रमो नातीति केचित् । अस्तीतिमुद्धान्तः । तदुपपादितं मुनोषिण्यां दशम-
 स्कन्धे युगलगीताध्याये ' श्रमवच्छीतायपि ज्ञेय ' मिति । किंवा ' नभ्रजन्मोभित्वाकशीती-'
 तिध्याया भगवतो मर्यादामग्नौ भोजनायभावेपि पुष्टिर्माणं भोजनादिकमर्थये ' त्युपपादितमष्टमाध्याय-
 टिप्पण्यां पतनामोक्षाध्यायाटिप्पण्यां च भगवति खेहेतुककर्मणां स्वामिनीकर्मकरसामर्थ्यानां
 भ्रमहेतुकवशादकापरिहारेण सर्वमुपपादितमिति सुष्ठु ' हरेरपि हरिर्यदौ ' ति । तथा च ' दृष्ट्वातपे
 व्रजपशू ' नितिश्लोके मेघस्य स्वसर्वस्वजलवर्षणेन स्ववपुषा छायाविधानेन च सेवाकरणाद्
 वैराग्यं तिष्ठम् । एवं सेवके वैराग्यसिद्धौ भगवति किं बलन्यामितिभावः । एवं श्लोकदृष्टातरार्थ-
 निरूपणेनैधर्यादिपद्यमोपपादनाद् भगवत्त्वं समर्पितम् ॥ ११ ॥

॥ चतुर्थं परिशिष्टम् ॥

॥ स्वतन्त्रलेखाः ॥

॥ तत्रादौ स्त्रीभावो गूढ इत्यत्र श्री हरिरायजीविरचितः स्वतन्त्रः ॥ १ ॥

स्त्रीभावो गूढ इत्यत्र—नन्वासक्तिहेतुकं वर्णनं तु यद्विषयिण्यासक्तिस्तद्विषयकमेवोचितमिति कथमत्र प्रभुस्वरूपं विहाय वेणुरववर्णनमित्याशङ्क्याहुः स्त्रीभावो गूढ इति । पुष्टिमार्गे यत्र प्रभुगैव सर्वसम्पत्तिस्तादृशे प्रमेयमार्गे मर्यादायां सर्वात्मकत्वाहोक्त्रेऽप्यथितपुरोत्तमस्वरूपवदत्र स्त्रीणां स्वामिनीनां गूढो रसात्मा भावः स्थायिभाव एव सर्वेषां भावात्मकभगवदात्मकत्वात् तत्त्वं वास्तवं रूपं भावात्मको भगवानेवेत्ययं कृष्णपदार्थ एतद्ब्रह्मदेशमात्रवर्तितत्त्वानन्दरूपः क्वचिदिदानीं कृष्णतां गतो 'ब्रह्मा विष्णु रुद्रश्च भूत्वा पुनः कृष्ण एव जातः' इत्यादिषु विवृतां न सर्वमेति यतः कृष्णो भगवान् भावात्मा स्वस्वरूपानन्दसारत्वात् 'सुधारूप'मेतासु परोक्षे अवेशयितुं वेणुनाद एव स्थापितवानिति तदा तत्संश्लेषतः सर्वमेव पूर्वं हर्षाह्लादिष्वनुभूतं स्वरूपमप्युपसर्जनीभूतं सुधामवेशेन कामस्य सर्वात्मभावरूपस्यसम्पत्तेर्नाद एवेदानीम्प्राप्तः स्वरूपात्मकः साम्प्रतमनुभूयमानः स्वानुभूत्योतः कामामावेशेन पूर्वानुभूतं विस्मृत्य साम्प्रतमनुभूयमानं नादमेव सर्वात्मभावेन वर्णयितुमारेभिर इत्युक्तमस्मदाचार्यैरितिभावः ।

भूयैतच्चित्ततोपाय सात्पर्यं विनिरूपितम् ।

तेनाचार्याः प्रयच्छन्तु स्वपदाम्भोजरेणुताम् ॥ १ ॥ १ ॥

॥ इति श्रीहरिरायजीविरचितः स्त्रीभावो गूढ इत्यत्र स्वतन्त्रलेखाः समाप्तः ॥

॥ गोप्यः किमाचरदयमित्यत्र स्वतन्त्रः ॥ २ ॥

यद्वा । अयं वेणुः किं कुशलं कौशलं कौशलमाचरत् तद् दृष्टं युष्माभिर्न वेति पृच्छन्त्य इवाहुः कुशलमिति । भावप्रधानो निर्देशः । तेन भावस्यानिर्वचनीयत्वमभ्यावेष्टव्यं च धोसितम् । अतस्तदज्ञानमस्माकं सर्वासामिति बोधयितुं सम्बोधनं गोप्य इति । तर्हि कथं द्रष्टव्यमित्यपेक्षायामाहुः स्मेति । विचारतः स्फुटमेवेत्यर्थः । योस्माभिरचेतस्त्वेन सर्वदा व्यग्रहृतः सोयं चेतनादप्याधिकं कृतवानित्याश्चर्येणाहुरयमिति । निःसारस्य ततोप्याश्चर्यं तदित्याहुर्वेणुरिति । ननु किं तत्कौशलमित्यत आहुर् दामोदरसुधामिति । या सुधास्माभिः कियता साधनेन तन्मय भुज्यते तां स्वयमेको भुङ्क्तेद्वितीयोसाधनद्येत्यर्थः । इदमस्य कौशलमेव । अन्यच्च तां भुङ्क्वापि तत्लक्षणं पुलकमादत्तां च न प्रकटयति । यदि प्रकटयेत् तदा पल्लवित आर्द्रश्च भवेत् । तथा सति वादयितुमयोग्यत्वादात्मानं प्रभुस्त्यस्यतीति ज्ञात्वा यस्याः स्वल्पपालेप्यस्माकं तत्लक्षणं निवारयितुमशक्यं तामयं यथेष्टं भुञ्जानोपि न तत्लक्षणं प्रकटयति । अतो रसस्वभावमप्यन्यथाकृत्वा स्वस्वभावप्रकटनं चास्य कौशलम् । अत एवास्माकमादत्तां दृष्ट्वा कियत्कालविरहेणैता न नष्टस्यन्तीति मन्वानोऽस्माभ्योनाथोऽस्मान् अत्र विहाय वेणोरनादत्तां च दृष्ट्वा मां विनायं क्षणमपि स्थातुं न शक्यतीति ।

मन्वानस्तं फरे गृहीत्वा वने विजयमकृत । तदस्माकमकौशलदेवोतिभावः । नन्वस्य भोगाभाव एव कुतो नोच्यते तल्लक्षणाभावादित्यत आहुर्ददवशिष्टरसमिति । अयं भावः । यद्यस्यैव भोगो न स्यात् तदा कथं हृदिन्यादीनामवशिष्टभोगः स्यात् ? तेषां च पुलकादिकं जातमेवेति न भोगः सन्दिग्य इति । न चायं रसिको न भविष्यतीति मन्तव्यम् । यत्र परम्परासम्बन्धेऽपि रसस्वभावाज्जडानामपि हृदिन्यादीनां रसिकत्वं जायते तत्र साक्षादधरसम्बन्धेऽस्य तथात्वे किं वाच्यमित्युपपत्तेः । अतः स्वकौशलस्य भोगहेतुरस्माकं स्वाकौशलमतद्वेतुरिति किमस्योपलम्बनेनेति हृदयम् ।

यद्वा । अयं वेणुरस्माकं किं कुशलं क्षेममाचरत् ? न किमपरित्यक्तः । ननु किमस्माभिरुपकृतं यदयमप्युपकरिष्यतीत्यत आहुरयमिति । योऽस्मात्प्राणवहलभेन रसपराश्रयाद् विस्तृतोऽस्माभिः स्मारितः कदाचिद् वादायितुमप्युक्तः सोयमित्यर्थः । तदेव चेदन्यथाकृतः स्यात् कथमधुनायं सुधाभोगं कुर्यात् ? अतस्तथाकरणाभावात् महानुपकारः कृत इतिभावः । अथ वा । ननु रासाद्यर्थमनेन वयमाहूतास्तत् कथं कुशलं न कृतमित्यपेक्षायामाहुरयमिति । सम्प्रति वाद्यमानोऽयं तथोच्यते न ॥ तदानीन्तन इत्यर्थः । ननु कथमियदवधि तदज्ञानमस्माकमित्याशङ्क्य स्वमीग्यादेवेत्याहुर्गोप्य इति । ननु कियदस्य सामर्थ्ये येनास्मदुपकारो भविष्यतीतिचेत् तत्राहुर्वेणुरिति । एतावदस्य सामर्थ्यं येन ब्रह्मानन्दविषयानन्दाद्यप्युपकरोति तस्य किमन्यदसामर्थ्यमितिभावः । ननु तथा सामर्थ्यस्य को हेतुरित्याहुः कयाहुर्दामोदरसुधामिति । या सुधा सर्वतोधिका दुर्लभा च तामयं मुहूर्ततः किमाश्चर्यमितरानन्दतुच्छीकरणइतिभावः । ननु कुशलं न कृतं चेदकुशलं किं कृतं यदेवमुच्यत इत्यत आहुर्गोपिकानामिति । इयं सुधास्माकमेव सर्वतस्तदपहरणादन्यः को वापकारो भविष्यतीतिभावः । यद्वा ननु यथैतावतीभिरस्माभिर्भुज्यते तथा तेनापीत्यत आहुर्गोपिकानामिति । यदेयं सुधास्माभिर्भुज्यते तदास्मदीयाप्यधरसुधा म्रियेण भुज्यते । एवं सति तदधरसुधायामस्पर्दीयापि सा तिष्ठति । निरन्तरं भोगाभ्यासात् । अतस्तस्या भोगे इतरस्या अपि भोगः सम्भवति । तदस्य पुरुषत्वादस्माकमकुशलं महदेवेति सर्वमपिशब्देन ध्वन्यते । नन्वस्य को दोषः प्रिय एव चेत् प्रयच्छतीत्यत आहुः स्वयमिति । दामोदरत्वात् स एवं न करोतीत्यतः स्वयमेव तथेत्यर्थः । ननु स्वार्थपरस्य किमस्मत्कुशलेन वेत्यत आहुर्ददवशिष्टेऽयादि । वस्तुतः स्वार्थोऽपि नानेन साधितः परार्थो वा । स्वार्थेऽपक्षे स्वयमेव भुञ्जीत परार्थेऽपक्षे यदीया सुधा ताम्य एव दातव्या-स्यात् । अनेन द्वयमपि न कृतं यो हृदिन्यादिभ्यो दत्तवान् । तथा सति तदज्ञानेस्माकमपि खेदो न स्यादित्याशयेनाहुर्हृदप्यस्त्वचोभु मुमुचुरिति । अपि च । एतद्रसभोगतुरवश्यं लज्जापेक्षिता विशेषतः स्त्रीणां । अतस्तरूणां पुरुषत्वादलज्जता युक्तापि परं हृदिन्यः स्त्रियो भूत्वा कथमेवं जाता इत्याशयेन दृष्टान्तमाहुर्दयार्था इति । यथा शास्त्रीयभक्तताः कुर्वन्ति तथा चतुरित्पार्यपदेन सूचितम् । किञ्च यस्य योर्धोपेक्षितस्तस्मै स देय इति दानव्यवस्था । एवं सति नवस्तरवश्यं स्वभावत एवार्द्रस्तेषां न पुनरार्द्रतापेक्षिता । साम्प्रतमनार्द्रत्वादस्माकं च सापेक्षिता । तस्मादस्मान् विहाय नदीस्तरंश्चार्द्रयतीति महत्यनौचिती दर्शिता ।

यद्वा तत्र तावदस्मात्कुशलाकुशलवार्तया यतो वयं स्त्रियो व्रजस्थाश्च । अयं पुरुषो वनस्थथेति न कोपि सम्बन्धोऽस्माकमनेन । परमेतद् विचार्यताम् । किमयं स्वस्थापि कुशलमाचरत् ? नैवाचरादिति-

काकृत्तिः । कथमित्यपेक्षायामाहुर्यं वेणुरिति । यतः पुरुषो वाचविशेषश्चेत्यर्थः । अयमभिप्रायः । यो हि यत्फलार्थं साधनं करोति स तेनैव साधनेन तत्फलयोग्यतामपि प्राप्नोति न तु तदर्थं साधनान्तरमपेक्षते । तथा च यथा पूर्वं श्रुतयो यथमेतद्रसभोगार्थं किञ्चित् कुशलं कृतवत्यस्तेनैव कुशलनैतद्रसयोग्यतारूपं गोपीत्वमपि प्राप्तवत्यस्तथानेनापि वेदेतद्रसार्थं तत् कृतं स्यात् तदास्मदादिवेदेतदनुभवयोग्यतामपि प्राप्येत । अतस्तदभावात् कुशलं न कृतमेवेति लक्ष्यते । किञ्च । वयं शब्दादिमिका अपि भूत्वा गोपीत्वमन्तरेण नैतद्गोपेयकृताः । अयं तु शब्दब्रह्मोत्पत्तिस्थानभूतो न तु तदात्मकत्वमपि प्राप्तः । अतोयं तावदपि कुशलं नाकरोद् येनास्मत्पूर्वकशब्दब्रह्मतामपि प्राप्नुयात् कुतस्तस्मानेतद्रसप्रापकं कुशलमस्य ? अपि च वाचेन हि रसो न भुज्यते किन्तु ह्येव्यते । भोगस्तु रसालम्बनानामस्माकमेव सिध्यतीति रसशास्त्रसिद्धान्तः । परं साक्षात्तदधररसम्बन्धमात्रसम्पादकं किञ्चित् कुशलं वेणुवाद्यस्य प्रसिद्धमिदमाहुः स्मेति । अन्यथा वंशान्तरेषु कथमयमेव वेणुभावमापद्येवेति भावः । ननु रसोनेन भुज्यतेस्माभिरपि वृक्षैव ततः किमस्माकमेवेनेति चेत् तत्राहुर्गोप्य इति । स्वर्गीयमादेव भोगमतीति वैस्तुतो न तथेति भावः । ननु भियेणास्मिन् सुधा प्रतितेति भोगे किमवशिष्टमित्यत आहुर्दामोदरमुधामिति । त्वयं पूरणाभिप्रायेण तामयं मुङ्क्ते तथापि किमयं स्वयं मुङ्क्ते ? स्वयं न मुङ्क्त एवेति काकृत्तिरप्यत्रापिशब्देन ध्वन्यते । पूरणस्यान्यार्थकत्वात् । यथा श्रीशोदया पूर्वमुल्लखले बद्धस्ततो भीत्यनुकरणं इष्ट्वा स्नेहातिशयादधरे बुभितश्चेति बुभनमात्रेण न तत्सुखाभोगस्तस्या यत्तुमुचितस्तथाधिकारमावादेवमत्रापीति तात्पर्येण दामोदरपदमुक्तम् । अपरं च । यो बाह्येपि रोपभावेन मात्रा वक्षीकृतः सोऽस्मद्भोगदशायामस्मद्व्रसभावेन वशीभवन् कथमस्मत्प्रतिकूलमाचरिष्यतीति च दामोदरपदध्वनिः । यो दामा नद्धः सोऽस्मत्प्रत्ययेन किं न वद्धो भविष्यतीति च ध्वनिः । तेन स्वरूपतोऽस्य तदप्रतिरिति सूचितम् । कोभावकत्वादधरस्य स्थानतोऽपि न तत्प्राप्तिः । अधरपदेन नाचदेशोऽप्युच्यते । तथा च यथोच्चदेशस्थितो रसः स्वतोऽपि पतन् मुखे समायातीति नाचस्थितस्तु तदाहरणक्रियार्थं गृहीतो भवति न्यून्यथा तथायमपि रसः स्वदयत्नादेवानुभूतो भवति । अनुभवसाक्षिकत्वात् । अतो वेणोः क्रियाराहित्यात् कथमेतद्रसानुभवः स्यादिति भावः । स्त्रियाः स्वरूपप्रकटनं स्त्रीणामेवात्र सम्भवति न तु रसभरदशामन्तरेण स्वस्य पत्युरपि किं पुनः पुरुषान्तरस्य ? अतो रसस्वभावतो नास्य तत्प्राप्तिरिति सुचेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन व्योतितम् । नन्वेवं सति पूरणस्यान्यार्थकत्वेन यदर्थं पूरणं सौम्यः क इत्यपेक्षायामाहुर्गोपिकानामिति । अस्माकमेवं पूरितामिति शेषः । गोपिकापदेन तात्पर्यान्तरमभिज्यज्यते । तथा हि चातुर्यानभिज्ञाः पतिमस्यश्च वयम् । अतो दिवसे तत्र गन्तुमशक्ताः । तदस्मत्प्राणपतिः स्वयं विदित्वास्मद्भोग्यमुधामस्मात् प्रापयिष्यन्नस्मत्पूर्वरूपशब्दब्रह्मणि तामपूरयत् । अतः पूरणसमये यथास्माभिरिव सा भुक्ता न त्वनेनेति सर्वमुपपन्नम् । अस्तु वा पूरणान्यथानुपपत्त्यास्य भोगस्तथापि स्वयं तदधरमुधां मुङ्क्ते न त्वरमानिव स्वाधरमुधां तं पाययति । तथा सत्वस्मद्भोगे महानेव विभ्रमेः । अतः किमस्य तद्भोगेनापीति भावः । किञ्च मुङ्क्ते न तु पिबति । तथा च पेवो रसः पानादेव रसत्वमापद्यते । तत्र रसनेन्द्रियसापेक्षत्वादस्यानुपपन्नम् । अतो मुङ्क्त इत्युक्तम् । यद्यपि भोजनमपि तत्सापेक्षं तथापि मिलनेनोदरपूर्तिमात्रमत्र, भोगपदार्थो

न तु रसस्वरूपं ज्ञात्वा तदास्वादपूर्वकं ग्रहणम् । गिलनमपि न स्वपयत्नतः । तथा सति रसज्ञानं रसस्पर्शो वा सम्भाव्येत । अतः प्रभुप्रयत्न एव । तेन श्रीशुक्रोपि भगवत्कर्तृकमेव तत्पूरणं न्यरूपय-
 'दधरमुधया पूरय' इति । तस्मादावृष्टेः स्वरूपा पीतो रसो नोद्गीर्णो भवति नापकारं वा जनयति परेच्छया पीतस्तु स्वलोपि तथा भवति । अतोस्य तदुद्गिरणमित्याशयेनाहुर्धदवाशिष्टेत्यादि ।
 मुक्तस्यैवोद्गिरणं न त्वंशान्तरस्येति मन्तव्यम् । अन्यथायं चान्येषां रसः पेयीयमानः स्वस्यैव तृप्तिं न भावयति कुतस्तरामवशेपस्तत्पानम् ? अपि च । यदि मुक्तसुधांशोत्रैव तिष्ठेत् तदायमपि तज्जनित-
 पुलकादिकमवश्यमाविष्कुर्यात् । अस्माकं तथानुभवोदेतदवशिष्टरसपातृणां च तथादर्शनात् । अतोस्य भोगक्रियोक्ता । अन्येषां तद्धर्मप्रकटनाक्रियोक्ता । अन्यच्च । भगवतोपि नैतद्रसस्यैर्मरिमन्नाभिमैतं किन्त्वन्यत्र प्रेषणमेव । अन्यथैकेन रन्ध्रेण पूरणसम्भवे 'रन्ध्रान् वेणोरघरसुधये' तिवाक्ये 'रन्ध्रा-'
 नितिबहुवचनेन प्रवेशनिर्गमनरन्ध्राणां युगपत्पूरणं न सहगच्छेत् । तथा चात्र स्थित्यभावात् प्रवेश-
 निर्गमनयोरेककालीनत्वेन यदैकरन्ध्रे प्रविष्टा तदैव रन्ध्रान्तरेषु निस्सरन्ती सुधा सर्वत्र युगपत् पूरिता
 भवतीति सिद्धम् । यथा पात्रे पूरितो रसस्तेन भुक्तो न भवति तथा मार्गत्वेनास्मिन् पूरिता सुधापीति
 नास्माकं कापि हानिः प्रत्युत हृदिन्यादीनां सुधासंबलितनादमार्गाभ्यास्मत्सम्बन्धलीलोपयोगित्वं सम्भा-
 दयति । अन्यथा तन्न स्यात् । अतः सुतराभिष्टापचिरेवेति सर्वमवदातम् ॥

भाषायां गोकुलाम्नीषमियायामनुवर्णितः ।

साधिकारं स्वविषयं तनोतु मयि वर्णके ॥ १ ॥ २ ॥

॥ वृन्दावनं गुणातीतमितिकारिकोपरि स्वतन्त्रः ॥ ३ ॥

पक्षिणां मुनिवैभवं मननशीलतया सात्त्विकत्वमाशङ्क्य निर्गुणत्वं वक्तुं तत्प्रकारमाहुर्वृन्दावन-
 मिति । वृन्दावनमाधिदैविकभगवत्चरणान्तमकतया गुणातीतं तथा गोवर्धनोपाति पक्षिणामपि
 'यो यच्छृद्धः स एव स' इतिवाक्याद् वृन्दावनरतावेन गुणातीतत्वमेवेत्यर्थः । नन्वेवं गोवर्धनरतावेन
 पुलिन्दीनानपि तथात्वं स्यादिति चेन्न । तासु तद्दर्शनजस्मररुजुत्तया कारणविशेषेण राजसभावस्य
 तत्र स्पष्टमुक्तावात् । ननु मौनादिना पक्षिष्वपि सात्त्विकत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति चेन्न । सत्त्वस्य तु ज्ञान-
 जनकत्वेन तेषु तद्भावोक्त्या न तथात्वमित्यर्थः । अत एवान्याननुसन्धानात् पतनशङ्कया द्रुमशृङ्गा-
 रोद्दृष्टं ज्ञानजनकदृङ्मिनीलान्मित्रपाशुपरमश्लोक इतिभावः । एवं सत्यन्यत्र सात्त्विकेनोक्ता अप्यत्र
 गुणातीता एवावगन्तव्याः । अत एव पूर्वमुक्तं 'तामसा राजसाश्चान्य' इति । ननु वृन्दावनस्य
 'वनचर' इत्यत्र सत्त्वमृमित्वमुक्तं तत्कथमत्र निर्गुणत्वोक्तिरिति चेत् सत्यम् । परन्तु तत्र सात्त्विक-
 भावापन्नत्वं वक्तुं मूढेस्तथात्वमुक्तमत एव भगवतोपि तत्र तथाभाष्यत्वेन तत्सम्बन्धाद् भूमेरपि तथा-
 त्वमुक्तं स्वरूपं तु गुणातीतमेव । वृन्दावनस्य लीलान्द्रष्टव्यानां सर्वेषामेव गुणातीतत्वेत्येवंविधेको गुण-
 कृतो ज्ञेयः । यथा हरिण्यस्तामस्यो मूढमतिवान्द्रुमसज्जातीयभाववत्त्वाच्च तथाप्यरसो राजस्यः
 कामभाववत्त्वात् । पक्षिणस्तु गुणातीता एव । नयो राजस्यः । तासु मनोवसतोक्तेः । मेधास्तामसाः ।
 एतत्सजातीयभाववत्त्वाद् भगवदर्थसर्वपरित्यागवत्त्वाच्च । पुलिन्धस्तु राजस्यः । कामिनीत्वात् । गोवर्धनो
 गुणातीतः । पूर्वमेवोक्तत्वात् । एवमेव सर्वत्र लीलास्थानां तादृभाववत्त्वे तादृशत्वं बोध्यमितिदिक् ॥ १ ॥

॥ धन्याःस्म मुदमतयोपि हरिण्य एता इत्यस्योपरि श्रीमद्भोक्ताभिनां स्वतन्त्रः ॥ ४ ॥

अथवा पीठिकां निरूप्य वेणुनादतत्कार्यनिरूपणे प्रथमं हरिणीषु तत्कार्यं निरूपयन्ति धन्याःस्मेति । एतां हरिणो धन्या इति हरिणीषु धन्यत्वं निरूपितम् । तत्र च तत्कृतपूजाया हेतुत्वं निरूपितम् । तत्र मध्ये तुशब्द उक्तः । स च सर्वत्र पूर्वपक्षव्यावर्तकत्वेन निरूपितः । अत्र च पूर्वपक्षस्याश्रयमाण-त्वात् तुशब्दस्य कुतोपयोग इति चेत् सत्यम् । यद्यपि साक्षात्पूर्वपक्षश्रवणं नास्ति तथापि 'पाक्षिकोपि दोषः परिहर्णीय' इतिन्यायेन यदि कश्चित् पूर्वपक्षं सम्भावयेत् सोपि तुशब्देन निवार्यते । नन्वेतत्पूजायां पूर्वपक्षस्यैवासम्भवात् पाक्षिकदोषस्याप्यसम्भव इति कथं तन्निवारणार्थमपि तुशब्दः ? सायम् । निदुष्टत्वेन्यतिदुष्टमनसा दोषस्फूर्तः । मनोदुष्टत्वेपि कं प्रकारमाश्रित्य दोषस्फूर्तिसम्भवः । तत्र प्रकारः । तत्कृतपूजायाः श्लाघोक्ताङ्गराहित्येन तस्याः पूजात्वस्यैवासम्भवात् कथं तया धन्यत्व-सिद्धिः ? तत्र शास्त्रीयपूजाङ्गानि गणयति । तत्र पूजकस्य स्वस्वरूपज्ञानं स्वस्मिन् दासत्वं पुजोद्देश्यफलानु-सन्धानं ततः तद्वैधरत्नेन पूज्यस्वरूपज्ञानं ततस्तत्पूजायां परमश्रद्धा पूजासाधनपदार्थसम्पादनं तथा देशकालमन्त्रादीनामप्यङ्गत्वमितिपक्षं तुशब्दो व्यावर्तयति । ननु तुशब्देन कथमेतत्पूजाइति ? तत्रोप-पत्तिः । एतेषामङ्गानां मर्यादामार्गीयत्वादेतत्कृतपूजायाश्च शुद्धपुष्टिमार्गीयत्वात् मर्यादामार्गीयधर्मा-भावोक्तं दूषणं न तु दूषणम् । मार्गभेदात् । अन्यथा मार्गभेदो न स्यात् । तस्मात् पुष्टिमार्गीय-धर्मोणां पुष्टिमार्गे भूषणत्वं न तु दूषणत्वं मर्यादामार्गे दूषणत्वं तथा मर्यादामार्गीयानामस्मिन् मार्गे दूषणत्वमिति तुशब्देन मर्यादापक्षव्यावृत्ताविवक्षुपपत्तिः । ननु तथापि तासां पशुत्वान्मूढत्वेन शुद्ध-पुष्टिमार्गीयज्ञानात् कथं तत्कृतपूजाया धन्यत्वेहेतुत्वम् ? यद्यपि त्वन्मते मूढमतित्वं तथाप्यपिशब्देन शुद्धपुष्टिमार्गेमूढमतित्वं ज्ञाप्यते । तेनावमर्थः सिद्धः । मर्यादामार्गे मूढमतयः पुष्टिमार्गेमूढमतय इति । अन्यथा अपिशब्दवैयर्थ्यापत्तिः । ननु किमेतासां पुष्टिमार्गीयामूढमतिस्त्वम् मर्यादामार्गीयस्वस्वरूप-ज्ञानविरुद्धज्ञानवत्त्वम् विरुद्धत्वं पशुत्वविस्मरणपूर्वकं नायिकत्वम् । प्रभावापि तन्मार्गमितिद्वयमवस्थ-ज्ञानादमूढमतिस्त्वम् । ननु कथमेवं ज्ञायते एतासां स्वस्मिन् प्रभावप्येतादृशं ज्ञानम् ? अन्यथा वक्ष्यमाणकार्यं नोपपद्येत । कथं नोपपद्येतेति चेद् यदि स्परिमन् पशुत्वज्ञानमेव भवेत् तदा तज्जातेरतिभोरुत्वात् प्रभुसमीपे स्थितिरिति स्यात् । भोरुत्वस्य बाधकत्वात् । कदाचिन्नादाधीनतया स्थितावपि प्रभुसौन्दर्यविविचितवेषानु-सन्धानपूर्वकं दर्शनं न कुर्युः । एतावती भावाधीना बाधकृतिर्निरूपिता वेणुनादजन्या । पुनर्वेणुनादजन्य-मान्तरं भावं निरूपयन्त्याकर्ण्य वेणुराजितं सहकृष्णसारा इति । यद्यपि पूर्वं मन्दनन्दनमिति कथना-दिदानीमाकर्ण्येति कथनान्नन्दनन्दनं निरीक्ष्य वेणुराजितमाकर्ण्येति क्रियाद्वयमपेक्षितं तथाप्युभयत्रात्येक-क्रियानिरूपणस्यायमाशयः । मन्दनन्दनमिति निरूपणेन दर्शनस्यानुक्तसिद्धत्वाद् दर्शनस्य न पृथक् निरूपणम् । वेणुनादश्रवणे क्रियानिरूपणेन दृष्टमपि स्वरूपं वेणुनादश्रवणद्वारैव हृद्यांगतामित्येक-क्रियानिरूपणम् । ननु कथमेतज् ज्ञायते आदाकर्णनद्वारैव हृद्यांगतामिति ? तत्रागमनज्ञापनं कार्यमाहुः सहकृष्णसारा इति । अयमर्थः । सह नादमवेक्षेन सहैव यतः कृष्णसारा जाताः । कृष्ण एव सारो यासां । अतः स्वरूपगनुभूय तादृश्यो जाताः । एतादृक्त्वमन्तःस्वरूपानुभवं विना न सम्भवति-त्याकर्ण्येत्येव क्रिया । न कथमेतासामन्तःस्वरूपानुभवो जात इति ज्ञायते ? तत्र तज्जापकमाहुः

पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैरिति । यद्यन्तःस्वरूपानुभवो न स्यात् तदा भगवति परमस्येहो न स्यात् देहकार्यं च भावपूर्वकं कथ्यक्षैर्भगवत्पूजनं च न स्यात् । नन्वेतासां पुष्टिमार्गीयभाववाञ्छानिरूपिका-
णामपि पुष्टिमार्गीयत्वात् तन्मार्गे सेवाया एव मुख्यत्वात् पूजायाश्च गौणत्वात् कथमेतन्मार्गीय-
कृतेः पूजात्वम् ? तत्र हेतुर्यद्यप्यत्रापि भावाधीनकार्यत्वेन सेवात्वसम्भवेऽपि पुष्टिमार्गीयत्वेनाभावात्
स्यामिनीनां च तस्या एव सेवात्वात् एतत्कृतसेवायाः साक्षात्प्रभुसम्बन्धराहित्येन न पुष्टिपुरुषत्वं
परन्वेतत्कृतेर्भावाधीनत्वेऽपि पूज्यपूजकयोरिव परस्परं मनस्तोपजननात् तस्याः कृतेः पूजासाम्यात्
पूजात्वमुक्तम् । तथाप्यत्र एतावान् विशेषः । तत्र पूज्यतोपज्ञानस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् तोपसन्देह एव ।
अत एव भगवतोऽपि तन्प्रतिपूजनेन तासु तोपनिश्चयेन ततोप्याधिक्यमेतत्कृतपूजायाः । प्रतिपूजनं च
पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैरित्येतस्यान्योऽयपूजाप्रकारेणाचार्यैरेव व्याख्यातमिति भगवत्कृत-
प्रणयावलोकनरूपपूजायाः प्रतिपूजनरूपत्वं स्पष्टमिति सर्वमनवद्यम् ॥ ४ ॥

॥ गायश्च कृष्णमुखनिर्गतेत्यस्योपरि श्रीहरिरायाणां स्वतन्त्रः ॥ ५ ॥

ननु वेणुनादस्य भगवद्भावोद्घोषकत्वं सहजो धर्म इति कथं तच्छ्रवणेऽप्यत्रां कामभावोदयेन
मोहोत्पत्तिरिति चेदत्र तत्कृपयेदं प्रतिभाति । वेणुनादो ह्युत्सर्गतः सर्वेषां कामोद्घोषक एव द्रुतः । 'मन्मथ-
स्योद्भूत' इति वाक्यात् । अत एव पूर्वं स्वामिनीनामपि तच्छ्रवणे स एव भाव उत्पन्नः । 'वेणुगीतं
स्मरोदयं नाशकं स्मरवेगेने' त्यागुक्तः । अतो यत्र स्वामिनीष्विव तद्द्वारा प्रवेष्टुं यत्र च सरिद्-
बृक्षलतादिषु स्वामिनीभिः सह विहर्तुं तांस्तन्मातलीलासम्बन्धिकायां पयोगिनो विधातुं यत्र वा हरिण्यादिषु
दृष्टिसाम्यात् स्वामिनीभावेन पश्यन् प्रवेष्टुं वेणुनादं करोति च तत्रैव भगवद्भावोदयः स्वाधिकारानु-
सारेणैव भवति । अतोऽसत्तां द्वितीयगतिं ब्रह्मादीनां च तच्छ्रवणे कामेन मोह एवान्तरात्मानुभवः ।
ननु तर्हि तासां श्रवणसम्पादनं किमयोजनकं भगवता निःप्रयोजनककार्यकरणमिति चेत् । वेणुनाद-
वर्धनोद्यमस्यैवं तन्प्रयोजनकत्वात् । एतदेवोक्तं प्रभुभिर्विद्वतौ 'वीर्यं देवे' पियादिना ।
एवं सति गवामपि पूर्वं तच्छ्रवणे कामेन देवस्त्रीवन्मोह एव । तदेव विद्वतं 'गावश्चे' ति
चकारार्थकथनेन । पश्चाद् भगवदीयावस्वसङ्गतत्वादियर्थैः कृपाविशेषेण स्वामिनीष्विव तासु वेणुनाद-
द्वारा प्रवेष्टुं या सामग्रीमत्र भ्रष्टरितवान् भगवांस्तद्बोध्य पूर्वस्माद् विशिष्टो 'नर्होपीडे' तिपद्यनि-
रूपितः स्वरूपात्मको वेणुनादो निरूप्यते सदानन्दो वाच्य इत्यादिना । अत्रायं भावः । अत्र
कृष्णस्य गीतमितिद्वान्वय एवाभिप्रेत इति ज्ञायते । 'अन्यथा कृष्णगीतपीयूष' मित्यभिप्रेतमन्यपर्या-
लोचनया तदवगमात् । तथा च वाच्यतासम्बन्धेन गीते कृष्ण इति तस्य सदानन्दो वाच्यः । स च
गूढभावः स्वामिनीनामिति गवामान्तरस्वानुभवार्थं तद्भाव एव भगवता वेणुगीतद्वारा ताभ्यो दत्त
इति बोध्यम् । किञ्च तापभावोप्यान्तरतदनुभवे हेतुः कथमभाव इव नाद्यानुभव इति सोऽपि देय इति
गीते परम्परया मुखसम्बन्धोऽपि निरूपितः । साक्षात्सम्बन्धे तस्य बाह्यसम्बन्धाभावेनात्यसत्तया
शरीरस्थितिरेव न स्यात् । अत एव स्वामिनीनामपि सहगानुभवं पञ्चाध्याय्यां कारयित्वैव पश्चात्
केवलान्तरानुभवः कारितः । विद्वतौ मुखे वागाधिपतिर्बोकिस्तु वाक्प्रेरकत्वकथनाय । अन्यथा तद-
प्रेरणे वेणी तदसञ्चारात् । बान्धुरिव तापभावस्य वेणी सम्बन्धात् । ननु वागत्र न कापि निरूपिता

यद्वा वेगो तत्सम्बन्धः किन्तु नादमात्रमेवोक्तमित्येव तत्राहुर्निर्गमनं चागिति । गीतस्य मुखनिर्गतत्वे तद्विशेषणीभूतनिर्गमनद्विषया एव बाष्पत्वाद् भगवद्वाचो लोक इव तत्त्वोत्पटव्यापाराजन्यत्वात् । अत एव भगवन्निःसृतनिकारापाणो वेदानां बाष्पप्रेक्षितः । अत एव “प्रजापतिर्हि वा”-गिति धृतौ तस्य वेदात्मकत्वेन बाष्पवत्पुच्छते । किञ्चान्तरानुभवे बहिरुत्प्रेक्षेनाभावोपपेक्षित इति तदर्थं वेणुसम्बन्धोप्युक्तः । तस्येतरनिस्सारकत्वात् नन्वेवमपि योग्यशरीरसिद्ध्यभावे सर्वापीयं सप्तमीव्यर्थेति तदर्थमाहुर्गीतं पङ्कगुणात्मकं भगवद्वाचकत्वाद् गुणैरवासाधारयैः यद्भिर्भवतो वाच्यत्वात् । ‘भगवानिति वाच्यव’ इति वचनात् । वेदानामपि गुणद्वारेण तत्त्वमिदं तद्वाचकत्वात् ‘बन्दिनस्तस्मिन् राज्ञे’ इति वाच्यत्वात् । तथा च भगवद्वाचकत्वेनास्य गीतस्यासाधारणवद्गुणरूपत्वेति तेनैवात्र योग्यता-सम्पादनमित्यर्थः । अत एव गवो स्वशरीरस्मृत्या स्वात्मनि स्वाभिनीत्वस्फूर्तिगतिभावेनैव भावात्मकस्याप्येतोनुभवो निःप्रत्यूह-मुपपन्नः । इदम् पशोरुपवेणुगीतकार्यम् । एतादृशायोग्ययोग्यतासम्पादनरूपासाधारणकार्यकरणे यशोरुपत्वं न द्यादिति भावः ॥

वेणुकादनुषापूर्णा हृदयस्थहरिप्रियाः ।

गवो गृध्रतमाः स्वीयराजोभिः स्तपयन्तु माम् ॥ १ ॥ ५ ॥

॥ पूर्णाः पुलिन्य इति श्लोकस्योपरि स्वतन्त्रलेखः ॥ ६ ॥

यद्वा स्वस्य भगवन्मनोभिरुपितदिवातसपूर्वभावेनापूर्णत्वं मन्यमानः पुलिन्दीषु तामाहुः पूर्णा इति । पुलिन्यः पूर्णाः सत्यस्तथापि भगवदापि जहुरिति भावः । उदगाद्यो भगवान् । उदगभिर्गीत एव न हृदयमुक्त इत्यर्थः । तस्य यत् पद्माब्जद्वयं तत्र यो रामोत्पलमस्तेन यद् सम्पादितं प्रिया कुङ्कुमं तेनाभनकुक्षेपु लिम्पयत्यर्थः । ननु तल्लिम्पनेन कथं तादृगभावोत्पत्तिस्तत्राहुर्दयितास्तनमपिङ्गलेनेति । दयिताया अत्यन्तप्रियाया निरहसामपिकोक्ततापनिवृत्तिमुभावयता प्रियेण स्थापितं वा पदद्वयं उत्सर्ज्यो स्तम्भरवयेन सात्त्विकत्वेदपुस्तकस्तेषु अपिङ्गलेनेति भावः । ननु तत्रायकुङ्कुमप्रतिस्तासामसम्भावितेत्यत आहृदयगुणरूपितेनेति । दयितास्तनसम्बन्धित्वेन चरणद्वये सात्त्विकवत्त्वेन सार्वतया द्वयेषु स्मितमित्यर्थः । अत एव तत्सज्जतीयकुङ्कुमलिम्पनेन तत्सज्जतीयभावोत्पत्त्यर्थं स्वस्वरूपं भगवान् प्रदर्शयवान् । तदेवाह तद्दर्शनेति । तस्य भगवतो यद् दर्शनं तेन जाता या स्मरदृक् तादृस्य इत्यर्थः । नन्वेतासां तादृगभावोत्पत्त्य तादृकत्वं भगवान् दत्तवानिति वक्तुमुचिततरं न तु भगवदापिहरणकथनमिति चेन्न । स्वदर्शनजनितरिसाभरकतापिङ्गलानो स्वस्यापि भवति तापः । तदुचिततरम् । अन्यथा “ये यथा मा-” मिति प्रतिज्ञाहानिरिति भावः ॥

॥ पञ्चमं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीमदाचार्यविरचितश्रीमद्भागवतप्रकरणे दशमस्कन्धेऽष्टाध्यायविचारः ॥

॥ गोपीनां वेणुनादेन ददासक्तिः स्थिराभवत् ॥

॥ षष्ठं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीपुरुषोत्तमजिज्ञोषिता निबन्धयोजना ॥

अष्टादशे ॥ ‘रसो वै स’ इति धृत्यतिरुहितब्रह्मण्यस्य हृकुटीकरणाद् धर्मिभावोपि स्फुटं ज्ञेय इति मार्धेन्द्रयोदशभिः प्रमेयप्रकरणं विचारितम् ॥

॥ सप्तमं परिशिष्टम् ॥

॥ गोकुलसमभ्यर्कतः श्रीमदभक्तप्रकरणाध्यायार्थः ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे वेणुनादेन गोपाना ददासक्तेः स्थितिराणाद् गोपीभिश्च रसकपद्गुणमुक्त-स्वरूपनिरूपणाच्च धर्मिनिरूपणमष्टाध्यायैः ॥

॥ अष्टम परिशिष्टम् ॥

॥ घनश्यामभङ्कृता निवन्धोत्तरीया श्रीभागवतीषप्रकरणाध्यायविभागास्तुबन्धिका ॥

सतमे^१ 'रसो वै स^२' इतिभूतिनिस्सृपितत्वात्स्य स्पृष्टीकरणान् वेणुनीतिनिस्सृपेन धमिनिरूपणं, एवं सतशिरध्यायैः प्रमेयप्रकरणानिरूपणं कृतं, प्रमेयद्वारापसक्तिरूपो निरोधः सिद्धोऽस्तीति^३ सतसदधिकाधनुशरेण ॥

॥ श्वम परिनिष्ठम् ॥

॥ श्रीमद्भागवतप्रविस्वन्धाध्यायोक्तकथानुक्रमसारसन्दोहः ॥

वेणुगीतं मजे श्रुत्वा विप्रयोगः सुखावहः ॥

॥ दशम परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीमदान्वाचरणप्रवृत्तिधीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् ॥

गोपीवामप्रबोधकः । गोपीरत्नस्तुवादेपत्रेषुवाद्यविशारदः^३ ॥

॥ एतादृशं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीमदाचार्यवरणप्रवाटितदशमस्कन्धानुक्रमणी ॥

गोपीना वचनामृतम् ॥

॥ द्वादशं परिलिख्य ॥

॥ श्रीमद्व्याख्यानप्रकटितत्रिदिनमावलि ॥

गोचारणचादविचित्रचरित्राय नमः । शोषितार्थद्वैतमोक्षत्रेणुनादय नमः । शोशह्वनादयनपानैकपात्राय नमः ।
प्रतिह्वनोदिकावर्णितमित्रिसूत्राय नमः ॥

१. अथाय इत्यधिकं प्रत्यन्तरे । २. एव २ शेषाय एवपानन्दीमवतीत्यधिकं प्रत्यन्तरे । ३. नामद्वयस्य टीका नामविरुद्धायां प्रसिद्धा । ४. अथ नामवद्वयस्यापि टीका प्रसिद्धा ।

पञ्चपादिकः शुद्धय

१. भीमागधते

१८,१ स्पृशस्त्वः

१३,१ यद्

२. भोसुवोधिभ्यां

१,१ उच्यते V. L. (का.)

१ तत्प उक्ता

४,१ या

४,११ सरितः

सरांसि महीभाः

४,३ घर्णयितु-

४ वैष्णवादी

९ व V. L. (ले.)

१३ वर्ष-

७,३ यद्वा

५ वय

८ अरण

९ अनुवृत्तमी

१० संयोग-

११ पाक्षी

१६ बिभ्र-

१,१ सम्यक्

६ द्वन्द्वे

१०,६ कीर्ति-

११,९ लघ्वी

११ परितो

१९ वैष्णवजन- V.L. (का.)

१७ भाव्य

१५,१ उत्पलाब्धनां

२०,१६ सुख-

१९ नि-

२४,९ भयस्तानि

२५,११ अदि V. L. (का.)

२५,१७ हाफ-

११ सुधि-

३२ कुपुः

२६,३ रिदि

२७,१९ वर्मा

२७ गिन्यस्य

१८,५ पीयूषेति ।

११ ययःकवल-

१२ स्मेति

३०,१ सह

५ दत्तः

८ क्षमाः

१३ तवो

१० दान्य-

१९ सात्त-

११,९ ध्याम

८ शुद्धि

११ अन्विचि

१२ सञ्चारयन्ते

१४ प्रेम्णा

१७ पूर्वमेव

२० मन्त्रैव

३२,४ भीः

११ तदा

१२ जहः

३३,४ चरन्नागिन्द-

७ तयोः

१८ मस्वन्दने व पुलकं

१९ सहानुचरं

३. कीटिपण्यां

१,३ भवेति

४ चण्डुः V. L.

५ तदन्ते व ज्ञापित-

१५ कायते ॥२॥

१७ का. ३॥

१,२ स्वकपुष्पलीला

४,९ ह्यार्थ

७ विरहितादिर्क

६,६ (स्वतन्त्रे) पूर्व

१५ विज्ञा, तातम्येन

३१ कुन्दा-

३२ य-

७,२ भवतु सार्वज्ञ्य-

६ ज्ञानः

८ न विवति

८,१ च्छादक्य-

१,२ अदिमित्रीः

१०,५ पुनःपूर्वभावं सम्पादयतीति

स्वयमेव निरूपयत इत्यर्थः

१२,३ द्यापनक-

७ दृष्ट-

२२,५ विवादे हेतुः

२३,३ सम्बन्धाद्

१ पुष्पादु...तजैतत्तरण-

१४ इति शेषः

२९,६ लल्लाल्लक-

१७ तैः

१८ सम्पत्ति-

३०,३ स्वेव

८ तथा हि

५ तदा-

३४,४ पूर्विक

१३ गन्धस्तत्त-

२६ मुक्तिम्यो-

३४,२५ सुचरी-

२८ स्व-

४ लघुप्रकाशे

३,१९ इतिशायः । अमिज्ञा...

भोकेत्यादिना ॥३३॥

१०,१२ आहस्तद्वंश-

१२ केवलि नाद-

१६,२४ बाधिकः

१८,४ साववती नात्रप्रकाश्या V.L.

९ स रसः

१९,९ ह्या V. L.

२०,४ सद्गुण

११,२ वेति

५. वृद्धप्रकाशे

१,८ तददीर्घ-गोपिका-

२,२६ त्रिपदादिता

३,२ भगवतः

२३ इतिशायः, अमिज्ञा...

भोकेत्यादिना ॥३३॥

३६ प्रतापक-V. L.

३७ क्षणविकल-

३९ हतः

४,९ कस्मिन्

७,९ न त्रिपदादि

८,३ मेरा-

९,९ व्यवस्थान-

१०,१३ द्वारेण

११,१८ मोक्षफलन-

२० अनेद

२८ कर्तव्या

१५,१४ लीलेति

१६,२६ विशेष-

१८,४ भाववती नात्रप्रकाश्या

९ रसः

१९,१० ह्यवा-V. L.

१८ इतिनिर्माद

२९ पूर्वपद

३७ निधयाद्

२८ विकं

२३,४ तथा करोति । आसन्न

इतिशायः । अमिज्ञा...

कामं करोतीत्यर्थः

२४,२ विमर्श-

१९ सप्तमोऽष्टपुष्पः

२२ तथानाभाभावाद्

२८,१ इत्येक-

९ सद्गुण

२९,३ इत्यर्थः

३२,७ स्वत-

१३ दर्शन-

३५,१३ आपर्श-

३५,२३ लीला-

त्रि. स्वतन्त्रे

॥ अष्टमं परिशिष्टम् ॥

॥ घनस्यामभङ्गकृता निबन्धोक्तरीत्या श्रीभागवतीयप्रकरणपञ्चविंशत्यनुवर्तिना ॥

सप्तमे^१ 'रसो वै स'^२ इतिश्रुतिनिरूपितमद्यत्यस्य स्फुटीकारणाद् वेणुगीतानिरूपणेन धर्मनिरूपणं, एवं यत्तभिरप्यायैः प्रमेयप्रकरणनिरूपणं कृतं, प्रमेयद्वारावसक्तिरूपो निरोधः सिद्धोऽस्तीति तत्तदधिकारादुत्तरेण ॥

॥ नवमं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीमद्भाष्यवत्प्रतिस्कन्धाध्यायोक्तकथानुक्रमसारसन्दोहः ॥

वेणुगीतं ब्रजे भुक्त्वा विप्रयोगः सुखावहः ॥

॥ दशमं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणप्रकटितश्रीपुरुषोत्तमनामसङ्ख्यम् ॥

गोपीकामप्रबोधकः । गोपीत्नस्तुतामेवैषैषुवाद्यविशारदः^३ ॥

॥ एकादशं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणप्रकटितदशमस्कन्धानुक्रमणी ॥

गोपीनां वचनामृतम् ॥

॥ द्वादशं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणप्रकटितत्रिविधनामावलिः ॥

गोवाराधनाहविषमवाशिषाय नमः । गोपिकाप्रीत्यैवमोचकवेणुनादाय नमः । गोपाह्वानमदनपानैकपात्राय नमः ।
श्रुतिरूपगोपिकावर्णितविखिलगुणाय नमः^४ ॥

१. अष्टमाय इत्यधिकं प्रत्यन्तरे । २. रस २ दोषार्थं लम्बवानन्दीयवतीत्यधिकं प्रत्यन्तरे । ३. नामदूपायास्य टीका नामचन्द्रिकायां प्रसिद्धा । ४. अस्य नामचतुष्टयस्यापि टीका प्रसिद्धा ।

पत्रपङ्क्तिः शुद्धम्

१. श्रीभागवते

१८,१ स्पृशन्त्यः

११,१ यद्

२. श्रीसुषोधिर्न्या

१,१ वच्यते V. L. (का.)

२ तस्य उक्ता

४,१ या

४,११ सरितः
सरति महीमाः

५,१ वर्णमितु-

४ सेपुनादौ

१ य V. L. (ले.)

१३ वर्णा-

५,३ वर्णा-

५ वर्णा-

८ अरणं

९ अनुवृत्तमी

१० संयोग-

११ वासो

११ विज्ञ-

५,२ समेधै

६ प्रवे-

१०,४ कीर्ति-

११,१ स्वर्ग-

११ परितो

१२ वेपुल्लभन- V. L. (का.)

१७ सारम्भ

१५,१ वरपलायनः

२०,१६ सुज-

२१ नि-

२४,१ अक्षरतामि

२५,११ यदि V. L. (का.)

२५,२७ हाक-

३१ सुधि-

३२ कुरु-

२६,३ रिक्ति

२७,१९ यामा

२४ गोनस्प

१८,३ पोपूषेति

११ पयःशवल-

१२ स्मेति

३०,२ गह

५ दतः

८ क्षणः

१३ तवो

१० यान्य-

१९ ताद-

११,१ धाम

८ धृष्टि

११ सम्बन्धि

१२ सञ्चारयन्त

१४ प्रेम्णा

१७ पूर्वमनेन

२० अक्षयैव

३२,४ श्रीः

११ तदा

१२ जहः

१३,४ चरन्वादिन्द-

७ तयो-

१८ मरुपदं च पुलकं

१९ सदानुषणं

३. श्रीटिप्पण्यां

१,३ भवेति

४ चरन्तुः V. L.

५ तदन्ते च शक्ति-

१५ हायते ॥२॥

१७ का. ३॥

२,२ स्वरूपशुचलीमा

४,२ स्वार्थ

७ विरक्षित्यादिकं

६,४ (स्वतन्त्रे) पूर्वं

१५ सिद्धा, ताम्रमयेन

३१ हृन्दा-

३२ य-

७,२ भवतेषु तद्वद्व-

६ मरणः

८ न त्रिति

८,३ चरन्तुः

१,२ अभिविद्धिः

१०,५ पुन पूर्वभावं सम्पादयतीति

स्वरूपद्वयेन निरूपयत इत्यर्थः

१२,३ स्वापनरूप-

७ कृष्ण-

२२,५ निवादे हेतुः

२२,२ अन्तः

३ पुष्पञ्जी... तत्रैतच्छरण-

१४ इति शेषः

२५,६ स्वस्वामिक-

१७ तैः

१८ सम्पत्ति-

३०,३ स्वेन

४ वया हि

५ तदा-

२४,४ प्रणिका

१३ अन्तः

२६ भुक्तेभ्यो-

३४,२५ तुच्छी-

२८ स्व-

४ लघुप्रकाशे

३,१६ इतिभावः अभिज्ञा...

श्लोकेत्यादिना ॥३६॥

१०,१२ आहस्तदेश-

१३ केनचिद् नाट्य-

१६,३४ बाधिकाः

१८,४ भागवता नामप्रणः ॥३६॥

९ व रसः

१९,१ ह्या V. L.

२०,४ मङ्गल

२१,२ पति

५. बृहत्प्रकाशे

१,८ तदर्थत्वं गोपिका-

२,२६ स त्रितयादिना

३,२ भगवतः

२२ इतिभावः अभिज्ञा...

श्लोकेत्यादिना ॥३६॥

३६ मलायक-V. L.

३७ रक्षणाकल-

३९ हस्तः

४,१ अस्मिन्

७,९ न त्रितयादि

८,१ भेदा-

९,९ व्यवस्थान-

१०,११ द्वारेण

१३,१८ मोक्षकल-

२० अग्नेर्द

२८ कर्तव्या

१५,१४ तीक्ष्णिति

१६,२९ विशेष-

१८,४ भागवता नामप्रणायामा

९ रतः

१९,३० कृत्वा-V. L.

१८ कृतिनिर्माण

२९ दशोदय

३७ त्रितयादि

३८ दिकं

२२,४ तथा करोति । आत्मन

इन्द्रियाणीव भागवदीयसुख

कामं करोतीत्यर्थः

२४,२ विमर्श-

१९ सप्तमीतत्पुण्यः

२२ एषाभाषाभाषा

२८,१ इत्येक-

९ सङ्ग

२९,१ इत्यर्थः

२२,७ स्वय-

२३ दर्शन-

२५,१३ भावत-

३५,२३ लीला-

टि. स्वतन्त्रे

६. लेखे

- १,७ रसः सोतो
 ११ कारभार... उद्बोधन-
 १७ मिथ्याः, तद्ब्रजस्त्रिय
 २० ध्वजानन्तर-
 २१ प्राप्तिरिति ॥ ३ ॥ तासा
 २३ र्त्तनाः
 २,९ कृतचित्त-
 १० रंभान्
 १५ मज-
 १९ प्रीतयो-
 १,१० विभ्र-
 २५ न हीति
 २८ तदप-
 ४,५ तद्वशात्-
 १७ जगति... प्रक्तिर्मो-
 २८ अक्षशिष्टेति
 ३० वन-
 ६,१० तीतिभावः । सुष्टं
 २४ वेति
 २५ गच्छतेति-
 ७,४ हेयः
 १७ लम्बन-
 २३ व्यादन-
 २७ वाक्ये
 ८,८ निष्पत्ति-
 १३ रतिः प्रधान
 १९ व्यापाना-
 २२ समाभि-
 २८ वक्ष्यन्ति
 २९ भावः
 ३० दैविकता-
 ९,१ समुदायस्तेति
 १४ मुद्रांते
 २९ विराजो
 ३२ प्रार्थनया
 १०,६ केचिदिति
 ९ लक्ष्मीत्येव
 ११ प्राकट्ये
 १९ सकाशा-
 २९ धन-
 २३ वलीला-
 २९ दिव्ये-

३२ गीय-
११,२८

- ११,२८ सामयिकत्व-
 १२,१ व्याख्यान- पशु-
 ११ दृष्टयेति
 २३ सुद्वारेव-
 २६ एतादृशीषु
 २८ भावः
 २९ स्पर्शा-
 ३२ मरण
 १२,० बोधेषु-
 ३ भीषाणा-
 ४ तीर्ण
 ६ गति
 १४ गीतत्व
 १७ मवाधम-
 २२ धर्मः करण... धर्मा
 २५ स्थापितम्
 ३० वेति
 १४,४ यतोऽः
 ५ भूत
 १० भेदेति
 १७ भ्ये-
 २३ शृण्वन्ति
 २५ स्थिति-
 १५,१ देवता-
 ३ सम्बन्ध-
 ४ दृष्टव-
 १० राजसव
 १३ तामिः
 ३० मद्रा... लक्ष्मीः ।
 १३ समतोष-
 १५,२ प्रमेयमर्था-
 १५,७ वत्साव
 ८ मिदुष्टत्वे... शुद्धि-
 १४ वीर्य
 १९ कल-

७. योजनार्था

- १,७ उद्बोध-
 २६ शरदित्यत्र... दैविक-
 २८ पुलित
 २,८ सुमय-
 ९ वनसुन्दर्यो
 १८ सहो
 २० वर्णनाशकितितित्व-
 २७ सम्पन्नि-
 ३,४ विधेषु-
 १५ विभ्र-
 ४,१ शधि-
 ७ साक्षारोपत्व-
 ८ त्वमेवेति-
 १३ श्रुतिषु
 १९ त्वाद
 ३१ त्वय-
 ३२ भोक्तृत्व-
 ५,२ अनु... कार्यतर... हव-
 ८ साहित्यत्व
 ९ स्वचर-
 ११ कीर्ति-
 १६ गूढः
 २१ कृष्ण-
 २२ कश्चिद्
 ६,१३ कृष्ण-
 २२ खण्डभि-
 ७,१४ वेद
 २४ उत्तर-
 ८,१४ मेघेन
 १३ प्रदत्तत्वेन
 ३२ स्वार्था
 ९,२ मद्रि-
 १०,७ पोय्य-
 ९ प्रायो वता-
 ११ मुमक्षुमा-
 २२ स्फोट-

८. कारिकायां

- १,६ पुत्रवोत्तम पञ्चव...
 ७ तत्त उक्ता V. L
 १० बोधने
 १६ भिदु-
 २८ वेणुपूरण- V. L
 ३१ पुं-
 २,१० प्रमेयमार्गः
 १७ पर्व
 ३,४ स्मृतम् V. L
 १२ कारित्व-
 २२ धानाभावे
 ३२ स्वापि
 ४,० द्याय-
 ३ यदा V. L
 ५ श्वरः पूज्यते
 ६ मनुष्य
 ९ हस्ता-
 १९ मुक्ता
 २६ वीतीष्णा-
 २९ मत्स्येव-
 ३१ शङ्का-
 ९,६ कृतज्ञत्वे
 १,११ भानिति... पूर्व
 २५ कोशल-
 २७ तीति
 २,७ पीत्यर्थः
 ३,३ द्रस-
 ११ प्रतीति-
 २७ विषय-
 ४,४ तदु-
 १३ सम्पन्नि-
 २१ पुलित्व... तदा
 ३२ वाह्यभाव-
 ५,१ ह्य मूढ- V. L
 ५,३ धन्य-
 ८ सत्यम्
 ९ सम्भवाद्
 १४ धन्यता
 १६ व्याहृत-
 २९ तत्र दयागमन-
 ३१ अन्तःस्वरूप... सम्भवाद्
 ३२ ननु
 ६,१ दधुचि-
 ६,२ वत्सा-
 १३ तत्तिरिति... सुयत्नः
 १८ अयोप्यरण
 २३ दा
 ७,११ मिति
 ७,५ रेवा-
 १५ सार-

॥ શ્રીવેણુગીતનાં શ્રીસુબોધિનીજીનો અનુવાદ ॥

નામ અને રૂપ એક સ્વરૂપ પ્રકારે કીડાતી પુરુષોત્તમનું સદૃશ બીજરૂપ નામાત્મક સ્વરૂપ તે ગાયત્રી, વૃક્ષરૂપ નામાત્મક સ્વરૂપ તે વેદ, અને ફલરૂપ રસરૂપ નામાત્મક સ્વરૂપ તે શ્રીમદ્ભાગવત, અમિસન્ધિ. આસ્વાદ્યતાના પ્રવાપે કરીને બીજથી અને દુષથી પણ રસાત્મક ફલનો સમુત્પન્ન થયોયર છે, તેથી એક પ્રકારે બીજત્મક આયતીથી અને કંપકુમારત્મક વેદથી પણ નિર્ગમિત તદ્દલ રસાત્મક શ્રીમદ્ભાગવતનો સમુત્પન્ન સદૃશ સિદ્ધ થઈ રહે છે. આ અમિસન્ધિથી પરામર્થ કરતાં તો ગાયત્રીમુદ્ધક વેદાર્થરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના અદ્વિતીયત્વિક ફલાત્મક ભગવદ્વસ્તુ જ વ્યથિકાર મુદ્ધપાત ઉત્તમોત્તમ જીવનને સુમહાત્ હૃદય ॥ એમ નેસર્મિતી પ્રતીતિ થઈ બળ છે. ગાયત્રીભાષ્યાર્થિકારા વેદનું, સપ્તકાન્ધ તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધના શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણદારા ગીતાનું, અને શ્રીમદ્ભાષ્યાર્થિકારા અભ્યાસવતું રસાત્મક સુવિસ્તૃત કરવાના મહામંત્ર પ્રસંગમાં જ પ્રસ્થાનવધીની સર્વોત્તર રસાત્મક ભગવાન-દેવી અનુરૂપ રૂપરેખાનાં સર્વોપાયક દર્શન કરાવી લીધા પછી ચતુર્થ પ્રસ્થાન શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રમાં ત્રિવિધદુઃખદરુણીલ હરિ બ્યાન-દૈર્ઘ્યરૂપ મધુરાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણના અમાધ લીલાવારિધિમાં જ શ્રીમદ્ભાષ્યાર્થિકારા અભ્યાસનિત્ય નિરોધ આ પ્રકારે બલવંત કથનીય છે. નામરૂપકીડાથીલ પુરુષોત્તમના ગાયત્રીમુદ્ધક નિમગ્ધાર્થરૂપ પ્રસ્થાનચૂડામણિ રસાત્મકસ્વરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રતિપદ અનુબૂધમાન પરમમધુર કૃપાન-દેવી શ્રીસુબોધિનીજીત્મરૂપે પ્રાદુર્ભાવ અભ્યન્તાંતર-મંદિરમાં વિરલ શ્રીવક્ષનાભાસાદિ નિઃશબ્દને જ અર્થે કેવલ યદ્યપે છે, અર્થાત્ શ્રીમદ્ભાષ્યાર્થિકારા સર્વવપ્રભુશ્રીસુબોધિનીની ગાયત્રીથી પણ ગાયત્રી છે, વેદનો પણ વેદ છે, ગીતાની પણ ગીતા છે, સૂત્રનું પણ સૂત્ર છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ દર્શનનું પણ દર્શન છે, ફલનું પણ ફલ છે, રસનો પણ રસ છે. આ મહામંદિરમાં સાક્ષદર્શનૈકમંડલ સુધાસિન્ધુના સ્વરૂપમધુરિમાના આસ્વાદ્યાર્થે શ્રીવેણુગીતસદૃશ એક પણ અધ્યાયના બાબમાં સહજ અવમાહન સુપર્યાસ છે.

પૂર્વવિશેષણવિશિષ્ટ હૃદયસાધ્યત્મક શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના ૩૩ર અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમની અનંતા પરન્તુ દશલિખા સર્ગદિ આગ્રવાન્તા લીલાનું સુનિપણ પ્રતિપાદન છે. અનંતા તથાપિ પ્રકરણાર્થ. દશલિખા લીલાએ કરીને પણ વિશિષ્ટ શુદ્ધ પુરુષોત્તમનું હૃદય તો નિરોપલીલા જ છે, તેથી નિરોપલીલાપ્રતિપાદક દશમ રચના હૃદયવદ્ પરમનિમૂક છે. ૮૭ અધ્યાયના આ હૃદયાત્મક પરમનિમૂક નિરોધરચનામાં જ-માદિ પંચ પ્રકરણ છે. ભક્તિથી પણ હૃદય નિરોધશાનમાં માણત્ સ્વરૂપે કરીને પ્રાદુર્ભાવની અપેક્ષા છે, તેથી આર અધ્યાયના પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવપ્રકરણમાં રમાર્ત વિમર્શથી પણ અધિક ચતુર્મૂર્તિ પદિપૂર્ણ પુરુષોત્તમના પ્રાકટ્યની પરિકાતંત્ર છે. શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ ફલ છે, તાત્ત્વિક કાંઈ ફલ જ નથી, એમ આ ભક્તિમાર્ગમાં શુષ્ક સિદ્ધાન્ત છે, અન્ય ફલવતો અપદેશ પણ ફલાત્મકસ્વરૂપ પુરુષોત્તમના કેવલ સમ્યગ્-ધ્યાનથી જ થઈ છે. પુરુષોત્તમનો ફલાત્મક સાક્ષારસ્વરૂપસમ્યગ્-ધ્યેયો યદિકાલિક તામસને યાગ છે તેવો ક્રતર ક્રોધને પણ યતો નથી, તેથી લાયો ગચ્છન્તિ તામસાન્તી પણ ક્વચિત્ સ્થલવિશેષમાં તો આભાસિ પણ રમણીયા થઈ રહે છે. સાત્ત્વિક જીવની અભિરુચિ વિદિત શાંતાદિ માર્ગને વિષે અને વિશેષાત્મક સમ્યગ્ જીવનો તો વ્યાસજ કર્મને વિશે હોય છે, તેથી સ્વભાવનો અન્યાયભાવ ન થયેલો હોવાથી વિદિત શાંતાદિમાર્ગમાં અભિરુચિમાન્ સાત્ત્વિકને અને લોકિકાલૌકિક કર્મમાં વ્યાસજ વિશેષવાન્ રાજસને ફલાત્મક પુરુષોત્તમસ્વરૂપની વિરહિતિનો સંભવ હોવાથી તાદૃશ મહારસરૂપ ફલધર્મન્ય નિરોધ જ સિદ્ધ થઈ શકેલો નથી, પ્રસૂત તામસ જીવમાં તો મોહક હોય ॥ તેથી યત અમલ પડે છે તવથી ક્રોધ પણ પ્રકારે જતો જ નથી એમ લોકમાં પણ ફિરોગ્યર યાગ છે. ફલરૂપ ભગવતસ્વરૂપને વિષે શ્રીમદ્ભગવતનો એવો તો જન રોક થઈ ગયો કે ધર્મનો પણ હૃષ્ટેલ સાક્ષાદ્ ભગવાને કર્યો તથાપિ તે ભગવતસ્વરૂપાતિરિક્ત ધર્મનો ગીતાર ન જ કર્યો અને એકે પ્રભુસ્વરૂપાતિરિક્ત શાંતને પણ સ્વીકાર ન જ કર્યો, અર્થાત્ સર્વાર્થતાએ

શ્રીસુબોધિનીનીમાયી ન શ્રીમદ્ભાષ્યાર્થિકારા સિદ્ધાન્તવ્યવસ્થા એમલ અભ્યાસને અર્થે શ્રીવેણુગીતપ્રથમ વૃદ્ધ છે. નિરોધ-સદૃશ અધ્યાયના શ્રીસુબોધિનીની દશમ રચનાના પ્રથમ અધ્યાયના અધ્યાયપ્રસંગે ચમકું ૭.

નિરોધ તેો કેવલ શ્રીમજ્જનને જ વિષે લીધેલુ થયે. તામસ ધર્મના આ સાચે કરીને અને પ્રવિધિમાર્ગથી ગતિ મળેદાથી વિપરીત નહીં છે એ પણ અજ્ઞાનના એ-અપ્રકરણથી અગ્રિમ ૨૮ અધ્યાયના પ્રકરણને 'તમસ' સંજ્ઞા અર્થવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ તેો આ પ્રકરણ તામસ નથી પરંતુ નિર્ગુણ જ છે, અને જે નિરોધાધારે આગવવાનું નિરોધધર્મથી પરિપૂર્ણ શ્રીપુરુષોત્તમનો જન સાક્ષાત્ પ્રાદુર્ભાવ થયે તે શ્રીમજ્જન પણ તામસ નથી પરંતુ નિર્ગુણ જ છે. તેથી મદ્મકિતપ્રકત મદ્મક મૈત્રીને પ્રાપ્તિ નથી અથવા જ્ઞાન દિતર કે નથી રોમય દિતર કે ધન્યાદિ ભગવાદાસથી અને 'સ્વર્ગને અપવર્ગને અને નરકને વિષે કુલ્યાર્થદર્શ' એ વાક્યથી જાનવૈરાગ્યે સાધ્ય મોક્ષની પણ નરકપ્રલય તથાના હોવાથી ભક્તિમાર્ગથી જ્ઞાનાદિમાર્ગથી કીનતા અને ભગવદેકનિષ વિશુદ્ધભાવવાનું શ્રીમજ્જનનું સર્વોચ્ચ ભક્તિસાધનમાં પ્રસિદ્ધ જ હોવાથી પ્રાગ્વ્યથી અનન્તર ત્વરિત જ નિરોધધર્મમાં મુખ્ય અધિકારી શ્રીમજ્જનનો જ પ્રસંગ આ પારિભાષિકતામસ-પરંતુ વસ્તુતઃ નિર્ગુણ જ-અપ્રકરણમાં પ્રદર્શિતો વસ્તુતઃ તેો પ્રવિધિમાર્ગથી પ્રાપ્તિ. પ્રાદુર્ભાવ જ સાધનનિધિને અર્થે નથી, પરંતુ કેવલ નિરોધાધારે જ અર્થે છે, તેથી કેવલ નિરોધાધારે સ્વરૂપાંશી અર્થાત્ શ્રીમજ્જનના પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલ પણ સર્વેશ્વર સર્વોચ્ચ પ્રાદુર્ભૂત પ્રભુસ્વરૂપે સ્વતાઃ જ થઈ જાય છે એ સિદ્ધાન્ત ૨૫૪ કેરવને-મમસપ્રકરણના પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલ જોમ ચાર અવાન્તર વિભાગ છે. નિજ સ્વરૂપપ્રાગ્વ્યથી અનન્તર પ્રમાણપ્રમાણસીમાનો સ્વીકાર કરીને શ્રીમજ્જનને પ્રેમનું ધન કરે છે, પ્રમેયમકરોચારણાદિલીલાનો અગીકાર કરીને શ્રીમજ્જનને આસક્તિનું ધન કરે છે, અને સાધનાત્મકશોભાવધર્મોદરણાદિલીલાનો હરીકાર કરીને શ્રીમજ્જનને વ્યસનનું ધન કરે છે. નિરોધાધારે શ્રીમજ્જનને આ સ્વરૂપથી પ્રારંભ પ્રમાણરૂપ પ્રેમ પ્રમેયરૂપ આસક્તિ અને સાધનરૂપ વ્યસનનું સર્વાત્માવર્તન-પણ સ્વરૂપતાઃ જ ધન કરીને ભક્તિનિધિ પણ અધિક પરચવિમલભગવાનનામક અધિકારકારકેષી શ્રીસોભાવિ અધિયસનિયસીમામાં અધ્યાપાતાત્મક પ્રમેયરૂપે લીલાદરણ ૬૪૭ સહજ ધન કરે છે. ચારિભાષિકતામસ પ્રકરણની અને સાક્ષાત્સ્વરૂપે કરીને નિરોધમહાદેવધર્મોદરણ ૬૪૭ સહજ ધન કરે છે. ચારિભાષિકતામસ પ્રકરણની શુદ્ધપ્રવિધિમાર્ગથી રક્ષાપ્રયુક્ત લીલાવર્ણનાની પણ ઉપસંહતિ અથ જ થઈ જાય છે. નિરોધધર્મનું આ પ્રારંભ દિતીય તામસપ્રકરણના અધ્યાયમાં અધ્યાયવિષય દિતીય અવાન્તર પ્રમેયપ્રકરણના અન્તમાં સર્વોત્તર અધ્યાયમાં અરભાસર્વરૂપ શ્રીવેણુમિત્રાને સર્વોપકારક પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, જે સ્વરૂપતામસધર્મના સેવકના વિના પ્રવિધિમાર્ગથી પ્રાપ્તિ પણ રક્ષાત્મ સ્વરૂપતા આધિરિકિતા ન સમર્પતા અમિત્રા સર્વ જ લીલાનો આધિર્ભાવ સુદુર્લભ થઈ જાય.

શ્રીમદ્મકાંશીદેવે આદ્ય કમથી શ્રીમદ્મક-મના પૂર્વાર્ધના ૧૮મા અધ્યાયમાં શ્રીવેણુગીતાને પ્રસંગ છે. આ અધ્યાય અવાન્તર પ્રમેયપ્રકરણમાં પ્રેમોત્તર આસક્તિની વર્ણના છે એ ૨૫૪ કરવાનું છે, અધ્યાયાર્થ. તેથી પ્રમેયપ્રકરણના આ અન્તિમ સમય અધ્યાયમાં શ્રીગીતીજનની આસક્તિનું સ્વરૂપ વર્ણન પ્રદુર્ભાવ છે: મત ૧૭મા અધ્યાયના 'જનસાપ જહોયો ન કૃણાહતયેતસ' પર્વતના ૪૫મા શ્લોકમાં અને તેથી પણ પૂર્વે શ્રીગીતીજનની આસક્તિનું અસ્વરૂપ-સામાન્ય-વર્ણન તેો પદ્યપિ છે જ, તથાપિ આ અધ્યાયમાં તેો શ્રીગીતીજનની આસક્તિનું સ્વરૂપ-વિશેષ-નિરૂપણ છે. વર્ણને આસક્તિ સ્વરૂપ મામ છે, પૂર્વે પણ આસક્તિ તેો હતી જ પરંતુ ચાપા-નમક-વર્ણન બદિ ન હતું તેથી આસક્તિ અસ્વરૂપ હતી, પરંતુ આ અધ્યાયમાં તેો તે વર્ણન પણ આસક્તિ સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ પ્રકરણની અને આ અધ્યાયની સામાન્ય વિશેષભાવરૂપા સંગતિ છે. ભગવત્ચરિત્ર જ વર્ણન છે, અને ભગવાનનું દિવસચરિત્ર અને રાત્રિચરિત્ર જોમ તે વર્ણન ચરિત્રને. જોમ દિવિધ જોમ છે તેમ શ્રીગીતીજન અને જોમવર્ણ જોમ વર્ણકોનો-વર્ણનકારીનો-પણ દિવિધ જોમ ભગવત્સુત દિવસચરિત્ર જાન શ્રીગીતીજન કરે છે તેમ જ ભગવત્સુત રાત્રિચરિત્ર જાન જોમવર્ણ પણ કરે છે.

૧. સર્વભાવનપાદિયં ફલહી યય સાધનં યત્ વા સાધનં યય પ્રવિધિભોઃ સ કપ્યતે ધન્યાદિ સુધસ્યે કરીને સર્વ
૨. મદ્મપ્રાપ્ત નિરોધ રજાનમવિમલેષ્વ શ્લોકે કરીને સુવર્ણિત.
૩. ધરતર તેો પ્રમાણપ્રમેયપ્રાગ્વ્યધર્મનિધિ ધન્યાદિ સ્વરૂપે પણ સુધસ્ય જ છે.
૪. પાર્શ્વરમ અભિની પણ અવિશ્વિતોભાના નિરમલન.
૫. શ્રીમદ્મકાંશીદેવે શ્રીવેણુગીતીજનનાં અને શ્રીમદ્મકાંશીદેવે પ્રવચન જોમ ત્રિવિધ સ્વરૂપતામક પ્રાદુર્ભાવના પણ સુધસ્ય.

તેથી શ્રીગોપીજીનનો જ નિરોધ તો મુખ્ય હોવાથી પૂર્વે આ પ્રકરણના પંચ અધ્યાયમાં ગોપવર્ગને પણ નિરોધનું દાન થયું છે તે પણ ગોપિકાપૂર્વે જ છે અર્થાત્ ગોપનિરોધ પણ ગોપિકાકૃત વર્ણનમાં પ્રવૈજ્યક હોવાથી ગોપિકાપૂર્વે જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. બાલકો જે કોઈક ઘરા અનુભવે છે તે નિઃ શાસ્ત્રસ્વાધ્યાયી જ હોવાથી પૂર્વકે સર્વસમક્ષ કહે છે તેમ ગોપવર્ગ કોઈ શાસ્ત્રસ્વાધ્યાયી જ સર્વસમક્ષ ભગવદ્ચરિત્રનું કથન કરતો નથી, પરંતુ પ્રભુવિધિથી આસક્તિથી જ કથન કરે છે, અને આસક્તિનાં તો આ સ્વભાવ જ છે કે જે પ્રભુચરિત્રનું સર્વસ્વાત્મિક જ્ઞાન થયું છે તેવું વ્યક્ત કર્યું સર્વસમક્ષ જ નહિ પરંતુ દેવસ સ્વસમાનશીલસમક્ષ જ તે આસક્તિ કરાવે છે. પ્રભુને વિષે ગોપવર્ગ આસક્ત છે તેવાં જ આસક્ત શ્રીગોપીજીન પણ છે, તેથી ગોપવર્ગ સ્વસમાનશીલ શ્રીગોપીજીનસમક્ષ જ સ્વસ્વલોકમાં સર્વસર્વેષ્વ ભગવદ્ચરિત્રનું સુંદર કથન કરે છે, સમાનશીલના જ સમક્ષ નિઃ સર્વસ્વનું આ પ્રકારે આસક્તિપૂર્વકે વ્યક્ત કથન થાય છે, તેથી તે કથન સુંદર છે. આથી મુખ્યકત ધર્મ રહે છે કે જેમ દ્વિત્વે શ્રીગોપીજીન ગુણગાન કરે છે તેમ ત્રિત્વે ગોપવર્ગ પણ સમાનશીલ શ્રીગોપીજીનના સમક્ષ ગુણગાન કરે જ છે, અને તેથી ગોપવર્ગની પણ આસક્તિ સ્પષ્ટા જ છે, અને પ્રવેશપ્રકરણના પ્રારંભમાં પણ આ જણાવ્યું જ હતું, તેથી આ પ્રકરણના અન્તમાં અત્ર પણ અન્તરંગકીર્ત્તિ વનપ્રવેશપ્રસંગમાં છગોગોવાલકઃ અને ગોપકુલજીઃ ઇત્યાદિથી ગોપવર્ગો સદ્ભાવ કીર્તિને તેવું પુનઃ સ્મરણ કરાવ્યું, અન્યથા જેમ વતવરદાનપ્રસ્તાવમાં પ્રભુ પ્રધાર્ણ ત્યારે ગોપવર્ગને સંજ્ઞા ન થતાં અભીષ્ટ કાર્યની સહાયિથી અનન્તર જ ગોપસહિત ચર્ચાગયા તેમ અત્ર પણ પ્રભુ કોઈકો જ પ્રધારત, અર્થાત્ અન્તરંગકીર્ત્તિ દ્વારનપ્રવેશપ્રસંગમાં ગોપોત સદ્ભાવ જ ગોપવર્ગની પ્રભુવિધિથી આસક્તિને સંજ્ઞા છે. શ્રીગોપીજીન ભગવદ્ચરિત્રનું વર્ણન દિવસે આસક્તિપૂર્વકે કરે છે એ તો આ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ જ છે. દ્વિત્વે સમસ્તશ્રીરામિનીની શ્રીમદ્ગોકુલમાં નિઃ ગેહમાં રિધિ છે, તથાપિ ભગવાન વનમાં જે જે લીલા કરે છે તે સર્વા લીલાને ભગવદ્ભાવના અનુભાવે-સાધર્મ્યે-નિઃ હસમાં અનુભવીને જેમ શ્રીગોપીજીન જાન કરે છે તેમ સમસ્ત ગોપવર્ગ પણ રાત્રિભતભગવદ્લીલાને અતિશયિતા આસક્તિના અનુભાવે સ્વસ્વલોકમાં અનુભવીને જાન કરે છે, પરંતુ ભગવાનના ગોપવર્ગેયો રાત્રિલીલા અતિગોપ્યા હોવાથી શ્રીમુકે શ્રીમદ્ભાગવતમાં તે લીલાનું સ્પષ્ટ કથન ન કર્યું, શ્રીગોપીજીને દિનલીલાનું જાન કર્યું એમ કથનમાત્રથી જ ગોપવર્ગે પણ રાત્રિલીલાનું જાન કર્યું એમ કથાર્થ જ રહે છે, અર્થાત્ અત્ર શ્રીસ્વપ્નિનીનીકૃત ગુણગાનના કથને કરીને જ ભક્તે હૃદયક્ષતિ સ્થેકમાં પ્રસિદ્ધ ગોપવર્ગકૃત ગુણગાનનું સદ્ભવ સંસ્યન થઈ જાય છે, કારણ કે ભગવદ્લીલાનાં જાનનું કારણ આસક્તિ તો ઉત્તમત્ર સમાના જ છે, આસક્તિ કારણ છે, લીલામાન કાર્ય છે, યત્ર યત્ર આસક્તિ સિદ્ધા છે, તત્ર તત્ર તે આસક્તિનું કાર્ય ગુણગાન પણ સિદ્ધ જ છે, શ્રીગોપીજીન આસક્ત છે તેથી ગુણગાન કરે છે, ઉપાધી-શ્રીગોપીજીનની અને ગોપવર્ગની-પ્રભુને વિષે આસક્તિ તો સમાના છે, ગોપવર્ગની પણ પ્રભુને વિષે આસક્તિ સમાના છે જ એ તો પૂર્વે જણાવ્યું છે, તેથી ગોપવર્ગની આસક્તિનું કાર્ય લીલાગાન પણ પ્રકરણારંભમાં સ્વરાં જણાવી જ દર્શાવ્યું છે, દેવસ એકલો જ નિરોધ કે ગોપવર્ગ રાત્રિચરિત્ર નિતાન્તગોપ્ય હોવાથી તે ગોપવર્ગ રાત્રિચરિત્રનું જાન સ્પષ્ટ કથન શ્રીમુકે ન કર્યું. (૧.) આ આસક્તિવર્ણનપ્રસ્તાવમાં શ્રીવેણુગીતાપાદમાં ૨૦ શ્લોક છે, તેમાંના પ્રથમ શ્લોકમાં વર્ણિત દ્વારનપ્રવેશ અને દ્વિતીય શ્લોકમાં વર્ણિત શ્રીવેણુજીનરૂપે ભેદન શ્રીગોપીજીનની આસક્તિના ઉદ્ગોષનને-કદીપનને-અર્થે છે, વલ્લિ પૂરોધ્યાયમાં ગોપેશ્વરોસ્તદ્વક્ત શ્લોકમાં ગોપવર્ગની પણ અને આ અધ્યાયમાં શ્રીગોપીજીનની ભગવદ્ગુણપ્રત્યક્ષ જ આસક્તિ સ્પષ્ટા છે, તથાપિ અત્ર કાર્યથી કારણનું જાન અનુભવે થાય છે, ભગવદ્ગુણને વિષે આસક્તિ એ કાર્ય છે, અને ભગવાનને વિષે આસક્તિ એ કારણ છે, ભગવાનને વિષે આસક્તિરૂપે કારણ હોય તો જ ભગવદ્ગુણરૂપ કાર્યને વિષે આસક્તિ સંજ્ઞા, કારણ વિના કાર્ય સંભવે નહિ, ભગવાનના ગુણ વિષે આસક્તિરૂપ જે કાર્ય તે તો સ્પષ્ટ છે જ, તેથી ભગવાનને વિષે આસક્તિરૂપ. જ કારણ તે પણ વિદ્યમાન છે એમ નિશ્ચય થાય છે,

૧. પ્રકાશની એક પ્રતિમાં વર્ણવેલો નો પર્ણામ કોઈક વાચકે ગોપિકાવર્તે દિપ્તિનીત્વે દર્શાવ્યો છે, તેને અનુરોધીને આ પ્રકારે અર્થ કર્યો.

૨. અગ્રે લાય ગોવૈઃ પરિકૃતઃ ઇત્યાદિથી શ્રીમુક આ સ્મરે.

ભગવદાસકૃત જ અણુસકૃત હોય છે તેથી ગુણાસકૃતિએ ભગવદાસકૃતિ ગાપિતા થાય એ મુક્ત જ છે. (૨.) 'યત યત ગુણુર્ભા' આસકૃતિ હોય તત તત ગુણીમાં પણ આસકૃતિ હોય જ એવો કંઈ નિયમ નથી એમ અનિયમ કહ્યોને ભગવદાસકૃતિ કદાચિદ ગુણસુખ-અનુદયી થયેલી જોણી વા જોખ્યારિયી હરી એમ પણ ન માનવું, કારણ કે પ્રેમનો આદર્ભાવ પ્રથમ થાય, અને તદનન્તરે જ આસકૃતિનો આરિષ્ટકાર થાય, આથી ભગવદાસકૃતિ જોણી નથી પરંતુ ગુણુર્ભા જ છે, પ્રેમપૂર્વિકા જ છે, પ્રેમ જ ન હોત તો સમોચિત્કારક સંખ્યાક્રમનો સહભાવ જ ન કદાચ. પ્રેમ પૂર્વભાવ છે અને આસકૃતિ તો ઉત્તરભાવ છે, પૂર્વભાવના નિરુપણ વિના ઉત્તરભાવનું નિરુપણ ન સભવે, તેથી આસકૃતિ-નિરુપણે અત્ર પ્રથમ શ્લોકમાં પ્રેમનું પણ નિરુપણ છે જ, જન્મવાનપ્રવેશરૂપ પ્રથમ શ્લોકમાં તે જ પૂર્વભાવ પ્રેમનું નિરુપણ છે, અને તે પ્રેમ તો ઉદ્વેગક થાય ત્યારે તેવા ઉદ્વેગક જ પ્રેમમાંથી આસકૃતિનો આરિષ્ટકાર થાય છે, તેથી દ્વિતીય શ્લોકમાં વેણુકૂળનરૂપ ઉદ્વેગનનું નિરુપણ કહ્યું છે. ભૌતિક પ્રેમ હોય તો કોઠિયાદિના કૂળનથી પણ તેવા પ્રેમનો ઉદ્વેગક થઈ જાય, પરંતુ અલૌકિક ભગવદિષયક પ્રેમનું ઉદ્વેગન તે પ્રકારે થઈ શકતું નથી, તેથી અલૌકિક પ્રેમના ઉદ્વેગકનાર્થે અલૌકિક ભગવદ્દેવ પ્રવેશનું અને વેણુકૂળનનું કથન થયું. વેણુનું કૂળન પણ યાચન કરી લે તો અલૌકિક પ્રેમનો ઉદ્વેગક ન થાય તોફ વેણુકૂળન પણ પ્રભુએ સ્વતઃ જ કહ્યું. વેણુકૂળનરૂપ માત્ર ઉદ્વેગક જ પ્રભુએ સ્વતઃ કહ્યું અને પ્રેમ તો બીજવિધિત જીવજાદિ સાધને જ કરીને પ્રાક સિદ્ધ થઈ જાયેલો એમ પણ નથી, પ્રેમ તો આસકૃતિની કેવલપૂર્વકરણ છે, અને તેથી તે પ્રેમનું પણ દાન હરિએ જ સ્વતઃ જ કહ્યું. પ્રમાણપ્રકરણીયા લીલા પ્રકટ કરીને પ્રભુએ સ્વસ્વરૂપ વિષે પ્રેમનું અને પ્રેમપ્રકરણીયા લીલા પ્રકટ કરીને આસકૃતિનું દાન કીર્તિભજનને સ્વતઃ જ કહ્યું. કદાચ નર્મ સંગોગોષાદ્ય પ્રવેશપૂર્વક વેણુકૂળન થયું અને તત્ર આસકૃતિના ઉદ્વેગકનાર્થે થયું. વેણુકૂળન પણ અન્ય કોઈએ નહિ પરંતુ હરિએ જ સ્વતઃ કહ્યું. પ્રેમ આસકૃતિ અને ઉત્તિષ્ઠ વેણુકૂળન એટલું જ માત્ર ભગવત્કૃત છે એમ પણ નથી, પરંતુ અત્ર તો સર્વો જ સામગ્રી ભગવત્કૃતા છે, કારણ કે પ્રભુ નિજ વ્યંગીભાવમાયથી જ સર્વ સિદ્ધ કરે છે, સાધનની સપત્તિ પણ સ્વતઃ જ કરી શકતે થયું કૃપાવાન કરે છે, તેથી પ્રુષ્ઠિમાર્ગમાં પ્રભુ જ સાધન છે. યમેવૈવ જુષુતે દત્તનાદિ જુષુતિરૂપાનું ધૂધ અત્ર ધમાધમાશીને પણ પરિપૂર્ણ સતોષ સમર્થ છે. પ્રેમ આસકૃતિ ઉત્તિષ્ઠ કૂળન એમ સર્વ જ સામગ્રી ભગવત્કૃતા અસીદ્ધિ છે, તેથી અત્ર ભૌતિક કોઠિયાદિના ઉત્તિષ્ઠના નિષેધથી સર્વ જ કુદૃષ્ટ ભૌતિક બીજવિધિત પશ્ચાત્તાતો અર્થોદ જ નિષેધ થઈ ગયો. શ્રીગોપીજનને વિષે ભગવાનનો પ્રેમ જ ન હોત તો પ્રભુ જન્મવાનપ્રવેશ જ ન કરત અર્થવા પ્રવેશ કર્યો પછી ઉદ્વેગક ન કરત, પરંતુ પ્રભુએ જ જન્મવાનમાં પ્રવેશ તો કર્યો એટલું જ નહિ પરંતુ ઉદ્વેગક પણ કહ્યું, અર્થાત્ જન્મવાનપ્રવેશના અને કૂળનના એમ ઉભયના ઉદ્વેગક પ્રભુ જ સ્વતઃ જ થયા, તેથી શ્રીગોપીજનને વિષે ભગવાનનો પ્રેમ છે એમ નિયમ થઈ જાય છે. 'ભગવાનનો પણ આપણે વિષે પ્રેમ છે' એમ તદ્વચા પછી જ શ્રીગોપીજનનો પ્રેમ ઉદ્વેગક થયો અને એવી જ રીતે ઉદ્વેગક પ્રેમ મુખ્ય છે અને હૃતર-સાધનસાધ્ય-પ્રેમ તો માત્ર જોણ જ છે એમ આપ શ્લોકકેવે સ્વચ્છેને અગ્રિમ સર્વ જ વર્ણન આસકૃતિપૂર્વક-મુખ્યમગવદલ ભગવદાસકૃતપૂર્વક-જ થાય છે એમ કોણુકે વિચરે કહ્યું. (૩.) કુમુદિલવનયમિ શ્લોકમાં ધરણિ ઉદ્વેગકના-તરની પણ ઉક્તિ હોવાથી ઉદ્વેગકના-તર પણ કઈયે યાચ તથાપિ વરુનઃ અત્યપ સર્વ ઉદ્વેગકનમાત્ર ભગવત્કૃત જ છે, કારણ કે આ સર્વ જ વર્ણન ભગવદ્ગુણુનામાં આસન શીતુક કરે છે. આસકૃતિપૂર્વક અલૌકિક દાન થયું હોય તથાપિ ધનચર્ચના ભગવાન સ્વયં વિદ્યાનું દાન ન કરે તત્રપર્વતે પ્રભુના સ્વરૂપનું પ્રભુના ગુણનું અને પ્રભુની લીલાનું દાન જ થઈ શકતું નથી એ યમેવૈવ જુષુતે સ્મૃતિનું સ્વસ્મરણ છે, તેથી જન્મવાનપ્રવેશપ્રકૃત વેણુકૂળનનું જીવણ કરીને શ્રીગોપીજનને વર્ણન કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો તથાપિ તે આસકૃતિ તો કેવલા-આસકૃતિમાત્ર જ હતી પરંતુ વિદ્યાસહિતા આસકૃતિ તે ન હતી, તેથી વર્ણનના-ગાનના-ઉપક્રમે અને ઉદ્વેગકવિદ્યામાત્ર્યઃ શ્લોકને અને ચર્ચાપદ નટપદયુગ્મ કંપ્યોઃ કર્મિષ્ઠાત એ એક શ્લોક કરીને વિદ્યાનું-ચર્ચાતરુચ્છાનનું-નટન-સપરિર-વર્ણન છે. પ્રભુસ્વરૂપ પણ કેવલા આસકૃતિમાત્રવચ્ચાદ ગાનનો ઉપક્રમ થયો, તથાપિ સ્મરવેગે મન વિશિષ્ટ થઈ ગયું, જાન જ ન થઈ શક્યું, તેથી જાનને પ્રભુએ સ્વતઃ શ્રીગોપીજનને વિદ્યાનું પણ દાન કર્યું, જે પ્રકરવસ્તુમાત્રવિદ્યાનું સપરિર વર્ણન ચર્ચાવીક શ્લોકમાં સ્ફુટ છે, અર્થોદ ગુણુગાનમાં અપેક્ષિત પ્રેમ આસકૃતિ અને વિદ્યા એ સર્વો જ સામગ્રી સંવદ્યા ભગવદ્દીપ્તિ જ છે. વિદ્યા પણ દિવિદ્યા છે, અર્થની અને ચર્ચા, તેથી નાદચ્છાદિમાત્ર્ય યવતો વિદ્યા

અનન્તરરૂપમાં અનુભવાયીને તદ્દિવાદ્યભૂત સ્વરૂપાનુભવ પણ પ્રથમ આ વેલુગીતમાં તો ગાનદારા અનન્તરરૂપમાં જ કરાવ્યો, અગ્રે સંસ્તોત્રવપ્રસ્તાવમાં તો સ્વલોકાત્મક આપિવેદ્યના આલાનુભવાનિકા મૂર્તિ વિદ્યાએ કરીને તે મૂર્તિ વિદ્યાના દ્વલભૂત સ્વરૂપાનુભવપત્તિ દાન અદ્વિતીયસંગદારા કરશે, અત્ર દયા વિદ્યા અને તત્ત્વ ક્રમને પણ અમૂર્ત છે, મૂર્તિ વિદ્યા અને તત્ત્વક્રમો પ્રસંગ તો અગ્રે દ્વલપ્રકરણમાં જ કયાશે, અર્થોદ્ વિવાદાપ્તને પ્રયોગ એમ 'ઉપાસના' અર્થમાં થાય છે તેમ 'સાક્ષાત્કાર' અર્થમાં પણ ક્રમ જ છે, અથવા 'વિદ્યા'નો અર્થ 'વિદ્યાશક્તિ' જ થાય છે, વિદ્યા વિના ભગવત્યામિ નથી એમ વિવાદાપ્તમુક્તે યુક્તિનું મર્મ છે, તેથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ અત્ર વિદ્યાનું નિરૂપણ થાય છે, આ અધ્યાયના પ્રારંભથી પંચમ વર્હાવીક નટવરવપુઃ કર્ણયોઃ કર્ણિકારં શ્લોકપર્વન્ત વૈરાગ્ય સાંખ્ય યોગ તપ અને ભક્તિ એ પ્રકારે પંચ ધર્મે યુક્તા વિદ્યાનું પ્રતિપાદન છે, પંચધર્મો વિદ્યાનું દાન થયું તદનન્તર જ શ્રીગોપીજનને ભગવદ્દુશ્કવર્ણનરૂપભગવત્પ્રતિ સિદ્ધા થઈ, પંચધર્મોત્તમક-વિદ્યાના નિરૂપણથી અનન્તર જ વિદ્યાને અનન્તે ગાનનો પણ દ્વિતીયમુખ ઉપક્રમ થયો છે, તેથી આ વિદ્યા પ્રાદ્યવિદ્યાથી પણ અધિક છે, પ્રાદ્યવિદ્યાનું પણ દ્વલ છે, એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે. પંચધર્મોત્તમકવિદ્યાને અનન્તે તત્ત્વ ગાનનો પ્રારંભ કર્યો, તેથી પ્રાદ્યવિદ્યાથી પણ યુક્તિગત અધિક છે, પ્રાદ્યવિદ્યાનું પણ તે દ્વલ છે. વસ્તુતઃ લીલાદય જોવની વિદ્યા પણ અલોકીક્રી છે, અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં જોવની વિદ્યાનાં વૈરાગ્યદિ પંચ ધર્મો સ્વરૂપ પણ તેમાં જ નિશ્ચય છે. ભગવદ્વિરિંકત પદાર્થમાત્રમાંથી અનુભવની નિરૂત્તિ એ અત્ર વૈરાગ્ય છે, પુરુષોત્તમ સ્વાત્મક છે એવું ગાન અત્ર સાંખ્ય છે, ચિત્તની ભગવદ્દેવતા અત્ર યોગ છે, ભગવદ્વિરહમાં આત્મનિક તાપોવિદ્યાનો અનુભવ એ અત્ર તપ છે, અને ધર્મ અર્થ ક્રમ અને પ્રેક્ષા એ આરે પુરુષાર્થની આક્રંક્ષાથી સ્થિતા ભગવદ્દેવતા એ અત્ર ભક્તિ છે. આ પંચધર્મો પ્રવિંટામર્મિયા વિદ્યાનું દાન શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં થયું છે, પ્રવિંટામર્મિયા ભગવદ્દેવતા વિદ્યાનું પંચમ ધર્મ જે ભગવદ્દેવતાસંકલિતરૂપભક્તિ તે ભક્તિનું-ભગવદ્દેવતાસંકલિતનું-નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં છે, અર્થાત્ શ્રીગોપીજનની આ પ્રદારની ભગવદ્દેવતા આ અધ્યાય આપનાનો-શ્રીવેલુગીતાધ્યાયનો-અર્થ છે. વર્હાવીક નટવરવપુઃ કર્ણયોઃ કર્ણિકારં શ્લોકમાં ઉત્તમ ભગવત્સ્વરૂપાનુભવ તો પ્રાદ્યભાવની પણ ઉત્તર દ્વલ છે, આ અવરથા ભક્તિએ કરીને જ પ્રાપ્ત છે, ભવસા મામમિજાનાદિ શ્લોકમાં પ્રાકટા ભક્તિએ કરીને પ્રાપ્ત અભિદાન તે જ આ વર્હાવીકશ્લોકોત્તમ ભગવત્સ્વરૂપાનુભવ, શ્રીગોપીજનને આ અભિદાનરૂપ ભગવત્સ્વરૂપાનુભવનું દાન થયું એમ અક્ષરવર્તા કલમિદ્ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ છે, તેથી આ અધ્યાયમાં જે વર્ણન છે તે આસન્નિધિપૂર્વક જ છે એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે. ભક્તિએ અભિદાન-સ્વરૂપાનુભવ-નિધિન કરી લીધા પછી જ અભિદ શ્રીગોપીજન ગાનદારા તે સ્વરૂપાનુભવને પ્રકટ કરે છે. વર્ણન તે અક્ષરવર્તા કલમિદ્ શ્લોકથી અનન્તર જ પ્રારંભાય છે, અને એ વર્ણન આસન્નિધિપૂર્વક જ થાય છે, તેથી કેવલ સાધનરૂપ જ નથી પરન્તુ દેહરૂપ જ છે, અને દેહરૂપ છે તેથી વર્ણન આસન્નિધિપૂર્વક જ થાય છે, અત્રપર્વન્ત આ અધ્યાયના પ્રારંભના શ્લોકપદ્યનું જ તે વર્ણન પંચધર્મો વિદ્યાના પણ અનન્તમાં જ થયું છે. અત્રપર્વન્ત આ અધ્યાયના પ્રારંભના શ્લોકપદ્યનું સ્વારસ્ય સ્પષ્ટ થયું. (૨૬.) અગ્રે ત્રયોદશ શ્લોકે કરીને શ્રીગોપીજનકૃત ભગવદ્દુશ્કવર્ણન છે, અને અન્તિમ ૨૦મા શ્લોકમાં આ આસન્નિધિપ્રતિપાદક પ્રયોગપ્રકરણનો ઉપસંહાર છે. શ્રીગોપીજનને શ્રીવેલુગીતાના શ્લોકો પ્રયોદશ શ્લોકોમાં પણ મર્મ છે. પ્રવાહી જીવ દાદશાસાત્મક કાલને ઉપાને છે અને ચાર્ણિકે ઇવ દાદશાંક પુરુષને ઉપાને છે, સંખ્યામાં પણ મર્મ છે. પ્રવાહી જીવ દાદશાસાત્મક કાલને ઉપાને છે અને ચાર્ણિકે ઇવ દાદશાંક પુરુષને ઉપાને છે, પ્રવાહીજીવોપાસ્ય દાદશાસાત્મક કાલથી અધિક અને ચાર્ણિકોપાસ્ય દાદશાંક પુરુષથી પણ ઉત્તમ શ્રીગોપીજનને પદાર્થ તો ત્રયોદશાંક છે, શ્રીગોપીજનને શુદ્ધપ્રવિંટામર્મિયા આ ત્રયોદશાંક વસ્તુ પ્રસાદક કાલથી પણ અધિક કાલધિક-નિવલ્લીકાર-હરિ છે, અને સ્વાક્ષર પુરુષથી પણ ઉત્તમ-પુરુષોત્તમ-એ, અક્ષરકાલનું દ્વલ જ છે, અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં નિલ્લીકાર પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ યુક્ત અને લીલા સર્વ જ નિવ વા દ્વલ જ છે, અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં નિલ્લીકાર પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ યુક્ત અને લીલા સર્વ જ નિવ વા દ્વલ જ છે, અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં નિલ્લીકાર પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ યુક્ત અને લીલા સર્વ જ નિવ વા દ્વલ જ છે, અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં નિલ્લીકાર પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ યુક્ત અને લીલા સર્વ જ નિવ વા દ્વલ જ છે, અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં નિલ્લીકાર પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ યુક્ત અને લીલા સર્વ જ નિવ વા દ્વલ જ છે, અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં નિલ્લીકાર પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ યુક્ત અને લીલા સર્વ જ નિવ વા દ્વલ જ છે.

૧. અમૂર્ત વિદ્યામાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં સ્વરૂપનું અને મૂર્ત વિદ્યામાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં
- શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં સ્વરૂપનું પણ નિર્વાણ દ્વલકર કર્યો.
૨. નવમરહસ્યાર્થરૂપ ભક્તિથી તો આ ભક્તિ વિવરણ જ છે.

પૂર્વ-૧૭મા-અધ્યાયના અંતમાં ભગવાણીસાથે ચરણું વણું ન થયું, કહે આ અધ્યાયમાં જન્મનમાં ભગવાનો લીલાઈ પ્રવેશ કર્યા છે.

શ્રીચરત્સચ્ચત્તલં પદ્માકરસુગન્ધિના ।

ન્યવિશદ્યાયુના વાતે સગોમોપાલકોચ્યુતઃ ॥૧॥

અસત્ય—આ પ્રકારની શરદે કરીને સ્વચ્છ છે જલ જેમાં એવા અને પદ્માકરના સુગન્ધે યુક્ત વાયુએ વાત (જન્મદાવનમાં) ગાયોએ અને ગોપાલે સહ અચ્યુતે નિવેશ કર્યો. ૧.

હ્યારુવાન—આ પ્રકારની જે શરત તે શરદે કરીને સ્વચ્છ ॥ જલ જેમાં એવા જન્મદાવનમાં અચ્યુતે પ્રવેશ કર્યો એમ શ્લોકના પદનો સમજાય છે. વધારે આ શ્લોકમાં 'જન્મદાવન' પદનું સ્પષ્ટ કથન નથી, તથાપિ પૂર્વ અધ્યાયમાં લીલાના અધિકરણુદેશને વનનું કથન છે, આ અધ્યાયમાં પણ દિલીપ શ્લોકમાં કુસુમિતવજરાજિ પદમાં તે વનનું ગમક થયું છે, અને પંચમ શ્લોકમાં તો જન્મદાવનચ્ચત્તલં એમ સ્પષ્ટ ઉક્તિ જ છે, તેથી અત્ર પ્રવેશસ્થલ જન્મદાવન જ છે એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે. અત્ર-આ અધ્યાયમાં-જયુ પૂર્વવત્ આધિનિદી શક્તિઓએ સહ લીલા વકત્રાય છે, ભગવાનની શક્તિઓમાં પણ ભગવદ્ અલૌકિકત્વ નિત્યત્વ સ્વાભાવિકધર્મત્વ છે એ બહુપ્રવાને, અને ભગવદ્ગોપા શ્રીમદ્ભગવત્ગીતાની અલૌકિકત્વનિત્યત્વસહઅર્થત્વયુક્ત સ્વરૂપનું જેમને અભિજ્ઞાન જ નથી તેવા અભિજ્ઞથી ઔરવામિનીઓનું સ્વરૂપ સુપ્ત રહવાને, અત્ર 'શક્તિ' પદનો પ્રયોગ થયો છે. તત્ર-લીલામાં-તામક ઉત્કૃષ્ટ છે એ બહુપ્રવાને પ્રશ્નને બચ્ચુત કથ્યા, સ્વરૂપથી જેમની કાપિ ચ્યુતિ જ ન થાય એવા ઉત્કૃષ્ટ નામકની લીલામાં ગાયો અનુભવિત્ર પણ છે, લીલારસની અનુભવચર્ચા માટે છે, તેથી પણ નામકનો નિર્દોષ ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે. ગોસદય ભગવદ્ગીત જ આ લીલાના અનુભાવક હોય છે. જેમ ગાયો અનુભવિત્ર છે તેમ ગોપવર્ગ લીલામાં સેવક છે, શક્તિઓની-શ્રીમદ્ભગવત્ગીતાની-નિર્ભયતા સિદ્ધ કરવામાં એ ગોપરૂપ સેવકનો વિનિયોગ છે. આ ગોપવર્ગ દેવ છે, ૧૬મા અધ્યાયમાં જ્યારે દુષ્ટિસ્મિતાના વ્યાખ્યાનમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે જેમનું ધર્મિય નિર્દોષ છે, તેથી આ ગોપવર્ગ દેવ છે. શ્રીમદ્ભગવત્ગીતાની સહ ભગવદ્લીલામાં નિર્ભયતાસમર્થક નિર્દોષધર્મિયવાન દેવસ્વરૂપ ગોપવર્ગ સાક્ષી છે. પૂર્વોક્ત નિર્દોષ ભગવદ્લીલામાં દેવના સાક્ષિત્વથી વિખ્યાત પણ સિદ્ધ થઈ રહે છે. સાક્ષી (૧) સ્વાર્થી અને સ્વાર્થીની અપેક્ષાથી પણ રહિત (૨) ફલભોગસમર્થક અને (૩) ફલભોગમાં વશાધિપ્રદ પ્રવર્તક હોય છે, આ સર્વ ધર્મ અત્ર નિત્ય અનંતરૂપ ગોપવર્ગમાં છે, તેથી હપનિયત્વમાં જેમ પરમાત્માને સાક્ષી કથ્યા છે તેમ અત્ર ગોપને 'સાક્ષી' કથ્યા, પ્રશ્નની નિર્દોષતા અને પૂર્ણગુણા લીલામાં રમણ પણ જલના અને રમણના ભેદે કરીને દિવિય છે, તત્ર નિર્ભર રમણમાં પવનની અપેક્ષા રહે છે. અંલકીલામાં તે નિર્ભયતાની અને સૈત્યના અભાવની પણ અપેક્ષા રહે છે, જલ અતિશય શીતલ ન હોય અને નિર્મલ હોય તો જ જલકીલ પણ રસાલ થાય. જયુ શરત છે, તેથી જલ નિર્મલ છે અને તે અતિશય શીતલ પણ નથી. શરદે કરીને જ તત્ર જલ સ્વચ્છ છે તત્ર પ્રવેશ કર્યો, કર્મતો-કથ્યા રમણમાં શે અર્થે પ્રવેશ કર્યો એનો-નિર્દોષ આ શ્લોકમાં વિશેષતઃ નથી તેથી, અને જલપ્રવેશ કર્યો છે તેથી, આ પ્રવેશ સામાન્યતઃ કીર્ણ છે, પદ્માકરનો જે સુખ-સૈવ્યસંહિત-મન્ધ તે પદ્માકરસુગન્ધ, પદ્માકરસુગન્ધે કરીને યુક્ત તે પદ્માકરસુગન્ધિ, એવા પદ્માકરસુગન્ધિ વાયુએ વાત વનમાં અચ્યુતે નિવેશ કર્યો. પવન ગન્ધવાન્ છે, તેથી જ ગન્ધશર કરીને તે મન્ધ પણ છે. કીર્ણમાં એટલું-શીત મન્ધ સુગન્ધિ એમ ત્રિવિધ પવન અને અનિશીત સ્વચ્છ જલ-જ અપેક્ષિત છે આ શ્લોકમાં વિશેષજયુત ધર્મજ-જલનું અને વાયુનું-જ શ્રાવાન છે, તેથી સ્વસ્તરૂપ વિશીલનો નિર્દોષ નથી. અચ્યુતે નિવેશ કર્યો, અધિદેવિકપર્મન્ત પ્રવેશ કર્યો, જત આવીને શ્વેલી દેવતાઓ સ્વરૂપ કીર્ણ નેવચ્ચુદિના વિસાસે કરે ॥ તત્રપર્મન્ત પ્રવેશ કર્યો. સગોમોપાલ અચ્યુતે નિરુપદ્રેસપર્મન્ત પ્રવેશ કર્યો એમ દેવપ્રિયા પરાશ્વ શીતએ બહુપ્રવાને આધિદેવિક પદનો પ્રયોગ છે, જેનો સંકેત વિ હપસર્ગે શ્રીકૃષ્ણે જ કર્યો છે. (૧.)

પ્રથમ શ્લોકમાં આ પ્રસારે પ્રશ્નુત્તવન પ્રવેશ કરીને દિલીપ શ્લોકમાં દેવતાના ઉદ્દોષનું નિરુપણ કરે છે.

કુસુમિતપનરાસિશુચિમ્બૃગદ્વિજકુલજુલસરસતિન્મહીધમ્ ।

મધુપતિરવનાઘ ચારવન્ ગાઃ સહયશુપાલજલસુકૂલ વેણુમ્ ॥ ૨ ॥

અન્યાર્થ—કુસુમિત વનરાજિએ કહીને મત્ત ભૂગાનાં અને પક્ષીઓનાં કુલોએ સેવિત સરોવરોને સરિતાઓને અને પર્વતોને અવગાહીને ગોપે અને બહદેવે સુક્રા ગોચારણુકર્તા મધુપતિએ વેણુકૂળન કયું. ૨.

વાચકપાત્ર—અર્થોને ચરાવતા મધુપતિએ વેણુનું કૂળન કયું, 'મધુપતિ'પદમાં 'મધુ'નો અર્થ કાષ્ઠક રીકાકાર 'પાલ' કરે છે, જરૂર તેવા અર્થમાં સ્વારસ્યને લેય પશુ નથી, તેથી 'મધુ'નો અર્થ 'વસંત' જ કરવો, અને તે શુંગારામાં રસે અથવા સરસ શુંગારામાં—વસંતાધિપતિએ—વેણુકૂળન કયું એમ અર્થસ્વારસ્ય અનુભવનું, તે રસ વા સરસ છરસા શુંગારસામાં છે, તેથી જ મધુના—વસંતના—અધિપતિ છે. લોકસિદ્ધ કાર્યોન્નરના પિતા વૃન્દાવનમાં ગયન અને ચિરસ્થિત્યાદિ સેવકવિદ્ છે, અને ચિદાર્પિતલીલાનું લેહલાન રસવિદ્ છે, આ પ્રકારના લેહલાનનું અને રસવિરોધનું સમાધાન કરીને સર્વલંબાદન કરવાનું સામર્થ્ય ગોચારણુરૂપ ધર્મમાં છે, કારણ કે સાક્ષાત્ અને પરંપરાના બેદે કરીને ધર્મ ચતુર્વર્ગને પણ સિદ્ધ કરે છે, ગોચારણુરૂપ ધર્મ કરતાં કરતાં મધુપતિએ વેણુકૂળન કયું તેથી સાક્ષાત્ અને પરંપરાએ ચતુર્વર્ગસાધક ભગવત્સંગ-ધર્મી ગોચારણુરૂપ ધર્મે જ લેહલાન અને રસના પરસ્પર સાક્ષ વિરોધનું સમાધાન કરી લઈને ધર્મોદિ ચોક્ષ્ય-ત્વ ચતુર્વર્ગનું સમ્પાદન કરી દીધું. ગોપ ક્રિયાશક્તિરૂપ છે, કારણ કે અંતરંગ કાર્યને અર્થે પ્રભુની ક્રિયાશક્તિ તત્ત્વ સ્થાપિતા છે, અને બહદેવ યાનસક્તિરૂપ પ્રતિબંધનિરપર્ક છે. મધુપિ ક્રિયાશક્તિનું પણ સ્થાપન બહદેવમાં છે, તથાપિ અંતરંગલીલામાં બહદેવનો તેવા અધિધાર નહિ હોવાથી અત્ર યાનસક્તિમાત્રનું જ સ્થાપન કયું, ગોચારણુરૂપ ધર્મમાં ક્રિયાશક્તિસક્તિ પશુપાલ ગોપનો અને યાનસક્તિસક્તિ બહદેવનો પણ સહભાવ સાર્ય છે, ગોચારણુક્રિયામાં અંતરંગ કાર્યોને ભગવદ્ક્રિયાશક્તિમાત્ર ગોપનો ઉપયોગ છે, અને પ્રતિબંધાસુરસમ્પત્તિની નિવૃત્તિપૂર્વક બહોળાએ સદ્ સ્વચ્છન્દથીસાક્ષીપ્રસંગમાં ભક્તરક્ષામાં ભગવદ્દયાનસક્તિમાત્ર બહદેવનો વિનિયોગ છે, ભગવદ્ક્રિયા-શક્તિએ સક્તિ પશુપાલના અને ભગવદ્દયાનસક્તિએ સક્તિ બહદેવના સહભાવથી મધુપતિનું યઃ સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિઃ સુતિએ ઉક્ત સર્વશક્તિમાત્ર જણુ રખેટ થયું, અર્થાત્ પરમજ્ઞમાં ક્રીડાર્થે ક્રિયાયાનસક્તિ સર્વજ્ઞ જ અપેક્ષિત છે એ વિચાર થયું, અન્યથા સમર્થક સર્વશક્તિમાત્ર સરસ શુંગારસામાં મધુપતિના નિર્ધર્મજનના અને અર્હ-ત્વાદિના વિવર્તથી તો રક્ષણપતિમાં જ વિષય થાય. સરોવરના સરિત્વના અને ગિરિના નૌકામાં વસતી ત્રિવિધા દેવતાના—શ્રીવનસુન્દરીના—ઉદ્દેશ્યોનાર્થે મધુપતિએ અરપટ વેણુકૂળન કયું, વેણુનાદ જણુ કર્યો. અબોધકાર્યપ્રાર્થે બોધકનું સ્થાપન તેજ ઉદ્દેશ્યન, દેવતાનો પણ ઉદ્દેશ્ય થાય તથાપિ સરસવત્સુખસાધનોના જ નાવકમાં અભાવ હોય તો ઉદ્દેશ્યકા પણ દેવતાની તત્ત્વ રતિ સિદ્ધા ન થાય, આ અનુપચારના પરિહારથી ભગવાનને સરસ શુંગારમાં મધુપતિ કયા. કુસુમિત એ વનરાજિ તેમણે કરીને જે ગત ભપર અને વિકંગમ તેમના જે અવાન્તર ભતિએદ તેમણે સેળાં ॥ સરોવર સનિત્ અને ગિરિ મત્ર એવા વનને, અથવા તેમણે જુગ્મ-સેવિત-સરોવરને સરિત્વને અને ગિરિને જ, તે તે રમ્ભે તે તે પ્રકારે લીલાકરણ્યર્થે અલગાદીને સરોવરસરિત્વપરવતરણ અર્થાત્ તત્ત્વપનિકરણ્ય એમ ત્રિવિધા શ્રીવનસુન્દરીના ઉદ્દેશ્યોનાર્થે કેવલશુંગારસામાં જ વેણુકૂળન કયું. આ સર્વ નિરુપણુ વિભાવાદિનું થયું. મધુપતિના કૂળને કરીને રત્નાત્મક ગ્રેહાત્મક શુંગારસત્ત્વ ઉદ્દેશ્યન-પ્રાદુર્ભાવ-સર્વજ્ઞ ઉપજન જ છે, કેવલ અને ધર્મસક્તિ એમ દ્વિવિધ શુંગારસામાં પણ અત્ર કૂળનનું ક્ષય કેવલ શુંગારસત્ત્વ જ નિરુપતિને અર્થે

૧. અર્થે પ્રેમમૃદુલદિવઃ સ્થાનમાં ગૌરોત્તોચાણ વલમદેણ રક્ષા અને ફલકરણીય પ્રથમાધ્યત્ત પ્રથમ જ સ્થાનમાં યથા પ્રમાણે રક્ષામાં વલમદેવયોગઃ એમ કથારો.
૨. શ્રીકૃષ્ણભિનીતીમાં કુસુમિતા એ વનરાજયઃ એમ પુર્વિચયપદ્યે કહીને લામિઃ એમ સ્ત્રીલિંગનિર્દેશથી વનરપ વસાદિનું સ્ત્રીત્વ પશ્ચિત કરીને ચિદ્વત્ત્વ કયું.
૩. આ પક્ષમાં સમાધારક-ધર્મી બોધવૃણાવ ન્વચ્છે.
૪. આ પાત્રિભાવિક રામદેવું રમણીકરણુ અત્રમ સ્થાનમાં થયો.
૫. વિષયોગશુંગારસ તે જ કેવલ શુંગારસ, એ નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, ધર્મસક્તિ સર્વસામગ્રીયુક્ત સરોવરશુંગારસ તો રમણોદયમાં અનુભવાય છે.

હયુઃ, ધર્મસંદિન યાનદ્યુલ્લસીધાવિસિષ્ટ સ્વરૂપમુખાવક તો કૃષ્ણ કાંઈ નથી પરન્તુ સંધ્યાસંવસિત નાદ જ છે, જે વર્ણવિદ નટવરવપુઃ કર્ણયોઃ કર્ણિકારં અથવા ભક્ષણલંકારકર્ણમિદં ન પરં નિદામઃ શ્લોકમાં વિદ્ય છે. (૨)

આ પ્રારંભ પ્રથમ શ્લોકમાં ભગવત્કૃત જ્ઞાનપ્રવેશનું અને દ્વિતીય શ્લોકમાં ભગવત્કૃત દેવતાદ્વેષધનનું કથન કરીને શ્રીકૃષ્ણ તૃતીય શ્લોકમાં શ્રીવ્રજસુન્દરીકૃત ભગવદ્વચ્છ્રુગાનને વર્ણનારૂપ કયે છે. શ્રીવ્રજસુન્દરીએ સહ ભગવત્કૃતરમણના અવસરમાં શ્રીવ્રજસુન્દરીને પશુ કામ અર્થાત્ અનિવાજ્ય રતિ યા પ્રેમ ઉદ્દ્યુક્ત થઈ ગયો, ઉદ્દ્યુક્ત પ્રેમ જ આસક્તિ હોવાથી શ્રીવ્રજભક્તની પશુ આસક્તિ પ્રક્ટા થઈ પ્રભુએ વેણુકૃષ્ણનાદાર શ્રીવ્રજસુન્દરીના શૃંગારરસનું સુખ અને શ્રીવ્રજસુન્દરીના શૃંગારરસનું તો પ્રાસંગિક જ ઉદ્દેશધન હયુઃ. ભગવત્કૃત વેણુકૃષ્ણના દામિનીના દામનું ઉદ્દેશોષક છે, તેથી પ્રભુભવચત્ કૃષ્ણનાદાર શ્રીવ્રજસુન્દરીની પશુ ઉત્પન્ન પ્રક્ટા થઈ, કાન્ધેથી પ્રાપ્તે ઉદ્દ્યુક્ત કરીને શ્રીવ્રજસુન્દરીએ પશુ અન્તઃપ્રવિરોધ અગવાનું કારિકાક્રમપ્રારંભ અન્તઃપ્રવિરોધ-નિર્મલ હૃદયમાં વિરાગમાન-અગવાનના વર્ણનાદાર કાન્ધેથી જ બહિરુદ્દેશોષનાર્થ જેમ ભગવાને વેણુનાદે કરીને પ્રજ્ઞાભીને ઉદ્દેશોષ કર્યો તેમ શુભુચાને કરીને પ્રજ્ઞાભીએ ભગવાનનો ઉદ્દેશોષ કરતોય તેથી-ભગવાનમાં અને ભાવમાં ઉભવન સ્પન્દ જ ઉદ્દેશોષક છે તેથી-સ્વસમાન શીશમયસન નિજસખીજનના સમક્ષ ભગવદ્વચ્છ્રુની વર્ણનાનો પ્રારંભ કર્યો એ પ્રસંગ શ્રીકૃષ્ણ તૃતીય શ્લોક કરીને કયે છે.

તદ્ વ્રજાધિપ આશ્રય વેણુગીતં સ્મરોદયમ્ ।

કાશિત્ પરોક્ષ કૃષ્ણસ્ય સ્વસતીચ્ચેત્યવર્ણયન્ ॥ ૩ ॥

અક્ષરાચં—મજશ્રીઓએ તે સ્મરોદ્દીપક કૃષ્ણનું અને વેણુગીતનું સમન્તાત્ આશ્રયણ કર્યા પછી કોઈકે કૃષ્ણના (ગુણનું) પરોક્ષમાં સ્વસતીજન પ્રતિ અનુવર્ણન કર્યું. ૩.

દવાલયાન—પ્રભુએ જ્ઞાનભવમાં પ્રવેશ કરીને પ્રથમ અસ્પષ્ટ વેણુકૃષ્ણનું હયુઃ તદ્દનન્તર વેણુકૃષ્ણના લીલાવિસિષ્ટ સ્વરૂપનું સ્પષ્ટાર્થક સ્વનિરૂપક ગાન કર્યું, તે જ્ઞાનલીલ આધિદેવિક વેણુકૃષ્ણનું અને તદ્દનન્તર વેણુગીતનું પશુ આશ્રયણ-સમન્તાતઃ શ્રવણ-શ્રીગોપીજને કર્યું. વેણુનાદ આધિદેવિક ન હોય તો વેણુનાદનું આશ્રયણ કેવલ પ્રજ્ઞાસ્થિત શ્રીગોપીજન જ કેમ કરે? વેણુનાદનું આશ્રયણ કેવલ પ્રજ્ઞાસ્થિત શ્રીગોપીજન જ કરી શકે, કલર નહિ, તેથી વેણુનાદ આધિદેવિક છે એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે. ભગવત્ જો જો પ્રાપ્ત કરે છે તે તે કાર્ય સમપ્રેરણક કરે છે, જીવવત્ બર્મા નિઃપ્રયોજનક પશુ કાર્ય ભગવાન કરવા નથી. રમણાર્થ ભાવનું ઉદીપન જ કૃષ્ણનું પ્રયોજન હોવાથી જેમના પ્રતિ ભગવાનની રમણેચ્છા જ નથી તેઓ પશુ તે શ્રવણ કરી શે નાદે તો તે ભગવત્કારિત શ્રવણ નિઃપ્રયોજનક—બર્મા—કઈ જાય તેથી જીવવત્ તેવું નિઃપ્રયોજનક બર્મા જશ્ચ પ્રભુ કરાવતા જ નથી એ સિદ્ધાન્તને જ અંગીકાર કરવો, ‘શ્રવણ તો સર્વેએ જ કર્યું’ પરન્તુ સ્વાભાવિક રચાથી બાજ્ય વચ્ચે આશ્રીગોપીજને જ વિશે હોવાથી તેમના જ અભ્યુત્થાન નહિ-ભાવનું ઉદીપન થયું એ દેવજત્ ભવનો નિશામ તો પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્તથી જ થઈ ગયો, દારણ કે સર્વજ હોવાથી ભગવાનને વિશે જીવવત્ તેવી બર્મા નિઃપ્રયોજનિકા કૃતિ સંભવની જ નથી, એટલું જ નહિ પરન્તુ વેણુનાદ શુદ્ધનાદમાત્ર જ નથી, વસ્તુતઃ તો તે વેણુનાદ સુધામંવસિત છે, વેણુનાદમાં સુધાતી નિહા છે, અન્યથા વેણુનાદનિહા સુધા નિઃશ પ્રવેશભાગથી જ ભગવદીશ્વરસમ્પાદન કરે છે’ એ ભગવદીશ્વર સમ્પાદનરૂપ સુધાતરભાવની જ દામિની પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ જાય, અર્થાત્ ‘શ્રવણ તો સર્વેએ જ કર્યું’ પરન્તુ જેમને વિશે સ્વાભાવિક રચાથી ભાવ છે તેમના જ ભાવનું ઉદીપન થયું’ આ પ્રકારના નિઃપ્રયોજનક જીવનુપત્યાપાક પદ્યોના પરિત્યાગ કરીને નિઃશ પ્રવેશમાત્રથી જ વેણુનાદનિહા સુધાનો ભગવદીશ્વરસમ્પાદનરૂપ સ્વભાવ હાથમાં રક્ષીને સમપ્રેરણક ભગવત્કાર્યસમ્પાદક સિદ્ધાન્તને જ સમ્મત કરવો. જે સ્વામિનીભાવચાનુ ભક્તોને દુરતઃ પશુ શ્રવણ કરાવવાની નિષેચ્છા છે તેમને જ વિશે સમપ્રેરણક વેણુકૃષ્ણના આશ્રયણની સિદ્ધિ રચાથી, અને જેમણે આશ્રયણ કર્યું તે સર્વના જ ભાવનું રમણાર્થ ઉદીપન પશુ થયું જ, ભાવોદીપન પશુ થયું જ, કારણ કે ભાવોદીપન તો કૃષ્ણનો સ્વભાવ જ છે. જીવકૃતિઃ ભગવત્કૃતિનો આ પ્રકારે સનાતન ઉત્કર્ષ વેણુકૃષ્ણનું આધિદેવિકા સસિક કરે છે. વેણુકૃષ્ણના આશ્રયણાદિના ભગવદિશ્વરિત અધિકારી સ્વામિનીમાને અંગીકૃત હોવાથી સુદુરતઃ પશુ સ્વરૂપનું દર્શન અને વેણુનિઃશનું શ્રવણાદિ પશુ કરી શકે અને તેના અનધિકારી તો નિતાન્ત સામીપમાં પશુ દર્શનશ્રવણાદિન જ કરી શકે એ વૈશ્વલ્લભ સમપ્રેરણિકા હૃદયસમર્થિતા આધિદેવિકતામાં

સર્વથા સુપપન્ન હોવાથી તેનું સ્મિતપુણ્ય નિરુપણ્ય ધન્યવાદાદું છે. ભગવત્કૃત હૃદીપનવિભાવાત્મક વેણુકૃત્યની સર્વા લીલાપયોગિની મન્મથીમન્તિનીપ્રભૃતિ દેવતાની હૃદયોપ યથો તેમ સ્મરનો પણ યથો, કારણ કે આધિદેવક સ્મર પણ લીલાપયોગિયે દેવતા છે. 'હૃદય' 'હૃદયોપ' 'હૃદયાન' એ સર્વ જ પદોના અર્થ 'અભિષેકાર્થપરતે હૃદયોપકર્યું સ્થાપન' વા 'સ્વરસેવાસમયને અવધારીને સેવાર્થ સાધવાનતા.' સ્વરસેવાસમય પ્રાપ્ત થઈ ગયો એમ અવધારીને લીલાપયોગિનીપ્રતીમન્તિનીપ્રભૃતિ સર્વ સાધવાન થઈ ગયાં તેમ લીલાસાધનમુખ્યપાત્રી આધિદેવિક સ્મર પણ તત્તત્ત્વ ભક્તસમાજના માનાપનોદાનદિગ્દર્શન તે સમાજની માનસી ઉત્કણ્ઠનું સંપાદન કરીને નિજ સેવાસમયમાં સાધવાન થઈ ગયો. નાદ હૃદીપનવિભાવ છે, તેથી નાદથી સ્મરનો હૃદય સુકપ છે. વેણુનાદગ્રવણકર્ત્રી શ્રીમન્મન્તિનીમાં પણ કોઈકે તે સ્મરોને યજ્ઞિતા થઈ ગયાં પરન્તુ પુનઃ ભગવદ્ગીતાવધ્યાનનંતર કૃપાથી કોઈકને અન્તઃસ્થિત ભગવાનનો આન્તર સમાગમ પણ પ્રાપ્ત થઈ ગયો. જેમને મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ તેમને તો તરંગાવધારણરૂપ અત્યાનંદ જ રહ્યું અને તેથી તેમનાથી ભગવદ્ગુણવર્ણન ન જ થઈ શક્યું. પરન્તુ ગીતામયધ્યાનનંતર કૃપાવિશેષથી પણ જેમને પ્રભુનો આન્તર સંપ્ર પ્રાપ્ત થઈ ગયો, તેમણે તાદૃશ સંપ્ર પ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણના પરાક્ષમાં વિશ્વમાન સમાનશીલભક્તિનિરુપણ્ય નિરુપણ્યનના સમક્ષ અનુવર્ણન-ભગવદ્ગુણન-તરંગ વર્ણન-કર્યું. આ પ્રકારે વેણુગીતાશ્રોત્રીઓમાં પણ યજ્ઞિતા અને અનુવર્ણનથી એમ ઉભયે રસપોષ જ રહે છે. વેણુકૃત્યગીતામયધ્યાનનંતર મૂર્છા જ ન થતાં આન્તર ભગવત્સંપ્ર પ્રાપ્ત થાય અને તાદૃશ ભગવત્સમાગમ પ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણના પરાક્ષમાં નિજ સમાનશીલભક્તિનિરુપણ્ય સંપૂર્ણનના સમક્ષ ભગવદ્ગુણોદ્યોગ અનુવર્ણન કર્યું એ કૃપાવિશેષનું કાર્ય છે, તેથી સર્વા જ શ્રોત્રીએ અનુવર્ણનનો આરંભ ન કર્યો, પરન્તુ શ્રોત્રીમાં પણ વિશિષ્ટકૃપાપાત્ર કોઈક જ મન્મથીમન્તિનીએ ભક્તિવત્તાં ફલમિદં ન પરં વિદ્યામઃ ઇત્યાદિ ગ્રંથોદય શ્લોકે કરીને અનુવર્ણનનો ઉપક્રમ કર્યો, અને એથી જ ભક્તિવત્તાં શ્રીમાના આભાસમાં 'અનુવર્ણન' પદ જ કર્યું છે. અમ આ બોધયોગ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ભક્તિવત્તાં ફલમિદં ન પરં વિદ્યામઃ ઇત્યાદિ ગ્રંથોદય શ્લોકે કરીને વર્ણન તૃતીય શ્લોકની સમાધિમાં કાવ્યવર્ણન પદે શ્રીશુકે કહ્યું, નહનંતર તે તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ કયે પ્રકારે વર્ણન કર્યું એમ વર્ણનપ્રકારની જિજ્ઞાસા થતાં શીશુકે ચતુર્થ તદ્ વર્ણનિતુમારણ્યાઃ શ્લોકે આરંભદશામાં સ્મરવેચનું પ્રતિબંધ કયો. આ સ્મરવેચનું પ્રતિબંધની નિષ્ક્રિય કરવાનું સામર્થ્ય નિતાનંતનિરસાધનશ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં નથી, તેથી વર્ણનપદ નવરવણુઃ કર્ણયોઃકર્ણિકારં કૃત્વાદિપદ્યમશ્લોકેક્રાન્ત-ગુણલીલાવિશિષ્ટસ્વરૂપભવે તે પ્રતિબંધ નિવૃત્ત કરીને પ્રભુએ વેણુરવસુધારાદાશ ભગવદ્ગુણનું વર્ણન કરવાની શક્તિનું જ્ઞાન શ્રીમન્મન્તિનીને કર્યું. 'પંચમ'શ્લોકેક્રાન્ત વર્ણનપદપદ્યમશ્લોકેક્રાન્ત હૃદયકુમારસંસ્વરૂપ, નવરવણુઃપદ્યાર્થરૂપ વિપ્રયોગમુકુમારસાત્મ અને સ્નેહામુકુમારસાત્મ એમ દબલે વિશિષ્ટપદ્યે. કર્ણયોઃકર્ણિકારંપદ્યાર્થરૂપ મુકુમારસમ્બધાતી હૃદયલિપ્તરસભાવે વિશિષ્ટ, કાલઃ કલકલપિત પદતત્ત્વ ગોખલે સંપ્રાદિત મુકુમારમતાક ગોખલે વિશિષ્ટ, વૈજયંતી ચ માતંગપદ્યાર્થ હૃદયતા-વૈજયંતીના અને વનમાસાના-વિશિષ્ટે મુકુમારસંસ્વરૂપગિયાવદસમ્બન્ધિયશોભીતક, અને રત્નાન્ત વૈજયંતીપદ્યાર્થ પુલ્કય જલસારસ્વત્કૃત સ્વીયભોજ્યલસમિત પરમનિગૂઢ પુષ્ટિમાર્ગેકલ્પત્તીભાવ, અને તે ભીતિભાવે સ્મિત ભાતૈકલ્પક શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગિયરસસ્વરૂપનું બોધન વેણુરવે કર્યું ત્યારે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનીમાં નાદનો પ્રવેશ શ્રોત્રદાશ થયો અને નાદનિજ સુધાના સમન્વયમાત્રથી તેમના દેહમાં કંદિવમાં પ્રાણમાં અન્તઃકરણમાં અને ભીતમાં પણ પૂર્વોક્તપ્રકારક શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગિય રસાત્મક સ્વરૂપનો પરિપૂર્ણ પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ સર્વ 'પંચમ' શ્લોકમાં કરીને ગાનપ્રતિબંધનિરણ્ય અશ્લોકેક્રાન્તમાર્ગેકલ્પનું પ્રતિપાદન શ્રીશુકે કર્યું. 'પંચમ' શ્લોકમાં જુગાલય પ્રાપ્તિત્વ પરં કરીને શ્રીશુકે પ્રભુના જન્મદાવનપ્રવેશનું કથન કર્યું તત્ત્વ પણ 'જન્મદાવન'પદે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનીમાં હૃદયને બોધ થઈ રહે છે, કારણ કે એમનાં હૃદય જન્મદાવનકલ્પ છે, અને જન્મદાવન સર્વિ મુકો વિવ્રનોતિ કોતિ શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં જન્મદાવનું મધ્યર્થ સ્વરૂપ તે જ પ્રકારે વિશેષતઃ પણ આવેખારો આ પ્રકારે પ્રધાનવિત-વેણુનાદાદાશ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગિયરસાત્મકભગવત્સ્વરૂપનો પ્રવેશ નિતાનંતનિરસાધનશ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનીમાં હૃદયમાં થયો તદનંતર તે વેણુનાદનિજ સુધાના પ્રતિષ્ઠા વર્ધમાન અનિરૂદ્ધગી ગયનરૂપ-હૃદયારૂપ-વર્ણન થયું. કૃતિવેણુવ રાજન્ શ્લોકમાં વેણુરવના આ સર્વ પ્રકારનું કથન શ્રીશુકે કર્યું. આ પ્રકારના સમન્વયથી સિદ્ધ થઈ રહે છે કે સ્વચ્છાત્મોત્તરવર્ણનમાં જે અનુવર્ણન શીશુકે કહ્યું તે અનુવર્ણનના પ્રકારની જિજ્ઞાસા થતાં ચતુર્થ તદ્ વર્ણનિતુમારણ્યાઃ શ્લોકમાં વર્ણનપદ્યાર્થમાં પ્રતિબંધનું કથન કરીને 'પંચમ'વર્ણનકે નવરવણુઃકર્ણયોઃકર્ણિકારં શ્લોકમાં

૧. મૂર્છા જ્ઞાનસ્થાતી ભક્તિચાલિત્વ છે, તેથી રસભાગ્યાનિ મૂર્છાજન્ય લાપતાનિષ્કલ્પક અજ્ઞાન પણ કલ્પ જ છે.

નિતાન્તનિરસાધન પ્રજ્ઞાકતાના પ્રતિજ્ઞાધની નિરૂપિતપૂર્વક વર્ણનસક્રિયહેતુનું-ગુણધીશાવિદિષ્ટ ઉદ્ધુદ્ધર્મગારસરૂપ સ્વરૂપાભિક્ષ વેલ્લુનાદર્શન-વર્ણન કરીને પદ્યવોદકસ્ય દત્તિવિષયક પદે કરીને અનુવર્ણનનું પૂર્વોક્તિ ૪/ સમર્થન શ્રીશુદે કથું. (૩)

આ પ્રકારે તૃતીય શ્લોકમાં રમરેદ્વીપક વેલ્લુગીતનું પ્રજ્ઞાકીકૃત આશયશ્ચ અને પ્રજ્ઞાકીમાં પદ્યકાષ્ટકનો જ વર્ણનારમ્ભ કરીને તેમનો પશુ પુનઃ ક્ષમેદ્વેષ યથો તેથી વિશેષતઃ વર્ણનની શક્તિ ન રહી, મૂર્છિતા પ્રજ્ઞાકીને તો પ્રથમથી જ અસક્રિય હતી પરંતુ કૃષ્ણવિશેષતઃ જેમને મૂર્છા ન થતાં આન્તર ભગવદ્ભગ પ્રાપ્ત થયો હતો અને તોદય યથે પ્રાપ્ત કરીને જેમણે અનુવર્ણનનો પ્રારમ્ભ કર્યો તેમને પશુ ભગવદ્વીજ્ઞાના રમરણથી પુનઃ ક્ષમનો ઉદ્વેષ યથો, ભગવાનના વેલ્લુગીતથી અને વેલ્લુગીતથી ક્ષમનો પ્રથમ ઉદ્વેષ તો આગમમાં જ થયો હતો તેમાં પશુ પ્રજ્ઞાકીશાની વર્ણનાર્થકતા સ્મૃતિથી પુનઃ વિશેષતઃ ક્ષમનો ઉદ્વેષ યથો, અને તેથી તેમની પશુ વિશેષતઃ વર્ણનની શક્તિ ન રહી એ પ્રમેય શીશુક અર્થે શ્લોકમાં કથે છે.

તદ્ વર્ણયિતુમારબ્ધાઃ સ્મરન્ત્યાઃ કૃષ્ણચેષ્ટિતમ્ ।

નાશકસ્મરણેન વિશ્વિત્તમત્સો નૃપ ॥ ૪ ॥

અસરાર્થ—તેનું વર્ણન કરવાનો આરમ્ભ કર્યો, હે નૃપ, કૃષ્ણની લીલાને સ્મરતાં રમરણે તેમનાં મન વિશ્વિત્ત થઈ ગયાં, વર્ણન ન કરી શક્યાં. ૪

વ્યાખ્યાન—લીલામાં તે સ્વાનુશ્રુત ભગવત્સ્વરૂપનું અથવા વેલ્લુગીત ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન-કાર્યતઃ કારણતઃ હક્તઃ અને સ્વરૂપતઃ એમ ચતુર્થાં નિરૂપણ-રવાનો આરમ્ભ કર્યો તત્ત્વ મધ્યમાં વર્ણનાર્થ કૃષ્ણની લીલાનું રમરણ કથું, તે રમરણથી રમરણ ઉદ્દીપન થયું, રમરણોદ્દીપ રમરણી ચિત્તચાંચસ્વરૂપ વેગ પ્રકટ થયો, અને તે વેગથી વર્ણનકર્તાનાં મન વિશ્વિત્ત થઈ ગયાં. શ્રીમદ્ગણેશમંત્રિનીગીતે લીલામાં અનુશ્રુત ભગવત્સ્વરૂપનું અથવા શ્રીવનમુન્દરીએ સદ્ લીલાકથું અને પ્રભુએ જ શ્રીમદ્ગણેશમંત્રિનિયુદ્ધોદ્ધારને વેલ્લુને વિશે ગીત ભગવત્સ્વરૂપનું અથવા પ્રસ્તુતવેલ્લુગીતાભિક્ષ જ ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન-આશયેષારિત્ત્વ કાર્યતઃ ભગવદ્ભગવેદ્વેષરૂપ કારણતઃ સ્વરૂપાનન્દરથાપનરૂપ હક્તઃ અને વિશ્વગવવવાદિસ્વરૂપતઃ એ પ્રકારે ચતુર્થાં નિરૂપણ-રવાનો ઉપક્રમ કર્યો. તત્ત્વ મધ્યમાં વર્ણનાર્થ કૃષ્ણની લીલાનું રમરણ થયું, તે રમરણરૂપ વ્યાપારથી જ કાર્યસ્મૃતિનું અથવા રમરણ જ ઉદ્દીપન થયું. રમરણરૂપ વ્યાપારે કરીને ઉદ્દીપા સ્મૃતિથી વા રમરણી ચિત્તચાંચસ્વરૂપ વેગ પ્રકટ થયો, અને તે વેગથી વર્ણનકર્તા શ્રીમદ્ગણેશમંત્રિનીગીતનાં મન વિશ્વિત્ત થઈ ગયાં કાર્યતઃ કારણતઃ હક્તઃ અને સ્વરૂપતઃ એમ ચતુર્થાં વેલ્લુગીતવર્ણનના ઉપક્રમમાં પ્રતિબન્ધ થયો, તથાપિ પૂર્વોક્તિ પ્રકારે વ્યાપારે તે પ્રતિબન્ધ નિવૃત્ત થઈ ગયો. વ્યાપાર-ચતુર્થાં વેલ્લુગીતવર્ણન થયું જ. ઉક્ત ચતુર્થાં વર્ણનમાં દુન્ધાવનં સચિ મુનો ચિત્તનોતિ નિવૃત્ત થઈ ગયો. શ્લોકમાં કાર્યતઃ વેલ્લુગીતનું નિરૂપણ છે, લક્ષણવાં કલમિરં ન વરં વિશામઃ કાપાદિ શ્લોકમાં કારણતઃ વેલ્લુગીતનું નિરૂપણ છે, કારણ કે વેલ્લુગીતનું કારણ ભગવન્મુખારવિન્દ છે અને તે ભગવન્મુખારવિન્દનું નિરૂપણ એ શ્લોકમાં છે, ગોવ્યઃ વિમાત્તરદંષ કુચલે સ્મ વેણુ શ્લોકમાં સ્વરૂપતઃ વેલ્લુગીતનું નિરૂપણ છે, અને ના ગોવ્યકારુણ્યં નયતો શ્લોકમાં સ્વરૂપતઃ વેલ્લુગીતનું નિરૂપણ છે, રમરણે ચિત્તચાંચસ્વરૂપવાત શ્રીગોપીજન મા પ્રકારે વિશ્વિત્તમના થઈ ગયાં, હે નૃપ ! હે પરીક્ષિત ! તું તો ધર્મવાન છે, બિતેન્દ્રિય છે, ધીર છે, એતદ્ગ્લાનમિત્ત છે. (૪)

શ્રીગોપીજનથી જે વર્ણન ન થઈ શક્યું તે વર્ણન શ્રીગોપીજનની વર્ણનાશક્તિ અનુસરવાને શીશુક સ્વયં જ પદ્યમ્ શ્લોકમાં કરે છે.

ચર્હાપોદં નટવરણુઃ કર્ણયોઃકર્ણિકાર

વિમ્બ વાસઃ કનકકપિશ વૈજયન્તો ચ માલામ્ ।

રત્નમ્ નેળોરધરસુધવા દુરયન્ ગોપવૃન્દૈ—

ચુંદારણ્યઃ સ્વપદરમણં પ્રાવિષ્ટાદ ગીતકીર્તિઃ ॥ ૫ ॥

અસરાર્થ—ખર્હાપીડ નટવરણુને કર્ણને વિશે કર્ણિકારને કનકકપિશ વસ્ત્રને વૈજયન્તી માલાને ધરતાં અધરસુધાએ વેલ્લુરન્દ્રને પૂરતાં અને ગોપવૃન્દે ગીતકીર્તિ સ્વસ્ત્રે સ્વપદરમણુ પુન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૫

૧ પૂર્વમૂર્ચિતા તો વર્ણનાશક્તિ હતા જ. ૨. અતઃ લેખમાર વાગે રમરણે જ કથે છે.

*અન આ પ્રકારે શક્તિ ઉદ્ભવે છે. આ પાંચમ વર્હાવીક નવમવયુઃ કર્મયો.કર્મકાર શ્લોકનો સમ્બન્ધ જ પૂર્વ તેમ જ ઉત્તર શ્લોકે સહ નથી, પૂર્વ ચતુર્થ શ્લોકમાં વર્ણયિત નાશકનૃતી શ્રીગોપી-

અસહ્યમિતિ. જનની વર્ણનાશકિત કથીને પ્રસ્તુત પાંચમ શ્લોકમાં વૃન્દાવન પ્રવેશ

કથીને અગ્રિમ પદ શ્લોકમાં કિતિવેણતં ક્રુતા વર્ણવન્ત્યોન્નિરિતેથી વેણુસ્વતં શ્રવણ કરીને

.વર્ણનનો અભિરમ્ભ-આરમ્ભ-કયોં એમ શ્રીશુક કયે છે, એમ મધ્યશ્લોકાકત વૃન્દાવનપ્રવેશ નથી પૂર્વશ્લોકાકત

વર્ણનાશકિતનું કાર્ય કે નથી ઉત્તરશ્લોકાકત વર્ણનાભિરમ્ભતું કારણ, તેથી મધ્યમાં આ પાંચમ અસહ્યમહ

અનન્વિત શ્લોકની રચના જ કાર્યઅરણ્યાભાવરૂપા અસંગતિ છે. અથવા, જો સ્મરવેગ અને તત્કારણ કૃષ્ણચેષ્ટિત-

સ્મરણ જ વર્ણનાશકિતમાં હેતુબૂત છે ત્યારે તો તે સ્મરણ પાંચમ શ્લોકથી અગ્રે પણ આવશ્યક હોવાથી

વિદ્યમાન જ છે, તેથી ચતુર્થશ્લોકાકત કૃષ્ણચેષ્ટિતે સ્મરણથી કૃષ્ણવિષયક સ્મરવેગે વર્ણનાશકિત તો પાંચમશ્લોકાકતનંતર

અગ્રે પણ છે જ તથાપિ શ્રીસ્વામિનીજી વર્ણન કરી શક્યાં એમ પણ આ શ્લોકની રચના જ આધારિતકા અસહ્યમિતિ છે.

ઉક્ત! અસહ્યમિતિના સમાધિનો પ્રકાર આ છે. આ અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં ગ્વલિસત પદથી પ્રવેશમાત્ર

કથ્યો પરન્તુ પ્રવેશાનંતર ઈપ્સિતતમ કર્મતું અથવા ભગવદ્કૃત જ કર્મતું-લીલાતું-કથન

સમાધિ. નથી, તેથી ગ્વલિસતના કર્મનિશ્ચાયકત્વે આ પ્રકૃત પાંચમ શ્લોકની રચિતિ છે. દ્વિતીય

શ્લોકમાં જુજુઠ વેણુમ્પદથી વેણુજનનતું કથન થયું, તદનંતર તૃતીય શ્લોકમાં લઘુ મનાક્લિવ

આશ્રય પદથી શીમજનને તે કૂજનતું શ્રવણ કયુંં એમ અનુવાદ થયો. તેથી કૂજનના જ સ્વભાવમાત્રથી શ્રીગોપી-

જનના ભાવતું હૃદયન ચર્ચામયું એમ માત્ર થાય છે, તદનંતર અગ્રિમ વર્ણનાદિશર્ણવે પ્રિયતમે લીલાવિશિષ્ટસ્વરૂપતું

વેણુદ્વારા કૂજનાતિરિકત જે માન કયુંં તે માનતું પણ આશ્રવણ શ્રીગોપીજને કયુંં એમ તૃતીયશ્લોકાકત વેણુગીતમ્

પદથી રચના જણાય છે તેથી તૃતીયશ્લોકાકત આશ્રવ પદથી શ્રીગોપીજનના અને વેણુગીતના એકથી અર્થાદ જ

આવૃત્તિ જણાવી, કૂજનનો અને નાદનો આ ભેદ જ આશ્રવપદની આવૃત્તિમા ધીજ છે. તેથી શ્રીગોપીજને

પ્રથમ પ્રિયતમકૃત કૂજનતું આશ્રવણ કયુંં અને તદનંતર સ્મરોદય વેણુગીતનું પણ આશ્રવણ કયુંં એમ ફલિત

અર્થ રહે છે, દ્વિતીય શ્લોકમાં તો જગૌ પદ નથી, કેવમ જુજુઠ પદ જ છે તથાપિ તૃતીય શ્લોકમાં આશ્રવ

વેણુગીતમ્ પદમાં ગીતમ્ પદ કેમ કયું એ શક્યકાને પણ પરિહાર આશ્રવ પદની આવૃત્તિથી થઈગય છે, તૃતીય

શ્લોકમાં તદ પદે પૂર્વશ્લોકમ્ કૂજનનો અનુવાદ કરીને તદનંતર આશ્રવ વેણુગીત સ્મરોદયમ્ એમ વિશેષ કથ્યો

તેથી ભગવદ્કૃતા દ્વિતીયા ગાનક્રિયા પણ અર્થીપતિથી આહ્વાના જ અર્થ રહે છે. પ્રથમ કૂજનક્રિયાથી જે સ્મરોદય

થયો તે તો પ્રાસંગિકમાત્ર છે, પરન્તુ દ્વિતીયા ગાનક્રિયાથી જે સ્મરોદય થયો તે તો વસ્તુતઃ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ જ

છે, પ્રસહ્યતઃ વેણુજનનાનંતર 'સ્મરોદય થાય' એમ ઉદ્દેશપૂર્વક જ પ્રિયતમે આ દ્વિતીયા ગાનક્રિયા આચરી

છે, કૂજનથી ગીત બિજ છે, ગીત તો રચનાર્થક અને રસનિકપક હોય છે, તેથી-કૂજન અને ગીત બિજ હોવાથી-

ગીતાશ્રવણે લીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપનો શાબ્દ અનુભવ હૃદયમાં થયો, અને તેથી જ ગીતશ્રવણજન્ય લીલાવિશિષ્ટસ્વરૂપના

શાબ્દાનુભવાનંતર પ્રિયતમના ચેષ્ટિતના અનુભવથી કૃષ્ણચેષ્ટિતનું સ્મરણ થયુંં એમ કયુંં, કારણ કે સ્મરણકારે

કંઈ અપરોક્ષ અનુભવ ન કરી, પ્રિયતમચેષ્ટિતસ્મરણાનંતર શ્રીગોપીજન તાદૃશ સ્વરૂપ વિના રહી જ ન શક્યાં, તેથી

તદ્ભાવના સ્વભાવથી જ તે ચેષ્ટિતનું અનુભવેન તેમણે આરબ્ધયુંં એમ તૃતીય શ્લોકની સમાપ્તમાં કયુંં. ગુણલીલાવિશિષ્ટ

સ્વરૂપનો સર્વાંશ અનુભવ થાય ત્યારે જ આ વર્ણન અર્થ રહે, પરન્તુ પ્રકૃત પ્રસંગમાં તો પ્રિયતમે જે ગાનક્રિયા

કરી તે સ્મરોદયને જ હૃદયોને કરી હતી તેથી, પ્રિયતમે શાબ્દ અનુભવ કરાવ્યો તે અપરોક્ષાનુભવર્થ નહિ

પરન્તુ માત્ર સ્મરણસિદ્ધિર્થજ્ઞ હતો તેથી, શ્રીગોપીજનને સર્વાંગાએ-સર્વાંશે-પ્રિયતમનો સ્વરૂપાનુભવ ન થયો,

અને તેથી જ તેમને વર્ણનાશકિત પ્રાપ્ત અર્થ^૧. શ્રીગોપીજનની વર્ણનશકિત જ ન રહી ત્યારે વિશ્વપિતા લીલા

પણ સિદ્ધા અર્થ શક્ય નહિ એમ જોઈને પ્રણયે એવા તો અપૂર્વ નાદનું પ્રાકટ્ય કયુંં કે જે નાદના શ્રવણે

કરીને ગુણલીલાવિશિષ્ટ ઉદ્ભુદેવશબ્દચરકરૂપનો સર્વોન્નિદ્રમાં^૨ પ્રાણમાં અન્તઃકરણમાં અને જીવમાં પણ પણ

* આ પ્રકારનો ચિદનૃત્યના મંથનો વાગ્ય શ્રીકૃષ્ણેતત્તમજના અભિપ્રાયે શ્રીકૃષ્ણજનના સ્વરૂપને અનુસરે છે.

૧. અપર્યંત અલૌકિકશક્તિ વર્ણનાશકિત વિસદ કરી.

૨. આનંદ સ્વભાવ પ્રણયપ્રાદુર્ભાવ દેહમાં ન હોવાથી જન રેદનું કથન નથી.

પ્રાદુર્ભાવ થયો, ત્યારે શ્રીગોપીજન તદર્થે અને અગિતઃ રમણ પશુ કરી શક્યાં. પ્રકાર એમ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણે પ્રથમ અનુચ્ચંદ્રોક્તમાં વેણુનાચક્રિત કરી, પ્રકૃત-સ્વરૂપ-પરમાત્મ સ્થોકમાં વર્ણનશકિતનું કારણ કહ્યું. અને અગ્રિમ પદ સ્થોકમાં કૃતિવેણુવંદને કૃતિવિશેષણ સમર્પિત આ નવ્ય પદ-અનુચ્ચંદ્રોક્ત વેણુરૂપ કાંઈ પૂર્વવત્ કેવલ જ વેણુરૂપ નથી પરન્તુ સ્વરૂપાત્મક છે એમ સિદ્ધ કરીને વેણુરૂપનું પૂર્વરૂપનનાદથી વૈશિષ્ણવ પ્રકટ કર્યું. પ્રથમનો વેણુનાદ આવા ન હતો તેથી શ્રીગોપીજન તે વેણુનાદનું શ્રવણ કરીને વર્ણન કરી શક્યાં નહિ. પરન્તુ આ વર્ણનશ્રોતોક્ત વેણુરૂપનું શ્રવણ કરીને તે વર્ણન અને અગિતઃ રમણ પશુ કરી શક્યાં, તેથી આ સ્થોકની સંમતિ નિષ્પ્રત્યક્ષ મિલક થઈ, અર્થાત્ આ અધ્યાત્મના પ્રથમ સ્થોકમાં પ્રવેશમાનનું જ કથન છે વિશેષતઃ કર્મનું કથન નથી, તેથી કર્મનિશ્ચલાત્મક આ પ્રથમ સ્થોક સંસંગત જ છે. પરન્તુ પ્રથમ વેણુરૂપન તદનન્તર કેવલ વેણુનાદ અને સર્વાન્તે ચણુતીવાદિશિષ્ટ ઉદ્ધરમાત્મકસ્વરૂપનો સર્વેન્દ્રિયાદિમાં આનિર્ભાવક વેણુરૂપ આ પ્રકારનો ક્રમ પ્રભુએ શુદ્ધ ઉદ્દેશો આદર્યો ? તારતમ્યે દૂષનના ગીતના અને રવના વિવિધ રસના કૃત્રિક આનિર્ભાવથી અદાત્, રસ નિષાગ્ર માય છે તેથી પ્રભુએ આ પ્રકારે ક્રમ આદરીને આ આસ્વાદ્ય રસની દુર્લભતા બહુવાની દીધી. પરમકાશપત્ર સ્વતન્ત્ર મહાકૃષ્ણની દિસાધીજ પ્રભુએ આ સર્વ કર્યું, અન્યાર કલકચારીને અજ્ઞાન થયું ત્યારે જેમ તેમની ઉપેક્ષા કરી તેમ અન પશુ ઉપેક્ષા જ થાત. આ પ્રસંગમાં અન્ય વાનવ્યવિશેષ અગ્રિમ અધ્યાત્મનામાં જ વિદ્યદ યદ્દ, પંચમ સ્થોકની સંમતિમાં બીજનો આવીશ્વર આ સ્વતન્ત્ર લેખનું પ્રયોજન છે.

અનુપ્રાપ્તની અસંમતિ અને તત્ત્વમાધ્યન સ્વસ્થેન પદમાં સ્મરનો અર્થ 'કમ' માનીને કર્યું, પરન્તુ તેમ માની લેવાથી આ વર્ણન સર્વાત્મભાવવતી શ્રીસ્વામિનીશ્રીકૃત નથી એમ સંકેપ રહી

મકારાન્તર. નવ્ય તેથી હવે સ્મરનો અર્થ 'સ્મરણ' જ કરવામાં આવે છે, અધિકારિભેદ ઉભયે અર્થ માલ જ

છે. સ્મરનું-ભાગનું-ઉદીપન કરતું એટલે જ દૂષનના-અને કેવલ વેણુગીતાના પશુ, કારણ કે દૂષનને અને કેવલ વેણુગીતાને એક ઉભયને જ 'સ્મરણ' પદ મૂલમાં સમર્પિત છે-ધર્મ સ્મરણ હોવાથી આરોહીપદ માનથી જ નહિ કે ઇન્દ્રિયાદિ વિષે વર્ણવેલ સ્થોકોક્ત સ્વરૂપાનિર્ભાવથી-આરોહીપદ વર્ણનોપદમ થતાં જ સ્મરણેજન્ય સિત્તાવાંચલજનિત ચિત્તવિશેષ પ્રતિગત્ય ક્ષેત્ર અને વર્ણનાશકિતનું અને સ્મરણેજન્ય-સ્મરણેજન્ય સિત્તાવાંચલનું-પશુ કારણ કૃષ્ણેષ્ટિતરમરણ છે એમ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું. હવે 'અગ્રિ' પશુ સ્મરણેજન્ય અને તદેત્યુત્ત ભગ-વત્તરમરણ તો આવશ્યક હોઈને સાર્વત્રિક જ છે તેથી પૂર્વવત્ અગ્રિમ પશુ વર્ણન નહિ જ થઈ શકે' આ શક્યોને પરિહાર કરીને અગ્રિમ વર્ણનમાં ઉપપતિ' પશુ શ્રીકૃષ્ણે આ એક પંચમ સ્થોક કરીને કયે છે. અન આમ ભણ્યું શ્રીસાનોપનિવદમાં 'સ્મર ઋષાકાશમી મૂલ-ઉત્કૃષ્ટ' છે, તેથી વધારે જુદે ભેદે તથાપિ સ્મર વિના કેટલું શ્રવણ ન કરી શકે, ભગવાન ન કરી શકે, વિદ્યાન ન કરી શકે, ત્યારે તેઓ સ્મરે ત્યારે શ્રવણ કરી શકે' બનાવિમાં સ્મરનો બ્લુપતિસિદ્ધ અર્થ જેમ 'સ્મરણ' થાય છે, તેમ તુલ્ય સ્થોકમાં સ્મરણેજન્ય પદમાં સ્મરનો અર્થ 'સ્મરણ' જ થાય છે, કારણ કે યદુત પ્રસંગમાં પશુ ભગવદ્ભોગસુધાભોગયોગ્યતાસિદ્ધિરૂપ અગ્રિમપ્રવેશનાર્થે શ્રીસ્વામિનીશ્રીનાં સુખારવિદને વિષે નિજ અધરસુધાનો સખાન્ય પ્રભુએ અવશ્ય કરાવવાનો જ છે. આ સુધાસમ્ભવ કેવલ વર્ણને કરીને જ થઈ શકે, અને વર્ણન તો સુધાસંગ્રહિત નાહના અન્તપ્રવેશ વિના થઈ શકે નહિ, નાદનો અન્તપ્રવેશ પશુ ધર્મ ભગવત્તથાપિ પૂર્વવત્ કૃષ્ણેષ્ટિતરમરણ થતાં તે વર્ણન જ સમજવે નહિ, તેથી નદિવેગનું સ્મરણેજન્ય અન્યા પ્રતિગત્ય છે. એમ જણાવવાને જ સ્મરણેજન્ય પદ કહ્યું, અન્યા 'કૃષ્ણેષ્ટિતરને સ્મરણ વર્ણન ન કરી શક્યા' એટલાથી જ આરિતાત્મ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણે સ્મરણેજન્ય પદ જ ન કહ્યું, તેથી નાદપ્રાપ્તિને જ નાદનું સ્મરણ અને નાદના હેતુમાત્ર પ્રભુ છે તેથી જ નાદહેતુત્વમાત્રે પ્રભુનું પશુ સ્મરણ થાય-પરન્તુ પ્રભુપ્રાપ્તિને નહિ-ત્યારે જ સર્વ-સમ્પત્તિ સિદ્ધિ થાય એમ પ્રભુએ સ્વયં વિચારીને પ્રથમ જ તાદસ્ય નાદપ્રાપ્તિ નાદપ્રાકટ ન કર્યું, તથાપિ ત્યારે

૧. શબ્દ કૃષ્ણની ઇચ્છાથી. ૨. નહિ તો.

૩. પુરિષદ્રવ્યરોહિત અત્ એવ મુષ્ટિલીલાગાંઠ સર્વોદિને. સ્મરણક પુરિમાર્ગના અત્ત્વાર્થ માનવાની કુદ્ધિ પણ તાદરશી જ થાય, ભગવદ્દ્રુપાપત્રની તો કદાપિ ન જ થાય.

૪. શ્રીકૃષ્ણેષ્ટિતર સર્વ જ ભગવદ્દ્રવ્યનિર્માણીજનના અર્થમાં આ પદ પ્રયોજે છે.

૫. કુદ્ધિ.

૬. કારણ કે સ્મર આકાશનિવાસક અને અવધારક છે, ચૂનવિદમાં ઇન્દ્રસ વિજયિતશીપથી આ પદ સિદ્ધિ થયું નહીં.

પ્રભુએ વર્ણનાસંકિત દેખી ત્યારે જ ઉક્તકાર્યથી ઉદ્ભવ્યું. પૂર્ણાંગારરક્તપાત્ર ઉદભવેલાં અઘડવિશેષક્રિતમાન અત્યેષ અધિકાંશયુક્ત પશુ સ્વરૂપનો અનુભવ^૧ સ્મરણ નહિ જ અનુભવમાન^૨ નાદમાં જ, પૃથક્ નહિ, યદી ભવ, એવો નાદ પ્રકટ કરીને શુદ્ધિપુષ્ટિસ્થાન જન્માવનમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પુષ્ટિમાર્ગગીતર પશુ પ્રકટ કર્યો. અનુભવમાન નાદને જ વિશે પૃથક્ નહિ, સ્વરૂપનો અનુભવ જ થયો, સ્મરણ નહિ, ભગવદ્વિદ્યુક્તા ભયદિરદિધૃષી માનકર્ત્રી દર ત્રણમાં છે, તેથી અન તો જે સ્વરૂપાનુભવ થયો તે પશુ નાદદારા જ થયો એમ ભણવું. આ પ્રકારનો સ્વરૂપાત્મક નાદ પ્રકટ કરીને શુદ્ધિપુષ્ટિસ્થાનમાં પ્રવેશ કરીને પુષ્ટિમાર્ગગીતર પ્રકટ કરે ત્યારે જ અંસાવતારતત્ત્વ સત્ત્વગુણના અવધાનસંક્રિત નહિ જરૂર સાક્ષત્ સંગ્રામ શ્રીસ્વામિનીની વિશે સમજે જ એ યુક્ત છે, અન્યથા અનપર્યન્તની સર્તી જ ભગવદ્વૃત્તિ નિષ્પ્રયોજનનકા થઈ ભવ, જેમ જન્મદો અંગીકાર કરીને કુણ્ડ નિવશરણ કુંડી તેમ શ્રીસ્વામિનીનીના અંગીકારથી^૩ પશુ પ્રભુ કીર્તિદારા સર્વ જ વિચનો દોષ દર કરશે તેથી આ પ્રકારે આ લીલા નિરૂપ્યા પશુ છે એમ જણાવવાને માત્રકીર્તિ: વિશિષ્ઠ આ^૪ કોને અને છે આ પ્રકારે અનુભવથી સ્મરણ નિવશ થઈ ગયું, તેથી સ્મરણ નહિ જરૂર અનુભવ જ હોવાથી નિષ્પ્રયુક્ત સ્વરૂપનું ધર્મ શક્યું, અને તેથી પૂર્વે અનુધ્યેયોમાં વર્ણનાસંકિત કરીને આ થયે પંચમ સ્થોત્રમાં વર્ણનસાધનતું નિકપણું કરીને અગ્રિમ પદ્ય^૫ સ્થોત્રમાં વર્ણન કર્યું, આથી આ પંચમ સ્થોત્રમાં વેણુરવના સ્વરૂપનું જ વર્ણન થાય છે, અને તેથી જ રત્નિયુગલ્લમ એમ અગ્રિમ પદ્ય^૬ સ્થોત્રમાં કર્યું, તેથી પૂર્વના કૃત્તનાદિથી આ વેણુરવના સ્વરૂપની વિશલક્ષણતા જણાવી. પ્રથમ અસંકિતજનક જાવોપાદક કૃત્તનાદમાં તો પ્રાધાન્યે પ્રભુનો જ આત્મર અનુભવ થયો હતો અને નાદનો અનુભવ તો માત્ર ચૈત્યતાએ જ થયો હતો તેથી તત્ત્વ તો 'સ્મરણ' પશુ થયો હતો, અને આ વર્ણુદીપ દ્વિતીયક અનુભવક રચનાં તો વલ્લભ સર્વજ જ પ્રભુને આત્મિકાંવ છે તથાપિ પૂર્વત્ નાદથી ચૈત્યતા નથી પરન્તુ મધાનતા છે, આ પ્રકારે પ્રથમ નાદથી વિશલક્ષણ રચનાં સ્વરૂપતઃ પરિચય આ દ્વિતીય સ્વતન્ત્ર લેખનું પ્રયોજન છે *

કવાકવાયમ—જન્માવનપ્રવેશ તો અઘડ સ્થોત્રથી જ પ્રાપ્ત થયો છે અને અન તેનો અનુવાદ છે, તેથી સ્વરૂપમાત્ર જ વાક્યાર્થ નથી, પરન્તુ શ્રીમેષીનીને વર્ણુદીપ સ્વરૂપે અને લીલાએ પશુ

વાક્યાર્થ. સંક્રિત વેણુરવ અથ 'મહાવીર' સ્થોત્રમાં યુગ્મવતઃ વાક્યાર્થ છે. આદ્ય સ્થોત્ર જન્માવનપ્રવેશ પ્રાપ્ત જ હોવાથી તેના અનુવાદે આ-વર્ણુદીપ વેણુરવ-જ વાક્યાર્થ છે. વેણુરવ વાક્યાર્થ

હોવાથી વેણુરવે પ્રતિષાઠ સ્વરૂપ વેણુરવ અને કીડા પશુ પ્રતિષાઠ થાય, સ્વરૂપ વેણુરવ અને કીડા એ ત્રણેતું વર્ણન-પ્રતિષાઠન-થાય, અને એ ત્રણેના પરસ્પર સમન્વયમાં પ્રકારવિશેષનું પશુ વર્ણન થાય, વેણુરવ વાક્ય છે, રૂપ અને કીડા તદ્વાચ્ય છે, નાદનો અને રૂપકીડાનો આ પ્રકારે વાચ્યવાચકસમન્વય છે, તેથી નાદમાં વાચ્યતાસમન્વય કરીને રૂપ અને કીડા ઉભાય છે, અને તેથી પશુ નાદવાચ્ય રૂપનો અને કીડાનો પશુ પરસ્પર સામાનાધિકરણરૂપ સમન્વય સિદ્ધ થાય છે. નાદે સંક્રિત રૂપનો અને કીડાનો પશુ અન અનુભવ સ્થોત્ર તેથી અનુભૂતમાત્રને નાદ રૂપ અને કીડા એ ત્રણેના પશુ પરસ્પર સામાનાધિકરણરૂપ સમન્વય અર્થાત્ તે ત્રણેતું વેણુરવવાત્ પશુ સિદ્ધ થઈ રહે છે. આવા વપુને ધરતાં-અહિઃ પ્રકટ કરતાં-વેણુરવ રંગને પૂરતાં જન્માવનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ સ્થોત્રનો સમન્વય છે, આથી સ્વરૂપનું ચરણ અને કીડાનું કથન પશુ કથન જ થયું. 'વપુને અહિઃ પ્રકટ કરતાં' એ વિભાગથી સ્વરૂપનું 'વેણુરવ રંગને પૂરતાં' એ વિભાગથી ચુણવું અને 'જન્માવનમાં પ્રવેશ કર્યો' એ વિભાગથી કીડાનું એમ ક્રમસઃ જ કથન થયું. અગ્રે વેણુરવ પ્રકારે વર્ણન છે, તેથી તે સર્વ પદ્ધતિ વેણુરવ જ ભણવા.

૧. અન અનુભવ જ છે સ્મરણ નથી તેથી અન સ્મરણને વેણુરવ પશુ નથી, સ્મરણને આર્ત 'કામ' કરવામાં આવે ત્યારે તો અનુભવથી પશુ સ્મરણ થાય, તેથી 'સ્મરણ'ને વાક્યાર્થ અન 'કામ' નથી પરન્તુ 'સ્મરણ' જ વસ્તુતઃ છે.
૨. વિશ્વવૃત્તા અને ક્ષમાર વેણુરવપ્રણયવા પૂરવણી સમજાવ્યાદારથી નાદમાં જ સ્વરૂપની પશુ પૂર્તિ સ્પષ્ટ છે.
૩. એ અનુભવ પૃથક્ થયો તો રૂપનું જાણ જ થઈ ભવ.
૪. પૂર્વેના પ્રકારે ચેત્ત્વનાસંપાદન કરી આપા વિના જ જોમગમ.
૫. વિત્તોદિષ્ટ પ્રજ્ઞાપૂર્વિઃ વાક્ય અન પ્રમાણ છે.
૬. 'શ્રીમેષીનીની' એ વર્ણન ન થઈ શક્યું તે વર્ણન શ્રીમેષીનીની વર્ણનાસંકિત જણાવવાને મીઠાક સ્વયં જ પંચમ સ્થોત્રમાં કરે છે' હતાતિથિયં એ સર્વત્ર વિદ્યમાના છે તેના જ ઉદ્ભવનાર્થ અને નાદસ્વરૂપપરિચયાનાર્થ અનપર્યન્ત શ્રીસુબોધિનીના સ્વતન્ત્ર લેખકને અનુકરિને આપવાન થયું.

વર્દેના અર્થ 'મયૂરપિચ્છ' થાય છે, તે જ છે આવી 'શિરોમયુષ્ણ' ને વપુનું એવા વધને અર્થાત્ સુધાપોષક શ્રીઅંગને આ બદાંબીડાનુકરણ નૃત્ય-મયૂરનું છે, મયૂરમાં રસનો વર્દાપીડમ. ઉદ્દેશ્ય થાય છે ત્યારે જ ઉદ્દ્યુહરસ મયૂર નૃત્ય કરે છે, તેથી ભગવાનનો પણ રસ ઉદ્દ્યુહ છે એમ 'વર્દાપીડ' પદે સૂચિત થાય છે, મુકુટધારણ શૌભાધાયક છે તેથી ભૂપણ્યું તેનું ધારણ છે, અને આ મુકુટધારણમાં નૃત્ય-મયૂરનું અનુકરણ છે, તેથી ઉદ્દ્યુહપૂર્ણરસાત્મતાનું પણ સ્થળ તદ્દારણ્યથી થાય છે, અર્થાત્ વર્દાપીડ પદથી ભગવાનની શૌભાનું અને ઉદ્દ્યુહરસાત્મતાનું એમ ઉભયનું પણ સ્થળ થાય છે. આવા સ્વરૂપનું રસરણુમાત્ર જ થાય અને સર્વાંશે અનુભવ તો થાય નહિ તેથી આવા સ્વરૂપની સર્વાંશે અનુભવેશ્વ હોવાથી શ્રીગોપીજનનું તથા-વર્ણનાશકિત-મુક્ત જ છે.

આ વપુ પણ નટવદ્ અને વરવદ્ એમ દ્વિત્રકારક છે, કારણ કે રસ પણ દ્વિવિધ છે, ૧ કેવલ, અને ૨ ધર્મસંદિત. 'કેવલ' રસ નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને 'ધર્મસંદિત' રસ સામોગ્યમાં નટવરવપુ: પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાનનું વપુ 'કેવલ' અને 'ધર્મસંદિત' એમ ઉભયવિધ છે, તેથી 'નટ'વદ્ અને 'વર'વદ્ પણ 'વપુ' કથું. ઉદીપનાદિસામગ્રિરહિત 'કેવલ' વિપ્રશમ-વિપ્રયોગશુભારસ-નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, નાટ્યમાં અભિનેતા હસ્તાભિનેય પુષ્પાદિ સામગ્રીનું પ્રદર્શન કરાવી લે છે, તેથી યદ્યપિ તત્ત્વ પુષ્પાદિ સામગ્રી નથી તથાપિ તેમાં-અભિનયમાત્રમાં-જ 'કેવલ' રસની-ઉપલબ્ધિ થાય છે, આ પ્રકારે વિપ્રયોગશુભારસ પુષ્પાદિસામગ્રીરહિત છે તેથી 'કેવલ' કથાય છે, અને સંયોગશુભારસ તો ઉદીપનાદિસામગ્રીસંદિત હોય છે તેથી 'ધર્મસંદિત' કથાય છે. યદ્યપિ ભગવાનમાં તો વિપ્રશમરસ પણ અભૌતિક છે અને બાલ્યમાના માનસી સામગ્રી પણ સત્સ્વરૂપા જ છે, તથાપિ તે સામગ્રીનો પ્રકટ પ્રાકુર્વાવ નથી, તેથી જ તે રસ 'કેવલ' કથાય છે, ત્યારે તો હવે આવિર્ભૂતસામગ્રીએ વિશિષ્ટ તે સંયોગરસ અને અનાવિર્ભૂતસામગ્રીઅભિનયસ્વરૂપ તે વિપ્રયોગરસ એમ સંયોગશુભારસનો અને વિપ્રયોગશુભારસનો વિરૂપ પણ સિદ્ધ થયો આ જ વિવેકચયન શાસ્ત્રીયપરિભાષામાં કરીએ તો સંયોગરસ સ્વમમાનાધિકરણરૂપપ્રયુક્તકિાવિશિષ્ટ છે, અને વિપ્રયોગરસ સ્વઅધિકરણરૂપપ્રયુક્તકિાવિશિષ્ટ છે, ભગવાનનું શ્રીઅંગ તો ઉભયવિધ જ છે, તેથી 'નટ'વદ્ અને 'વર'વદ્ પણ કથું કારણ કે વર અત્યન્ત-અન્ય-અનુભૂત-અનુભવિષ્ટ-પદાર્થના બેહતા છે, અને આ અભિનય છે લૌકિક વિરહમાં પુરુષમાં રસ છે પરન્તુ પુરુષ જ કાંઈ રસસ્વરૂપ નથી, પરન્તુ અલૌકિક હોવાથી ભગવાનમાં તો રસો જ સઃ શ્રુતિપ્રમાણથી રસસ્વરૂપ જ છે, તેથી પ્રભુ સંયોગાત્મક અને વિપ્રયોગાત્મક પણ છે સંયોગ અને વિપ્રયોગ એ ઉભયે શુભારસની પ્રભુમાં એકાલાવલિભાવ ભગવદ્વપુ:રિથિતિ યદ્યપિ શ્રુતિસિદ્ધા છે, મુક્તિગમ્ય નથી, તથાપિ આ વનરચત્કરસંદિતા હોવાથી સંયોગાવસ્થા હોવાથી સંયોગરસાત્મતા અને નૃત્યમયક્રમથી વિપ્રયોગ હોવાથી વિપ્રયોગરસાત્મતા પણ બંને છે, તેથી મુક્તિનો પણ વિરોધ ન રહ્યો. રસનો અને ભગવાનનો અભેદ છે અને ભગવાનનો અને ભગવદ્વપુનો પણ અભેદ છે, તેથી ભગવદ્વપુ પણ ઉભયવિધશુભારસાત્મક જ છે.

ભગવાન તો હૃદયમાં પણ વિદ્યમાન છે, તેથી તેટલામાનથી હૃદયમાં ભગવાનની રિતિમાનથી પણ 'દાનિવદ્' જ શ્રીસ્વામિનીનીનું સુખ હરે એ સદ્ગુણનું નિદારણ કરવાને વિચિત્ર, વપુનું ભરણ-અદિ-પ્રાકટ્યકરણ-પણ કથું. સ્વસ્વરૂપથી અતિરિક્ત વપુ જ નથી તેથી 'વપુર્વિચિત્ર' પદે જે વપુપ્રાકટ્ય કથું તે આશ્ચર્ય છે' એમ જ્ઞાનમાર્ગિય શદ્કાનું, પણ હરે સમાધાન થઈ ગયું, દાનિવે હૃદયમાં જ સુખ થાય છે. અને શ્રીગોપીજનનો અર્થે તો સ્વરૂપનું વપુરૂપે પ્રાકટ્ય પણ પ્રભુ કરે છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારે ભગવદ્વપુ ઉદ્દ્યુહદ્વિવિધરસાત્મક છે એમ સિદ્ધ થયું છે, રસ વજ્રાત્મક છે, અને અનન્ય નિજ પ્રિયાથી અતિરિક્તમાં-તે આત્મક રમતું પ્રાકટ્ય જ નથી તેથી યદ્યપિ રસ અમૂર્ત-મૂર્તિરહિત-આકૃતિરહિત-છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તથાપિ વપુ કરે છે ત્યારે તો નિજ સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય બહિઃ પણ કરે છે, તેમ પ્રભુએ પણ નિજ મૂર્ત સ્વરૂપનું બહિઃપ્રાકટ્ય કરતાં વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. વેદ શબ્દાત્મકે અમૂર્ત છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તથાપિ વેદ વચા મુલિષ્ઠાચરિત્રે વાક્યમાં બજાયું છે કે ત્રિપૃષ્ઠમાં વેદ મૂર્તિધર-સાર્વદેશીશબ્દાત્મકમૂર્તિપ્રાકટ્યવાન-છે, તેમ અમૂર્ત પણ બલ સાકાર જ છે, તેથી સાવદિક-નિત્ય-જ રસાત્મક વપુનું પ્રાકટ્ય વૃન્દાવનમાં ક્યું. દાનિવદ્ હૃદયમાં જ પ્રાકટ્ય હોય તો ભોગ કેવલ મનથી જ

યાય, અને બહિઃપ્રાકટ્યમાં તો સર્વે ઇન્દ્રિયે ભોગ થઈ શકે છે. જાનીથી જાણના ભોગમાં પણ આ પ્રકારનો વિશેષ હોવાથી વધુપિ ભગવાન જ્યારાદિના વિષય નથી તથાપિ શિવ પદાર્થ મનોમાત્રનો જ વિષય રહે ત્યારે તો મુખને રચાને દુઃખ થાય છે તેથી, શિવ પદાર્થની મનોમાત્રવિષયતા દુઃખજ છે એમ સહજમાનુભવસિદ્ધ છે, તેથી, સર્વેન્દ્રિયે ભોગેન્દ્ર ભગવને અર્થે નિઃ સ્વરૂપનું શ્રીગંગમરૂપે બહિઃપ્રાકટ્ય પણ કરીને વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ભગવાન જ વધુ એમ જાનમાર્ગીયા પ્રક્રિયા નહિ, પરંતુ ભગવાને ભક્તસુખાર્થ આધિપરસયો નિત્ય આપાર વધુનું બહિઃપ્રાકટ્ય પણ કર્યું એમ ભક્તિમાર્ગીયા જ પ્રક્રિયા અને આદરવી.

* વધુર્ભવ્યનું બહિઃપ્રાકટ્યનું અન્ય પણ તાત્પર્ય છે. જેમ પાતરથી રસનું પાન કરાવવાને ઉદ્યત પુરુષ તે પાનને

નિજ દુસ્તમાં ધરે છે તેમ સ્વરૂપાત્મક રસનું દાન શ્રીસ્વામિનીનીને કરાવવાને પ્રભુ ઉદ્યત છે એમ

વિચિત્રનું એતાદશ વપૂરુપ્રાકટ્યે જણાય છે એમ જણાવવાને 'વધુવિષ્ણુ' કર્યું જણાય છે.

ત્રિતીય ઇચ્છાકથાન. અથવા બહોર્ધીઃ વધુસ્વરૂપનું બહિઃપ્રાકટ્ય કરીને સ્વરૂપાત્મક રસનું દાન શ્રીસ્વામિનીનીને કરવાને પ્રભુ ઉદ્યત થઈ ગયા. ■ એમ જણાવવાને શ્રીકૃષ્ણે નટવરવધુવિષ્ણુ એમ કથન કર્યું

પાતભરણરૂપકારણથી રસદાનકાર્યનું અનુમાન થાય છે તેમ જન વધુપ્રાકટ્યરૂપ કારણથી ભક્તરસદાનરૂપ કાર્યનું અનુમાન થાય છે, તેથી વિચિત્રપદોનો અર્થ કામરસદાનના કારણત્વધર્મસાથે કરીને 'પ્રાકટ્ય કરતાં' થાય છે. દષ્ટાન્તમાં જેમ પાત તેમ દાષ્ટાન્તિકમાં ધર્મિસ્વરૂપ ભગવાન, દષ્ટાન્તમાં જેમ પાતરથી રસ તેમ દાષ્ટાન્તિકમાં શ્રીશીષીપીતળને વિષે સ્થાપનીય ભાવાત્મક ભગવદ્વ્ય આનન્દ, જે આનન્દનું નિરુપણ અગ્નિમધ્યાખ્યાનમાં 'સીમાલો દુઃખઃ પુષ્કિમાર્થે જલમ્' થી થયો, અને દષ્ટાન્તમાં જેમ ભરણ તેમ દાષ્ટાન્તિકમાં ધર્મિસ્વરૂપવધુનું બહિઃપ્રાકટ્ય. દષ્ટાન્તમાં વિષ્ણુવંદનામાં 'ભરણ'નો અર્થ 'ધારણ' હોવાથી કર્તા અને કર્મ ભિન્ન છે, પરંતુ દાષ્ટાન્તિકમાં તો 'ભરણ'નો અર્થ 'પ્રાકટ્ય' હોવાથી જ ભાગ્યભલે સ્વયમકુલસત્ સ્વરૂપ જ કર્તા અને સ્વરૂપ જ કર્મ પણ થાય છે. પ્રથમ પણ પ્રાકટ્ય તો હતું જ પરંતુ તે માત્ર હૃદયમાં જ હતું તેથી વર્ણનાશક્તિ કરી દલી પડતું હવે તો ચતુષ્તયીમાં-સર્વ ઇન્દ્રિયમાં પ્રાણમાં અન્તઃકરણમાં અને જીવમાં-પણ પ્રાકટ્ય છે તેથી વિચિત્રપદથી જ અગ્નિમા વર્ણનાશક્તિનું સ્થાન થઈ જાય છે.*

અન્યપર્યાયના સ્ત્રોત્રાન્યથી 'નટવદ' અને 'વરવદ' વધુને પ્રકટ કરતાં ભગવાને વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો

એમ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ભગવાનની અને વધુની પૃથક્તાનો ભાસ થાય છે, આ

પ્રકારિતરે કહેસા પણ નિરૂપ કરવાને 'નટવરવધુ'એ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ જ અન્યવ કરશે,

વાકયાવચ. નટવદ અને વરવદવધુ એમનું એક કથનથી વધુનું સ્વરૂપથી ભિન્ન પ્રસક્ત થાય તેના

નિરાકરણાર્થે 'વધુરૂપ' કર્યું, આધિપરસ પ્રભુ જ ભક્તાર્થે આધારરૂપ થયા, અર્થાત્

નટવરવદ વધુ તેમનું એવા ભગવાને નહિ-પરંતુ નટવર વધુરૂપે જ-નટવરરૂપ વધુસ્વરૂપે જ-વૃન્દાવનપ્રવેશ કર્યો એમ ક્ષિપ્ત થતાં સ્વરૂપનો અને વધુનો ક્ષિપ્ત ભોલાભાસ પણ નિરૂપ થઈ ગયો, હવે 'બહોર્ધીઃ' ક્ષિપ્તારને 'વર'ને અને 'માલા'ને ધરતા નટવરવધુએ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ સમન્ધ-અન્યવ-ચોખ્ખાવાથી બહોર્ધીઃ ક્ષિપ્તાર દત્ત અને શાલા જે ચતુષ્તય જ વિચિત્રનું કર્મ રહ્યું અને સત્ત્વ-ચેત્તમાનકુદન્ત ત્રિગોપણ-વિષ્ણુનું વિશેષ્ય શ્લોકરૂપ જ નટવરવધુ થઈ ગયું +

'કર્મ'ક્રમને વિષે છે 'ક્ષિપ્તાર' કુસમ જેને એનું નટવરવધુ, અથવા કર્મયોગકર્મદાર કર્મક્રમને વિષે ક્ષિપ્તારને

વિષ્ણુ-વર-નટવરવધુ, અથવા ધારણકર્તા ભગવાન પ્રથમ પદમાં કર્મયોગકર્મદાર,

કર્મયોગકર્મદાર. સમન્ધકુદન્તકુદન્ત થયો. ક્ષિપ્તારકુદન્ત શુભારસનું ઉત્તેજક છે, સંયોગ અને ત્રિપ્રેય એમ શુભારસ દિવિષ છે, અને પ્રભુના કર્મક્રમ તે ઉપરે રસનું પ્રતિપાદન કરે છે, મંપેગમાં પ્રિયાનાં

તે તે વચનના જાણથી અને ત્રિપ્રેયમાં પ્રિયાકૃત ગુણના જાણથી ઉભવે કર્મ ઉભવવિષ શુભારસના અનુભાવક

છે. આ ઉભવશુભારસપ્રતિપાદક કર્મને ક્ષિપ્તારનો સમન્ધ થાય છે, તેથી પૂર્વનિરૂપિત રસ ઉત્તેજક થાય છે, ઉભવશુભારસપ્રતિપાદક કર્મને વિષે શુભારસોત્તેજક ક્ષિપ્તારના રચાને રસોત્તેજકથી પૂર્વનિરૂપિત સ્વરૂપાત્મક

રસ ભગવાનમાં ઉત્તેજિત થાય છે, અને તેથી ભગવત્સ્વરૂપમાં જ ભગવત્ત્રિધારપ્રદિશ્વરપિત પણ થાય છે

* શ્રીમદ્ભગવાનના તૃતીય સ્વરૂપ લેખનું અનુસરણ આ છે.

+ આ વિદવત્ત્વ અર્થનું અપાધાન શ્રીમદ્ભગવાનના ચતુર્થ સ્વરૂપ લેખને અનુસરે છે.

તાદૃશ-સાકાર-નટવરવપુરવચવવિધારાદિમાન આશમ્બનરૂપ-રસ ચુત હોય તો જ રસતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે.

વિચ્છદ્ વાતઃ કદાશાઘનુભાવરૂપ રસ તો પ્રકટ હોય તથાપિ બાધ નહિ, પરન્તુ આ તો આશમ્બનરૂપ જ રસ છે અને આ આશમ્બનરૂપ જ પ્રકટ થઈ બધાં તો રસભાસજનક થઈ ને રસપોષકમાન જ કનકકવિદ્યમ્. થાય પરન્તુ રસતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરે નહિ, તેથી, આશમ્બનરૂપ તત્ત્વ જ રસનું રસત્ત્વ મેરસે છે તેથી, 'કનકકવિદ્ય' પીતામ્બર ધર્મ છે. રસના આવશ્યક આત્મહતાર્થ આ કનકવનુ કવિદ્ય પીત-કેસરિ-વસ્ત્ર કટિસ્થ જાણવું. રસ ઉદ્ભવ થયો એમ શ્રીગોપીજનને જ્ઞાન થાય તો તે પ્રસંગે સર્વે શ્રીરવામિનીની પ્રભુના વસ્ત્રને પણ ન ગણે તેથી વસ્ત્રને 'કનકવનુ કેસરિ કથીને વસ્ત્ર કેસરિકનકુતુલ્ય વ્યામોહક છે એમ નિરૂપણ કર્યું. રસનો ઉદ્ભોધ થયો એમ શ્રીગોપીજનને જ્ઞાન થાય તો સમયવિશેષે તેમ થયું પણ હતું તેથી અધુના પણ રસત્ત્વસાધક વસ્ત્રને ન ગણીને શ્રીગોપીજન તે જ પ્રકટ રસાભાસ આશમ્બનનું વર્ણન કરે અને શ્લોકકથે કરીને સંયોગવિષયોગરસદયનું વર્ણન કરે નહિ, તેમ ન થાય તેથી પ્રભુએ કટિસ્થ કનકકુલ્ય કેસરિ પીતામ્બરે કરીને શ્રીગોપીજનમાં વ્યામોહ કર્યો. રસના ઉદ્ભોધે કરીને જ અત્યન્તાર્થિથી ભગવદ્વસ્ત્ર પીતામ્બરની પણ ગણના ન કરીને શ્રીગોપીજન શ્રીઅંબુ જ સમ્યગ્ અવલોકન કરી શકે ત્યારે, તો રસ પ્રકટ થઈ જનાથી રસાભાસ થાય તેથી રસગોષ્ઠનાર્થ-રસાત્મહતાર્થ-પ્રભુએ કનકકવિદ્ય કેસરિ વ્યામોહક પીતામ્બર ધર્મ. અત્ર વસ્ત્રની કનકકવિદ્યતા માયા છે એ પાંચરાત્રસિદ્ધાન્ત પણ સમ્મત જ છે. કનકરૂપ ધનનું મોહજનકત્વ સાત્ત્વસિદ્ધ છે, તેથી વસ્ત્રની કનકકુલ્ય કવિદ્યતા કથીને શાન્તસમ્મતિપૂર્વક વસ્ત્રનો કેસરી વર્ણ પણ મોહજનક છે એમ સૂચન કર્યું. પ્રભુએ કેસરિ મોહજનક વ્યામોહક-પીતામ્બર ધર્મ છે, તેથી શ્રીગોપીજન શ્રીઅંબુ સમ્યગ્ અવલોકન કરી શક્યાં નહિ, ભગવત્સાક્ષારારમાં જવનિકાવદ્ જ માયા સ્થિતિ કરે છે, પ્રકૃત પ્રસંગમાં પણ આત્મહતા માયા જવનિકાવદ્ રસાત્મહતા જ થઈ એમ સૂચન કરવાને પીતામ્બર વ્યામોહકકનકકુલ્ય છે એમ નિરૂપણ કર્યું જવનિકાવદ્ પીતામ્બર ભગવત્સ્વરૂપૈકદેશકટિમાનનું ગોષ્ઠન-આત્મહતા-કરે છે, તેથી કનકકવિદ્ય કેસરિ પીતામ્બરનું આત્મહતા માયાત્વ સિદ્ધ થાય છે. કનકકવિદ્ય પીતામ્બર અથવા પીતામ્બરની કનકકવિદ્યતા રસાત્મહતા માયા છે, તેથી યત્ર વસ્ત્રની નિજ આકૃતિનું પણ સમ્યગ્ અવલોકન થઈ શક્યું નહિ તત્ર તાદૃશ વસ્ત્રે કરીને આત્મજ્ઞ આશમ્બનરસનું ઉદ્ધાદન તો શ્રીગોપીજન કવી રીતિએ કરી શકે ? પ્રભુએ કવી આકૃતિનું વસ્ત્ર ધર્મ છે તે પણ કનકકવિદ્યતાવસાત્ યત્ર યથાર્થ જાણી શકાવું નથી તત્ર તાદૃશવસ્ત્રાત્મજ્ઞ આશમ્બનરસનું જ્ઞાન શ્રીગોપીજનને કપાયું જ થઈ શકે ? તાદૃશ-કટિસ્થ કેસરિ આવશ્યક પીતામ્બરના જ અનુભવમાં ભગવદ્વિજ્ઞાથી એવો કોષ્ઠ અનિર્વચનીય મદ પ્રકટ થઈ ગયે, જેથી પીતામ્બરાન્તરિયત આશમ્બનાદિનો વિચારમાન પણ શ્રીગોપીજનથી ન થઈ શકે એમ વિચ્છદ્ વાતઃ કનકકવિદ્યમ્નો નિર્ગમિત અર્થ છે.

કનકકવિદ્ય પીતામ્બરથી પણ અધિકાત્મહતા 'વૈજયન્તી માલા' છે વિશેષ પણ વસ્ત્રના યાદાત્મ-તાનનું આત્મહતા કરે છે, તેથી અત્ર પીતામ્બરથી પણ અધિકાત્મહતા-વિશેષિકા-માલા કથી, અન્યથા 'અને રૂપમાં વિશેષક પણ નિરૂપ્યું' એમ અગ્રે કથન સમજાવે નહિ. ભગવત્સ્વરૂપમાં આ વિશેષકત્વ અધુના જ અગ્રે સ્પષ્ટ થશે. વૈજયન્તી રીતિમયી માલા છે તેનો અર્થ 'નિશ્ચયે કરીને' થાય છે, અને જયન્તીનો અર્થ 'જયકર્ત્રી' થાય છે, તેથી 'વૈજયન્તી'નો યોગિક અર્થ 'સર્વજયપ્રકાશિકા' થાય છે. પ્રભુ સાક્ષાન્ત-મધ્યમ-મધ્ય છે, અર્થાત્ પ્રભુનું સ્વરૂપધાવયમ આધિદેવિક પણ મન્મથનો પરાજય કરે છે અને નયન કંથલાન્તિ પરાજય કરે છે, આ પ્રકારે 'વૈજયન્તી' સર્વજયપ્રકાશિકા છે. મુદ્રમાં 'માલા' પદ છે, તેથી વનમાલાનું પણ ધારણ કર્યું છે એમ જાણવું, અર્થાત્ 'દીર્ઘમયી સર્વજય-પ્રકાશિકા વૈજયન્તીને અને વનમાલાને ધારણ કરતું નટવરસ્વરૂપ વા ભગવાન જ' એમ અર્થ થાય છે. અત્ર વૈજયન્તીમાલા નવરતનમયી રત્નખચિતા નહિ પરન્તુ પુષ્પમયી જ છે, એથી આભાસમાં વનમાલા વૈજયન્તી જ એમ 'વનમાલા' પદ કર્યું વિશેષ બાપાદલમિની માલા વનમાલા પ્રકોતિતા એ પ્રકારે વૈજયન્તીનું પુષ્પમયીત્વ ઉત્તરાર્ધમાં બક્ષદેવની તીર્થયાત્રાના પ્રસંગમાં વૈજયન્તી દદુર્માલો શ્રીધામામ્બાવપદ્મજામ્ એ પ્રકારે મુદ્રમાં અને શ્રીસુભદ્રામિનીનીમાં પણ સ્પષ્ટ છે, તેથી પુષ્પમયી જ 'વૈજયન્તી માલા' સ્વીકારતાં કોષ્ઠ પણ વિશેષ રહેતો નથી. રૂપે અને રૂડાએ સંહિત જ વેણુનાદ વાક્યાર્થ હોવાથી અત્રપર્યન્ત વશીકરક રૂપકીલાત્મક વેણુનાદનું પ્રતિપાદન કરીને તે 'બદ્ધાપી' રૂપમાં જ રસદય-રસોદ્ભોધ આત્મહતા અને વિશેષક એમ પદ્યનું નિરૂપણ કર્યું. હવે રત્નાન્ વેણોઃ દક્ષાદિ ઉત્તરાર્ધે નામકીકારૂપ વેણુનાદનું નિરૂપણ શ્રીધુક કરે છે.

રન્ધ્રાન્ વેષોઃક્રયાદિએ નામલીલારૂપ વેષુનાદને નિરૂપે છે. વેષુના રન્ધ્ર-છિદ્ર-સમ છે, તેથી તે સમ રન્ધ્ર પટ્ટાણ્ણે સહિત ધર્મના અનુભાવક છે, અર્થાત્ વેષુરન્ધ્રની સમ સમ્પ્રાપ્તિ તાત્પર્ય કરીને પણ વેષુનાદને વિષે પટ્ટાણ્ણે સહિત ધર્મસ્વરૂપનું રચાવન તાપિત થાય છે. વેષુના સમ રન્ધ્રોને અધરસુધાએ કરીને પૂરે છે, સુધા દેવનોઆ ભગવદ્ગીતા અને સર્વાંગોગ્રા એમ ત્રિવિધ છે, પ્રત્યક્-અધરસુધા-તો આ ત્રિવિધ સુધામાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમ પ્રતિપાદન કરવાને સુધાનું ત્રિવિધ કહ્યું. મુદ્ધમાં ગુણપાદ એકવચનમાં છે, તેથી અન્ય સુધાદેવનું પણ સ્વરૂપ પ્રસૂતિતઃ નિરૂપણીય જ, અને તેથી સુધાના ત્રિવિધનું વિવરણ કર્તુ, દેવ શબ્દ વિષુ ક્રીડાયામાંથી નિપત્ત થયે છે, તેથી દિવે-ક્રીડે-તે દેવ, અને તે દેવોએ બોલ્યા ને સુધા તે દેવનોઆ સુધા, અર્થાત્ સન્ધિદાદિને વિષે સ્થાપિતા મુખ્યાંસમુદાય ધર્મવૃત્તા ને સુધા અથવા દિવ્યભાદિમાં સ્થિતા ને સુધા તે દેવનોઆ સુધા, મુખ્યલીલાયાં ભગવાને બોલ્યા ને સુધા અર્થાત્ પૂર્વદશાત્કરવરૂપમૂત ને મધ્યમાનન્દ તે ભગવનોઆ સુધા, અને મુખદારા સર્વેએ પણ અંગોગ્રા ઓરેકપેલા ને સુધા અર્થાત્ ઉત્તરદશાત્કરવરૂપમૂત વિષયોમાનન્દ તે સર્વાંગોગ્રા સુધા, તત્ત-સુધાત્રિવિધમાં-પણ હેતુ અવશ્યકયાગે કહે છે, આ અવશ્યક બોધાત્મક અધરને વિષે રચાપિતા છે, તેથી બોધાત્મક અવર વિવેક કરીને યથાયોગ્ય સુધાદાન કરે છે, અને તેથી સુધાનું ત્રિવિધ ઉપપન્ન છે. મુખદારા તે સુધાના ભોગ ઘટ્ટ ઘાતો નથી, તત્ત કારણ કહે છે કે તેના-સર્વાંગોગ્રા અવરુણાનો-સાક્ષાદ્ અનુભવ ઉચ્છિદ્રે કરીને સમ્ભવતો નથી, શ્રોતદારા જ હૃદયમાં ઉત્તરદશાત્મક સ્વરૂપ પ્રથમ અનુભવાવ છે તદનન્તર વર્ણનપ્રસ્તાવમાં મુખદારા તે સ્વરૂપનું નિર્ગમન થાય છે એમ સ્પષ્ટમાર્ગ છે, તેથી વર્ણનપ્રસ્તાવમાં સ્વરૂપનું નિર્ગમન મુખમાંથી થતું હોવાથી મુખ ઉચ્છિદ્ર છે, અને એવા ઉચ્છિદ્ર મુખે કરીને તે અધરસુધાનો સાક્ષાદ્ અનુભવ સમ્ભવતો નથી. યથાપિ અન્યના મુખમાંથી નિર્ગત સ્વરૂપનું ક્ષયજ થાય છે, તથાપિ તે મુખ તો અનુભવમાં ને કરણ છે તે તો પરમપરામાર્ય જ છે, અનુભવમાં સાક્ષાત્ કરણ તો અન્યમુખ નહિ જરૂર સ્વશ્રોત જ છે, તેથી અનુભવમાં સાક્ષાત્ કરણ અન્યમુખ નહિ જરૂર સ્વશ્રોત જ હોવાથી પારમપરિગુણ ન કથતાં ભગ 'સાક્ષાદ્' જ અનુભવ કહ્યો. આથી તે-સર્વાંગોગ્રા ઉત્તરદશાત્મિક સુધા-ઓરેકપેલા જ છે, તે સુધાનું પાન એ મુખદારા સમ હોય તારે તો તે સુધા પૂર્વદશાત્મિક ઘટ્ટ ભવ, અને તેથી-તે સુધા તો ઓરેકપેલા હોવાથી-જ 'ન તન્મયતિ' કહીને 'શ્રોતરેયેવ' માં પૂજ્ય કહ્યું, અથવા ભગવત્કર્ત્ત્વ બોલ્યા થયા વિના તે અધરસુધાનો સાક્ષાદ્ અનુભવ જ સમ્ભવતો નથી, અને તેથી ક્ષણકરણમાં ભક્તનિષ્ઠા સુધાનું પાન ભગવાન પ્રથમ કરતો અને ભગવત્કર્ત્ત્વનિમ્મુધાપાનાતન્તર રસાધિક્ષ-પુરમાવ-પ્રાપ્ત થતાં પુરમાવપમ તે જાતો સાક્ષાદ્ ઉચ્છિદ્રે ભગવત્સુધાનો ભોગ કરશે, આથી-સાક્ષાદ્ ઉચ્છિદ્રે ભક્તગુણ ભગવત્સુધાભોગ તો ભગવત્કર્ત્ત્વ ભક્તસુધાભોગથી પૂર્વે નહિ સમ્ભવતો હોવાથી-તે સર્વાંગોગ્રા સુધા ઓરપેલા જ છે, કારણ કે પ્રગુણ પ્રારણ તો કાંઈ ફલપ્રારણ નથી જરૂર કેવલ પ્રમેયપ્રારણ છે, તેથી આ પ્રારણમાં મલમલતો કાંઈ ભગવત્કર્ત્ત્વ સાક્ષાત્ સિધ્ધ નથી, અને તેથી આ પ્રમેયપ્રારણમાં તો તે જાતોને જે અધરસુધાપ્રાપ્તિ છે તે વેષુદારા જ છે, અને તેથી આ પ્રારણમાં તો સર્વાંગોગ્રા અધરસુધા પણ વેલશ્રોતપેલા જ છે, સુધા વેલનાસ્તમક છે, અને નાદ શ્રોતમાત્રક છે, તેથી વેલનાસ્તમક સુધા પણ શ્રોતમાત્રક જ છે, અને તેથી એમ નિપત્ત થયું કે

યથાપિ સ્ત્રોતપ્રાવરણમાં તો અધરસુધા સાક્ષાત્પેા ॥ જ તથાપિ વિષયોમાવસ્થામાં તો તે અધરસુધા પણ શ્રોતરેપેલા જ રહે છે, ક્રિય ભગવદ્ગીતાખર્ધિકરિત્તરિચદપ્રાપ્ત ભક્તોને જ આ સુધાનો સાક્ષાદ્ ભોગ છે, અન્ય સરિત્સરે-લતામુખમીત્રાપેયોપાદિને તો તાદસ-અન્નદ્રોષાધિરિત્ત-સ્ત્રિરિચદ જ નહિ હોવાથી વેલનાદારા શ્રોતમાત્ર જ પાન છે, તેથી આ સુધા સર્વેએ શ્રોતમાત્ર જ પેા છે. આથી-સર્વેને સાક્ષાત્ પાન નહિ હોવાથી-સુધાત્રિવિધ-નિરૂપણપ્રસૂતિમાં જે સર્વાંગોગ્રા નિરૂપણું હતું તે સમર્થાયું. તે મુધા મર્ત્તે ભગવદીયત્ત સમ્પ્રાપ્તિ કરી ગયે છે, સર્વાંગોગ્રા અને દેવનોઆ પણ સુધા બોમ્બેદેન્દ્રિયાદિને અને દેવને યથાદય ભગવદીયત્ત સમ્પ્રાપ્તિ કરી આપે છે. તે અધરસુધા આનન્દ જ છે. આનન્દ-જે જ છે, સર્વાંગો જ મુખમન્દ થાય એ જર્થે તે સુધાનું સર્વાંગોગ્રા પ્રાપ્ત કરીશ્રૂતવે-વિરસાવચક્રે-ચાય છે, તે અધરસુધા ઘણાન-તેથી પણ અધિકાં આનન્દદારામૂલ છે. આનન્દ ને અધરસુધા તે ભગવાની પણ. સારથી છે, અથવા તો સુધા આનન્દમાં-માત્રમરિયોમાવસ્થામાં-જ પ્રકાશ છે, દીપ્તિ છે,

ધ્વજાનન્દથી પણ અધિકા છે, આનન્દની પણ સારભૂતા છે, 'આનન્દો યોગેષિ વ્યજાનાત્' 'તત્માદ્ વા દ્વત્માદ્
 વિજ્ઞાનસંવાદ્યોન્તર આત્માનન્દમયઃ' ઇત્યાદિ અનેકાં શ્રુતિર્થાં પુરુષોત્તમ આનન્દરૂપ અને આનન્દમય છે એમ
 નિરૂપણ છે તત્ર આ વિશેષ છે, અંગેશ્વરશ્યામાં પુરુષોત્તમ સર્વશામશીલિત હોવાથી અને સર્વસામગ્રી પણ
 આનન્દરૂપા હોવાથી ભગવાન્ આનન્દમય છે, પરન્તુ વિષયોભાવરશ્યામાં સર્વાં જ સામગ્રી ભગવદ્ભેદે રિયતા
 હોવાથી પુરુષોત્તમ આનન્દરૂપ છે, અને તેથી એમ નિષ્પન્ન થયું કે સમગ્રિતિ તત્ત્વરિયતગોપિકા ભગવદ્વિયુક્તા
 હોવાથી તત્ત્વરિયતગોપિકાના જે વિષયોભાવક રસાત્મક ભગવાન્ આનન્દપદવાન્ય છે તે આનન્દને વિષે જ તે
 સુધા પ્રકટી છે, તત્ત્વરિયતગોપિકા દ્વરરિયતા હોવાથી તે પ્રકટા સુધા નાદદ્વારા જન્નદિ કે સાક્ષાત્-પેષા છે,
 આથી જ તે સુધા દ્રવીભૂતા-વિરલાવવા-છે, આનન્દરૂપ ભગવદ્વયવસન્નની ભોગ્ય પદાર્થોમાં પણ સારભૂતા છે,
 તે સુધા કોઈ પણ પ્રકારે સાધનતાને પ્રાપ્ત થતી નથી, સાધન થતી નથી, એથી નાદદ્વજામાં તે સુધાને યોજવાને
 નાદોત્પત્તિસ્થાનેલેખમાં અને તત્ર પણ વેલુરન્દ્રમાં પૂરી, કારણ કે તે સુધા અમૂર્તા-વિરલાવવા-છે, અર્થાત્ તે
 સુધાની રિયતિ ભોમરૂપ અધરમાં હોવાથી કોઈ પણ રચયે તે સુધા સ્વતઃ ગમન જ કરતી નથી, એથી ભગવાને
 જ તે સુધાને વેલુરન્દ્રમાં યોગી, 'વેણુ શાવલ' એતાવન્નાતે જ ચારિતાર્થ સતે પણ મુખમાં અગરસુધા પૂચ્છ
 કયું તેનું આ સર્વ તાત્પર્ય, યદા 'સર્વ જ ભગવદ્વયવસન્નભોગ્યપદાર્થ' 'સાર' હોવાથી તત્ર સારાસારવિરેક-
 કથન અથોગ્ય હોવાથી આનન્દસારમૂલકથન કયે પ્રકારે સમજવે એમ કહ્યું થાય તો સ્વયં જ 'સાર'સ્વયં
 આખ્યાન કરે છે કે તે સુધા કોઈ પણ પ્રકારે સાધનતાને પ્રાપ્ત થતી નથી, અર્થાદ્ અન્ય ભગવત્સન્નભિ-
 ભોગ્યપદાર્થમાં સાધનત્વ અને ફલત્વ ઉભયે છે-જેમ કે ભગવાનેના શ્રીદસ્ત ભક્તાશ્રીનમાં આનન્દસાધન છે
 પરન્તુ ભક્તતા સ્વર્થમાં ફલરૂપ છે-પરન્તુ અધરસુધામાં કોઈ તેમ સાધનત્વ અને ફલત્વ ઉભયે નથી પરન્તુ
 સદાસર્વદા કેવલફલત્વ જ છે, કારણ કે અધરસુધા કોઈ પણ અન્ય ફલનું સાધન નથી, યદપિ 'મુખને પણ
 સ્વભોગયોગ્ય કરે છે' એ અગ્રિમોક્ષિતએ તે સુધા પણ સાક્ષાદ્ભોગ્યોગ્યતામાં સાધન છે તથાપિ તત્ર પણ
 શ્રોત્રપેષા જ અધરસુધા સાધન છે અને તત્ર પણ સ્વપ્રાપ્તિમાં જન્નદિ કે ઇતરત્ર-સાધન છે, સાક્ષાદ્ભિજ્ઞરીતિએ
 ભોગ્યા જે અધરસુધા છે તે તો કેવલ ફલ જ છે, આ જ સારત્વ, કારણ કે ભોગ્યાવરથાપત્ત નદિ પરન્તુ
 ભોગ્યવરથાપત્ત શ્રીગોપીજને જ આ અધરસુધા લભ્યા છે. વેણો.પદ, અસમરત-પૂષ્પ-છે, તેથી
 નિશ્ચિત થાય છે કે તે સુધા વેલુનો પણ સાક્ષાત્ સ્વર્થ કરતી નથી, રજાન્નદ દિતીયાન્ત
 હોવાથી રત્ન-વેલુનો અન્તર્ભર્તી આકાશ-પૂરણાશ્રીમાં ઈસિતતમ કર્ષ છે એમ કયું, અને તેથી રત્નદ્વારા
 પરમપરાએ, તો સુધાનો સ્વર્થવેણુને સમજવે જ છે તથાપિ સુધા વેલુનો સાક્ષાત્ સ્વર્થ કરતી નથી એમ
 ફલિત થાય છે, જે પદનો સમાસ કરવામાં આવે તે પદ પૂષ્પ જ રહે પરન્તુ એકપદ થઈ જાય, યત્ર પદ
 પૂષ્પ તત્ર તે પદોનો વાન્ય અર્થ પણ પૂષ્પ જ, તેથી યદપિ વેલુના રત્નદ્વારા પરમપરાએ તો વેણુને સુધાસ્વર્થ
 છે જ, તથાપિ વેણુને સુધાનો સાક્ષાત્ સ્વર્થ નથી એમ સુનિશ્ચિત થઈ રહે છે, અસમરત પદ પૂષ્પ અને
 અસમરત પદનો અર્થ પણ પૂષ્પ, તેથી તે સુધા વેલુના મધ્યમાં પણ નથી, અને તેથી જ્યારે વેલુનાદ્વારા સુધા
 ગમન કરે છે ત્યારે નાદનો સંગનન્ધ કરીને જ તે સુધા પણ અદિર્ગમન કરે છે, તેથી કહ્યુંદ્વારા હૃદયમાં પ્રવિષ્ટા સુધા
 વર્ણનસમયે જ્યારે મુખનો સમાગમ કરે છે ત્યારે મુખને પણ સ્વભોગ્યોગ્ય કરે છે, અર્થાદ્ ભગવદ્ભોગ્યસુધારૂપ
 જે સુધાસ્વરૂપ તે સુધાસ્વરૂપનો ભોગ્યમુખને થાય એ પ્રકારે મુખને ભોગ્યોગ્ય કરે છે, અધરસુધા તો નાદસન્નકા
 જ અને નાદનું-સાન્નનું-અલ્પ કેવલ શ્રેત્રે કરીને જ થાય-છે, તેથી નાદસન્નકા અધરસુધાનો પ્રવેશ શ્રોત્રદ્વારા જ
 નદિ કે મુખદ્વારા-થાય છે, અને તે જ પ્રકારે વર્ણનસમયે પણ અધરસુધાનો જે સમાગમ ભોગ્યોગ્ય મુખને
 થાય છે તે સમાગમ પણ નાદસન્નકા અધરસુધાનો જ થાય છે, અને અત્ર હૈલન્તરરૂપ વિરોપ પણ કયે છે કે તત્ર પણ
 યત્રપર્યન્ત રસના પૂરે કરીને તે પણ સુધાશ્રીનો અન્તઃપ્રવેશ થયો નથી તત્રપર્યન્ત પણ મુખને સાક્ષાત્
 તદ્ભોગ્યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી, આ પણ એક વિરોપ છે, અત્ર એવ એતદર્થ રમપૂરે કરીને તદ્દશપ્રવેશાર્થ જ
 વર્ણન, અત્ર આ અભિસન્ધિ છે. વેલુનાદ રસાત્મક છે, રસાત્મક વેલુનાદનો પ્રવેશ કહ્યુંદ્વારા હૃદયમાં ધારાવત્
 થાય છે, કહ્યુંદ્વારા હૃદયમાં ધારાવત્ પ્રવિષ્ટ રસાત્મક વેલુનાદ જ ભગવદ્વિયનાં સર્વ દન્દિમને વિષે
 વિવિધ રસભાવે નિર્ઝરે જન્મપ્રવાહવત્ પુષ્ટ રસપૂરરૂપ થઈ જાય છે અને પુષ્ટરમરૂપપૂરે કરીને સમાનશીલવસન-

લક્ષ્યમનદૃતપરરપરનાસ્વરૂપવર્ણનરૂપે નહિ: પ્રકટ થાય છે, રસાત્મક લેહનદા શ્રોતદારી હૃદયમાં ધારાવળ પ્રવિષ્ટ થાય, ભગવદીયના સર્વોન્દિયવિપક્ષ વિવિધરસભાને તે પુટ રસપૂરુપ થાય, અને તદનન્તર સમાનરીસવ્યસન-ભક્તદૃતપરરપરતદ્વર્ણનરૂપે તે નહિ: પ્રકટ થાય એ સાર્વત્રિક જ છે, અને તત્ત્વ ભક્તહૃદયરિષત અધરરસ ભગવાનના મુખરર-મુખ-અધરરસને એક જ હોવાથી સર્વ શ્રીગોપીજનના હૃદયમાં સ્થિત તે અધરરસ વા મુખાધરરસાર પવિત્ર-કરો-આરે સર્વ શ્રીગોપીજનના હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ થાય ત્યારે અનિર્વચનીય ઉત્કટ-પ્રચુર-આવેશને કરીને તે સુધાના સાક્ષાદ્ અનુભવની ચોગ્ધતા થતી હોવાથી વચર્ધન્ત ઉકારીતિએ તે અંશ અન્તઃપ્રવિષ્ટ ન થાય તત્ત્વર્ધન્ત પણ સાક્ષાત્ તદ્ભોગગોચરતા ન જ થાય, અને એવ રસપૂરે કરીને તદ્દશપ્રવેશર્ જ વર્ણન, રસપૂરે તદ્દશ પ્રવિષ્ટ થયે ભક્તમુખ ભગવદ્ધરસુધાના સાક્ષાદ્ભોગને ચોગ્ધ થાય એ જ સમાનરીસવ્યસન ભક્તોમાં પરસ્પર વર્ણનનું પ્રયોજન છે, વર્ણને કરીને સુધાભોગને ચોગ્ધ મુખમાં ન્યારે તે રસને પ્રવેશ થાય ત્યારે જ નિરોધ-આસક્તિરૂપ નિરોધ-સિદ્ધ થાય છે, તત્ત્વરીષનિવચ્ચમાં એમ ક્યન છે કે 'આ પ્રકૃત પ્રમેયપ્રકરણે કરીને પ્રેમાનન્તરભાવિની આસક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે,' તેથી જન આ પ્રમેયપ્રકરણની સમાપ્તિમાં આસક્તિરૂપ નિરોધ સિદ્ધ થયે એમ આશય છે. આથી ચલિતિચિત્ત પણ રસપ્રવેશ વિના આસક્તિરૂપ પણ નિરોધ જ સિદ્ધ થતો નથી તેથી, (૧) જોખને વિષે (૨) ભોગ્ગોપીબિન્ના જોખને વિષે અને (૩) સર્વને જ વિષે-એમ 'દેવ'પદવાચ્યવાદિવચેને વિષે-એ સુધાભોગ છે તે સુધાભોગ ભોગ્ગોપીના સુધાભોગની અપેક્ષાએ સ્વસ્વતર છે, અર્થાત્ તે ત્રિતપને નિરોધ પણ ભોગ્ગોપીજનના નિરોધની અપેક્ષાએ અતિસ્વરૂપ જ છે, અને તેથી સુધાભોગે નિષ્પન્ન નિરોધનું પ્રાપ્ત્યું તે કેવલ ભોગ્ગોપીને જ છે અને જોપાદિ ત્રિતપને તે સુધાભોગરૂપ નિરોધ અતિસ્વરૂપમાત્ર છે એમ સિદ્ધ થયું. આથી જ શ્રીમદ્ભાગવતસારનામાં અટથી નિરોધલીલાતું નિરૂપણ પણ દશમસ્કન્ધમાં નરમસ્કન્ધીયા સુભા ભક્તિલીલાથી અનન્તર થયું, વિદિતસારોપભક્તિમાનને પણ આ રસ હૃદયે પ્રાપ્તીપમાત્ર જ રહે છે-નહિ કે વિદિતભક્તિએ કાંઈ આ રૂપે રસ પણ પ્રાપ્ત જ થઈ નય છે-તેથી નવમસ્કન્ધમાં સોમસુરવંશસન્મન્થિની સમ્પ્રીલીલાના-મક્તિના-નિરૂપણથી અનન્તર નિરોધનું નિરૂપણ જન-દશમસ્કન્ધમાં-અટથીલીલાવે થયું. ભક્તિરસધાનન્તર નિરોધરસનું તાત્પર્યન્તર એ પણ છે કે ભગવત્કૃષ્ણપુત્ર ભક્તોના ભક્તિરસભોગનું વર્ણવશન ભગવદ્ધરસુધાના સાક્ષાદ્ ભોગમાં જ છે, અર્થાત્ ભક્તને ભગવદ્ધરસુધાના સાક્ષાદ્ભોગ પ્રાપ્ત જ ન થાય ત્યારે તે અટિમાં ભક્તની ઉત્પત્તિ જ વ્યર્થ, આથી કરીને ભક્તઅનિચિન્તા ભીલોનાં જન્મનું વૈવર્ધનું તે કૈમ્યનાયે જ 'નૈકર્મ્યવચ્ચુતમાલ' હસાદિ વાણે મીઠાદ્ગતવર્તમાં સાપિત ક્ષ્ણું. 'આ પ્રારે દશમસ્કન્ધીયા અટથી લીલાએ જ ન્યારે નિરોધ સિદ્ધ થયે અને તે નિરોધે કરીને જ ભગવાને કરાવેલી સુધાનુભવ પણ ન્યારે સિદ્ધ જ થઈ ગયે ત્યારે હવે હલ તો સિદ્ધ જ થઈ ચ્ણું અને તેથી એકાદસાદસરકન્ધીય સુધાનામ્વરૂપ અશ્મિલીલાદય વ્યર્થ જ' એમ એ સર્ગે થાય તો તે અશ્મિલીલાદયનું તાત્પર્ય રહે છે કે એતદનન્તર-નિરોધલીલાનન્તર-વિરોચન અને સ્વાત્મપ્રાપ્તિ એ લીલાદયનું ને નિરૂપણ અશ્મિ રસન્ધ્યે છે તે તો પ્રભાવતિ-પૂર્વભાવસપાદનરૂપ-છે, હલ તો નિરોધ જ, નહિ કે મુક્તિ વા આશ્રય, ધારણ કે લીલાર્થ રૂપે મુક્ત ભીલો રસપ્રતિ ભગવદન્તાઃકરણમાં જ સ્થિત છે તેમના પ્રતિ પરમ અનુમદથી નિલલીલામધ્યવાની ભક્તોએ સદ આ રસને અનુભવ તેમને પણ કરાવીને યુગ: પૂર્વભાવસપાદન કરાવશે એ જ 'પ્રભાવતિ'પદનો અર્થ છે, આથી એમ નિષ્પન્ન થયું કે 'મુક્તિદ્વાગ્ગમ્યાદય સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિ: મુક્તિમણ્ણુ કરીને 'મુક્તિ'નો અર્થ 'અન્યા રૂપના ત્યાગપૂર્વક રવરૂપે કરીને વ્યવસ્થિત' હોવાથી લીલાર્થ રૂપે ભીલોપોષિતિવરૂપે જ વ્યવસ્થાન' જ 'મુક્તિ' હોવાથી ભગવદન્તાઃસ્થિતિવરૂપમુક્તિવભાવમાંથી ભોગ્ય એકાદસ રસ-વંતો અર્થ છે, અને ભાગ્યવ વામ-પ્રાપ્તિએ જેમાંથી સ્થિરિયતિપ્રલય થાય અને જાણાય તે 'આશ્રય' અથવા આધિભોગિસક્રિતપત્રવેતા 'આશ્રય' અને તેજ આશ્રય તો ભગવાન જ છે, તેથી લીલાનુભવરૂપ ભોગ્યથી અનન્તર યુગ: ભક્તોની જે ભગવદ્વૃત્તા તે 'આશ્રય' વા 'પ્રભાવતિ' દાદસર-વંતો અર્થ છે, અને તેથી ન રજું એકાદસદાદસર-વંતેવનું વૈવર્ધન, ન રહી નિરોધના પરમહત્વની કાંનિ, અને ન રજું મુક્તિના અને આશ્રયના લક્ષણવાચકમાં કાંઈ પણ પ્રારે વૈરૂપ, કે ન પ્રસન્ના થઈ લક્ષણ લોકમાં આ રસ પ્રકટ કરાવું તાત્પર્ય હવતાં આશ્રયપદન પણ નિરૂપે છે કે અન્યથા સ્થિત જ વ્યર્થ થાય, આ જ રસ-નહિ કે ચોગ્ધ-પરમપુરુષર્થ હોવાથી સ્થિતમાં કાંઈ જન્મ રયને ન્યા

રસ પ્રકટ કર્યાથી જ સંહિતું સાર્યક્રવ, આ રસનું તાત્પર્ય પરમપુરુષાર્થ છે, અને પરમપુરુષાર્થ રસનું પ્રકટન સંહિતામાં કોઈ પણ રસને સંહિતા સાર્યક્રવાર્થે અવરચક પણ છે, અન્યથા—આવશ્યક પણ એવાસપ્રકટન નો સંહિતામાં કોઈ પણ રસને ન જ કરવામાં આવે ત્યારે તો—આણસમન્વરદિતદેહસંહિતવદ લીલાસંહિત જ વ્યર્થ થઈ જાય. 'એ આ રસની પ્રાપ્તિ ન થાય તો જ્યારે સંહિતું વૈયર્થ જ પ્રસક્ત થાય ત્યારે તો લીલાસંહિતામાં સર્વને જ આ ભોગ કેમ દર્શ્યમાન થતો નથી?' એમ સંકુપ્ત થાય તો તેના પરિહાર કરીને તે ભોગનું દુર્લભત્વ પણ કહે છે કે પરંતુ ૧૯મા અધ્યાયમાં ઉક્ત પૂર્વે વસનદાને કરીને જ્યારે અજ્ઞાન-દભાવ થાય અને તત્ત્વ પણ રચના અધ્યાયમાં ઉક્ત પ્રવેશકૃત સ્ત્રીત્વ-અજ્ઞાન-દભાવાત્મવચી અનન્તર ચન્દ્રઅદ્યકૃત પૂર્વભાવસંપાદને અધિદેવક્રીડાગોચ્ય પૂર્વસિદ્ધપ્રસાદરૂપ-શક્તિપ્રવેશે કૃત આધિદેવિક રૂપ-સમ્પલ થાય ત્યારે જ અજ્ઞાન-દભાવ નાશિકા દેહદમીવદ આ નિરોધાદ્યરૂપ મુખ્ય રસભોગ ઉચ્ચિત્કરણીતિએ સ્ખલ્ય છે, અત્ર પણ ધર્મદયસંપાદને કરીને લક્ષ્યીતુલ્યત્વસંપાદનથી રસભોગમાં સામ્ય છે. 'એ એમ જ પરિચિતિદુઃશય ત્યારે તો અજ્ઞાન-દભાવ પ્રાપ્તિ જ નહિ હોવાથી મહિષ્યાદિના ભોગ સિદ્ધ ન થાય' એમ સંકુપ્ત થાય તો પરિહાર છે કે અને કમે કરીને લક્ષ્યસ મહિષ્યાદિને પણ રસભોગ મગ્ન છે, અર્થાદિ લક્ષ્યસમહિષ્યાદિને પણ કોઈ પ્રકારે અજ્ઞાન-દભાવ રસભોગ સમ્ભવે જ છે, આથી—મુક્તિપ્રાપ્તિપદ્યથીસાદ્ય તો કેવલ પ્રસાપતિ હોવાથી—ફક્ત યતું કે નિરોધ મહાદ્ય છે, નિરોધનું દ્ય મહત્ છે. નિરોધના મહાદ્યત્વમાં મગ્ન કહે ૩૩ કે એથી જ અત્ર પ્રકરણને અન્તે સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ છે, નિરોધ જ મહાદ્ય ૩૩ અને તે દ્ય સ્ત્રીઓમાં જ સ્વરૂપાત્મકત્વે સિદ્ધ છે તેથી જ આ તામસપ્રકરણની અને તત્વાન્તરપ્રમેયપ્રકરણની પણ સમાપ્તિમાં સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ છે. ભગવદ્ભોગથી અનન્તર જ ભગવાન ભોગ્ય થાય છે, ભગવત્કૃત ભોગથી અનન્તર રસાધિએ કરીને ભગવાનમાં સ્ત્રીભાવ પ્રકટ થાય ત્યારે ભગવાન ભોગ્ય થાય છે, અર્થાદિ ભગવદ્ભોગ્યસુખાભોગસમ્પન્ના પુરુષાવાપ્તિ ભોગ્યર્થ મંગિપિત્ત ભગવત્કૃત ભોગ્ય કહે છે, આથી જ શુક પણ મુખ્યતાએ સ્ત્રીઓનું જ વર્ણન કરે છે, સ્ત્રીભાવાપલ ભોગ્ય ભગવાનભોગ્ય પુરુષાવાપ્તિ ભોગ્ય શ્રીગોપિકા કરે છે તેથી શુક પણ સ્ત્રીઓનું જ માહાત્મ્યવર્ણન અત્ર મુખ્યત્વે કરે છે. અગ્નિકુમારેનું પણ સ્ત્રીત્વ આથી—પૂર્વોક્ત પુરુષાવાપલ શ્રીગોપિકાના માહાત્મ્યથી—જ, કારણકે પુરુષ ભોગ્ય જ નથી, ભગવત્કૃત ભોગ્ય પુરુષમાં સમ્ભવતો નથી અને અનુપદેશકતા ચર્ચાએ ભગવત્કૃત પણ ભોગ્ય પુરુષમાં સમ્ભવતો નથી, તેથી જ અગ્નિકુમારેનું પણ સ્ત્રીત્વ. પુરુષ નથી અનુપદેશક કે નથી સ્વેપભોગ્ય, પુરુષ ભોગ્ય હોવાથી નથી સ્ત્રીભોગ્ય—આ વિચાર ધીમદ્ભાગવતાર્થપ્રકરણના તત્ત્વવચન-અનિયમમાં થઈ ગયેલા છે અને તે અત્ર પણ સમ્ભવ છે—કે પુરુષ નથી પુરુષાન્તરે—અન્ય પુરુષે—પણ ભોગ્ય, 'પરંતુ જ્યારે આ પ્રકારે નિરોધ જ સિદ્ધ થયે મહાદ્યની—મુખ્યરસભોગ્યની—પ્રાપ્તિ થયેલી જ છે ત્યારે ભગવત્કૃતમાં વસ્તુશાસ્ત્રી તાનોપદેશકીસનો પ્રયામ શે અર્થે?' એમ સંકુપ્ત થાય તો પરિહાર છે કે પરંતુ પાન નાનપૂર્વક યથ ત્યારે મદાન રસ આસ્વાદિત થાય છે, તેથી અથવા મુખ્યપ્રાપ્ત્યર્થ જ અને દુઃખદૂરીકરણાર્થ અમે—ભગવત્કૃતમાં—ભગવાનને તાનોપદેશનિર્મલ છે, જે રસનું પાન શ્રીગોપિકાને મિદ્ધ જ છે તે રસનું પણ જ્યારે સ્વરૂપજ્ઞાન થાય ત્યારે રસારવાદ પણ તેમને મદાન થાય તેથી ભગવાન ભગવત્કૃતપ્રનાયમાં શીમદ્દુલ્લસા શ્રીગોપીજનને તાનોપદેશનો પણ નિર્મલ—આમદ—કરે છે, અથવા તો મુખ્ય અવતારી પુરુષોત્તમની—નહિ કે અવતારમાત્રની જ—પ્રાપ્તિ કરાવવાને ભગવાન સામદ તાનોપદેશ કરે છે, અને આ શ્રીગોપીજનને અપેક્ષિત પણ તે જ પુરુષોત્તમ છે, તેથી તે મુખ્ય—પુરુષોત્તમ—જ શ્રીગોપીજનના આત્મા ૩૩ એમ જ્યારે ઉદ્ધવહાર શ્રીગોપીજનને તાનોપદેશ થાય ત્યારે તે મુખ્ય—પુરુષોત્તમ—પ્રાપ્તિ થાય અને વિપ્રયોગમાં દુઃખ દૂર કરતું એ પણ તત્ત્વ તાનોપદેશનિર્મલ છે. આથી જ ૩૩—૧૯ મા અધ્યાયમાં—આધિદેવિકી સ્ત્રીને—ક્રાતાપતિને—પ્રાર્થયે. અત્ર મહાદ્ય નિરોધભોગમાં સ્ત્રીઓની જ યોગ્યતા છે તેથી જ અગ્નિ જ અધ્યાયમાં અધિદેવની—ભગવાનની—સમ્પન્નિની પ્રસાદરૂપ સ્ત્રીને—અથવા કુમારિની જ આધિદેવિકરૂપ સ્ત્રીને—પ્રાર્થયે. આથી જ રૂએ વચ્ચે કરીને અંતરાશ્રિતું પાન કરાવતા ભગવાન સ્વ—ક્રાતાપતિ

૧. લક્ષ્યસમાન સ્ત્રીમિદ્ધ પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે. ૨. અત્ર 'લક્ષ્ય' એ અર્થ 'સ્વાસ્થ્યપુરુષોત્તમની સ્વશીલરૂપ આશરણ' નહિ કે મનરથા મુખ્ય તુષમાનુલ થાય છે, કારણ કે શ્રીગોપીજનોના અત્ર સદાતાલ્યનો અર્થ 'અદિત્યો' કરે છે, અને પતિને અમાસ પતિ થાય એમ કુમારિકાએ પ્રાર્થે છે, તેથી લક્ષ્ય' જ સ્વાસ્થ્ય અત્ર વક્તવ્ય છે એમ આદ્ય છે, અને તેથી 'સ્વાસ્થ્યતાલ્ય' કમલ કહે' એમ ૧૯મા અધ્યાયમાં કથાયે.

કસોવે છે, બોમ્બ બંકેતમાં ભોગાતુરસંસ્થાપના કરાવે છે, મુખ્ય બ રચયું દાન કરવાથી કષ્ટા ભગવાનને છે તેથી 'બહોવીર' નરવરપુત્ર' પ્રવાસિત્વેકાએ ગ્રીકા સુધાસનસિત્તેલ્લુવાના રૂપે કરીને ઔગાધીનનને વડા કરીને અમરામૃતપાન કરાવતા ભગવાન પદાવનમાં પ્રવેશ કરીને 'સિદ્ધિવિત્તિ કામવિ' પ્રવાસિત્વકારક નિશ્ચયન-તાસંસ્થાપના કરે છે. જે સ્વચ્છ-દતા ન-દાસ્ય ઔગાધીકારક સમગ્રવતી બ નથી.

યોગવૃદ્ધિઃક્રમાદિ સપાદ્યરજો એ સ્વચ્છ-દતાતું જ નિરુપાયુ કરે છે કે યોગવૃદ્ધો સદ્ભાવ કરીને વૃદ્ધાના-
 સ્ત્રીના-અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, અજ પરદાય પણ અર્થ છે જ, સ્ત્રીના અરણ્યમાં અર્થાત
 યોગવૃદ્ધૈર્વૃદ્ધારણ્ય સ્ત્રીઓના-વનમાં-સીસફૃંચમાં પ્રવેશ કર્યો, તત્ત્વ સ્ત્રીઓનાં પ્રવેશ-આવેશ-અગત્યકર્ષ-
 ભાગ્યકર્તૃત્વરૂપ પુરુષાવાસ્તવક સ્વાચ્છન્દ્ય ઓગાપીતનને સિદ્ધ થયું, પ્રથમ યોગવૃદ્ધોને
 પ્રાપ્તિશક્તિ ગીતકોતિઃ સર્જે તે ઓમદૃશ્યાત્મકાં સ્થિતિ કરી અને જ્ઞાત-તદન-તર-પૂર્વોક્તાઈક શ્રીમદ્ગૃહ્યાવનમાં-
 સીસફૃંચપતનમાં-પ્રવેશ કર્યો. પ્રાપ્તિશક્તિના ને પ્ર ઉપસર્થ છે તેના જ અર્થ આ

[illegible]

કર્તુ, અર્થાદ વનરધામાં પુરુષાર્થત્વ-અર્થપ્રમશાન-વનરચિતામાં એક મોક્ષ, અને મોક્ષમાં એક દાસ્ય સ્થાપિત કર્યુ એમ વિભાગે (૩+૧+૧) પુરુષાર્થપદ-અરથાપન-ભવ્યતું, અથવા ગવચિત્રપદે અર્થકામમોક્ષતું પ્રદક્ષ્ય કરવું, કારણ કે સ્વપદરમણપદે ભક્તિતું અને ગોપતૃત્વપદે ધર્મતું કથન તો યર્થ જ ગયું છે, અને અવદિષ્ટ ને અર્થકામમોક્ષ તો પુરુષાર્થત્વતું કથન ગીતકીર્તિપદે કર્યુ, વનરચિતા મુન્દરીએ ગીતા ॥ કીર્તિ જેમની એ અર્થમાં ગુણમાન વનરચા મુન્દરીતો અર્થરૂપ પુરુષાર્થ છે, વનરચિતા સ્ત્રીએ ગીતા છે કીર્તિ જેમની એ પક્ષમાં આસક્તિમતીએ તાદૃશ રસરૂપ ભગવાનનું ગુણમાન કર્યુ અને થયેલું પણ આસક્તાએએ જ કર્યુ તેથી તત્ત્વ કામરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે, અને શુક્રાદિએ ગીતા છે કીર્તિ જેમની એ પક્ષમાં તાદૃશી કીર્તિના ગવચુધી અરમદાદિતો મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે એમ ગીતકીર્તિપદે અર્થકામમોક્ષરૂપ પુરુષાર્થત્વતું સ્થાપન કર્યુ, વદા 'વદા વદા હિ ધર્મત્વ ઇત્યાદિવાક્યે બહ્યાધર્મ ભગવત્પ્રાદ્ય કર્યુ છે તેથી ભક્ત્યાદિનું સ્થાપન કર્યા વિના કૃતકાર્થત્વ અસંભવિત એ આશયે કથે છે કે 'જગદમાં ભક્તિ તો સ્થાપી નથી ત્યારે કૃતકાર્થતા કયે પ્રકારે?' આ કટ્ટાના પદિદાશર્થ સ્વપદરમણ પદ કર્યુ, અને ઉપસંહારમાં સીમાવ: ક્રત્યાદિ પણ કર્યુ, એથી હવે નિષ્પત્ત થાય છે કે ગૃહ સ્ત્રીભાવ એવું પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ છે એમ કૃષ્ણપદાર્થ કવચિત્-સ્વસમાનદાશી શ્રીગોપિકામાં-વિવૃત-વ્યાખ્યાન-છે, તેથી મુખ્ય કામાર્થમોક્ષતું સ્થાપન કીર્તિએ જ કરીને સિદ્ધ છે, અને તેથી એણે પણ કામાર્થમોક્ષતું સ્થાપન કીર્તિએ જ કરીને સિદ્ધ થઈ રહે છે

આમન્ત્રિતેષુ વર્ણન તો ચંદ્રિપિણ્ડી આસક્તિ તદ્વિધવક જ ઉચિત છે ત્યારે અત્ર પ્રભુસ્વરૂપને વર્ણને વેણુસ્વતું વર્ણન કેમ કરે છે' એમ આશંકા થાય તો 'સ્ત્રીભાવે ગૃહ' ક્રત્યાદિએ તે કટ્ટાને પરિહરે છે, વત્ર-પુષ્ટિમાર્ગમાં-પ્રભુએ જ કરીને સર્વસમ્પત્તિ છે તાદૃશ પ્રમેયમાર્ગમાં-એમ મપાદામાં સર્વાત્મકત્વથી લોકવેદપ્રવિત પુરોહિતમ્ભવરૂપ જ તેમ અત્ર-સ્વામિનીરૂપસ્ત્રીના

સ્વતન્ત્ર.

ગૃહ રસાત્મક સ્થાપિભાવ જ છે, સર્વભાવ ભાવાત્મકમત્ત્વસાત્મક છે, તેથી 'તત્ત્વ-વાસ્તવરૂપ-ભાવાત્મક ભગવાન' જ છે 'એમ આ કૃષ્ણપદાર્થ' સ્વામિનીહૃદયલેખમાવર્તી સમાનરૂપ 'શ્રવિત્'-'સમ્પ્રતિ જ કૃષ્ણત્વને પ્રાપ્ત થયા બદલા વિષ્ણુ અને રૂઢ થઈને પુનઃ કૃષ્ણ જ થયા' ક્રત્યાદિ સ્વયંમાં-'વિવૃત' છે, સર્વમ વિવૃત નથી, કારણ કે ભાવાત્મા ભગવાન કૃષ્ણે આનન્દસારત્વથી મુષારૂપ રસરસરૂપતા પ્રવેશ પરાયણાં એમને વિરે કરવાને વેણુનારમાં જ તે સ્વરૂપ સ્થાપ્યું, તેથી સદા તત્ત્વસંવિત જ છે, અને તેથી 'તત્ત્વ'-'પૂર્વે' દર્શયી લીલાદિમાં અનુભૂત સ્વરૂપ પણ 'દ્વિપસર્જનીભૂત'-'ગૌણ' છે, કારણ કે સ્થાપયેને કામ પણ સર્વાત્મભાવરૂપત્વસમ્પન્ન થઈ ગયે છે, તેથી સમ્પ્રતિ પ્રાપ્ત સ્વરૂપાત્મક 'નાદ જ' સમ્પ્રત અનુભૂતમાનત્વથી 'મુખ્ય' છે, અને તેથી પૂર્વાનુભૂત રૂપને પણ કામાભાવે વિરમ્પરીને સામ્પ્રત અનુભૂતમાન નાદને જ સર્વાત્મભાવે વર્ણવતો આરમ્ભ કયે અને રમણ પણ કર્યુ' એમ આમદાશયે બાતા કરી એમના ચિત્તોત્પાથ તાત્પર્યવિનિરૂપણ

તેથી પ્રસન્ન આચાર્ય દે અને પરચેણા ૧૧૧

ગૃહ સ્ત્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ છે, 'નદાર્પી' સ્ત્રીમાં સર્વાત્મભાવપ્રાપ્તિતત્ત્વરૂપ વેણુસ્વરૂપનું નિરૂપણ વાચ્યાર્થ છે એમ અત્ર મત સ્ત્રીના ઉપસંહારમક્રમાં ઉપરિધે છે કે 'સ્ત્રીભાવ

ઉપસંહાર.

હૃદયમાં નાદદાશી પ્રવિત 'ગૃહ' સર્વાત્મભાવપ્રાપ્તિ 'ભાવ'-'પુષ્ટિમાર્ગમાં'-'અનુમદકાર્થમાં'-'તત્ત્વ' અર્થાદ અનુદર્શિત મુખ્ય રૂપ છે, વદા ભગવાનતો 'ગૃહ સ્ત્રીભાવ'-'લક્ષ્મીસમાનત્વે અર્થાદ રસીકે ભોગ્યત્વ, ભક્ત્યા પણ ભગવાનતો ને ભોગ્યત્વરૂપ સ્ત્રીભાવ તે 'ગૃહ સ્ત્રીભાવ' અનુમદકાર્થ 'પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ' છે, કારણ કે 'કૃષ્ણાધીના તો' મનદા અને પ્રુષ્ટિ રાપીના કથાવ છે' એમ પદ-અમર-વનિનિબંધમાં પુષ્ટિમાર્ગતું લક્ષણ છે, વત્રવર્ણવ ભેટગુણવે કૃષ્ણનું સ્વાતન્ત્ર તત્ત્વવન્ત જનાં છે પરન્તુ ત્યારે કૃષ્ણ ભોમ થઈ ભવ છે અને ભક્ત ભક્ત્યા થઈ ભવ છે ત્યારે જ પ્રુષ્ટિ એમ પદ-અમર-વનિનિબંધમાં પુષ્ટિમાર્ગતું લક્ષણ કર્યુ છે, તેથી રસીકે થયાં ભગવાન લક્ષ્મીસમાનસ્ત્રીભાવતો રસીકાર રસ' કરી ભક્તરાધીન ભોમ થઈ ભવ અને નિજ ભક્તને સ્વતન્ત્ર ભેટગુણત્વ કા કરે એ પ્રકારેને ને 'ગૃહ સ્ત્રીભાવ' તે જ 'પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ' છે. ગૃહ સ્ત્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ છે એ પ્રકારેને કૃષ્ણપદાર્થ કવચિત્ વિવૃત છે, નાદદાશી સ્ત્રીહૃદયમાં પ્રવિત સર્વાત્મભાવસંપાદકરૂપ ગૃહ સ્ત્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં અનુદર્શિત મુખ્ય રૂપ છે એ પ્રકારેને

કૃષ્ણપદાર્થ સર્વજન જ સ્વસ્થ-અતિશુભ-છે, કિમહુના? રમણમાં પણ મંત્ર છે, પરંતુ 'કવચિદ જ' મહા-
હાર્યકેય સ્થાનમાં વેણુનાદ અવશ્ય સતે શોરહારા 'વિદ્યત' અર્થાત પ્રકટ થાય છે એમ 'બદ્ધપીઠ' શ્લોકમાં નિરૂપિત
કયું, સર્વભોગ્યસુધારકેય ભગવત્સ્વરૂપ વેણુદ્વારા જ પ્રકટ થાય છે એમ 'બદ્ધપીઠ'શ્લોકમાં કહ્યું, યદા સ્ત્રીભાવાપન્ન
ભગવાન કૃષ્ણપદવાચ્ય છે-કારણ કે તાદશ સ્ત્રીભાવાન્ન ભગવાન પરમાનન્દસ્વરૂપ છે કેમ કે રસરાસમાં
સ્ત્રીભાવનું પરમાનન્દસ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ ॥ અને 'કૃષ્ણવિવાચક' શબ્દ 'શ્રુતિમાં પરમાનન્દસ્વરૂપતાએ કૃષ્ણપદ-
નિવંચન પણ છે-તેથી વઘવિ વેણુનાદ નહ વાર થાય છે તથાપિ એતાદશ-સુધાસંવસિત-વેણુનાદ તો નહ વાર
ન થતાં 'કવચિદ જ' થાય છે, તેથી 'કવચિદ' અર્થાદ અધરસુધાસંવસિત વેણુનાદમાં 'જ' કૃષ્ણપદાર્થ વિદ્યત છે, અર્થ
'અધરસુધાસંવસિત' એમ વેણુનાદનું વિશેષણ કહ્યું, તેથી અધરસુધાની સમર્થકતાને અર્થે ભગવાન ભોગ્યસ્ત્રીભાવ
સ્વીકારે એમ અર્થક્ષિત છે, તેથી તે ભોગ્યસ્ત્રીભાવરૂપ જ કૃષ્ણપદાર્થ છે, આ અધરસુધાસંવસિત વેણુનાદમાં
'અધરસુધાએ પૂરતા'પરે તે જ 'કૃષ્ણપદાર્થ વિદ્યત' કયો, કારણ કે ભોગ્ય જે સ્ત્રીભાવ તેના વ્યભાવે ભગવદધરસુધા જ
નિષ્ક્રાસ થઈ જાય-તેથી 'અધરસુધાએ પૂરતા'પદમાં તુલીયાન્ત 'અધરસુધાએ'પરે અધરસુધાનું સાદિત્ય અર્થાદ અધર-
સુધાસંવસિતત્વ વેણુનાદમાં કહ્યું, તેથી આગુહસવાતમક પુરિષાર્ગસ્વરૂપ 'કૃષ્ણપદાર્થ' કવચિત-સુધાસંવસિતવેણુનાદમાં
જ-વિદ્યત' થયો એમ જણવું, યદા 'ગૃહ સ્ત્રીભાવ પુરિષાર્ગમાં' તત્ત્વ છે એમ કૃષ્ણપદાર્થ કવચિત્-સમાનશીલ
શ્રીગોપિકામાં જ-વિદ્યત' અર્થાદ વ્યાખ્યાત છે, તેથી મુખ્ય કામાર્થભોક્તાનું સ્થાપન કાર્તિકે જ સિદ્ધ થઈ ગયાથી
ગૌણ પણ કામાર્થભોક્તૃ સ્થાપન તે જ કાર્તિકે સિદ્ધ થઈ ગયું, અને તેથી-ભગવત્કામ્યનું સર્વ જ પ્રયોગન
સિદ્ધ થઈ ગયું તેથી-સર્વ જ ઉપસર્જનીભૂત છે, વેણુનાદ જ મુખ્ય છે, મુખ્ય-દ્વાદશગુણ-નાદ જ છે તેથી
રૂપ વેણુનાદ અને ક્રીડા એ ત્રયમાં પણ 'સર્વ જ' અર્થાદ રૂપ અને ક્રીડા પણ 'ઉપસર્જનીભૂત'-ગૌણ-છે, રૂપની
અને ક્રીડાની એ ઉભવની પણ અપેક્ષાએ 'વેણુનાદ જ મુખ્ય છે', યદા અધરસુધાસંવસિત ગૃહસ્ત્રીભાવાત્મક કૃષ્ણપદાર્થ-
વિવરક વેણુનાદથી ક્ષતિવિક્રાંત સર્વ જ ગૌણ છે, તાદશ વેણુનાદ જ મુખ્ય વા પ્રધાન છે, યદા વેણુનાદ જ
બદ્ધપીઠવાચ્યાર્થેના અનુભાવક છે, તેથી 'સર્વ જ' અર્થાત પુરુષાર્થપચ્ચક પણ 'ઉપસર્જનીભૂત'-ગૌણ-છે, બદ્ધપીઠ-
વાચ્યાર્થાનુભાવક વેણુનાદ જ મુખ્ય છે, તેથી તે નાદને જ વર્ણવાને શ્રીગોપીજને આરમ્ભ કર્યો એમ શ્રીશુક 'હતિ
વેણુરવ' શ્લોક કહે છે, પૂર્વોક્ત વેણુનાદ જ મુખ્ય છે તેથી યદાપિ રૂપ વાદ અને ક્રીડા એ ત્રયેના અનુભવ
તો થાય જ છે તથાપિ રૂપ અને ક્રીડા એ દ્વયને પણ ગૌણ કરીને તે વેણુનાદને જ મુખ્યતાએ વર્ણવાતો આરમ્ભ
શ્રીગોપીજને કર્યો તેથી તદર્થેને 'હતિ વેણુરવ'શ્લોકે શ્રીશુક શ્રીગોપીજનનું અનિવરણ કહે છે, યદા વેણુનાદનું જ
પ્રાધાન્ય છે તેથી તે પ્રધાન વેણુનાદને જ વર્ણવાને શ્રીગોપીજને આરમ્ભ કર્યો એમ 'હતિ વેણુરવ'શ્લોકે
શ્રીશુક કહે છે, યદા મુખ્યાર્થપચ્ચક ગૌણ છે તેથી તે ન વર્ણવતાં બદ્ધપીઠવાચ્યાર્થનુભવક મુખ્ય વેણુનાદને જ
વર્ણવતાં શ્રીગોપીજને આરમ્ભ કર્યો એમ શ્રીશુક 'હતિ વેણુરવ' શ્લોક કહે ॥ (૫)

इति छेणुरखं राजन् सर्वभूतमनोहरम् ।

तद् व्रजसिन्धु आधृत्य वर्षाद्यन्तयोभिरेमिरे ॥ ६ ॥

अक्षराय-राजन् ! तेथी (जे प्रकारे) सर्वभूतभक्तोद्धर वेळुरवने आश्वीने तेनु
 पार्श्वन केरती प्रगल्भीओने अभिरभणु कथुं. ६.

[illegible]

‘અક્ષરવતી’ ઇત્યાદિ ત્રયોદશ શ્લોકે શ્રીયુક્ત અનુવર્ણન બ કથે છે, અર્થાત પૂર્વેકિત પ્રકારે સર્જનિતે સાધીને આમાસ । ‘સ્વસંખ્યાયોન્વર્ણન’ શ્લોકક્રીડા ‘અનુવર્ણન’ શ્રીગોળીજને ‘અક્ષરવતી’ ઇત્યાદિ ત્રયોદશ શ્લોકે ક્યું એ આશયે શ્રીયુક્ત ‘અનુવર્ણન’ બ કથે છે.

અક્ષરવતીં કલમિદં ન પરં વિદ્યમાઃ
સહ્યઃ પશૂનનુ નિવેશયતોર્વયસ્યૈઃ ।
વક્ત્રં પ્રજેશ્વરતયોરનુવેણ જુષ્ટં
યૈર્વા નિષીલસનુરકકટાક્ષમોક્ષમ ॥૭॥

અક્ષરવતી-હે સખીઓ! અમે ભણીએ છીએ કે વયસ્યોદ્ધારા પશુઓને પ્રવેશાવતા
અક્ષરવતીના વેણવાદનપર અનુરકકટાક્ષમોક્ષ મુખનું જેમણે સેવન કર્યું છે વા
પાન કર્યું છે તે અક્ષરવતીનું આ જ ફલ, પર નહિ. ૭.

રસદ્યુર્લભ્ય શ્લોકદ્વય કયું, રસદ્યુર્લભ્યનિકપણ્ય શ્લોકદ્વિતીય કયું, રસ ધર્મસંહિત અને કેવલ એમ દ્વિવિધ છે, સંયોગમાં રસ ધર્મસંહિત છે અને તાત્પર્યમાં રસ કેવલ છે, તત્ત-‘અક્ષરવતી’ શ્લોકમાં ધર્મસંહિત
કારિકાર્ય । રસતા અને ‘યુતપ્રવાહ’ શ્લોકમાં કેવલ રસના-એમ રસદ્યુર્લભ્ય-નિકપણ્ય શ્લોકદ્વય કયું,
તતઃ એક તૃતીય શ્લોકે વેણુપૂરણ કયું-તતઃ એક તૃતીય શ્લોકથી વેણુપૂરણ નિકપણ્ય-અતઃ
‘એકતઃ’ પદમાં તત્તિસ્ય તૃતીયાર્થવાચક છે, તેથી ‘એકતઃ’-અર્થાદ એક એકાદ્ય ઇત્યાદિ તૃતીય શ્લોકે-વેણુનું
અધરસુધાએ પૂરણ કયું, કવિશ્રીકવિરો ‘વેણુરૂપમેકતઃ’ પણ સ્તીકરતાં એક-એકાદ્ય ઇત્યાદિ તૃતીય-
શ્લોકે વેણુરૂપન કયું એમ અર્થે પ્રાપ્ત થાય છે, ફલનમાં અને અપરાધને પૂરણમાં તત્ત-અ-સ્પષ્ટ બ છે,
એક તૃતીય શ્લોકે વેણુપૂરણને કથીને તદનન્તરે સ્વચ્છ-પદાદ્યમનમાં હેતુ પણ અપર-અનુર્થ-શ્લોકે
કયો, સ્વચ્છ-પદલીલાસિદ્ધિર્થ પાદના મનમાં-અત્તલારવિન્દના રમણમાં-ભૂમિતી કવિતિચિત્તારૂપ હેતુ અપર-
‘જ-દાવન’ સખિ ઇત્યાદિ અનુર્થ-શ્લોકે કયો, પૂર્વ ચરણમાં કથિત ‘એકતઃ’ પદનો સમ્બન્ધ અમે પણ છે, તેથી
‘એકતઃ’ અર્થાદ અગ્રિમ એક અનુર્થ શ્લોકે ભક્ત્યુદ્દેકરૂપ હેતુ સ્વચ્છ-પદાદ્યમનમાં-જ-દાવનવિહારમાં-કયો, અતઃ
‘અ’કરથી પુષ્ટિલીલાનું અને ‘અપિ’ શાકથી ચરણનું સ્વરૂપ પણ કયું, તેથી કેવલ ભક્ત્યુદ્દેક જ પાદમનમાં
હેતુ નથી પરન્તુ પુષ્ટિલીલા અને ચરણસ્વરૂપ એમ હેતુત્તરદ્વય પણ તત્ત પાદમનમાં છે એમ કયું, આ પ્રકારે શ્લોક-
અનુર્થને પીઠિત્ર સિકા કર્ષ, અર્થાદ રસદ્યુ વેણુપૂરણ અને, સ્વચ્છ-પદાદ્યમનહેતુદ્વય એમ પદાર્થવર્ણન સામાન્યતાઃ
નિકપણ્ય મયું, આ પ્રકારે શ્લોકઅનુર્થને પ્રત્યેકપદાદ્યપદાદ્યકલેવાદિપરિવરકા પીઠિત્ર સિકા કરીને તતઃ પઃ શ્લોકે
તો વેણુનું વાદન કયું, તતઃ-શ્લોકઅનુર્થને સામાન્યતાઃ પદાર્થવર્ણનનિકપણ્યપીઠિત્ર નિકપીને તદનન્તર-વિશેષતા
નિકપણ્યપ્રસ્તાવમાં પઃઅર્થથી દશમપર્વનના પઃ શ્લોકે વેણુનું વાદન નિકપણ્ય, અતઃ ‘તુ’ પદ સ્વરૂપલીલાવાચકાર્થ છે,
પઃ શ્લોકે તાત્પર્યીકારૂપ વિશેષતા વેણુવાદન એમ નિકપીને તતઃ એકદશ અને દ્વિદશ શ્લોકરૂપે ભક્તિની પ્રતિષ્ઠા
કથી, ભક્તિપ્રતિષ્ઠારૂપ પાદમનનું નિકપણ્ય કયું, ‘પૂણ્યઃ પુષ્ટિ-વા’ અને ‘દત્ત-અપરિ’ એ શ્લોકરૂપે ભક્તિસ્થાપનરૂપ-
ચરણમાહાદ્યપ્રકટન કયું, કારણ કે ચરણ ભક્તિમાર્ગરૂપ છે, લોકમાં લીનસ્ત્રી એવા જે પુષ્ટિ-લીનને તેમને પણ ચરણોવિન્દ-
સમ્બન્ધિત્રુદ્ધ મનના સમ્બન્ધ-માર્ગે લક્ષ્મીસમાન સેવન પ્રાપ્ત થયું એ ચરણમાહાદ્ય બ છે, અને સ્વરામાને પ્રમુદ્ધમેદ-
જનન પણ ચરણમાહાદ્ય બ છે, અને ચરણ ભક્તિમાર્ગરૂપ છે, તેથી શ્લોકરૂપે ભક્તિસ્થાપનરૂપ ચરણના માહાદ્યપર્વનું
પ્રકટન કયું, જો શ્લોકદ્વયનું એ પ્રકરનું તત્ત-પર્વ ન કથામ તો તત્ત જાનક પ્રાપ્ત થાય અન્યથા-પ્રકરનન્તર-
વર્ણનમાં દોષ પ્રાપ્ત થાય, ભક્તિસ્થાપનથી અતિરિક્ત પ્રકરનન્તરે તત્ત-પર્વકથનમાં તો દૂષણ એમ પ્રાપ્ત થાય કે લોકમાં
પણ લીનસ્ત્રી પ્રવિન્દીત્રીને પુરુષોએ સહ જે સમ્બન્ધ અતઃ શ્લોકદ્વયમાં કયો તેથી લક્ષ્મીપતિ પુરુષોત્તમમાં લીનનાપદન-
રૂપ દોષ પ્રાપ્ત થાય અને લક્ષ્મીના પણ પતિ પુરુષોત્તમે ક-દાદિતો હિપયોગ કર્યો, તેથી તે લીનનાદોષની નિરૂપર્ય આ
શ્લોકદ્વયનું તત્ત-પર્વ તત્ત-ભક્તિસ્થાપનમાં-જ સ્તીકરતાં, તથાપિ ‘લોકસ્તીતિયે તો પુરુષોત્તમમાં દૂષણ પ્રાપ્ત થાય બ છે’
એમ આશંકા રહે તો અન્નિમ ત્રયોદશ શ્લોકે કથે છે કે અતઃ વૌત્રીમથી સમ્બાધન છે, અન્યથા તો દૂષણ તદવસ્થ બ
રહે, પ્રમેયમાં પ્રમાણ્યમાર્ગથી વિપરીત અને અલિપ્ત પણ છે, અને અણુના જ-દાવનપરિવરમાં તે પ્રમેયમાંનું બ
માકલ કયું છે, તેથી અતઃ લોકવેદમાર્ગપ્રમાણ્યમાર્ગથી વંપરીય પ્રમેયમાંના વસ્તુસ્વાભાવથી બ છે, અને તેથી

તાદૃશ વૈપરીત્યમાં બૃષ્ણુ છે દૃષ્ય નથી એ સાર છે, કારણ કે મર્યાદામાર્ગીય પરમોક્ષવાત્ની પણ અપેક્ષાએ પ્રમેયમાર્ગીય હીનતામને પણ ઉત્કર્ષ-અધિગત-સિદ્ધ થઈ રહે છે, તેથી સર્વ અવદ્યત છે, અન્યથા પ્રમેયમાર્ગીના અધિગતના અભાવમાં મર્યાદાથી કેવલ વૈપરીત્યમને જ પ્રમેયમાર્ગનો ઉત્કર્ષ કંઈ સિદ્ધ થાય નહિ, યદ્યપિ પ્રમેયમાર્ગ મર્યાદાપ્રમાણમાર્ગથી વિપરીત છે તથાપિ તે અધિગત છે તેથી પ્રમેયમાર્ગનો સર્વોત્કર્ષ પ્રસિદ્ધ જ છે, તતઃ દ્વાદશ શ્લોકોથી અનન્તર-તત્ પુરુષોત્તમમમાં પ્રાપ્ત હીનત્વદોષનું વૈપરીત્યે સમાધાન એક-અન્તિમ ત્રયોદશ-શ્લોકે કૃત્યું, અન્યથા ભગવત્કીશનાં યદ્યપિ પ્રતિબંધ ન પણ થાય તથાપિ દૃષ્યુ તો રહે જ તેથી અત્ ‘તું’ પદ પ્રયોગ્યું છે, અત્ સ્વરૂપનો અનુભવ સ્પષ્ટ સચિત છે તેથી વિશેષતઃ નિરૂપ્યુ નથી પરન્તુ એક જ શ્લોકે ‘વૈપરીત્યે સમાધાન’ સૂચિત કૃત્યું છે. એકાદશ અને દ્વાદશ શ્લોકનું પણ તાત્પર્ય તો યદ્યપિ ભક્તિસ્થાપનમાં જ છે ‘તથાપિ ભક્તીયનિ પુરોત્તમનો હીનપુલિન્દીસમ્બન્ધ અને અદ્વિતિયપુષ્પગ્ર સેકરીત્યા દૃષ્યુ જ ગુણ્યુ’ એ અશ્વકૃતિને પરિદર છે કે અત્ વૈપરીત્યથી તે દોષનું સમાધાન થાય છે, પ્રમેયમાર્ગ પ્રમાણમાર્ગથી વિપરીત અને અધિગત છે, તેથી મર્યાદાથી વિપરીત અને મર્યાદાથી અધિગત પ્રમેયમાર્ગમાં સેકરીતિનું અનુસરણ કંઈ દૃષ્યુ નથી, અને તેથી જ અન્તિમ ‘ઝા ગોપકે’ શ્લોકના વિવરણમાં ‘ભગવત્ચરિત વિપરીત જ છે’ હયાદિથી આરમ્ભીને ‘ત્રિમાત્રનું અસ્પન્દન અને તરુનો પુષ્ક-શોભામ્બ-તેમ અમારી-શ્રીગેષીનાની-અયોગ્યતા અને અયોગ્યા પણ પુલિન્દીગતી યોગ્યતા’ હયાદિ વૈપરીત્ય સ્પષ્ટ વિદ્યત કૃત્યું.

તત્ પ્રથમ જેને વર્ણનાનો આરમ્ભ કર્યો હતો અને તત્ અસંક્રિતામાં શુકે જેને ‘બર્હાપીઠ’ શ્લોકે વર્ણનું હતું તેનું જ ફક્તને વર્ણન શ્રીગોપીજન હવે શ્લોકચતુષ્ટયે કરે છે, શ્રીશુકે અધરસંપ્રસવસિન વેણુરવનું આમાસ । વર્ણન ‘બર્હાપીઠ’ શ્લોકે કૃત્યું હતું તે બર્હાપીઠશ્લોકાક્ત સંપ્રસવસિન વેણુરવનું વર્ણન શ્રીગોપીજન હવે શ્લોકચતુષ્ટયે કરે છે, તત્ પ્રથમ રસાલયક ભગવાનનું સ્વરૂપન વર્ણન ‘અક્ષરવતા’ શ્લોકે કરે છે, રસના સ્વરૂપમાં જ વિભાવાદિ સામ્યીને કહે છે, તેથી સ્વરૂપનો વિભાવાદિપ્રકારે રસાત્મક ભગવાનનું નિરૂપણ ‘અક્ષરવતા’ શ્લોકે કરે છે, દ્વિતીય ‘ચૂતપ્રવાસ’ શ્લોકમાં તો કેવલ જ રસાત્મક ભગવાનનું વર્ણન થશે, યદ્ય ‘સેવાયસાત્મક ભગવાનનું વર્ણન પ્રથમ ‘અક્ષરવતા’ શ્લોકમાં કરે છે તેથી ‘સ્વરૂપનો રસાત્મક’ પદે પ્રમુખસંયોગીકા ‘નટવરવપુઃ’ શબ્દમાં સ્થિત ‘વર’ શબ્દનો જ અર્થ અત્ કહેશે.

અક્ષરવાનનું આ ફક્ત છે, અક્ષરવાનનું અર્થાદ્ હન્દિયવાનનું-એકાદશોન્દિયવાનનું વા ચક્ષુષ્માનનું-આ અર્થાત્ સ્વાલ્ક્યમાં પ્રતોદયપ્રકારે પ્રતિભાન-સ્વરૂપ જ ફક્ત છે, પુરમ્નોત્પાદ્યતામાં અક્ષરવતા કલમિદમા ‘અક્ષરવતામધિપતિ’ હયાદિ નારદવાક્યથી ‘અક્ષરવાન’ પદ ‘હન્દિયવાનનું’ વાચક છે, અર્થાદ્ હન્દિયવાનનું તે આ પુરોત્તમસ્વરૂપ જ ફક્ત છે, અને તે ફક્તનું જ વિવરણ ‘ભગવતા સદ્ સંપ્રાપઃ’ હયાદિ શરિત્તિએ કરે છે. એકામાં તો આવાસીત્વ છે તેથી એક કાંઈ ફક્ત જ નથી, અને તેથી મેક્ષની ફક્તને વ્યાપ્તિ કરવાને પ્રથમ ભરણમાં પ્રયુક્ત ‘હદ’ પદનો અર્થ કહે છે કે ‘હદ’ પદે પરામુખ ‘બર્હાપીઠ’શ્લોકાક્ત સ્વરૂપ જ આનોપાધિસમ્બન્ધથી ફક્ત છે, અને તે જ ફક્તનું ઉપપાદન અમે શરિત્તિએ કરે છે, અર્થાત્ સદ્કૃષ્ણમાન જ ભગવાન ફક્ત છે એમ બીજુંકુ.

ભગવાને સદ્ સંપ્રાપ, ભગવાનનું મિત્ર થાય ત્યારે તેમનાં દર્શન, આશ્રય અને સેવન, તથાવિષ સ્પર્શ પત્ર, અપરમણનું જન, બોધ, ગેમોદય, તત્કલિનનું અગમ, સર્વનઃ આશ્રય કારિકા । પણ, તત્તિત્ત-નત્વમીપ-નિત્યગતિ, અને સદ્ એ પ્રકારે તદ્દારન-પર્મવિશિષ્ટરસા મે ભગવાનની ભાવના-આ જ હન્દિયવાનનું ફક્ત-અધિગત-અભિવ્યક્તિ-નદ, નેપાધિક જ હન્દિયવાનને તત્તિત્તિપ્રકારે સમજાવવાને હન્દિયસાધ્યપાદક સેવાથી ફક્તને અભિવ્યક્તિ છે, ભગવાન સર્વોન્દિયે બોધ છે એમ અત્ નિરૂપણ કરીને આ બોધ સ્વરૂપ જ સ્વરૂપ છે એમ મિદ્ધ કૃત્યું, અત્ નેપાધ વળીનું બોધ છે, દર્શન તેમનું કાર્ય છે, આશ્રય બાદનું કાર્ય છે, સેવન કરનું કાર્ય છે, એક જ હન્દિયનું આશ્રય અને સેવન એમ કાર્યક્રમ કૃત્યું, સ્પર્શ તત્કલિનનું કાર્ય છે, અપરમણપાન રસનાનું કાર્ય છે, બોધ ચક્ષુષ્ય કાર્ય છે, પુરુષને તે ચક્ષુષ્ય કાર્ય સેવાપયોગિયુષ્ણપાદનદાતા તદુપયોગ છે, ઉત્તેજન પાત્રનું કાર્ય છે, ફક્તિયમાત્ર અવનનું કાર્ય છે, ગુણનું કાર્ય સેવાપયોગિયુષ્ણપાદનદાતા તદુપયોગ છે, ઉત્તેજન પાત્રનું કાર્ય છે, અને ભાવન સ્મરણનું કાર્ય છે, અત્ ગેમોદયને પાત્રનું કાર્ય આપણુ પ્રાપ્તનું કાર્ય છે, જનન સ્વભૂતનું કાર્ય છે, અને ભાવન સ્મરણનું કાર્ય છે, અત્ ગેમોદયને પાત્રનું કાર્ય

તત્ત્વવરહિત છે તેથી તેણે તેા પૂર્વા અવસ્થામાં બાધકનો લાગ બુદ્ધિપૂર્વક જ કર્તવ્ય છે, તેથી પ્રથમ બાધકમાત્રના બુદ્ધિપૂર્વક પરિણામનો અને પશ્ચાત્ સર્વાત્મભાવે ભાવનાનો પણ ઉપદેશ ભગવાને કરી દીધો, અને તેથી 'બાધકનો પરિણામ સતે' અને 'સાધકને' એમ પૃથક્ ઉક્તિ કરી, અર્થાત્ 'સાધકના' પદ વ્યર્થ નથી, તૃતીય સંબંધના દ્વારેશાધ્યયમાં 'તરમાત્ ત્વં સર્વભાવેન ભગવત્ પરમેષિનં' શ્લોકના વિવરણમાં દેહથી આરંભીને ઈશ્વરપર્યન્ત ગ્રંથેશ ભગવાન છે અને 'જે જે ભાવે તે ભગવાન છે તે સર્વે ભવ ભગવાનમાં જ કર્તવ્ય છે એમ પ્રથમકક્ષામાં ભગવાન કૃપિત જ તે સર્વભાવનો ઉપદેશ કરે છે તેથી 'સાધકનાં' પદની પૃથક્ ઉક્તિ છે, આ પદમાં 'આત્માને વિષે' જે ભાવ તે 'આત્મભાવ' અને 'સર્વ' એવા જે 'આત્મભાવ' તે 'સર્વાત્મભાવ' એમ અર્થ સિદ્ધ થાય છે, તેથી 'તત્ત્વતુલ્યાંયે' એમ પણ તે જ ફલે છે તેથી પ્રથમકક્ષાવાળા સાધકને પણ મોક્ષ ફલ નથી પરન્તુ આ-ભોગ્ય સ્વરૂપ જ ફલ છે, અને તેથી પણ ક્ષરિકમાં 'સાધક' પદ વ્યર્થ નથી, હન્દિયવાનને પણ તત્ત્વ-નિરિન્દયમોક્ષાપ્ત-ન થવામાં હેતુ કહે છે કે મુખ્યપદ્યપ્રાપ્તિમાં બાધક ભગવદ્વ્યનિરિક્ત પદ્યર્થમાત્રના પરિણામપૂર્વક સાધકનુ-સર્વાત્મભાવાત્મક સાધનવાળાનુ-મોક્ષસક્ષીય ફલ નથી, પરન્તુ પુરોગાતમદર્શનાવલોક મુખ્ય જ ફલ છે, અર્થાત્ મુખ્યપદ્યપ્રાપ્તિમાં બાધક પદ્યર્થમાત્રના લાગે કરીને વિશિષ્ટ સર્વાત્મભાવ જ સાધન છે તેથી પુષ્ટિમાંમાં પ્રથમકક્ષાવાળાને પણ નિરિન્દયપદ્ય મોક્ષનુ દાન નથી, પ્રત્યુત મુમુક્ષુ તો યદ્યપિ બાધકનો ત્યાગ કરે છે તથાપિ સર્વદમ્ભવાત્મક સાધન ભગવદ્વ્યવદ્ધેશમ્ભવ અને સ્વપ્રતિષ્ઠે તો અસાધ્ય જ હોવાથી તે કરી શકે નથી, તેથી તેના નિરિન્દય મુમુક્ષુને તો મેન્દિયનુ સ્વરૂપભોગ્ય મુખ્ય ફલ પ્રાપ્ત જ થઈ શકતું નથી પરન્તુ નિરિન્દયમોક્ષમાત્ર જ ફલ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, યદ્યપિ મુમુક્ષુને સ્વરૂપ-ન અનુભવ થાય તથાપિ સંસારપાદિના અભાવે હન્દિયની તો વિશ્વના જ રહે તેથી સર્વાત્મભાવવાળા સાધક તે ભગવદ્વ્યવત્તિક્ત સર્વ બાધક વિષયમાત્રના બુદ્ધિપૂર્વક જ ત્યાગ કરે છે, તેથી તેમને તો મોક્ષસક્ષીય વસ્તુ ફલે અભિસંપાદિત પણ નથી, અર્થાત્ હન્દિયસંસારપાદિત્વે અન્ધકારમાં નિવળ રચિતિને અને મોક્ષનો ઉપમાનોપમેય-સમ્બન્ધ છે, જેમ મેન્દિયને અન્ધકારમાં નિવળ રચિતિ ફલને અભિસંપાદિત નથી તેમ ભક્તને મોક્ષ પણ ફલને અભિસંપાદિત નથી, અન્ધકારમાં કદાચિત્ રચિતિમાં કદાચિત્ ભાવોટકે દેહાદિની અમૂર્તિએ ભગવદ્વ્યવત્ત્વ મોક્ષમાં હન્દિયસંસાર ન પણ થાય પરન્તુ નિવળ રચિતિમાં તો હન્દિયનુ વૈશ્ય છે જ તેથી રચિતિને 'નિવળ' અને મોક્ષને 'સર્વથા' એમ વિશેષબુદ્ધ્ય સમર્પણ છે.

હન્દિયવાળા અશરવાનો સ્વરૂપમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ પ્રતિબાધ આ અર્થ જ ફલ છે અને તત્ત્વનિરિક્ત ફલ નથી એમ અનુભવોત્પન્નવંછે 'ન પરં વિદ્યામ' પદે દર્શ કરે છે, 'પરં' સાધુત્પાદિ મોક્ષ અર્થાત્ પુરોગાતમમાં પ્રવેશાત્મક સંયોગાદિ ધ્રુવ અશરવાનું ફલ નથી, 'આત્મમાત્રજ ન પરં વિદ્યતે' શ્રુતિ જ આત્મજાત્યથી પરં કાષ્ઠ પણ નથી એમ થવાનું કહે છે, તથાપિ સાધુત્પાદિ મોક્ષનું પુરોગાત્વ કેમ નહિ? એમ આશંકા થાય તો તેને 'વિદ્યામ' પદે પરિહરે છે કે 'અમે જાતીએ છીએ,' અને જાતી ઉપનિષદ્વા છીએ, અત્ર વિચારવિધિ મોક્ષ છે, તેથી કેવલ ઉપનિષદ્વાત્ર જ કષ્ટનું, પરન્તુ તો અમે શ્રુતિરૂપ જ છીએ, જેમ 'આત્મમાત્રજ ન પરં વિદ્યતે' શ્રુતિ છે તેમ અમે સર્વ પણ ઉપનિષદ્વા શ્રુતિ જ છીએ, તેથી અમે (જાત) જ જાતીએ છીએ, અમે ઉપનિષદ્વા શ્રુતિ તો (જાત) એ જ પ્રકારે જાતીએ છીએ, કારણ કે અનુભવ ફલ ધ્રુવ અનુભવથી વિરુદ્ધ-અનુભવપરંપરાસંધિ-હોતું નથી, નિષ્કાર કરતાં પણ અનુભવથી વિરુદ્ધ અભાસ-ઉપનિષદ્વાના-અનુભવમાં પરંપરામિત ન થય એવું તે

૧. જલસૂચના કૃત્યાધ્યાયના તૃતીય પાઠના ૫૪ અધિકારપૂર્વમાં શાકુર અને પદ્મવત્સ અને વાદદમ સિદ્ધાન્તે પોષ્ઠ સૂત્રમાં તત્ત્વતુલ્યાંય પદ છે. 'તં યથા યથોપાસરે' શ્રુતિ અત્ર બીજી છે. 'જે કનુષકારે જે વપાસે તેવી જ તેની ફેલસિદ્ધિ પણ' એમ અત્ર અર્થ સામાન્યતા થાય છે, જે જલસૂત્રે હોય તેને ગ્રામ-નૈષર્વ સિદ્ધ થાય એમ શાકુરમાંય મટે છે. શ્રીમદ્વ્યવસ્થા તો આ સૂત્રના ભાષ્યમાં આપા કરે છે કે 'ઇવં મદ્વલિયોગેવ' જાતથી ભક્તિપ્રાપ્તિને વપાસનારેશ જ નથી અને તેથી પ્રતીક્ષાદિ વપાસનારી સંસ્કારવાળા પણ ભક્તિપ્રાપ્તિમાં તો નથી, 'કયદિદ્ વદે વાગ્દર્શિ' વાગ્દર્શી તરેશ્વર અને પ્રાચીનમત્તરદ્વાજ્ઞાનપદ્ધતિ તે ભગવદીય તો સામાન્ય મુકુતના પણ વિના જ સ્વર્ગ જ ભગવદીયારે પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૫૧ પણ સાધક સર્વાત્મભાવપૂર્વ હોવાથી ભાગ્યસ્વરૂપ ફલને જ પ્રાપ્ત કરે છે, નહિ કે શુદ્ધભાવિ.

[illegible][illegible]

૨. એક ન વાર્ષિકો કલમન સંબંધી અધિકારવા હાલ તપાસ ના ન્યાયના કચેરાય આવે એમ પણ ન્યાયાધીશ ત્રિવેદિયુરવના ન્યાયાધીશશ્રીએ કહ્યું ન છે.

એમ શબ્દમંત્રે' ના ક્રિયાદય કર્યું, મૂળમાં 'વા' પદ કેવલ અનાદરમાનનો' ના બોધ કરે છે એમ નથી, કારણ કે અનાદર તે સ્વરથી ના પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, પરંતુ કોઈક જોખું અને કોઈક નિપાત કર્યું એમ વિશ્વસનો' ના બોધ 'વા' પદ તે કરે છે, અનાદર તે સ્વરથી-પ્રકૃતી-ના પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, 'વાગ્દાદ અન્નિ' સતે ગીનાલિતકર્ત્ત્વ સાધરણ્ય કરે પ્રારંભ પ્રાપ્ત થશે? એમ આશ્ચર્ય થાય તે તેની નિગૂંતિને અર્થે આજ્ઞા કરે છે કે ગીનાલિતકર્ત્ત્વ સાધરણ્ય ત્યાં અનાદરણ્ય તે સ્વરથી અર્થાર્થ કામુથી ના પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એમ અત્ર પદમાં આ ગોપિધ્રુવ ભગવાનું કારણ મનોહરત્વ અથવા નાદાવિષ્ટત છે એમ કહ્યું, એમ સતે અર્થાદ 'અનુવેલુ' પદનો અર્થ 'વેલુવાદનપર' કોર્નો તેથી વેલુવાદના પ્રાધાન્યે મુખ્યપદોક્તકર્ત્ત્વ કથન અત્ર કર્યું, અને તત્ર પલ્લ પ્રારંભ છે, કોઈક તે મનોહરત્વથી મુકીત છે તેથી, અને કોઈક તે 'અમે પગ્ન ભગવતુલ્ય વેલુવાદન કરીશુ' એ હેતુએ વેલુચિત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાને નાદાવિષ્ટ છે તેથી, ધીમુખનું અવલોકન કરે છે, આ પ્રારંભ અવપર્વત મુખ્યપદોક્ત ભગવાનનાં ભેદચતુષ્ટય કથન કર્યું, ઈશ્વરચુદ્ધિએ આરાધનકર્ત્ત્વમાં અને સ્વસ્વામિપુત્રત્વે અનુરોધકર્ત્ત્વમાં એમ વર્ગદ્વયમાં પલ્લ મનોહરત્વથી ધીમુખનું સેવનકર્ત્ત્વ અને નાદાવિષ્ટત્વે શિદ્ધિર્થ નિપાતકર્ત્ત્વ એમ ભેદદ્વયે સર્વ મળતે અત્રપર્વત ભેદચતુષ્ટય સિદ્ધ થયું.

ક્રમસમ્પન્નધી પલ્લ પાલિક ભગવન કેટલાંક શ્રીમોખીન કરે છે તેથી 'અનુરક્તકટાક્ષ' વિશેષજ્ઞાન્તરે કહે છે, અનુરક્તકટાક્ષનો છે મોઢા યત્ત એવું શ્રીમુખ ચક્રુભાગનું' હવ છે, અનુરક્તના-ભક્તના-અનુરક્તકટાક્ષ ને કટાક્ષ તે કટાક્ષનો છે મોઢા ને ભગવન-મુખને રિરે એવું ભગવન-મુખ ચક્રુભાગનું' હવ છે, મોક્ષમ્ । ક્રમસમ્પન્નધી પલ્લ ભગવનકર્ત્ત્વ ધીમુખનું અવલોકન કરે છે, આ પદ્યમ્ ભેદ છે, અર્થાદ મુખ્યપદોક્તના પૂર્વોક્ત ભેદચતુષ્ટયે સદ સર્વ મળીને પદ્યમ્ ભેદ જાણ્ય, પ્રાપ્તમાવે આશોધિત્રી તે પૂર્વાધી પલ્લ હીના છે એમ કથવાને 'ક્રમસમ્પન્નધી પલ્લ' ધ્યાનિદ કર્યું. આ પ્રારંભ નિગૂંતિસમુદ્ધેદ્યું નિરૂપણ થયું, અર્થાદ નિર્ણયસહિત સ્મરિતકારિ સમુદ્ધેદ્યું નિરૂપણ થયું, અત્ર એકદશેન્દ્રિયે ભગવત્સ્વરૂપને ના હવ મોતનાર ઉત્તમોત્તમ નિર્ણય ભક્ત છે, અને કેવલ ચમુરિન્દ્રિયે ધીમુખ્યપદોક્તનું જોપણકર્ત્ત્વ નિધાનકર્ત્ત્વ અને કટાક્ષમોક્તી એમ ત્રિવિધ સમુદ્ધેદ્યું ભક્ત છે. અનુભૂત બદાપીઠાકાર્યના અત્રપલ્લ 'વર' પદનો અર્થ આ પ્રારંભ આ કટાક્ષમાં વિવૃત થશે એમ જાણ્યું, અત્ર ચક્રુભાગના હવાવે 'પ્રવાધિદ્દરિ'ની લીલા નિરૂપી એમ જાણાય છે. ૭.

કેવલ રસકર્ત્ત્વ કથન 'ચૂન' ધ્યાનિદ સ્લોક કમે છે, 'કેવલ' પદે વિપ્રચલગુર્જારસયું' મદ્ય કર્યું, 'બદાપીઠ' આમાસ । સ્લોકમાં 'નદ' પદે આ વિપ્રચલ શૂદ્રાર રસયું' કથન થયું છે.

ચૂતપ્રવાલવદંતસકોત્પલાજ્ઞ—

માલાતુષ્કપરિધાનચિચિપ્રવેષો ॥

મધ્યે ધિરેન્નુરલં પદ્મપાલગોષ્ઠી

રજ્જે ચયા નટવરી ક્વ ચ ગાયમાની ॥૮૮

અક્ષરાર્થ—ચૂતપ્રવાદે બદંતબદ્ધ અને ઉત્પલાજ્ઞમાલાએ મિલિત પરિધાને વિચિત્રવેષ નટવર અને ક્વ ચ ગાનકર્તા મધ્યમાં પદ્મપાલગોષ્ઠીમાં બહુ શોભ્યા. ૮.

વ્યાખ્યાન—ચૂનના-આમના-પ્રવાલ કર્યું વિરે, બદંતવદ-બદંતચક્ર-ધીમત્તને વિરે, ઉત્પલાજ્ઞની માલા શ્રીકર્ત્ત્વે વિરે, તેણે-ચૂતપ્રવાલબદંતબદ્ધમાલાએ-અનુક્રમ-મિલિત-ને પરિધાન-પીનામ્પસાદિ વચ્ચે-તેણે કરીને છે વિચિત્ર વેષ જોમનો એવા ઉલ્લેખ પલ્લ-શ્રીકૃષ્ણવદંત-પદ્મપાલગોષ્ઠીમાં મધ્યમાં વિરાજમાન થયા. અત્ર આમના પ્રવાલ ઉપરિભાગમાં છે એમ જાણ્યું, કારણ કે તેમ સતે ન મુકટમાં બદ પીનામ્પરબદ્ધ પ્રવાલે અને બદંતબદ્ધ પલ્લ અવરૂપ કર્યું છે અને ઉત્તરીય પરિધાન પલ્લ માલાએ અનુક્રમ થઈ શકે, પરિધાન થાય-ધરણ્ય-એમ વ્યુત્પત્તિએ એ ત્રણ પલ્લ પરિધાનવાલ્ય શબ્દ છે, તે ત્રણ કરીને પલ્લ છે વિચિત્ર વેષ જોમનો એવા ઉલ્લેખ પલ્લ કૃષ્ણવદંત પદ્મપાલગોષ્ઠીમાં વિરાજ્ય.

૧. 'સમ્પદકર્મ' પાલિનિ ૧-૪-૫માં પ્રસિદ્ધ છે. એવ્યક્રિયા અને નિપાતક્રિયા એ ઉચ્ચે ક્રિયામાં વિશેષજ્ઞાન્ય વેલુવું ન પ્રાપ્તિય છે અને તે વેલુ શબ્દનાં છે તેથી-શબ્દનાં અને વિશેષજ્ઞ વેલુના સમ્પન્નધી-એવ્યનિપાતક્રિયા શબ્દકર્મ છે, 'કર્મ'પદ અર્થિત ક્રિયામાત્ર ન અને અર્થિત કાર્યનું' પલ્લ વચ્ચે હોય છે.

‘પીતામ્બર’ પદમાં ‘આદિ’ પદે રામનાં-અણરામનાં અમ્બર નીકળવાં; અતઃ પીતામ્બરે ચૂત્તાણનાં સમન્વય કમન શિવોન્નદ પીતામ્બરમણના અભિપ્રાયે જાણું. ‘અહીંથી’ એકેશકત ‘વર’પદાનિરૂપિત પૂર્વર્થ આ સ્થોત્ર વિવરણ છે એ આશયે ‘અનાની’ ઇત્યાદિ આપા કરી, તેથી કલ્પિતરૂપે પરિણત થયું સ્થાપિત છે એમ જાણીએ. અને તત્ત્વજ્ઞોક્ત ‘વૈવસ્વતીમાલા’ પશુ કમલની જાણી, રસાભિનયમાં અવતરવદ જ આવેશને પશુ ઉપયોગ છે તેથી વિચિત્રવેળે દિવચનપદ પ્રયોજ્યું છે, અવદેવમાં જે પુરોષાત્માવેશ છે તે રસરૂપ છે તેથી રસાભિનયમાં સ્પંધાનુધારણાદિએ સ્થામિની-રમણસમયે અભિનયકરણાદિએ અવદેવનો પશુ ઉપયોગ છે અને તેથી દિવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, પણ ‘અતઃ’ તો કેવલ રસ નિરૂપણી સતે ‘અહીંથી’ નટવરવધુ-એકેશકત ‘વર’પદાનિરૂપિત ‘નટ’ તો એક જ છે ત્યારે ઉત્પત્તિભેદ દિવચનનું શું પ્રયોજન ?’ એમ શુકા યાપ તે તેને ‘રસાભિનય’ ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે એમ અન્યારમાં જૂનારહરણાદિએ ભગવત્પ્રકર્તૃને અવદેવનો ઉપયોગ છે તેમ અતઃ રસાભિનયમાં પશુ ભગવત્પ્રકર્તૃને સ્વસ્થિતિએ અને પ્રશંસાદિએ આવેશ અવદેવનો પશુ ઉપયોગ છે તેથી અતઃ ઉત્પત્તિભેદ દિવચન પ્રયોજ્યું છે.

શુક અને આપા વેષાર્થ ઉપયુક્તા યાપ છે તેથી રસના અભિનયમાં અર્થચતુષ્ટય નિરૂપણ, પ્રવાહ સત્ત્વ અને આપા એ ત્રય અતઃ સ્થાપિતાર અભિચારિભાવ અને વિગાડભાવમાં શુદ્ધત્વરૂપે **કારિકા** । અને પરિધાનરૂપા યાપા છે તેથી પ્રવાહાદિ શુદ્ધત્વ અને પરિધાનરૂપા યાપા એમ સર્વે ભવિની ચારે પશુ પદાર્થ વેષાર્થ ઉપયુક્તા યાપ છે, અર્થે ‘ત્રયાણી’ પદનો અર્થ ‘સ્થાપિતારનો અભિચારિકાવનો અને વિગાડભાવનો’ કર્યો છે, તતઃ ‘વિગાડભાવનો’ અર્થે વિગાડ-વિશેષિત કલાકારિરૂપ-એવા જે ભાવ વા ‘અનુભાવ’ યાપ છે, અર્થાત્ સ્થાપિતાર અભિચારિભાવ અને અનુભાવ એ શુદ્ધત્વ ક્રમે પ્રવાહ સત્ત્વ અને આપારૂપ છે એમ જાણીએ, અને આપા તો પરિધાનરૂપા છે જ, તેથી પૂર્વેક્ત શુદ્ધત્વ અને પરિધાનરૂપા યાપા એમ આ ચારે પદાર્થ વેષાર્થ ઉપયુક્તા યાપ છે, સ્થાપિતારમાં સ્વરૂપ જ અતઃ આપાઅભિચાર છે, તેથી અતઃ સ્થાપિતારથી વિભાવ શિત નથી એમ જાણીએ, અર્થાદિ આપાઅભિચારમાં ધર્મિકરૂપ સ્વરૂપનું વૈચિત્ર્ય ધર્મિકરૂપ સ્થાપિતારે અભિચારભાવે અને અનુભાવે યાપ છે, પણ અનુભાવ રત્નોરૂપ છે, બદ્ધત્વમાં તત્ત્વરૂપ છે, અને ઉત્પત્તિભાવમાં સ્વરૂપરૂપ છે, અને રસમાં તો ત્રયે પશુ ઉપયુક્ત છે, કારણ કે રત્નોરૂપે વિવિધ ભાવની ઉત્પત્તિ યાપ છે, તત્ત્વોરૂપે તો એક જ ભગવત્પ્રકર્તમાં પ્રીતિભાવે મનને દાપ યાપ છે, અને સત્ત્વશુદ્ધિ ભગવાનના સર્વ પદાર્થો રસોપયોગિતે જાન યાપ છે, રસની રૂપની અને સુગન્ધની પ્રતિજ્ઞા ત્રયમાં નિમિત્તા છે, ધર્મના આચ્છન્નનો ભેદ કરવાને આપા પશુ અતઃ નિરૂપાય છે, શુદ્ધત્વ અને માધુર્ય તત્ત્વરૂપે વ્યુત્પાદે છે કે અત્મામાં શુદ્ધત્વ: ‘રસ’ પ્રતિષ્ઠિત છે તેથી આત્મપ્રવાહ સ્થાપિતાર છે, અતઃ ‘રસ’પદ મિસ્ટાર્થ જાણીએ, બદ્ધમાં રૂપમાત્ર પ્રતિષ્ઠિત છે અને રસનો અભિચાર છે તેથી બદ્ધત્વમાં અભિચારિભાવ છે, ઉત્પત્તિમાં શુદ્ધત્વ પ્રતિષ્ઠિત છે અને ઉત્પત્તિ સ્વરૂપના આપાએ જનિત શુદ્ધત્વ રસાનુભાવ છે તેથી ઉત્પત્તિમાં અનુભાવ છે, ધર્મના-સ્વરૂપના આચ્છન્નનો ભેદ કરવાને આપા પશુ નિરૂપાય છે તેથી આપા પરિધાનરૂપા છે, વૈભાવે વૈચિત્ર્યસ્થાપક તો રસરૂપસુગન્ધ શુદ્ધ જ છે પરન્તુ સમન્વયવૈચિત્ર્યમાં ધર્મિકરૂપનું આચ્છન્ન પશુ અપેક્ષિત જ છે તેથી આપા પશુ નિરૂપી છે એમ ‘આપી’ શબ્દનું સ્થાપન છે, પણ ‘પ્રવાહાદિ સ્થાપનમાં’ શું પ્રયોજન છે ? એમ અપ્રશ્ન યાપ તો કહે છે કે દૃઢ-સ્વરૂપમાં-તાદશભાવે અતઃ રસરૂપસુગન્ધના સ્વરૂપે આપાઅનુભવનો ભેદ પ્રાપ્તિમાં યાપ અને રસગોપનસ્વરૂપે પીતામ્બરનું ધારણ છે, રસસ્વરૂપે આત્મપ્રવાહ ધર્મો છે, બદ્ધત્વમાં અને રસગોપનસ્વરૂપે ઉત્પત્તિમાં ધારણ છે, અને રસ ગોપ છે એમ સ્વભાવે પીતામ્બરનું ધારણ છે, સ્વરૂપસ્વરૂપસ્વરૂપે ઉત્પત્તિમાં ધારણ છે, અને રસ ગોપ છે એમ સ્વભાવે પીતામ્બરનું ધારણ છે, વસ્તુનિર્દેશમાત્રે કાવ્યત્વ શ્રોતાઓને રસ નિષ્પાત યાપ છે, ‘સાક્ષાદ્’ અનુભવના અભાવમાં વસ્તુનિર્દેશમાત્રે રસનો અનુભવ કરે પ્રકારે યાપ એમ આપાદિને ‘વસ્તુ’ ઇત્યાદિએ તો પરિહરે છે, તતઃ ‘સામ્યત્ શ્રોતાઓને’ રસનો અનુભવ કરે પ્રકારે યાપ એમ આપાદિને ‘વસ્તુ’ ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે વસ્તુના તેમ શબ્દમાત્રનિર્દેશ રસાનુભવ કેમ યાપ ?’ એ આપાદિને ‘વસ્તુ’ ઇત્યાદિ કારિકાએ પરિહરે છે કે વસ્તુના નિર્દેશમાત્રે પશુ રસ નિષ્પાત યાપ છે, તતઃ ‘શ્રોતાનું’ કાવ્યત્વ એ દર્શન છે, ‘સમ્યત્ યાપ’ કાવ્યત્વ એમ

યથું તેથી આ શ્લોકના આભાસ-અર્થમાં 'કેવલ રસરૂપમાહ' એમ જ કથન કર્યું છે તેના વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. એવી આશરૂંને 'રસોત્પત્તયર્થ' પ્રસાદિએ પરિહાર છે, શ્રીભાષિયમાં રસરૂપનાવિર્ભાવર્થ એતાવત્પત્તયંતું નિરૂપણ કર્યું, ધર્મસંહિત ધર્મના આવિર્ભાવર્થ કોષ્ટ આ નિરૂપણ નથી, 'એતાવદ્ વિના જ રસો આવિર્ભાવ કેમ ન કર્યો?' એમ શૂન્ય થાય તો તેના પરિહાર કરે છે કે 'ધર્મતરિયતિ', 'વિભાવના અનુભવાના અને અભિચારીનાં યોગ્યથી રસનિષ્પત્તિ' એ ભરતસૂત્રથી આ પ્રકારની રસમર્યાદ રસાવિર્ભાવમાં છે, તેથી રસની મર્યાદાને-પ્રણાદીને-નિરૂપવાને એતાવત્પત્તયં ક્યોતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને વિષે રસાવિર્ભાવક્રમ આ પ્રકારે કર્યો, આવિર્ભાવમાં રસારાદ્યથી નૃસ થાય છે તેથી શોભા થાય છે અને તેથી અતિગ્રાહ્ય ભગવાન રસત્વને પ્રતિપલ થાય છે, ભગવાનના રસરૂપત્વમાં એમ જ કમ છે તેથી ભગવાનમાં રસાવિર્ભાવક્રમને પ્રકાર કહે છે કે રસાસ્વાદાનન્તર નૃસ અને તદનન્તર શોભા ઉદ્ભવે છે, તેથી નૃત્યશોભાનન્તર ગ્રાહ્ય ભગવાન રસત્વને પ્રતિપલ થાય છે, એ પ્રકારે ઉદ્ભવ રસત્વ અને શોભા ન થાય તો રસાભાસ ધર્મ જાય તેથી તત્તત્પ્રમાણ પદાર્થનું નિરૂપણ એમ કહે કર્યું, બદ્ધસ્તંગી મયુરારુદ્રજીવે રસાનિષ્ઠ નૃત્યનું સૂચન કર્યું, વદ્ધા એમ અભિનયકરણે અભિનયકર્તા ભગવાને રસારાદ્યથી નૃત્ય કર્યું, 'બદ્ધાપીઠ' શ્લોકરથ 'નદ' પદનો અર્થ આ પ્રકારે 'નૃસ' પરે કર્યો, 'શોભા તતોભવદ્' વિરેજનુઃ' પદનું વ્યાખ્યાન છે, અર્થાત્ 'વિરેજનુઃ' પદોક્તિ જ શોભાનું કથન અન કર્યું છે, ગ્રાહ્ય જ રસ રસત્વને આપલ થાય છે, કારણ કે તેમ રસશાસ્ત્ર છે, આથી 'રસો વે સઃ' સુત્રકલા રસરૂપતા સમર્થાને 'બદ્ધાપીઠ' શ્લોકરથ 'નદનુર' પરે ઉક્ત નૃસનું અને આ શ્લોકના 'વિરેજનુઃ' પરે ઉક્ત શોભાનું કથન અન કર્યું.

કેવલરસનિરૂપણપ્રસ્તાવમાં પદ્યવ્યવસ્થા સે ઉપયોગ? એમ શૂન્ય થાય તો તેના પરિહાર્થ આ 'શુભા શાખા' છંદાદિ કારિકાએ પદ્યવાદનિરૂપણપ્રયોગન કહે છે, અન આ પ્રકાર હેય છે, 'નાય' રસનિવૃત્તિ. શબ્દરસ અર્થમાં શુભા-વાચક-છે અને હલભુજાતિનરે અપૂર્વાભિનયોપેત રસની અભિવ્યક્તિ કરણ છે, તેથી 'નાય' પદને 'નર્તન' અર્થમાં પુષ્પપ્રયોગ છે' એમ સર્વગીતરત્નાવરના સમ્પન્ન નર્તનાધ્યક્ષના સમદર્શ અને અણદર્શ શ્લોકમાં 'નાય' શબ્દના અર્થનું કથન છે, અને 'શુભા' રસમાં તો નર્તનમેલનના અસંભવથી શુભાદર્શનો બાધ થતાં વ્યવહારે તે રસના સમ્પન્નથી આક્રિષ્ટાદિગુણિભાવિયે ઉપેત નર્તનવિશેષ લક્ષ્યાર્થ છે તેથી તત્ત-લક્ષ્ય નર્તનવિશેષમાં-પૂર્વગમન આ 'નાય' શબ્દ લાક્ષણિક છે એમ સર્વગીતરત્નાવરની કલાનિષિદીશન સ્વારસ્ય છે, તેથી મહાશૂત આર્થગ્રન્થમાં પણ 'નાય' શબ્દનો એ જ અર્થ લખ્ય છે, અન 'નાય' શબ્દ યોગશક્તિએ-અવયવશક્તિએ-રસ' અર્થમાં પ્રયત્ન છે, કારણ કે નર્તનને-અભિનયનને-યોગ્ય તે 'નાય' એમ 'નદ' શબ્દને આદર્શિક 'નૃત્ય' પ્રત્યય લાગ્યાથી 'નાય' પદ સિદ્ધ થાય છે, આ પ્રકારે યોગશક્તિએ 'નાય' શબ્દનો અર્થ કેવલ 'નર્તનને-અભિનયને-યોગ્ય' એટલો જ થાય છે અને તત્ત રુદિ-સમુદાયસંકિત-પણ છે જ, તેથી 'નાય' પદ 'રસ' અર્થમાં તો પૂર્વભૂતિપદ્યલ યોગકર છે, અર્થાત્ 'અન્યથાએકસંદર્ભ' નિમિત્તિપદ્યનિયમે એક જ અર્થ એક શબ્દ વાચ્ય છે' એમ નિયમનિધારણ હેતુથી ધર્મવિશેષમાં જ પરંપરાના ઉત્પન્ન હેતુથી 'નાય' પદ 'નર્તનાભિવ્યક્તિ-અનરદશાપત્તલે વિનિષ્ઠ રસનું વાચક છે એમ સિદ્ધ થાય છે, દવે 'નર્તન'માં પણ નર્તનો બાવ વા કર્મ તે 'નાય' એમ યોગ વિચારણ ત્યારે પણ અનર્થનું વિધાન 'ભાવ'માં અને કર્મમાં હેતુથી યોગસમ્યય વચ્ચે પ્રાપ્ત થાય તથાપિ રસની સત્તા વિના તેમ પ્રકારે કર્મમાં પ્રયોગ જ અવશ્ય છે તેથી તત્તરોપદેશ ભાનમાં જ અન અનર્થનું મુખ્ય વિધાન છે અને કર્મમાં તો સામાન્ય પ્રકાર અનર્થ પ્રયોગ યોગવિશેષવાદ હેતુથી તે રસાભિવ્યક્તિ કર્મમાં સરોપદય છે, તેથી 'નર્તન' અર્થમાં 'નાય' શબ્દ સમ્પન્નભાવક પદાર્થનું જ છે, એમ ઉત્પન્ન પદ નાયસાગરિયારે રસ નૃત્યનિર્ભાવ્ય છે

૨. વ્યવહારમાં જેને કીર્તિ નામથીવા નિર્વિદે તે શાબ્દી 'સંગ' ના 'રસ' આ રૂપિ 'શુભા' 'કીર્તી' અને 'વાચક' એમ વિરિયા ના 'શુભા' અને 'વાચક' એમ વિરિયા ના 'વાચક' પદમાં વાચાતે વર્તે તે 'શુભા' અને 'વાચક' એમ-શુભાવાદના સમ્પન્ન-એકાગ્રિ 'કીર્તી' અને 'વાચક' એકાગ્રિ 'વાચક' કથાન છે. રતિત્વ અને રામસમ્પન્ન-શુભાવાદના સમ્પન્ન-એકાગ્રિ 'કીર્તી' અને 'વાચક' એકાગ્રિ 'વાચક' કથાન છે. રતિત્વ નર્તિ પદનું રતિત્વ ન રસીય' ક્રોધ તો હુતુરિત્તાપચાતે પણ તત્તરોપદેશ ભાનમાં જ અન અનર્થનું મુખ્ય વિધાન છે અને કર્મમાં તો સામાન્ય પ્રકાર અનર્થ પ્રયોગ યોગવિશેષવાદ હેતુથી તે રસાભિવ્યક્તિ કર્મમાં સરોપદય છે, તેથી 'નર્તન' અર્થમાં 'નાય' શબ્દ સમ્પન્નભાવક પદાર્થનું જ છે, એમ ઉત્પન્ન પદ નાયસાગરિયારે રસ નૃત્યનિર્ભાવ્ય છે

૩. અભિવ્યક્તિમાં જ અનર્થ અને રુદિએ અને રામસમ્પન્ન-શુભાવાદના સમ્પન્ન-એકાગ્રિ 'કીર્તી' અને 'વાચક' એકાગ્રિ 'વાચક' કથાન છે. રતિત્વ નર્તિ પદનું રતિત્વ ન રસીય' ક્રોધ તો હુતુરિત્તાપચાતે પણ તત્તરોપદેશ ભાનમાં જ અન અનર્થનું મુખ્ય વિધાન છે અને કર્મમાં તો સામાન્ય પ્રકાર અનર્થ પ્રયોગ યોગવિશેષવાદ હેતુથી તે રસાભિવ્યક્તિ કર્મમાં સરોપદય છે, તેથી 'નર્તન' અર્થમાં 'નાય' શબ્દ સમ્પન્નભાવક પદાર્થનું જ છે, એમ ઉત્પન્ન પદ નાયસાગરિયારે રસ નૃત્યનિર્ભાવ્ય છે

એ પ્રતિષ્ઠાની મૂર્તિ યદ્ય રહે છે, એમ સતે 'વૃત્તિવિશેષરૂપ' હોવાથી તે ભગવાન જ નથી' એમ પણ શુદ્ધ ન કરવી, લોકમાં અન્તઃકરણવૃત્તિએ આજ વસ્તુ દેહકાવપરિચિત્ત હોવાથી તત્ત્વ અચ્ચુક દેહમાં તે પદાર્થના અભાવમાં-વિરહાદિમાં-વૃત્તિના નિર્ગમથી સંસ્કારના પ્રાગ્વ્યાદિએ એમ પદ્યાર્થે સ્વીકારાય છે તેમ પ્રકૃતમાં નથી, કારણ કે અત્ર આજ પદાર્થ કંઈ દેશકાલે પરિચિત્ત નથી કિન્તુ અનન્યભક્તિએ લભ્ય છે, તેથી યાદશી ભક્તિ હોય છે તાદરૂ પ્રકારે તત્ત્વ પરબ્રહ્મ આવિર્ભૂત થાય છે, અને તે ભક્તિ મતોધર્મ છે તેથી મતોધર્મ ભક્તિએ કરીને અભિવ્યક્તિએ બહિરાવિર્ભૂત પણ ભગવાન માનસીન તો છે જ, અને તેથી માયાવાદિયતમાં જેમ વસ્તુવચ્ચિત્ત ચૈતન્ય અને વિષયવચ્ચિત્ત ચૈતન્ય એક નહિ હોવાથી બહિષ્ક વસ્તુ વૃત્તિએ અવચ્ચિત્ત હોય ■ તથાપિ તત્ત્વ વૃત્તિવત્તો તો અભાવ જ સ્વીકાર્યો છે, તેમ અત્ર પણ વૃત્તિવ નથી, 'એમ હોય, તથાપિ પ્રકૃતાવૃત્તિથી શુદ્ધિરાત્મકત્વ જ અત્ર વક્તવ્ય છે અને શુદ્ધિરતી રિચિતિ તો પરસ્પરસાકાંક્ષીપુણ્યક્રમમાં આશ્રમનદયને અધીન છે તેથી અત્ર પણ તાદરૂ અધીનત્વ અકૂટિત્વ છે અને ભગવાનના રસત્વમાં તો તેનો વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે એક જ આશ્રમન હોવાથી રસાભાસત્વનો પ્રસન્ન પ્રાપ્ત થાય છે' એમ પણ શુદ્ધ ન કરવી, કારણ કે અત્ર આશ્રમનત્વ પણ છે, 'આમિનાં દર્શનં દેવ' શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણજીનીમાં રસાત્મક અને રસવાન પણ ભગવાન છે એમ કપરકે કથન કર્યું છે, કિન્તુ વિશેષ પણ નથી, કારણ કે 'સ્વપ્રતિષ્ઠત્વ' શ્રોત હોવાથી સર્વને જ સમ્મત છે, જેમ અન્યનું કામવત્ત કાને કરીને છે પરન્તુ કામનું કામવત્ત સ્વતઃ જ છે તેમ અન્યનું સમવત્ત રસે કરીને છે પરન્તુ રસનું તો સમવત્ત સ્વતઃ જ છે એમ પણ મુલ્ય હોવાથી વિશેષદેયનો અત્ર પ્રસન્ન જ નથી, તેથી બહિરાવિર્ભૂત પણ ભગવાનનું રસત્વ નિરાભાષિત જ છે, અને તેથી આ પ્રકારના શાસ્ત્રાર્થના પરિણામની-મુલ્યવેના, વિચારપૂર્વકનિયમથી-વિચારવાનમાં ભાવની સ્થાપિઆવત્તિકા ક્ષિકા હિંદતા થાય છે, અનુક્રાંત્ત્વક શીલકુરાર્દિક તો પૂર્વસિક્ક જ છે અને તત્ત્વ તદનન્તર-તે સ્થાપિલાવર્થાભાવાદિએ-અભિચારિભાવાદિએ-કૃત જે વૈચિત્ય તે પુષ્પરથાન 'વિચિત્રવેણી' પદે અત્ર કથાય છે, અર્થાત્ ક્ષિપ્રાનન્તર તે સ્થાપિભાવનું વ્યભિચારિભાવાદિત્ત જે વૈચિત્ય થાય છે તે સ્થાપિભાવવૈચિત્ય પદ-આ શ્લોકમાં-પુષ્પરથાન કથાય છે, જેનું કથન 'વિચિત્રવેણી' પદે કર્યું છે, પુષ્પરથાનનન્તર અહોરાત્ર તામહ્યવનારૂપા વસ્ત્રના થાય અને તેવી વાસના થતાં પ્રમિદિએ રસત્વની જ દાનિ થાય તેથી આશ્ચર્યનું કથન કર્યું, તેમ વાસના થયે રસ પ્રસિક્ક થઈ જતાં રસનું રસત્વ જ ન રહે તેથી આશ્ચર્યનું પણ કથન વિવરણમાં કર્યું, અન્યથા તેનું પ્રયોજન ન હોવાથી વિવરણમાં પરિકરણ-શુદ્ધિરાદિનું-સ્વપરણ કરત નહિ, આ સર્વ અર્થનો સર્જક કરીને સાપ્તકિકાર્થ રસોત્પત્ત્યર્થ 'મય્યે વિરેજતુ' ઉત્તરાયે ચિત્તાવ નિરૂપિત કર્યું, કારણ કે તેવી રિચિતિ-મર્થાદા-છે, મિદ્દશામાં ક્ષાણુભવપ્રકાર ઉત્તરાયે 'મય્યે વિરેજતુ' પદે ઉપદિશ્યો છે એ આશયે 'આવિભાવે' ધ્યાદિ કથે છે, અર્થાત્ નદા 'માનસીન'ના બહિરાવિભાવે સ્વપરમાણ્ય કરે છે, અત્ર પદન્ત જે શિક્ક થયું તેનું કથન 'અત્' પ્રત્યાદિએ કરે છે, અર્થાદ ઉક્તપ્રણાલીએ સ્વ અન્તરૂ આવિર્ભૂત થાય છે, બહિરાવિર્ભૂત રસ તો ધર્મસાદિત્યથી અને ઉદ્ભોષકત્વથી તેનું સાધન છે તેથી રથાનને ઉત્તમ-અન્તરૂ અને બહિઃ આવિર્ભૂત-પણ્ય અવિરુદ્ધ છે.

સર્વરસાભિનિવેશનાર્થ 'વિચિત્રવેણી' પદ કર્યું, તથા અન્યોન્નયુક્તપ્રધાનભાવે નવ રસ ઉદ્ભવે છે, એતાદરૂ 'પરિધાનકૃતવેણી' કથનમાત્રથી જ વૈચિત્યની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તથાપિ સ્ત્રીકાર્યવિવેચન । 'વિચિત્ર' પદનું જે કથન કર્યું તેનું તાત્પર્ય કથે છે કે સર્વ રસના અભિનિવેશનાર્થ 'વિચિત્રવેણી' પદની ઉક્તિ છે, 'પરન્તુ સર્વ અર્થાદ નવ રસના અભિનિવેશનાર્થ 'વિચિત્રવેણી' પદ કર્યું છે ત્યારે તો તે નવે રસની નિષ્પત્તિનાં સાધન પણ નવ વક્તવ્ય છે' એમ આગળી

૧. કાલકુમ્ભસરવદિયુક્તપ્રણાલિ બુદ્ધિરત્ત્વપરવાચિરોપ 'વૃત્તિ' કથાય છે

૨. 'અભિનિ' અર્થ 'વિષયાર્થ' થાય છે, 'વિજ્ઞાપ્યવિષયક બુદ્ધિરત્ત્વવિશેષ' તેનું વક્તવ્ય છે, સંસ્કારામને રહેતો પૂર્વોપજત અનુલભ્ય ઉદ્ભોધકે પ્રલભ થાય છે ત્યારે માયાએ આધિયાર્થપ્રત્યક્ષી બુદ્ધિરત્ત્વનો બહિઃરોપ થાય છે, ત્યારે તે બુદ્ધિરત્ત્વ પુરોવર્તી પદાર્થને અચ્ચુક વા સર્વતઃ આત્મીને સ્વયં જ બહિઃ અવભાસે છે એમ સિદ્ધાન્તીએ સ્વીકૃત્તા અન્યપ્રાણિની પ્રક્રિયા છે.

૩. વસ્તુવચ્ચિત્તથી નિત્ય વિષયવચ્ચિત્ત ચૈતન્યને સ્વીકારતો અચાચ્ચ બહિઃક વક્તવ્યે રૂતિએ અવચ્ચિત્ત થયપિ માને છે તથાપિ બહિઃક વસ્તુમાં રૂતિવત્તે તે સ્વીકારતો નથી.

૪. સ્વસ્વસ્વ ધર્મી, અત્ર રસ ધર્મી છે.

૫. રસધર્મી, અત્ર રસ ધર્મી છે.

થાય તો તેનો પરિહાર કરે છે કે ત્રણના અન્વેષણશુભ્રમાનભાવે જ નવ રસની નિષ્પત્તિ થાય છે, દાસ પ્રધાન હોય અને રતિ ગૌણી હોય તો દાસરસ નિષ્પન્ન થાય છે, દાસ ગૌણી હોય અને રતિ પ્રધાન હોય તો મૃદુરસ નિષ્પન્ન થાય છે, એમ પરસ્પર રસાધિભાવના બિભિચારિભાવના અને વિગાઢભાવના શુભ્રમાનભાવે નવે રસ પણ નિષ્પન્ન થઈ રહે છે, આ પ્રકારે રસાધિભાવાદિત્રય જ નવે પણ રસના સાધક થાય છે, કોભા તો પર્યન્તર્ગતા છે તેથી તાદશશોભાવિશિષ્ટ ધર્મિરસનું નિરુપણ અત્ર વાક્યાર્થ છે, રસપ્રાપ્ત્ય તો ગીતવાચનું જ છે એ આશયે આ પ્રકારે ઉત્તરાર્થોક્તિ કર્યો, એમ રક્તરૂપ અગત્યને નિરૂપીને સમાજના તદ્દસપાપક ગીતવાચવિશેષને 'અધે વિરેન્નતુ' હતાદિએ નિરૂપે છે, 'અધે વિરેન્નતુ' એ આશય આ પ્રકારે છે, પદ્યવાચની ગોષી અત્યન્તચૂકા હોતી નથી, તેથી તત્ત રસનું સુલભત્વ નિરૂપ્ય, ગોપિકા-તરંગોલીમાં પ્રસૂ રિયતિ કરે તો તત્ત જ રસ સુલભ હોવાથી અમારા હૃદયમાં આશ્રમન ન કરે એમ અત્ર ભાવ છે, 'અધે' પદની આકાંક્ષાના પૂરણાર્થ 'ગીત-વાચપ્રેર' પદ કન્યુ છે, અર્થાદ ગીતના અને વાચના મધ્યમાં તત્ત્વમયેન્ગીતવાચમધ્યેન્નતદ્વદશાન્તે વાચનું કથન અને જ્ઞાનનું પણ સંચયન થયું, 'અયમ્માનો' પદે માનનું કથન અને જ્ઞાનનું પણ સંચયન થયું તેથી 'નટવર' અને 'ગાયમાનો' પદપ્રેર નૃત્ય ગીત અને વાચ એમ પદાર્થવચનું કથન થઈ ગયું એ આશયે ક્યે છે કે ત્રણની સમાનતા જ સર્વોત્તમા છે, ચાદ્યનિષ્પણ માન થાય તાદશ જ નિષ્પણ વાચવાદન થાય અને તાદશ જ નૃત્ય પણ થાય એમ નૈપુણ્યે માનવાચવાદની સમાનતા જ સર્વોત્તમા છે, તેમની નૃત્યાધિકતા સર્વોત્તમા નથી, તેથી અત્ર મૂલરૂપ 'શોભા' પદનો અર્થ 'સામ્ય' વા 'સમાનતા' સ્મિત કર્યો, 'નટવર' પદનો વાચ્યાર્થ 'નૃત્ય' અને યુક્તિવાર્થ 'વાચ' એમ કેમ નહીં? એ સહેને પરિહાર છે કે નૃત્ય તો વિશેષ પ્રાપિત્ત છે, ગીત અને વાચ તો બન્ને કલ્પ-તાર-વાય છે, પરન્તુ નૃત્ય તો કાલિય રસોદ્દેશમાં જ થાય છે, તેથી 'નટવર' પદનો વાચ્યાર્થ વાચ છે એમ કન્યુ, પદા ગોષીપદ્યે તે વિરામન જ કન્યુ, અને કાલિયરૂપના નિર્મેષાર્થ 'અશ' પદ પ્રયોજ્યું, 'અત્ર યાત્રા નિવાસઃ નહિ દક્ષિ' એમ આશરૂપીને 'રક્તે વશા નટવરી' દર્શાવત ક્યે છે, શાસ્ત્રના આધારપૂર્ત સ્થાન રક્તમાં-રક્તમયપર્યા-તેમ નટ શાસ્ત્રસૌતુસારી હોય છે તેમ આ ઉભય પણ શાસ્ત્રાર્થોત્સારી છે, અત્ર 'નટવરી' પદમાં 'વર' પદે ધર્મસંદિતરસનિરુપણ આકાંક્ષીને તદ્વાચાર્થપદ્ય ક્યે છે કે અવૈરિકા નાશાર્થ અત્ર 'વર' પદ છે, એમ રાજસભાવ નૃત્ય કીર્તિને 'કવ ત્વ ગાયમાનો' પદે સાત્ત્વિકભાવ નૃત્ય ક્યે છે, ભદ્રસ્તમાધારણુયુક્તિ તામસભાવ નૃત્ય છે, કારણ કે તે તાદશ સમયે થાય છે, 'નટવર' પદયુક્તિ રાજસભાવ નૃત્ય છે, અને માનસુક્ષ્મ આત્મિકભાવ નૃત્ય છે, રસાધિશેષમાં હરતામિનવમાનપૂર્વક અમરદિત માન કરે છે, 'અમરદિત' પદે નૃત્યના સાત્ત્વિકત્વમાં હેતુ કન્યો, 'ઉપવિસ્મયમાનમાં નૃત્ય ક્યે' પ્રકારે સમભવે' એમ આશરૂ થાય તો ક્યે છે કે હરતામિનવમાનપૂર્વક માન કરે છે, આ પણ વેણુકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૮.

રસને એમ નિરૂપીને 'રત્નાવલે વેણુરધરસુધાના પૂરવ'ના વિચિત્રે પડે છે, તે સ્થાના આધિરૂપિકરૂપતાના સંપાદક વેણુનાદને ગોષા: કલાદિ શ્રેષ્ઠિ નિરૂપે છે, રસદશમાં સદગદ્યમત્ત્વે આધિરૂપિત ને રસના આધિરૂપિકરૂપતાના સંપાદક છે, જેમ આશયે શાશ્વ હન્દિવેને કાર્યાર્થ કરે છે તેમ સુધા કામને અમરદિત કરે છે, તેથી હવે લૌહિકકાદર્ભથી લૌહિકતરંગોનો પણ નિરામ થઈ ગયો, અત્ર સ્થોકમાં 'સુધામયિમાં' અર્થે 'અપિ' શબ્દનો અર્થ ક્યે છે કે 'વેણુનાદને એમ કરે છે એ તો અત્યંત છે, તેથી 'અપિ' શબ્દે સુધાનું ચેતુરત્વન થાય છે અને નાદનું જ સુખને નિરૂપણ છે, તેથી અત્ર વેણુનાદનું જ નિરૂપણ વાક્યાર્થ છે, અને તેથી 'આધિરૂપિકરૂપતાના' શબ્દનો અર્થ 'સુધાસંદિત' થાય છે, પદા વેણુનાદ અનોધમરૂપે કામને દર કાં ને અમરદશરૂપે મમને પ્રકટિત કરે છે તેથી વેણુનાદ રસમાં આધિરૂપિકરૂપતાસંપાદક હોવાથી સુધાસંદિત વેણુનાદને નિરૂપે છે.

શ્લોક:—ગોષ્વ: કિમાચરચવં કુશલં સમ વેણુ-
દામોદરાધરસુધામયિ ગોષિકાનામ ।
મુરુકે સ્વયં યદવશિટરસં દિતિયો
દ્વપતત્તયયોમુ મુમુગુસ્તરયો યથાર્થ: ॥૧॥

અનુવાદ—હે ગોપીજન! આ વેણુએ શું કુશલ આપ્યું? ગોપિકાની હામોદરાધરસુધાનો પણ લોગ પ્રસિદ્ધિએ તે સ્વયં કરે છે, કારણ કે દિતિની અને તત્ત તદ્ગોષ્વની અવોરોહ રસનો લોગ કરે છે અને આર્યવત્ તેઓ રેસામ-ચયુત્ર થાય છે અને અશુભોક પણ કરે છે. ૯.

તદલાવ છે, અમ્ભારા સાધનમાં વિશેષ નથી કારણ કે તે 'ધર્મ'થી અજ્ઞાને સ્તીત્વ સિદ્ધ થયું, પરંતુ 'વેણુને' તો સ્તીત્વ સિદ્ધ થયું નથી, તેથી-તારૂતસાધનમાં વિશેષ છે તેથી-સાદેહ થાય છે, કારણ કે સાધનવિશેષ સતે પંચુ રહ્યું તો તેમાં પ્રત્યક્ષે દર્શન થાય છે, અતઃ 'ગોપા' સમોક્ષન સમ્પ્રત્યર્થ છે, 'આ' એમ પુષ્ટિ કરીને જીવાધર્મ છે, સ્થાવરત્વ અને સ્તીત્વાભાવ બાધક છે એ તો પ્રથમ કહેવું જ છે, અને પુરેત્વ પણ બાધક છે એમ 'ચ'કારનો આશય છે, 'દમ' પ્રસિદ્ધિયાત્મક છે, અધરસુધાભોગ તો રહસિ-એકાન્તમાં-આમ એમ અનુભવસિદ્ધ છે અને વેણુ તો પ્રસિદ્ધ જ ભોમ કરે છે, તેથી 'ભોમ'માં પ્રસિદ્ધિ પણ બાધકા છે, પરંતુ તો તેને ફલ નથી-એમ 'બંધા'થી સ્ત્રોત્રમાં ઉપપાદન કર્યું છે, ત્યારે અન્યતરાત્મિક કર્તવ્ય છે તેથી-સાધનમાં અને ફલમાં અપાધ-અપાભાવ-કર્તવ્ય છે તેથી-સાધનપક્ષનિધિયે સ્થાભાવ પૂર્વપક્ષ અને ફલભવવિચારે-સાધનાભાવ સિદ્ધાન્ત છે, અતઃ વિચાર વૈદિક હોવાથી અધિકરણુરૂપિતિએ 'તદિ' ઇત્યાદિ કહે છે, અતઃ વેણુકૃત ભોમ વિષય છે, તે કારણે 'છે કે મદિ એ સંસ્થા છે, પ્રસન્ન સ્મરિતિ છે કારણ કે જુલ્બાનસુધા ગોપિકાસમ્પ્રત્યક્ષી છે તેથી નિજગોષ્ઠીમાં તદિયાર કીર્તિસાક્ષી નથી, સ્વરૂપભોગ્યતત્ત્વસાધનપ્રજનનક્રમે ફલાભાવ પૂર્વપક્ષ છે, સ્વરૂપભોગ્યતાસમ્પ્રાપ્તિ અતઃ 'સાધનપ્રજ' જાણ્યું, ફલભવવિચારે સાધનાભાવ સિદ્ધાન્ત છે એમ 'વેણુ'પદ કહે છે, 'વ' અને 'ધ' તે વે, અને વેને-વને અને ધને-અપ્યઃ ક્યાં છે નેણુ તે 'વેણુ', વ'મોક્ષાને-સ્થાવરક છે અને 'ધ' ક્રાધાન-સ્થાવરક છે, તે ઉભયને વેણુએ તુલ્ય કરી દીધા છે, તેથી વેણુ 'વેણુ' કથાય છે, ભેકને તે પ્રપ્રરેદ્ય સુપ્રધાન કરે છે તેથી તેમાં 'ધર્મ' છે એમ નિર્ણય થાય છે, યદ્યપિ વેણુમાં સ્વરૂપભોગ્યતા નથી તથાપિ વેણુમાં 'ધર્મ' છે એમ અનુમાન થાય છે, અધરસુધાપ્રજાધી જ તમાત્-સુધાભોગ્યકરુત્વ-છે, તેથી 'ધર્મ'નો અનિર્ણય પણ છે, તથાપિ વેણુ સંવત્ જ સાધન છે-એમ નિર્ણય થાય છે, પૂર્વોક્ત નિર્ણયના અને અનિર્ણયના એમ ઉભયના સમાધાનાર્થ સિદ્ધાન્ત કહે છે કે વેણુ સ્વરૂપતા જ સાધન છે એમ નિર્ણય થાય છે, કારણ વેણુ-સ્વરૂપ જ નેણુ કરીને સાધન ચર્ચાયેતે સાધન કુર્યું એમ આશયો થાય તો કહે છે કે પુષ્ટિભક્તને આશ્રયીને તેને સિદ્ધિ થઈ અર્થ એમ જાણવવાને મર્ચાદર્શા 'હમોદર' પદે 'હીનતા-સાધનહીનતા-અનતા-કથે' છે કે જે સાધને ભવવાન વચ થાય તાદરશ સાધન મર્ચાદર્શા નથી, તેથી મર્ચાદર્શા-સાધનની હીનતાં વા ન્યૂનતા કથી, દામ છે ઉદરમાં ભેન્યા તો 'દામોદર' એમ નિર્ણયથી ભગવાનનું મોં પિકારીતત્વ સંચિત થયું, 'સુધા' અધરનિધિ છે અને અધર ભોળામય છે તેથી પણ સ્વતઃ અને પરતઃ વેણુનો સાધનાભાવ મૂલિત થયો, અને રસવિવક્ષામાં-રસભોગવિવક્ષામાં-તો રસનેન્દ્રિયની અપેક્ષા છે અને વેણુને તો રસનેન્દ્રિય પણ નથી એમ વેણુને રસનેન્દ્રિયાભાવ પશ્ય બાધક છે એમ 'સુધા'પદે સાચત કર્યું, રસભોગકથનેન્દ્રિય રસનેન્દ્રિયાભાવના યોને બાધિતા થાય છે, અર્થાદિ બાધક વિષયના હોવાથી વેણુને રસભોગ સાધને કથી રક્ષાય એમ નથી, નાદનું તો ભોજન વેણુ કરે છે એ તો અવિવાદ છે-કારણ કે વાણુનો વસ્ત્રપ્રતિમા પ્રવેશ થયો, 'વાગુ વેદેન્દ્રિયે'વાગ્રમય યદ્યાપિ પ્રમાણના સાધનસ્વરૂપતા પ્રાવિશત્ એમ મુતિ કહે છે-પરંતુ સુધાનો પણ ભોમ વેણુ કરે છે એ વિવાદસ્પદ છે, કારણ કે વેણુને સુધામાં અનધિકાર તો પૂર્વે ઉપપાદિત છે, આથી સુધાભોગવિવાદમાં હેતુનું કથન કર્યું, ક્રિત્ય ભગવાન ને દાન કરે તો અનધિકારીમાં કદાચિદ રસભોગ સમ્પન્ન થયું, અતઃ અધિચારમાં સ્વીકારાન્તરાર્થ એ દદ્યાન્ત છે, સ્વીકાર રસમાં અધિકારી પતિ છે અને તે તો સ્વતઃ પણ તે રસને ભોમ કરે છે, પરંતુ પરમીય અનધિકારી છે, તત્ત્વે તે તો તે સ્ત્રીએ 'દાન' જ ભોમને પ્રાપ્ત કરે છે, સ્વતોભોગમાં તે પરમીય એમ અધિકારી નથી તેમ અતઃ પણ વેણુ અધિકારી નથી, સ્વતોભોગમાં તેનો અધિકાર નથી, પરંતુ નો કદાચિદ ભગવાન દાન કરે તો પુષ્ટિભક્તે પણ ભગવદ્દાન જ ભોમને પ્રાપ્ત કરી શકે, પરંતુ વેણુ તો સ્વતઃ ગોપિકાસ્વસ્વાત્-એ ભોમ કરે છે એ આશ્ચર્ય છે, અર્થાદિ અભિચારમાં અનધિકારી પ્રતિ રસના વચનમાં સ્ત્રીને વિશે સિદ્ધિ જે અન્ત-સ્વરૂપ ફલ-તદ્દદ નો ભગવાન કદાચિદ દાન કરે તો વેણુકૃત સુધાભોગ સમ્પન્ન થયું, પરંતુ ગોપિકાસ્વ સ્વતોભોગ આશ્ચર્ય છે, 'પરંતુ સુધા-સાન્તો નિર્ધાર કહે પ્રકારે કયો ?' એમ સુધા થાય તો કહે છે કે અધરસુધાપ્રજાધી અમને પાન સિદ્ધ છે તેમ તેણે પણ પાન કર્યું એમ અમે માનીએ છીએ, ક્રિત્ય જગત્પેક્ષાએ તે વેણુમાં એક વિશેષ છે અને તે એ કે ભોજનમાં અવસિદ્ધ રસને ભોમ દ્વિતી અને તત્ત્વ કરે છે, દ્વિતીકૃત અને તત્ત્વ પાનની અન્યથાનુપપત્તિએ પણ વેણુએ પાન કર્યું એમ અમે માનીએ છીએ, વેણુ બાધ છે અને દ્વિતીકૃત તેણે મતાર્થપત્તા છે, તેથી જેમ બાધ માતાપિતાને જ થાયે છે તેમ બાધ વેણુ પણ ભોજનમાં અવસિદ્ધ રસે માતાપિતા દ્વિતીકૃતને પણ થાયે જ છે, ઉભય-દ્વિતીકૃત અને તત્ત્વ પાનવચનમાં-સ્પષ્ટ રેતું કહે છે કે દ્વિતીકૃત અન્ત-સ્વરૂપ અન્ત-સ્વરૂપિનના વર્ધ છે, તેથી પણ અતઃ જાન-દાધિયે તે મૈમાન્મયકૃત થાય છે, અને તેથી બાધ વેણુ સ્વતોભોગમાં અવસિદ્ધ

પ્રસે માતાપિતા હૃદિનીતરતું પાવન કરે જ છે એમ અને માનીએ છીએ, તત્ર આ નિર્ણય છે, અને રોમાઝ્ય કમલરૂપ ॥ અને જમદમાં તે સર્વોત્તમ છે. જલસરગમ્મિ સર્વમાં કમલ પદ્મર્થ ઉત્તમ છે, અર્થાત્ કાંઈ હેતુ વિના જ આનન્દરોમાઝ્યરૂપ ઉત્તમ દર્શન થતું નથી, તેમ સતે તો ચૈવજનો હૃદયમ યાપ કમલાદિનો તો કાંઈ ઉદ્દગમ ન થાય, અને તેથી જાણાય છે કે હૃદિનીએ અધરામનનું જ પાન કર્યું છે, અન્યથા તેમાં હૃદમીના ઉદ્દગમ થાય નહિ, હેતુ વિના કમલજા આનન્દરોમાઝ્યત્વમાં કમલ પ્રકટ સતે પણ તે કમલમાં લક્ષ્મીનો ઉદ્દગમ થાય નહિ, કમલ રસોદ્દીપક છે તેથી ઉદ્દગત કમલમાં લક્ષ્મી સમાગમન કરે છે-કારણ કે યત્ર પણ અતિશય દર્શ્યમાન થાય છે તત્ર સર્વે પણ સ્વાર્થનું અનતિવર્ધન કરીને જ તે અનિશય દર્શ્યમાન થાય છે એમ ન્યાય છે-એ ક્ષીને લક્ષ્મીનું તદ્દેશ્યોગિત્વ ઉપપાદિત કર્યું, હૃદિની હૃદયસ્વરૂપ ધર્મગર્ભ એ તો ઉપવશ્યજીવાન છે, તત્રએએ અધુમેક કર્યો, તેમણે તો દર્શકનું પણ મુઝ્યન કર્યું, મકરન્દ કાંઈ અન્યતો રસ નથી, અને અને ક્ષ રોમાઝ્ય છે અને મધુધારા અશુ છે, અન્યથા આ ઉત્તમવિધનો-રોમાઝ્યનો અને અશુનો-સમ્ભવ નથી, રોમાઝ્ય અને અશુ એ દ્વય ઉત્તમમાં-હૃદિનીતરમાં-સ્વાભાવિક છે એમ પણ માની સક્રમ નહિ, કારણ કે કાદાચિક છે, વેલુનાદાનન્તર જ હૃદિનીનરને આ રોમાઝ્યાશુ થયું છે અને સ્વાભાવિક ક્ષલથી અને મધુધારાથી પણ રોમાઝ્યથુનું પૈદક્ષણ છે, 'પદ્મધારા' પદે તે જ કથે છે કે ભગવદ્દર્શનત્તરે જ આર્થ-સત્પુરુષ-હૃદયસ્વરૂપ મર્ષને અશુમેક કરે છે, તેમ અને પણ અન્તઃપ્રવિષ્ટ ભગવદ્દર્શન આર્થસત્પુરુષવદ્ જ હૃદિનીનર પણ હૃદયસ્વરૂપ યદિને મધુધારારૂપ અશુનું મુઝ્યન કરે છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મારુરૂપહૃદિની અને પિતુરૂપનર વેલુલુકાવસિષ્ટ અધરસુધારસના પાના છે, એ પ્રકરે આ શ્લોકમાં આર્વાના દષ્ટાન્તે નહીતરનું રસપાનૂલ ગ્રાપ્યું, તેથી વેલુમાં સુધાપૂરણ નિર્ણાત થયુ જાણ્યું.

અત્ર આ વિચારણ છે, પૂર્વે 'રન્દ્રાન્ વેલોરધરસુધક પૂરવ' એમ કથન થઈ ગયું છે તે વેલુના રન્દ્ર જ મુખરૂપ છે, તત્ર મુખરૂપ રન્દ્રમાં જો અધરસુધાનું પૂરણ થાય ત્યારે તો અનાપાસે જ શ્રીમમુષ્ણકૃત મહુકારિત જ વેલુકૃત અધરસુધાભોગ થાય છે તેથી 'રવ' બુદ્ધિ' પદ વચ્ચે અનુપપન્ન છે સ્વતન્ત્ર. તથાપિ ઉક્તરીત્યા સુધાપૂરણ નિગમિયાના સાક્ષાત્સુધાભોગાધિકરસમ્પત્ત્યે જ છે, વેવનર્થે તે કાંઈ નથી, તેથી જ 'ગોપિકાના' પદ કથ્યું, નિગમિયાના એમ સાક્ષાત્સુધાભોગાધિકરસમ્પત્ત્યે વેલુરન્દ્રમુખમાં અધરસુધાપૂરણ સતે વેલુ જે તદ્દભોગન કરે છે તે સ્વતઃ જ કરે છે તેથી 'સ્વપ' બુદ્ધિ' પદ પણ સુદર કથ્યું, 'પરન્તુ એ પ્રકરે તો આ વેલુલુકાવસિષ્ટ જ અધરસુધારસનું પાન મહુપ્રિયાએ કર્યું એમ પ્રાપ્ત થાય, કારણ કે અધરસુધાને રન્દ્રસમ્બન્ધ પ્રાથમિક થાય છે અને મુખરન્દ્રદ્વારા કિન્ચિત્કાલપર્યન્ત-શ્રીગોપીજન સાક્ષાત્સુધાભોગ કરે તત્ર પર્યન્ત-વેલુ અધરસુધાનું ભોગન કરે નહિ એમ માનવાનું કારણ નથી' એમ શકું. થાય તો તેનો પરિહાર આ પ્રકરે છે, અત્ર સર્વે અદ્વાયિક છે, તેથી ક્ષાકિરી મુક્તિએ તેનો નિર્ણય કરવો ઉચિત નથી, અન્યથા 'સરસ્સરિન્દ્રીધિ'માં કૃત વેલુકૃન્નિતનું અવલુ મળરિથતા જ સ્વામિની કેમ કરે અને અન્ય કોઈ પણ તત્ત્વવલુ કેમ ન કરે ? 'તદ્ વર્જસ્વિય' શ્લોકમાં આ ઉપપાદિત થઈ ગયું છે, એમ અત્ર સર્વ પ્રકાર બૌદ્ધિક સતે ભગવદ્વિન્ધ બાલિષ છે તેથી અને પ્રયોજન પણ અનિયુત છે તેથી અધરસુધાનો પ્રાથમિક પ્રવેશ મળદેવીના કલ્પહૃદયમાં જ થયો, વેલુના મુખરન્દ્રમાં તો પ્રાથમિક પ્રવેશ થયો જ નથી, તેથી 'શ્રીગોપીજનને વેલુમિહૃદરસપાન પ્રાપ્ત થાય' એવુંકહીને નિરાસ થઈ ગયો, અપરન્ત્ય જેમ ઉક્તિસદસામાં આસ્થમાંથી પતિન પણ વરડ ઉદ્દગીર્ણ જ થાય છે નિગીર્ણ થતું નથી તેમ બ્યવહિતદેશસ્વરવપ્રિયકાંઈહૃદયપૂરણૈર્મિત ભગવાને નિગ આસ્થામુખમાંથી ઉદ્દગમાન નાદધ્વારવિભાવહેતુ આસ એવા તો પ્રકટ કર્યો કે આર્મતે તે આસ પ્રસૂતૃતઃ રન્દ્રમાં આવ્યો. અને તત્ર પુરિતા અધરસુધાને અબીષ્ટ જ દેશમાં લઈ ગયો, તેથી ખતર-વેલુ-ભગવદ્ધરસુધાને ભોગ કરવાને પણ રાક્ષ થયો નહિ, એમ સતે પણ મુખમાં વેલુને સાક્ષાદ્ધરસમ્બન્ધ છે તેથી વેલુકૃત પાનની સમજાવના થાય છે અને વેલુત્વે તત્પાનનો નિશ્ચય પણ થાય છે તેથી વેલુને તદ્દભોગ છે પરન્તુ મળદેવીને તો તેમ સાક્ષાદ્દભોગ જ ઉક્ત પ્રકરે છે તેથી વેવનવસિષ્ટ રસનો ભોગ શ્રીગોપીજનને સર્વથા નથી, અન્યથા જેમ હૃદિન્ધ્યાદિમાં વેવનવસિષ્ટ રસપાન કર્યું તેમ અને શ્રીગોપીજનમાં કથત અને 'ગોપિકાના' પદે શ્રીગોપિકાનું જ સુધામાં રતવ જ કર્યું છે તે વદત નહિ, અપરન્ત્ય સ્વાનન્ધે વેલુનો સુધાભોગ ભગવાનને અપીપિત છે, અન્યથા હૃદિન્ધ્યાદિમાં સુધાસમ્બન્ધ ન થાય, અને તેમ સતે હૃદિન્ધ્યાદિમાં અગ્રિમા ભગવદ્લીલા પણ ન થાય-કારણ કે એતત્સુધાસમ્બન્ધીમાં જ ભગવદ્લીલા ચિત્તાર્પિત છે-તેથી ભગવાન જલસરવરમ્મુષ્ણમ્બન્ધીમાં વેલુદ્વાર એ સુધાસમ્બન્ધ કરાવે છે અને તે સમ્બન્ધ તે નાદદ્વારા નિર્ગત જે

વેદ્યુતસંધર્શ છે તેણે કરીને જ થાય છે, એમ સતે વજ્રદેવીનો અને વેદ્યુનો સુગમસુખભોજ ઉપપન્ન થઈ રહે છે, તેથી સર્વ અવદાત છે, ક્રિયા દ્યોતકરત્વે મજ્જદેવીની અવદા લગવાનું તદુપગેગોપયેગ્મિ સર્વ સમ્પાદે ॥ તેથી આથી અધિક શું કયાંએ ? ઉદ્દેશ જલધિનો નિરોધ કાઢી જાય છે, અને હિર્દયમાત્ર એ પ્રકારે ક્ષયનું તે દિશાએ લાગ્યાને શ્રીગોપીજનનો સર્વોત્કર્ષ અવધારીને ભગવદ્વ્યતિરિક્ત કાઢી પડ્યું પણ ઉચ્ચિષ્ઠ શ્રીગોપીજન સ્વીકારતાં નથી એમ અનુભવનું, 'ર-મ્જન વેદ્યુતધરસુધધા' વાક્યે જે વેદ્યુવાદનું કથન કર્યું છે જ આ વેદ્યુવદન છે એમ અને બાણીએ છીએ, ર-મ્જન પૂરણરૂપ તે તો સર્વાભિગ્યા સુધાનું છે, અને વેદ્યુતનભોગરૂપ આ-પૂરણ-તો દેવભાગ્યા સુધાનું છે, તેથી 'તત્યતોક્ત તે કયે પ્રકારે' એમ જણી શકી ન કરવી, કારણ કે અન્યથા જણ-માના આશીર્વાદમાં 'અનુસરે' શ્લોકમાં 'ગા ગોપકૈઃ' હયાદિ શ્લોકમાં 'નમસ્તત્ત' હયાદિ શ્લોકમાં-એતત્તત્ત કહ્યું છે, અન્યાં પણ સુધા ઉભયરૂપ છે, તત્ત શ્રીરવામિતીનીના અધિકરસમ્પત્ત્ય સર્વાભિગ્યાસુધાપૂરણ છે અને અત્ર વેદ્યુ તે દેવભોગ્યા-સુધારોનો ભોગ કરે છે એમ વિવેક છે, તેથી-ઉભયરૂપતત્તેત્તથી-આર-આમાં જ અત્ર શ્રીરવામિતીનીના અધિકર-સમ્પત્ત્ય વેદ્યુર-મ્જન જે આ સુધાપૂરણ છે તે તો 'ર-મ્જન વેદ્યુતધરસુધધા'સામયિક જ કહ્યું એમ જણાવવાને પણ 'ભોપિકાનાં' પદ કહ્યું, અને અત્ર શ્લોકમાં પણ 'ગોપિકાનાં' પદથી સુધાનું ઉભયરૂપત્વ જણાવ્યું, અને તેથી સુધાનું ઉભયરૂપત્વ-સર્વાભિગ્યાત્વ અને દેવભોગ્યાત્વ-સિદ્ધ થયું.

પદાં આ વેદ્યુએ શું કુસલ-ગીદરા કૌસલ-આચર્યું તે તમે દેખ્યું કે નહિ ? એમ પૂછતાં 'કુસલ' હયાદિ કહે છે, 'કુસલ' પદમાં 'કુસલત્વ' એમ લાવ્યેલ નિર્દેશ છે, તેથી બાવનું અનિર્વચ્યત્વ અને અન્યે અવેચત્વ ઘોષ્યું, તેથી આપણને સાર્થે તેનું અર્થાન છે એમ ભોધવાને 'ભોધા' અર્થ

સ્વત્ત્વ લેજા. સ્મરોધન થયું, 'ત્યારે તે કુસલ કયે પ્રકારે દ્રશ્ય છે?' એમ અપેક્ષા થાય તો તત્ર 'રમ' પદ કહે છે, વિચારતાં સ્ફુટ જ છે, જે વેદ્યુને આપણે સર્વથા અચેતનત્વે બવદર્શો તે આ વેદ્યુએ તો ચેતનથી પણ અધિક કર્યું એમ આશ્ચર્યે 'અમ' પદ કહે છે, એ સ્વયં નિઃસ્વર છે તથાપિ ચેતનથી પણ વેદ્યુ તે અધિક કર્યું તેથી પણ આશ્ચર્ય છે એમ 'વેદ્યુ' પદ કહે છે, 'તે કૌસલ કર્યું' એમ શકું થાય તો 'દ્યોતકરસુધા' પદે પરિહરે છે, કેટલાં બધાં સાધને કરીને અમે સર્વે બધીને જે સુધાનો ભોગ કરીએ છીએ તે સુધાનું ભોગ્યને તે સર્વ અદિતીય અસાધન સતે પણ કરે છે ? આ એનું કૌસલ છે, અને અન્યત્ર, તે સુધાનું ભોગ્ય કરીને પણ તદ્દશક્ત્ય પુલક અને આર્દ્રતા પ્રકટા કરતો નથી, જે પ્રકટ કરે તો પશ્ચિમ અને આર્દ્ર થાય, તેમ સતે તેનું વાદન થઈ શકે નહિ, તેથી 'મનુ આશો ત્યમ કરશે' એમ જાણીને જે સુખના સ્વરૂપ પણ પાને આપણથી તદ્દશક્ત્ય પુલક અને આર્દ્રતા નિવારી રાક્ષતી નથી તે સુધાનો યથેષ્ટ ભોગ કરતો સતો પણ આ વેદ્યુ તદ્દશક્ત્ય પુલક અને આર્દ્રતા પ્રકટા કરતો નથી । તેથી રસસ્વભાવને પણ અન્યથા કરીને રત રતભાવ પ્રકટ કરે છે એ જ એનું કૌસલ, અને તેથી જ અમારી આર્દ્રતા દેખીને 'સ્મિતપ્રસન્નરિહે' પણ આ શ્રીગોપીજન નૃપ થઈ જશે નહિ' એમ માનતા આણનાપિ અમને મનમાં ત્યમમાં અને વેદ્યુની તે આર્દ્રતા દેખીને 'ખાસ વિના આ વેદ્યુ તો એક હાથુ પણ રિચતિ કરી શકશે નહિ' એમ માનતા તે અમારા આણનાથે તે વેદ્યુની શ્રીકે પ્રહસ્ય કર્યું અને વનમાં વિશ્વ પણ ક્યો, આ સર્વ આપણા અગ્રેશવથી જ, 'ત્યારે સુધાનું લદાય-પુલકપ્રદ-વેદ્યુમાં નથી ત્યારે તેના સુધાભોગ્યજન જ કેમ કયાં નથી ?' એમ શકું થાય તો 'બાવરિહરસ' પદે પરિહરે છે, અત્ર આ ભાવ છે, જે વેદ્યુને જ એમ સિદ્ધ ન થયો હોત ત્યારે તો તદ્દરિહર તેના ભોગ દ્વિતિયાદિને કેમ થાય ? અને દ્વિતિયાદિને તો પુલકપ્રદ પણ થયું જ છે તેથી તેમના ભોગ તો નિઃસ્પન્દિત છે, આ વેદ્યુ રસિક નહિ હશે એમ પણ ન માનવું, કારણ કે તત્ર પરમપરાક્રમ્યની પણ રસસ્વભાવથી જ દ્વિતિયાદિને પણ રસિકત્વ થાય છે તત્ર સાક્ષાદ્ધરસભાવે વેદ્યુના રસિકતામાં તે કયાં જ સુ એમ ઉપપત્તિ છે, તેથી વેદ્યુએ ભોગ ક્યો તેનું પણ કસણ સ્વકસણ છે અને આપણને ભોગ નથી તેનું પણ કારણ આપણું અગ્રેશવ છે, તેથી વેદ્યુનો ઉપાસના કરે શું થાય ?

પ્રકારાત્મક-પદાં આ વેદ્યુએ અમારું કુસલ-એમ-શું આચર્યું ? કહી પણ નહિ. 'પરનુ આપણે એના શે ઉપકાર ક્યો કે તે આપણને ઉપકાર કરે ?' એમ શકું થાય તો 'અમ' પદે પરિહરે છે, આપણા મનુષ્યને રસપારસથી એનું વિરમણ્ય કર્યું હતું અને મનુષ્યના કલ્યાણ વાદન કરે એમ જેને અમ્મ અને અર્પના કરી હતી તે જ આ વેદ્યુ છે, તે જ પ્રકારે ને આપણે આ વેદ્યુને અન્યથા કરી દીધી હોત તો અમ્મના આ વેદ્યુ કાળેકાળે કરે મરે કરત ? તેથી આપણે એનો અન્યથાકર ન કરે તે જ મગ્ગ ઉપકાર આપણે આ વેદ્યુ પ્રતિ કરી છે, અપ્પ 'અપ્પ' વેદ્યુએ અપણું

આપણે કહ્યું ત્યારે એણે આપણું કુસલ નથી કેમ કહ્યું? એમ સૂઝા થાય-તો 'અય' પદે પરિહરે છે કે સમ્પ્રતિ વાચમાન આ વેણુએ કંઈ તે કુસલ કહ્યું નથી, તે સસસામયિક વેણુએ. તો આપણું કુસલ કહ્યું જ છે એમ 'અય' કથનનો આશય છે, 'પરન્તુ' ધ્વન્યવધિ આપણને તેનું-વેણુના સ્વરૂપનું-અજ્ઞાન કેમ રહ્યું? એમ આશંકા થાય તો તે અજ્ઞાન પણ આપણી મુવંતતાથી જ થયું એ આશયથી 'ગોપી' પદે કહે છે, 'પરન્તુ એનું તે કેટલું સામર્થ્ય કે જે સામર્થ્ય એ આપણો ઉપકારક થાય?' એમ સૂઝા થાય તો 'વેણુ' પદે પરિહરે છે, વેણુનું તે એકતરફ સામર્થ્ય છે કે જે સામર્થ્ય શ્રદ્ધાતન્ત્રને અને ચિંત્તાતન્ત્રને પણ અણ-તુલ્ય કરી દે છે તો એનું અન્ય અસામર્થ્ય શું હોય? 'વેણુના તેમ સામર્થ્યમાં કારણ શું?' એમ આશંકા થાય તો 'દમોદરસુધા' પદે પરિહરે છે કે જે સુધા સર્વતોષિકા અને દુર્લભ છે તે દમોદરસુધાનો જેમ આ વેણુ કરે છે તેથી ક્ષતરતો તુલ્યકાર કરે તો તત્ત્વ શું આશ્ચર્ય છે? 'અંતરુ', એણે આપણું કુસલ ન કહ્યું પરન્તુ અકુસલ શું કહ્યું? એમ સૂઝા થાય તો 'ગોપિકાનાં' પદે પરિહરે છે, આ સુધા સર્વતઃ આપણી જ છે, તે જ સુધાનું સર્વતઃ અપહરણ એણે કરી લીધું, એથી અધિક અન્ય કયેર અપકાર હોઈ શકે? હા 'જેમ આટલાં આપણે ભોગ કરીએ છીએ તેમ તે વેણુ પણ ભોગ કરે છે' એમ આશંકા થાય તો 'ગોપિકાનાં' પદે પરિહરે છે, જ્યારે આ સુધાનો ભોગ આપણે કરીએ છીએ ત્યારે જ અનમકીયા પણ અધરસુધાનો ભોગ ત્રિષ મનુ કરે છે, એમ સતે તટીયા અધરસુધામાં અસમકીયા પણ સુધાની સ્થિતિ છે, કારણ કે નિરન્તર ભોગાભ્યાસ છે, તેથી તે અધરસુધાના ભોગમાં ધનસ પણ અધરસુધાનો ભોગ તેને સમકલ છે, અને એ તો પુરુષ છે તેથી ક્ષતર અધરસુધાના તત્કૃત ભોગે તે આપણું મહદ્ જ અકુસલ કરે છે એમ 'સર્વમર્ષિ' શબ્દે જ્વનિત થાય છે, 'જે ત્રિષ જ પ્રદાન કરે તો એ વેણુનો શો હોય?' એમ આશંકા થાય તો 'સ્વર્ણ' પદે પરિહરે છે, ત્રિષ તો 'દમોદર' છે તેથી ત્રિષ તો એમ કરતા નથી, એ તો વેણુ 'સ્વર્ણ' જ પાન કરી લે છે, જે સ્વર્ણપર હોય તેને આપણું કુસલ અને અકુસલ શું? એમ આશંકા થાય તો 'પાદવસિષ્ઠ' શબ્દાદિ પદે પરિહરે છે, વરુના એણે સ્વાર્થ પણ ન સાધ્યો અને પરાર્થ પણ ન સાધ્યો, સ્વાર્થપક્ષમાં તે કેવલ સ્વર્ણ જ ભોગ કરત અને પરાર્થપક્ષમાં જેની સુધા છે તેને તે અર્પી દે ન, એણે તો તે દ્વર્ષમાંથી એક પણ ન કહ્યું, એણે તો તટીય જ કહ્યું, એણે તો અવશિષ્ટ સુધા હૃદિન્વાદિને અર્પી દીધી, તેમ સતે પણ જો તેનું અજ્ઞાન જ રહ્યું તો આપણને પણ એક ન થાત એ આશયે 'હૃદયતત્ત્વ' શબ્દાદિ કહે છે, અર્પિત એ એતદસભોગક્રતામાં-વિશેષતઃ સ્ત્રીમાં-અનરૂપ સજ્જન અપેક્ષિતા છે તેથી તરુ તો પુરુષ હોવાથી તેનામાં કદાચિદ્ અજ્ઞાનતા યુક્ત પણ હોય પરન્તુ હૃદિની તો સ્ત્રી છે તથાપિ એમ કેમ થઈ ગઈ? એ આશયે 'મથાર્થ' પદે હજાન કહે છે, જેમ શાસ્ત્રીય ભક્તને ચેમ્પાચારિય થાય છે તેમ આ હૃદિનીને થયું એમ 'આર્થ' પદે સૂચન કહ્યું, કિમ્વ ત્યેને જે અર્થ અપેક્ષિત છે તેને તેનું જ્ઞાન કરવું એમ જ્ઞાનવ્યવસ્થા છે, એમ સતે નહીં અને તરુ તો રસભરત આર્થ છે તેમને તો પુન આર્થતા અપેક્ષિતા નથી અને સમ્પ્રતિ અમે અનાર્થ છીએ તેથી અમારે તે સુધાની અપેક્ષા છે અને વેણી અમાને સમરતે નહીં અને તરુને આર્થ કરે છે' એમ કથાને અહીં અનૈચિત્રી દર્શાવી.

પ્રકારાન્તર-પદા આપણું કુસલ અને અકુસલ એ વારાં જ મા કરે, કારણ કે આપણે સ્ત્રી અને ધનરથા અને એ તો પુરુષ અને વનરય તેથી આપણો જેની સાથે કંઈ પણ પ્રકારનો સમ્બન્ધ જ નથી, પરન્તુ એકંદ્રુ તે વિચારે કે એણે સ્વર્ણ પણ કંઈ કુસલ આચર્યું નિર્જ કુસલ પણ એણે આચર્યું નથી એ કહ્યું છે, 'એમ કેમ?' એ આશંકા થાય તો 'અય' વેણુ' પદે પરિહરે છે, એ તો પુરુષ અને પાદવસિષ્ઠ છે, અન આ અભિપ્રાય છે, જે રસને અર્થ જે સાધન જે કંઈ કરે છે તે જ સાધનને તે ફક્તી ચેમ્પાચારિય પણ તે પ્રપ્ત છે, તારતથ્યે-જ્યારે પણ સાધન-તરની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેથી જેમ પૂર્વે આપણે શ્રુતિએ હર્ષા અને એતદસભોગમાં કિમ્વિત્ત કુસલ આપણે કહ્યું અને તે જ કુસલે એતદસભોગનરૂપ આપણે પણ પ્રાપ્ત કર્યું તેમ એણે પણ જો એતદસભોગ કુસલ કહ્યું હોય ત્યારે તો અસમકીયા એને પણ એતદસભોગવૈભવ પ્રાપ્ત થાય, પરન્તુ તે ચેમ્પાચારિય તો જેમાં અસાવ છે તેથી એણે કુસલ કહ્યું જ નથી એમ જણાય છે, કિમ્વ આપણે તો ચરણિય સમકીય શ્રુતિએ હર્ષ તથાપિ આપણે નિર્જ એતદભોગમાં અપણો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નહિ, અને એ તે સમકીયના ઉત્પતિરથાનબદ્ધભાવ છે, શબ્દવૈભવત્વ પણ એને પ્રાપ્ત થયું નથી, તેથી એણે તો એટલું પણ કુસલ કહ્યું નથી કે જેણે કરીને અસમકીય રૂપ શબ્દવૈભવત્વને પણ પ્રાપ્ત કરે તો એતદસભોગ કુસલ તો એણે ક્યાંથી જ કહ્યું હોય? અર્પિત વાર્યે કંઈ રસને એમ થઈ શકે નહિ, વાર્ય તો હૃદયોત્થાય કરી શકે, ભોગ તો રસાવગમનરૂપ આપણને જ સિદ્ધ થાય એમ રસ

[illegible]

[illegible]

૧. મધ્યકે દ્વારકાલિંગના કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓએ દેશના સરકારી કાર્યકર્તાઓને રોકવાની કોશિશ કરી હતી.

૧. કારિકાર્ય-“ધન્યસ્તુ મહામતય” ઇત્યાદિ શ્લોકપદ્ય ઉક્ત હરિવંશદિને અનુક્રમે છે, હરિણી અંશર મા પક્ષી નદી અને મેઘ એમ કુને જ તે તે પદ્યમાં કૃષ્ણધર્મોદ્દેશ્ય છે, અંશરે લોકમાં ઉપવેદને મહ પશુ પૂરે ॥ ત્યારે નિરુપાધિ એકર્થ મનીષી વર્ણવે છે, અનીશરમાં પ્રવેશીને મધિરત્વસચ્ચિત્ત સામગ્રીને અનાવિર્ભવતા સતા પશુ ધિક્કરને જ્યારે મહ પૂરે છે ત્યારે જ ઉપવેદનું નિરુપાધિક એકર્થ સિદ્ધ થાય છે અને તે યુક્ત પણ છે, કારણ કે એકર્થ-સામગ્રીદિવ સને પણ બુધ-પ્રાની-તે સ્વરૂપપ્રાણથી પૂરે પણ પરન્તુ મહત્ત્વા પૂજા વેણુનાદના પરમેશ્વરનું જ સ્થાન કરે છે, આ પ્રકારનું એકર્થ ભગવંતિજ જ છે એમ મહાનિષ્ણોએ પૂન પૂર્ણથી જણાવ્યું છે, મહ પશુ હરિવંશદિ પ્રબુદ્ધ પેળા કરે છે તેથી પ્રબુદ્ધ એકર્થ નિરુપાધિક છે, વીર્ય દેવમાં તત્ત્વ પણ સ્ત્રીમાં અને તત્ત્વ પણ ક્રાંતિ: છે તેથી પુરુષના સાનિધ્યમાં પણ તેમને મહર્થ થઈ અને તેથી તે વીર્ય મદત્ત છે, ‘કૃષ્ણાં નિરીક્ષ્ય’ શ્લોકમાં મનુષ્યને પ્રતીપમાન પણ ભગવાનનાં દર્શનથી દેવાર્જુનાઓને-દેવની વીરુદ્ધનાઓને-પણ પુરુષના સાનિધ્યમાં પણ ક્રમભ: મુર્ચ્છા થઈ, તેથી દેવગી સ્ત્રીથી અને ક્રમથી એમ હેતુત્રયથી વેણુનાદનું વીર્ય મહદ્દે પ્રોધિત થાય છે, અંશરમાં દેવતા છે અને ભગવાન તે મનુષ્યત્વ પ્રતીપમાન છે તેથી તાદશ ભગવાનનાં તેમના કામ સમ્પન્નતા નથી, દેવાર્જુનાના વાંચિજ્ઞ રસ સાધારણ મનુષ્યમાં હોતો નથી, તેમને ભગવાને નિજ અસીદ્ધિક પ્રભાવ પણ દર્શાવ્યો નથી, તથાપિ વનિતેત્વવગરવેયથી અને વેણુકવલિતથી સાધારણજાત તેમને મોહ થયો આ મહદ્દે ભગવદ્વીર્ય છે, આ વીર્ય મદત્ત છે, અર્થાત્ પ્રવેશિત એશ્વર્યથી અને મર્્યાદામાર્ગીય વીર્યથી જ્યુ તે મદત્ત છે, વિષ્ણુની પ્રલક્ષ્ય આકર્ષિતા વારણથી તેમનામાં સ્વધર્મને યોગે ત્યારે જ યશ સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા યશ સિદ્ધ થતુ નથી, ‘ગાવચ’ શ્લોકમાં વિષ્ણુ ગોની તુલાદિમાં જે પ્રત્યક્ષ આસક્તિ છે તેનું પ્રત્યક્ષ વારણ ક્રીડીત પીયૂષરૂપ સ્વધર્મને જ્યારે ભગવાન તેમને વિષે યોગે ત્યારે જ યશ સિદ્ધ થાય, અન્યથા નહિ, અતઃ ‘વારણાત’ પદમાં પદ્યમી સ્વયંલોપમાં પ્રવર્તે છે તેથી તુલાદિમાં પ્રવર્તે છે એ આસક્તિ છે તેમાંથી પ્રત્યક્ષ ‘વારણ સંપાદીને’ એમ તે પદનો અર્થ થાય છે, પીયૂષરૂપ સ્વધર્મને જ્યારે ભગવાન તેમને વિષે યોગે ત્યારે જ યશ સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા-મર્્યાદામાર્ગીય-યશ અત્ત ઉપયુક્ત થતું નથી, આ પ્રકારે પીયૂષભોજન ગેમાં જ થયું, શાવનાં થયું નથી, તેથી વર્ણભોજપ્રસ્તરમાં ગોનું જ ક્યન કયું, તામસ રાજસ અ-પ-સાત્ત્વિક-અને શુણ્ણતીત નિરુપાધિ છે, ‘અસુવત’ શ્લોકમાં અસુવતીત નિરુપાધિ છે, જન્દાવન શુણ્ણતીત છે, પરિરૂપ મુનિ શુણ્ણતીત છે, અને ગોવર્ધન શુણ્ણતીત છે એમ અત્ત શુણ્ણતીતવિતપ છે, આ લોકમાં પણ તત્ત્વ શુણ્ણતીત જ હોય છે, ‘અસુવત’થી આરમ્ભીને ક્રમશઃ શ્લોકત્રયમાં તામસ રાજસ અને સાત્ત્વિક નિરુપાધિ છે અને ‘જન્દાવન’ સંખિયોગમાં શુણ્ણતીત જન્દાવનનું નિરુપાધિ છે, એ જ પ્રકારે ‘ધન્યસ્તુ મહામતય’થી પ્રારમ્ભીને શ્લોકત્રયમાં હરિવંશદિ સચુલ છે અને ‘પ્રાણે પ્તદામ્ય’ શ્લોકમાં પશ્ચિરૂપ મુનિ શુણ્ણતીત છે, એ જ પ્રકારે ‘નયન્તા’ શ્લોકથી આરમ્ભીને શ્લોકત્રયમાં સમુપનું નિરુપાધિ છે અને ‘હનતામદિ’ શ્લોકમાં ‘શુણ્ણતીત ગોવર્ધનનું નિરુપાધિ છે એમ જન્દાવન પશ્ચિરૂપમુનિ અને ગોવર્ધન એ ત્રય શુણ્ણતીત છે એમ વર્ણનાર મેહનું ક્યન ક્રીડીત વર્ણનકર્તા પણ તદ્દ જ સચુલનિર્ણય જેટ કયે છે કે આ લોકમાં તદ્દતાન્તરકર્તા-પણ શુણ્ણતીત છે.

‘પક્ષી મુનિ છે તેથી મનુષ્યીક છે અને તેથી સાત્ત્વિક છે’ એમ આશુકીને નિર્ણયલ કથવને ‘જન્દાવન’ પ્રયાદિ કારિકાએ તલ્લેખ કર્યે છે, જન્દાવન આધિદેવિકભગવચ્ચરણાત્કે હોવાથી શુણ્ણતીત છે જન્દાવન ગોવર્ધન પણ શુણ્ણતીત છે. પક્ષી પણ જન્દાવનરતને થો મરુદ્ધ: ક્ષ એવ સ:’ વચ્ચથી શુણ્ણતીત જ છે, ‘ત્યારે તો ગોવર્ધનમાં રતા પુષ્પિ-દાગી પણ નિર્ણય જ હોવાં જોઈએ’ એમ શરૂ થાય તો પરિકરે છે કે એમ નથી, કારણ કે પુષ્પિ-દાગીમાં તો ક્રમશુનિર્ણય-તદ્દર્શનરમરમ્યો-રાજસ ભાવનું તત્ત્વ રમ્પ જ ક્યન છે, ‘મોનાદિએ પક્ષીમાં પણ સાત્ત્વિક રમ્પ જ ક્યું છે’ એમ પણ ન ક્યું, સત્ત્વ તો માનવમાં છે અને પક્ષીમાં સત્ત્વધર્મમાનાવમાન અને તેમનું સાત્ત્વિક નથી તેથી અન્યાનુસંધાનથી પતનશીલો દુમ્ભલને પરિ તેમનું આરોહણ અને માનવનાદર્શિનિષેધન તેમ જ ક્રમશઃ વધતો ઉપરમ પણ કયો છે, એમ સતે અન્યા સાત્ત્વિકને ઉક્ત પણ અત્ત શુણ્ણતીત જન્દાવન, અને તેથી જ ‘તામસા રાજસાકાન્થે’ એમ પૂર્વે ક્યન કયું, ‘પરન્તુ’ ક્યનર: અને નિર્ણયલકથન કયે પ્રકારે’ એમ શરૂ થતી હોય તો સત્ત્વ છે, ત’ જન્દાવન ક્યું અને તેથી જ ભગવાન જન્દાવનનું તો સ્વરૂપ શુણ્ણતીત જ છે-વીર્યસંહિત સર્વ જ શુણ્ણતીત છે-તથાપિ વિવેક શુણ્ણતીત ભાગુચ, જેમ મુદ્ધમિદયથી અને મુખ્ય સમાગીય ભાવત્વથી હરિણી તામસી છે અંશર ક્રમભાવત્વથી રાજસી છે, મો અત્ત ભગવત્વાનત્વ

સાત્તિકી છે પક્ષી તો ગુણાતીત નહીં રાજા છે-કારણ કે તેમને વિષે મનોભવસત્તાનું ક્ષય છે-મેષ તામસ છે-કારણ કે એનું સમગીયભાવવાનું અને ભગવદ્ધર્મસર્વપરિણામવાનું છે-કામિનીતથી પુષ્પિતી તે રાજાની છે અને ગીર્વાન તો ગુણાતીત છે-કારણ કે એમ પૂર્વે કથ્યું નહીં એ ન પ્રકારે સર્વત્ર લીલાધર્યા તાદરાતાદરાભાવવસ્તુ તાદરાતાદરાત્ય નજીકનું એમ દિગ્દર્શનમાત્ર કલ્પવૃક્ત.

કારિકા—આ લીલાધર્યરૂપ લોકમાં તદ્દત-તો ગુણાતીત વૃન્દાવનાદિમાં રતા-તદર્થનુકર્ત્રી પણ ગુણાતીત છે, આ કેવલ ઉપલક્ષણ છે, તેથી તત્ત્વસમુલ્લેખનિરૂપિત-વર્ણનકર્ત્રી-પણ તથાવિષય-સમુચ્ચ-છે, અત્ર નિરૂપ્યમાં 'આ તથ ગુણાતીત છે' એમ નિરૂપ્યનું સ્વરૂપ કયીને નિરૂપિતનું સ્વરૂપ કયે છે કે આ ભકતવક્ત્રણ લોકમાં તદ્દત ગુણાતીત નહીં છે, આ કેવલ ઉપલક્ષણ છે, તત્ત્વનિરૂપિત તથાતથા સમુચ્ચ છે, અત્ર દ્વાદશ શ્લોકમાં તામસ રાજા સાત્તિક અને નિર્ગુણ એમ ક્રમે પર્વાયત્ર્ય છે, 'યો યઃકૃદઃ સ એવ સઃ' વાક્યથી નિરૂપ્યનું અને નિરૂપિતનું સમાનધર્મવત્ત્વ સુકત છે એમ સૂચન કરવાને 'દિ' પદ ધર્યું, પક્ષિનિરૂપિતના પ્રસંગથી વૃન્દાવનની અને ગીર્વાનની પણ નિરૂપિતના ગુણાતીતત્વમાં હેતુ 'રૂપ્યતે' પ્રત્યાદિએ કયે છે, 'દિ' હેતુવાચક છે, અત્ર વ્રજમાં સ્થિત આ વૃન્દાવનાદિ તથ ગુણાતીત નિરૂપ્ય છે-કારણ કે તત્ર લોકભાગ્ય અને આસક્તિભર છે-તેથી આ લોકમાં-ભકતસમાજમાં-તદ્દત પણ ગુણાતીત હોય છે-કારણ કે સમાનશીલમાં ન રતિનો ઉદય થાય છે-ન્યારે ખરે પુરુષ શ્રીતો ભોગ કરે છે ત્યારે એને અર્થ વીણાવાદ થાય છે' એ શ્રુતિ-ન્યારે સર્વ ન ભગવદીવ-વિદગ પણ-પરમા શ્રીને પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે ન્યારે સેવક પાત્ર તાદરા હોય હારે ન શ્રીની પરમા ક્રાત્ર, જેમ ભગવાન પૂર્વેક્રિયત્યુક્તથીલસુપ્તિવાદિ શબ્દનું શ્રવણ કરે છે તેમ ભગવત્સેવક પક્ષાદિ પણ વેણુનાદનું શ્રવણ કરે છે તેથી ભગવાનમાં શ્રીની પરમા ક્રાત્ર નિરૂપી, ધર્મસમ્બન્ધથી ભગવદીયો પણ યદપિ સમાન્ય-શ્રીપ્રાપ્તિ કરે છે તથાપિ પૂર્વેક્રિય ન્યારે તો તેઓ પરમા શ્રીને પ્રાપ્ત કરે છે, 'એમ પક્ષીની પ્રાપ્તિએ ભગવદ્ગુણભોધન કયે પ્રકારે સમ્પન્ન થાય' એમ આશુકા થાય તો પરિકરે છે કે ન્યારે સેવક તાદરા હોય છે હારે ન શ્રીની પરમા ક્રાત્ર છે, સેવકને શી સિદ્ધા પર્ષ હારે સ્વામીમાં તો કેમુત્ય-ન્યારે તે સિદ્ધા નહીં છે, પૂર્વેક્રિય ત્રયમાં પણ આ ન કેમુત્ય-ન્યાય નજીવે, ન્યારે સેવકો પરમ ભોગ કરે ત્યારે સ્વામીનું પરમસાભાગ સ્ફુટ થાય છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પક્ષીરૂપ ભગવદીય મુનિ ભગવદ્દત્ત વેણુનાદનું શ્રવણ કરે છે તત્ર પણ ભગવાન નિમિત્તે સ્થિત ધર્મને વેણુનાદ કરે છે અને પક્ષીએ તો ઉપરિ દુઃખભુગ્દોષ પણ કરીને નાદાદત્ત અનુભવે છે તેથી પક્ષીને શીભોગ સિદ્ધ થાય છે, 'યત્ર પશુ વં પુરુષઃ શ્રિપદમ્પુત્રે' શ્રુતિમાં 'વીણુ' પદ મધુરનાદવેષ્વાદિનું ઉપલક્ષણ છે તેથી વેણુનાદશ્રવણે પક્ષીમાં શીભોગસિદ્ધ થયો, અત્ર ભગવત્પ્રાપ્તિ પક્ષીમાં સમાગતા છે તેથી ભગવત્પ્રાપ્તિ ધર્મજૂતા તે શીએ કારણજત ભગવત્પ્રાપ્તિ સૂચન કર્યું, ન્યારે સ્વભાવનો વિનય થાય ત્યારે ન શ્રીને ઉકારી, સર્વદા વેગની નદીમાં વેગભરે સેવકમાં સ્વભાવવિનયસત્ત્વ શ્રીન નિરૂપિત થયું, અર્થાત્ સેવક પણ ન્યારે શ્રીની છે ત્યારે ભગવાનનો કાળેકાળે કેમુતિ-ન્યારે સિદ્ધ નહીં છે, નદીમાં સમાગત માન શીવત્ર કારણજત ભગવત્પ્રાપ્તિ સૂચન કરે છે, સ્વસર્વસ્વનિવેદનથી હરિના ચરણમાં પ્રીતિ થાય છે અને ન્યારે હરિના પણ હરિ થાય ત્યારે વૈરાગ્યમાં પણ ઉત્તરે સિદ્ધ થાય છે, આ પ્રકારનો ઉત્તર ભકિતએ સિદ્ધ થાય છે તેથી એથી સેવા સેવકાચિતા છે, સ્વસર્વસ્વનિવેદને સદિગ્ધ હરિચરણપ્રીતિ ન વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે, કારણ કે અન્યથ વૈરાગ્ય હોય ત્યારે ન હારમાં પ્રીતિ સમ્ભવે છે, તત્ર વૈરાગ્યમાં પણ ન્યારે સર્વદુઃખહારી હરિને પણ હરિ થાય-ન્યારે સેવક વૈરાગ્યપ્રમાસેવાએ હરિના પણ શીતેષ્વાદિનિવારણે દુઃખહારી થાય-ત્યારે ન વૈરાગ્યમાં પણ ઉત્તરે સિદ્ધ થાય છે, ભગવાનને શ્રમ થતો નથી એમ ક્રાંત માને છે, ભગવાનને શ્રમ થાય નહીં એમ નિસદ્ધાન છે, અને તેનું શ્રમ છે, ભગવાનની શીશુભોધિનીની દશમસ્કન્ધમાં મુગધશીખ્યાયમાં ક્યું છે, જેમ ભગવાનને શ્રમ થાય છે તેમ શીખારી પ્રતિપાદન શીશુભોધિનીની દશમસ્કન્ધમાં મુગધશીખ્યાયમાં ક્યું છે, જેમ ભગવાનને શ્રમ થાય છે તેમ શીખારી પણ નહીં કરતા.

શ્રીદિગ્દર્શનમાં અને પૂતનાગેશાધ્યાયમાં શ્રીદિગ્દર્શનમાં ભગવાનના સ્નેહદેવક રામિનીનૃતરદામ્ભૂતિ કાવે ભમદેવ છે-એ શ્રીના પરિકારપૂર્વક ક્યું છે, તેથી 'હરેરપિ હરિ' ક્ષય સુદર ક્યું, અર્થાત્ 'દર્શનપ' શ્લોકમાં મેને સ્વસર્વ ભગવાન પર્ણે અને સ્વપુએ પ્રયાગરણે સેવા કરી તેથી મેવનું વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયું, અને સેવકમાં એમ વૈરાગ્યસિદ્ધિ થઈ ત્યારે ભગવાનમાં તો કથનું ન સુર એણે-સ્નેહકરુણ તાત્પર્યનિરૂપણે-અંધર્વાદિ-ધર્મોપદેશની વેણુનાદ ભગવત્ત્વ સમર્થ્ય, અત્ર આ પ્રકારે વિભાગ નજીવે, સર્વે અતરસક્રિય સામાન્ય વૈરાગ્ય છે તે ન-સર્વત્ર અતરસક્રિય-સાગવિશિષ્ટ હોય ત્યારે વૈરાગ્યમાં ઉત્તર છે, તત્ર પણ હરિચરણરતિ ભકિતમાર્ગીય વૈરાગ્ય છે, સ્વસર્વસ્વનિવેદનવિશિષ્ટ હરિચરણરતિ ભકિતમાર્ગીય વૈરાગ્યમાં ઉત્તર છે, તત્ર પણ હરિની શીશુભોધિનિવારણ સેવા પુષ્ટિમાર્ગીય વૈરાગ્ય છે, અને પુષ્ટિમાર્ગીય વૈરાગ્યમાં ભકિતવિશિષ્ટ શીશુભોધિનિવારણ હરિનેષ્ઠ ઉત્તર છે, તેથી અત્ર અન્યથ આ પ્રકારે કરવો,

શબ્દતઃ 'એ, જેમ 'આકર્ષણ' પદ ક્યું' તેમ 'નિરીક્ષ' પદ જ કેમ ન ક્યું' તે પદનું પણ દ્વિધા વ્યાખ્યાન સમ્ભવતઃ એમ આશય છે થાય તો પરિહાર છે કે પશુદષ્ટિ નિરીક્ષનું પ્રહસન કરતી નથી તેથી શબ્દદષ્ટિ જ કથી, 'તથાપિ 'સાક્ષાત્કાર' અર્થ કયે પ્રકારે પ્રકાર થાય' એ શક્યતા પરિહાર્ય છે છે કે પશુદષ્ટિ નીચાના પણ પ્રસંગદષ્ટિ જ અન્યતરોપિતી છે તેથી વિધવાના પણ તે પ્રસંગદષ્ટિ ગણી નહિ તે 'આકર્ષણ' પદે કયે છે, વેણું સર્વસ્વાસાધારણ રણિત આકર્ષણ-સર્વસ્વ છે આસાધારણ યત્ન એનું રણિત આકર્ષણ-સર્વસ્વસાધારણ' એમ પણ હોય તો 'અર્થ રસ છે સાધારણ યત્ન-ક્રોધ એક જ રસ મુખ્ય નથી યત્ન-એનું રણિત આકર્ષણ' એમ અર્થ કરવા, જે પ્રકારે રસ પ્રાણતઃ નિર્ગત ન થાય તે પ્રકારે શબ્દવિશેષ 'રણિત'પદવાચ્ય છે, તાદસ્ય પણ રણિતનું શ્રવણ હરિણીએ સમીપ જઈને કર્યું, એથી દૈહિક ધર્મની નિહતિ સૂચિતા થઈ, હાસ્યાભાવહરિણીના પણ હાસ્યનિકટગમનથી દૈહિક ધર્મની નિર્ગતિ કથી, અર્થતઃ આકર્ષણરૂપ નિરીક્ષણ ગમતે જ સમ્ભવે તેથી 'નિકટમાં જઈને' પદ ધ્યૈ, 'સહકૃષ્ણસાર' પદે મૂચી સ્વભાવસંહિતા છે એમ ક્યું; તેથી એ પદે ભર્તૃકૃત નિરોધક-પ્રતિપન્થો-અને સાપ્ત-પ્રભાવનો પરિહાર કર્યો, આ પદોના પ્રારંભમાં મીઠાશીતને 'જાન હિ' હસાદિએ ધન્વન્તરીમાં નિમગ્નવૃત્તિમાં હેતુનું કથન કર્યું હતું અને અતઃ પણ હૈતવન્તર કયે છે તેથી 'અર્થ' પદ ધ્યૈ, તેમને ભર્તૃકૃત 'પણ' નિરોધ નથી-અને અમને તો ભર્તૃકૃત પણ નિરોધ છે-તેથી હરિણી જ ધન્યા, 'સહકૃષ્ણસાર' હરિણીએમ જાણવચન ધ્યૈ છે તેથી સાપ્ત-પ્રભાવનું પણ કથન કર્યું, આપણમાં તો સાપ્ત-પ્રભાવ પણ છે અને હરિણીમાં તો તે સાપ્ત-પ્રભાવ નથી તેથી તે જ ધન્યા, 'સાપ્ત-પ્રભાવ' તેમને કયે પ્રકારે' એમ શક્ય થાય તો પરિહાર છે કે તેમના પતિ તો કૃષ્ણસાર છે, કૃષ્ણ છે સાર જેમને એવા કૃષ્ણસાર પતિ તેમના તો છે, 'કૃષ્ણસાર' પદે શોધ તેવા કૃષ્ણસાર નથી તેથી નિજ અન્યાયનું-સાપ્ત-પ્રભાવસાચનું-ન્યાયન કર્યું, અન્યાય જે શોધ પણ તત્પતિવત્ કૃષ્ણસાર હોત તો અમારા સહભાવે જ શોધારણ કરત, તેથી બ્યારે શોધારણમાં વ્યવહારન ગમ ત્યારે અમારું પણ સાનનન કરત, પરન્તુ તેઓ તેમ કરતા નથી તેથી એ તો પતિવિધિમાનસાર જ છે, તે હરિણી જ કૃષ્ણસારસંહિતા ધન્યા છે, રત્નેશ્વર્યક અવલોકન વિરચિતા પૂજનું મારણ બચાવમાં કરે છે, સ્વકૃતાવલોકિ પ્રિયાના સમગ્રાણવલોકના સમારણે ભગવાનનું તેમણે અતઃ 'પૂજન' છે, અને હરિણીમાં તાદસ્યભાવનક તાદસ્યભાવે ભગવત્પત અવલોકન અતઃ 'પ્રતિપૂજન' છે, તે જ ક્રમ છે અને તે તે જ પણ રાજવાસિન અને યત્નશીલસ્થાન છે, અને તે નેત્ર એ પૂજન સર્વોત્તમ છે, અને તેનું-તે પૂજન-પણ ધારણ પૂજાથી પણ સર્વોત્તમ છે, અર્થાત્ અતઃ પાથાતુ પોષણાર્ય જ છે, તેથી કૃષ્ણકૃતિ અર્થાદ્ જ કથી, તત્પ્રતિપૂજનરૂપા કૃતિ અર્થાદ્ જ કથી, કદા તત્પ્રતિપૂજનને અગ્રેષ્ઠે છે તે કૃતિ અર્થાદ્-અર્થપતિથી-જ કથી, તેમણનું 'ધારણ' અર્થાત્ સ્થિરતા, તેમ સત્તે અર્થાત્ તોણુ સ્થિરપૃત સત્તે પ્રતિપૂજિત અથ જ છે, અને ભગવત્પત્તે પ્રતિપૂજિતને હરિણીએ નિજ આત્મામાં સ્થિર ધ્યૈ, 'પૂજન' દ્યૈ; પદનો અર્થાત્તર પણ 'ભગવત' હસાદિએ કયે છે કે ભગવાને પ્રતિપૂજન કર્યું અને તે પ્રતિપૂજનનું ધારણ હરિણીએ આત્મામાં કર્યું, અથવા 'સદ્ધાવલોક' પણ પાઠ છે, પ્રાણીએ અને ભગવાને પણ એતાવદ્ જ કર્તવ્ય છે, પૂજનમાં 'પૂ' સ્મરેત્ કૃત પૂર્વપસંચાવ્યતનું સમારણ ઉપસંહારમાં પણ કરાવે છે કે એતાવદ્ જ કર્તવ્ય છે, આપસ્ય કર્તવ્ય એતાવદ્ જ છે તેથી એમનું ધન્યાવ છે, સુધાભોગારિક તો અધિક છે, તેના કાંઈ અનુભાવ કર્તવ્યમાં થતો નથી, તેથી 'એતાવદેવ'માં 'એવ'કાર પણ ધ્યૈ, કદા મીતિપૂર્વક નિરીક્ષણ-ભગવદવલોકન-જીવતત્ત્વ છે અને કૃપાપૂર્વક જીવાવલોકન ભગવત્કર્તવ્ય છે એમ પરસ્પર કર્તવ્ય તો એતાવદ્ જ છે.

અથવા પીઠિએ નિકૃષ્ણે વેણુનાશ અને તતાર્થના નિકાશમાં પ્રથમ હરિણીમાં તતાર્થને-વેણુધર્મને-ધન્યાવત્ પ્રસાદિએ નિકૃષ્ણે છે, આ હરિણી ધન્યા છે, એથી હરિણીમાં ધન્યાવ નિકૃષ્ણ

સ્વતન્ત્ર

અને તત્-ધન્યાવમાં-તત્કાળ પૂજન હેતુ છે એમ પણ નિકૃષ્ણ, તત્ 'અર્થમાં 'પૂ' શબ્દ ઉત્તર છે અને તે સર્વ પૂર્વપસંચાવ્યતને નિકૃષિત હોય છે, અને અતઃ કદા 'પૂર્વપસં' તો શ્રવણ જ નહિ હોવાથી તે 'પૂ' સ્મરેત્ ઉપમોઢ માં ?' એમ શક્ય થાય તો અતઃ છે, તથાપિ પૂર્વપસં સદાસંજ્ઞાવ નથી તથાપિ 'પ્રાર્થિત પણ દોષ પરિહારો' એ ન્યાયે જે પૂર્વપસં સંભાવના ક્રોધ કરે તો તેણે-સંભાવ્યમાન-પણ પૂર્વપસં 'પૂ' શબ્દ નિવારણ છે, 'પરન્તુ એતપૂજનમાં પૂર્વપસં જ અસંભાર હોવાથી તેના-પ્રાર્થિત-પણ દોષના નિવારણમાં 'પૂ' શબ્દ કયે પ્રકારે ?' એમ શક્ય થાય તો અતઃ છે, નિહૃંટકમાં પણ અતિહૃંટકમરને દોષ શરૂ છે, 'મન કુલ હોય તથાપિ કયા પ્રકારને આશ્રીને હૈવરત્તિ સમ્ભવે છે ?' એમ શક્ય થાય તો તત્ પ્રકાર કયા છે, તેમણે-હરિણીએ-પૂજા પ્રથમ સ્મરેત્તત્ત્વ અર્થે રહિત હોવાથી તેમાં પૂજનતર જ અસંભારથી તેણે-

૧. જોવનું, તે કર્તવ્ય ઉપરિષ્ઠે જ પાતળ પ્રહિમાર્થે પણ પ્રહસન કર્તવ્ય જે ઉપરિષ્ઠે જ એ જ પ્રહિમાર્થે આચાર્યનું આચાર્યવ, એવું આચાર્ય જ જાણ મીઠાશીતમાંથી થાય જ સિદ્ધ છે, આચાર્યનામધારી આ રિવારો ।

અર્જુનરહિતા પૂર્ણતરહિતા પૂર્ણએ-હરિણીના ધન્યાત્વની સિદ્ધિ ક્યે પ્રશ્નરે? તત્ સાર્થીયા પૂર્ણનાં અર્જુ
ગણ્યુએ છે, (૧) તત-પૂર્ણમાં-સ્વસ્વરૂપાન (૨) સ્વમાં દસત્વ (૩) પૂર્ણદેશ્યત્વનું અનુસન્ધાન તત: (૪) પૂર્ણનું
સર્વેશ્વરત્વે સ્વરૂપાન તત: (૫) તત્પૂર્ણમાં પરમા શ્રદ્ધા (૬) પૂર્ણસાધન પદ્યર્થનું સમ્પાદન અને (૭) દેશાત્મકમ-ત્રાદિ
પણ પૂર્ણનાં અર્જુ છે, 'આ કોઈ પણ અર્જુ હરિણીકૃતા પૂર્ણમાં નહિ હોવાથી તત્કૃતા પૂર્ણમાં પૂર્ણત્વ ન
નહિ હોવાથી એવી પૂર્ણએ ધન્યાત્વસિદ્ધિ ક્યે પ્રશ્નરે?' એ પૂર્વપક્ષની વ્યાજ્ઞિત 'તુ' શબ્દ કરે છે, 'પરન્તુ 'તુ'
શબ્દે તે પૂર્વપક્ષની વ્યાજ્ઞિત ક્યે પ્રશ્નરે?' તત્ આ સ્વી ઉપપત્તિ, પૂર્વોક્ત અર્જુ મર્ધાદ્યમાર્ગિય છે અને હરિણીએ
કૃતા પૂર્ણ તો શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયા છે તેથી અત્-એતદ્વક્ત પૂર્ણમાં-મર્ધાદ્યમાર્ગિય અર્જુનો અભાવ જણાય છે, નહિ કે
દૂષણ, કારણ કે માર્ગભેદ છે, અન્યથા માર્ગભેદ ન ન થાય, તેથી જેમ મર્ધાદ્યમાર્ગમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મો દૂષણ તેમ
આ પુષ્ટિમાર્ગમાં મર્ધાદ્યમાર્ગીય ધર્મો દૂષણ છે એ પ્રશ્નની મર્ધાદ્યપક્ષના વ્યવર્તનમાં ઉપપત્તિ 'તુ'પદે જણાવી,
'તથાપિ પણ હોવાથી મુદ્દત્વે તે હરિણીમાં શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગનું અપાન હોવાથી તત્કૃતા પૂર્ણ ધન્યાત્વહેતુ ક્યે પ્રશ્નરે?'
યદ્યપિ તારા મતે તેઓ મુદ્દમતિ છે તથાપિ મુદ્દલોકસ્ય 'અપિ' શબ્દ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગમાં તેમનું અમુદ્દમતિત્વ
જણાવે છે, ત્યારે હવે આ અર્થ સિદ્ધ થયો, મર્ધાદ્યમાર્ગમાં મુદ્દમતિ પણ તેઓ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો અમુદ્દમતિ છે, અન્યથા
'અપિ'શબ્દને ધૈર્વર્થ પ્રાપ્ત થાય, 'પુષ્ટિમાર્ગીય અમુદ્દત્વ એનનામાં ક્યે પ્રશ્નરે?' મર્ધાદ્યમાર્ગીય સ્વસ્વરૂપાનથી 'વિસ્ત્ર'ં
રાન તેઓમાં હોવાથી તેઓ પુષ્ટિમાર્ગમાં અમુદ્દમતિ છે, પશુત્વના વિરમણપૂર્વક જે નામિદ્યત્વ તે ન અત
'વિસ્ત્ર'ંત્વ, અને પુષ્ટિમાર્ગમાં જે પ્રસિદ્ધ ધર્મો તે ધર્મોએ વિશિષ્ટ આ પ્રણુ છે એનું ભવ્યદિપયક રાન તેમને હોવાથી તેઓ
અમુદ્દમતિ છે, 'સ્વવિષયક અને પ્રણુવિષયક પણ રાન એમને એ પ્રશ્નરનું' છે એમ ક્યે પ્રશ્નરે જણાય છે? અન્યથા-એ
તેમ ન હોય તો-વદ્યમાણુ ધર્મ જે ઉપપદ્ધ થાય નહિ, 'ઉપપદ્ધ કેમ થાય નહિ?' એ શંકા આ પ્રશ્નરે પરિહરવી, જે
સ્વમાં 'પશુત્વનું' જે રાન હોય ત્યારે તો તે જાતિ-પશુમતિ-અનિબીરુ હોવાથી પ્રણુસમીપમાં તેમની રિયતિ ન
ન થાય, કારણ કે બીરુત સમીપરિચિતિમાં બાધક છે, નાદધીનત્વે રિયતિ પણ કાચિત્ સમ્ભવે તથાપિ પ્રણુસાનદ્યૈક
વિચિત્રવેપના અનુસન્ધાનપૂર્વક પ્રણુદર્શન તો ભીરુ પણ સર્વથા ન જે કરે, અત્પર્યન્ત તેમની વેણુનાદગમ્યા ભાવાધીન
જાણકૃતિ નિરૂપીને અનન્તર 'આકર્ષ્ય વેણુરણિન' સહકૃષ્ણસારા'પદે વેણુનાદગમ્ય તદીય અનન્તર ભાવને પણ નિરૂપે છે,
યદ્યપિ પૂર્વે 'નન્દનન્દન'પદ કષ્ટ્યું છે તેથી હવે 'આકર્ષ્ય'પદકથનથી નન્દનન્દનને નિરીક્ષીને અને વેણુરણિનને
આકર્ણિન-શ્રવીને-એમ દ્વિયાપદદ્વય અપેક્ષિત છે તથાપિ ઉલ્લેખ્ય એક ન દ્વિયા જે નિરૂપી તેનો આશય આ છે,
'નન્દનન્દન' એટલા જે નિરૂપણમાત્રે દર્શન તો અનુક્રમ જે સિદ્ધ હોવાથી દર્શનમિયાનું નિરૂપણ મુદ્દાએમાં પૂથ્ય
ન કયું, વેણુનાદગમ્યમાં જે દ્વિયાનિરૂપણ કયું, તેથી હદ્ધ પણ સ્વરૂપનું હદ્ધમાં જે આગમન થયું તે તો વેણુનાદન
અવણુદાર જે થયું તેથી એકા ન 'આકર્ષ્ય' દ્વિયાનિરૂપી, 'વેણુનાદના આકર્ષ્યનાદાર જે હદ્ધમાં સ્વરૂપ આગમન થયું એમ ક્યે
પ્રશ્નરે જણાય છે?' એમ શંકા થાય તો હદ્ધમાં જે આગમન થયું તેનું ક્યે 'સહકૃષ્ણસારા'પદે નિરૂપે છે, અત
આ અર્થ છે, 'સહ' અર્થાદ્ નાદવેશે જે સદ્ તેઓ કૃષ્ણસારા-કૃષ્ણ ન છે સાર જેમનો એવાં-અર્થ ગર્ભ, હદ્ધમાં
સ્વરૂપને અનુભવીને 'કૃષ્ણસારા' ધર્મ ગર્ભ, હદ્ધમાં સ્વરૂપાનુભવ વિના એનાદકત્વ-સદ્કૃષ્ણસારાત્વ-સામ્યત્વ નથી
તેથી 'આકર્ષ્ય' જે એકા ક્રિયા છે, નહિ કે નન્દનન્દનપંકે નિરીક્ષ્ય પણ, એમને અત્ત સ્વરૂપાનુભવ થયો એમ ક્યે
પ્રશ્નરે જણાય છે? એમ શંકા થાય તો તત્પરિહાર્યે 'પૂર્ણ' દુષ્વિરચિતા પ્રમુખયતોદો:પદે અત્ત-સ્વરૂપાનુભવપદ
પ્રશ્નરને ક્યે છે, જે અત્ત-સ્વરૂપાનુભવ ન હોય તો ભગવાનને વિષે પદમ સ્તેદ ન હોય, અને તે સ્તેદનું જે ક્યે-
ભગવાનનાંક્રાએ ભગવાનપૂર્ણ-તે પણ ન હોય, 'આ હરિણી પુષ્ટિમાર્ગીયભાવવતી હોવાથી-નિરૂપિતા વક્ત્રી પુષ્ટિમાર્ગીય
હોવાથી-પુષ્ટિમાર્ગમાં સેરા જે મુખ્યા અને પૂર્ણ તો ગ્રાણી હોવાથી એન-આર્ગીયભાવરૂપિને સેરાત્વે ન નિરૂપનાં પૂર્ણ
કેમ ક્યાં?' એમ શંકા થાય તો 'પૂર્ણ'પદમાં હેતુ આ છે, યદ્યપિ અત્ત પણ ભાવાધીનધર્મત્વે સેરાત્વ સમ્ભવે છે
તથાપિ પુષ્ટિમાર્ગીયા સેરા નહિ હોવાથી-પુષ્ટિમાર્ગીયા સેરા તો શીસ્ત્રામિનીગીએએ જે ક્રમ હોવાથી-હરિણીએ ક્રમ સેરાને
ક્રમ સદ્ગત્ત્યમુદ્ધમ-નહિ હોવાથી હરિણીકૃતા સેરા પુષ્ટિપુષ્ટિકૃતા નથી, પરન્તુ એનમતિ ભાવાધીના દેખીને પણ
પૂર્ણપૂર્ણમાં જેમ પરસ્પર અનસ્તોષ થવાથી તેવી કૃતિમાં પૂર્ણસામ્ય હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગીયવક્ત્રીએ અત્ત 'પૂર્ણ'પદ
કષ્ટ્યું, તથાપિ અત્ત એટલે તો વિશેષ છે જેકે તત્ પૂર્ણમાર્ગમાં પૂર્ણને સન્તોષ થયો એ રાન અગ્રાજ્ઞ હોવાથી સન્તોષવિશ્વક
સદ્દેદ જે રહે છે અને અત્ત તો ભગવાને જાનુ તેમનું પ્રતિપૂર્ણ કયું તેથી હરિણીએ નિશ્ચય જે થયો કે પ્રણુ
સન્તુષ્ટ થયા છે તેથી પણ પૂર્ણમાર્ગીયા પૂર્ણથી તો હરિણીકૃતા પૂર્ણનું સર્વથા અપિદ્ય ન છે, અને પ્રતિપૂર્ણ
'પૂર્ણ' દુષ્વિરચિતા પ્રમુખયતોદો:શબ્દો જે કષ્ટ્યું છે અને એ પદનું શ્રીભુવેશ્વરીનીમાં વ્યાખ્યાન પણ શ્રીમદ્ભગવદ્-
ગરોએ અન્યાનપૂર્ણપ્રશ્નરે જે કયું છે તેથી ભગવાનપ્રમુખયતોદો:પૂર્ણનું પ્રતિપૂર્ણકૃત ૨૫૮ છે અને
તેથી સર્વ અનન્દવ છે. ૧૧.

અપ્સરાની અવસ્થા 'કૃષ્ણ નિરીક્ષ્ય' શ્લોકે કહે છે.

કૃષ્ણં નિરીક્ષ્ય ધનિતોત્સવચારુવેષં શૃત્વા ચ તત્ત્વધણિતવેષુવિચિત્રગીતમ્ ।

દેસ્યેા વિમાનગતયઃ સ્મરનુસારા પ્રદયત્પ્રસૂનકવરા મુમુહુર્વિનોભઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ-ધનિતોત્સવચારુવેષ કૃષ્ણને નિરીક્ષીને અને કૃષ્ણેકવચિત્તવેષુવિચિત્ર ગીતને શ્રવીને વિમાનગતિ દેવી સ્મરનુસારા પ્રદયત્પ્રસૂનકવરા અને વિનીવી થઈને મૂછિતા થયાં. ૧૨

ઘણાકાળ-કૃષ્ણપદાર્થીઓના નિષેધશ્રવિતર્યો આનન્દનાં દર્શનયથે આનન્દના સ્થાનમાં આસક્તિભાવ સુકત જ છે તત્ત્વ પશુ સદાનન્દનાં દર્શન સાથે ત્યારે તો આનન્દસાધનમાં-ઐહિકમુખિઃ કલમાં-આસક્તિભાવ સુકત જ છે, સદાનન્દ કૃષ્ણનું પશુ દર્શનમાં નહિ પરન્તુ નિરીક્ષણ કૃષ્ણ, સ્વગતપીઠારામ જ પ્રભુનું આગમન થયું છે એમ નિતરામ પ્રક્રિયુથી દિવ્યા દૃષ્ટિએ માનુષભાવરૂપિણે વિશેષતઃ કૃષ્ણ અપ્સરાને યજ્ઞ, અનુચ્છા અપ્સરાની વદનમાળા અવસ્થા થાય નહિ, ઉદારાવધ્ય સમતીયવ સતે પશુ દરિદ્રીથી અપ્સરામાં દિવ્યદૃષ્ટિવત વિશેષ છે તે 'ધનિતોત્સવ' પ્રત્યાદિએ કહે છે, અપ્સરામાં વિશેષ છે તેથી એમનામાં તત્સજ્જનીયવેષનાર્થ ચારુવેષનિમિત્તતત્ત્વોત્સવવતીનું ધનિતાત્વ કહે છે, અર્થાદ્ 'ધનિતા'પદનો આ આભાસ ભવ્યવેષ, ધનિતાના જ ઉત્સવર્થ ચારુ છે વેષ જેનો એના 'ધનિતોત્સવચારુવેષ કૃષ્ણનું નિરીક્ષણ' અપ્સરાએ કર્યું, ઉત્સવ અનેકવિધ હોય છે, તત્કાલસમયે ઉત્સવસાધુવર્ણ્ય છે તે ભૂષિત થાય છે, અથ 'ધનિતોત્સવ' છે, કેવલ ધનિતાનો જ ઉત્સવ થાય એવાદરા વેપ કૃષ્ણે ધર્યો છે, આ તો 'ધનિતોત્સવચારુવેષ'નો અર્થ થયો, સમાસવિષદ્ધ તો ધનિતાના ઉત્સવર્થ-ધનિતાનુપભાગ્ય-ચારુ છે વેષ જેનો એમ કરવો, ઉત્સવ ભૂષણદેવેત્તુ છે એથી 'ઉત્સવ' પદે જાણ્યું ક્યન કર્યું, અથ 'ધનિતા'નો અર્થ આ પ્રકારે થાય છે, વા ને વિપિન અને ધૈવન તેમાં વિપિનને ધના-આમા-અને ધૈવનને પ્રાપ્તવતી, 'ધનિતા'સમ્પદાન્તરિત 'વન'શબ્દે વિપિનનું અને ધૈવનનું મહત્ત્વ કર્યું, તત્ત્વ વિપિનપદમાં વન જે વિપિન તેને ધન-પ્રાપ્ત-જે પુરોગ તે 'ધનિતા' અર્થાદ્ ભગવદર્થ સકલ સ્થગિતે કેવલ વિપિનમાં પ્રવિષ્ટ જે ધનિતાભગવદ્દીપો-તેમના ઉત્સવર્થ ભગવાને આ સુન્દર શૃંગાર ધર્યો છે, ઐદિક-દર્પણાવળાધિકૃત-દર તદરાવેષધરી શ્રીકૃષ્ણનું અવસ્થાન કરીને તે ભગવદ્દીપ પુરોગમાં સ્ત્રીભાવ પ્રાપ્ત થાય અને તેઓ મને-પુરોગતમને-પ્રાપ્ત થાય એવા આરાવથી શ્રીકૃષ્ણે આ ધનિતોત્સવચારુવેષ ધર્યો છે એમ ભાવના કરવી, ધૈવનપદમાં વન જે ધૈવન તેને પ્રાપ્તવતી જે મનપત્ની ધનિતા તેમના ઉત્સવર્થ-ભાવણીપનાર્થ-વેપધરી શ્રીકૃષ્ણનો આ શૃંગાર છે, વિપિનપ્રવિષ્ટ સ્ત્રીભાવભ ભગવદ્દીપ પુરોગેનું અને ધૈવનપ્રાપ્ત સુન્દરિનું 'ધનિતા'પદે સૂચન કરવાને શ્રીકૃષ્ણભક્તિનીમાં 'પ્રાપ્તા' અને 'પ્રાપ્તવતઃ' એમ વારદ્ધ્ય ઉદેવેષ છે, અન્યથા 'પ્રાપ્તા'ના જ મને ચરિતાર્થ થઈ જતાં 'પ્રાપ્તવતઃ'નું ક્યન વર્થ ધર્મભવ, ધરણ કે ધાતુનું ઉપસર્જન અને પ્રત્યયર્થનું ઉક્તયત્ત એક છે, યદપિ 'પ્રાપ્તાઃ' એટલા જ ક્યનથી પશુ પુરોગેનું અને સુન્દરિનું એમ ઉત્સવનું મહત્ત્વ સંગ્રહે જ છે તથાપિ આ પ્રકરણ સ્ત્રીનું જ સ્ત્રીકર્મી સ્ત્રીનું જ અથ મહત્ત્વ થાય પરન્તુ સ્ત્રીપુરુષ ઉભયનું અપેક્ષિત મહત્ત્વ ન થાય તેથી સ્ત્રીપુરુષ ઉભયના મહત્ત્વર્થ 'પ્રાપ્તા' અને 'પ્રાપ્તવતઃ' એમ ક્યન કર્યું, અર્થાત્ 'પ્રાપ્તા' પદે ધનિતા પુરુષનું અને 'પ્રાપ્તવતઃ' પદે ધનિતા સ્ત્રીનું ક્યન કર્યું, અને તેથી પુરુષને સ્ત્રીભાવતા ઉત્પાદનાર્થ અને સ્ત્રીને પૂર્વવિદ્યામાં ભાવના ઉદ્દીપનાર્થ એમ પ્રયોજનરૂપે આ શૃંગાર કૃષ્ણે ધર્યો છે એમ નિષ્પન્ન થયું, પણ વન સમ્પન્ન એમ કર્તરિપ્રયોગમાં જ 'ધન્ય' પ્રત્યયે યોગથી 'ધનિતા' પદ સિદ્ધ થાય છે અને 'ધનિતા'નવતરણસ્ત્રીયોગે' એમ કસથી 'ધનિતા' પદ ૨૬ પશુ છે, પરન્તુ રૂઢિથી અને ગેમથી તે સૌક્યથી પશુ તરુણીમાં તે ધનિતાત્વ સાગ્રાન્થ છે તેથી રૂઢિને અને યોગને સ્થગિતે વિરિષ્ઠ-દિવ્ય-દૃષ્ટિએ અપ્સરાએ સ્વાધિપત્રે જે ભવ્યું તે અને શૃંગારમાં ભગવાનને પશુ જે આશય છે તે એમ ઉક્ત્ય વદ્ધી શ્રીગોપિકાએ ભવ્યું એમ ભજ્જવાને અતિપ્રયોગરૂપે 'ધનિતા'પદનો યોગ 'વન' ધૈવનર્થ પ્રત્યાદિએ કહે છે, અથ પ્રથમ-વન ધૈવન-પદમાં તર્જનવતાર્પિત થાય છે અને દિતીય-વન સંજ્ઞાને એમ પ્રત્યક્ષપ્રાપ્તમહત્ત્વ-પદમાં 'ધૈ' એમ એકી જ આપર્ણિ થાય છે, તે આપર્ણિ 'વન્ય'યોગે વર્ણવિપર્યયક તથાપર્ણ કર્મવિપર્યયક' એ ઉક્તિએ પ્રયોગરૂપે તથા ભજ્જવી, વનમાં પ્રવિષ્ટની પુનરાગતિ થતી વનમાં-પ્રવિષ્ટ પુનરાગત થતો નથી, અર્થાદ્ દિવ્ય-દૃષ્ટિએ સ્વનું સ્થિરધૈવનત્વ વિસ્તરણી નિમિત્ત કરીને તે ભાવે સ્વક્રિયા વનમાં-પ્રવિષ્ટ પુનરાગત થતો નથી, અને ભજ્જવાને તો સ્થિરકલ્પઆવવિરિષ્ઠસ્થિરધૈવનનાને અર્થ તદરાવ વેપધર્યો જે સ્ત્રી અપ્સરાને પશુ ઉત્સવભોજના ભજ્જવી, અને ભજ્જવાને તો સ્થિરકલ્પઆવવિરિષ્ઠસ્થિરધૈવનનાને અર્થ તદરાવ વેપધર્યો જે સ્ત્રી અપ્સરાને પુનરાગતિરૂપે મોહ થયો એમ આ વદ્ધીએ ભજ્જવી લીધું, 'ધૈવન' સમ્પદમાં પશુ 'ધૈ'માં-મિશ્રાયુર્થ-જે વન તે ધૈવન,

[illegible]

૧. જેમ ઉદાહરણ 'ચિન્મય'નું સંપ્રત્યક્ષસ્વરૂપ 'ચિન્મય' શબ્દ છે તેમ ઉદાહરણ મિશ્રધાર્મ 'ધુ'સખનું

सामयिकवचन 'यै' वाच्येति.

અનાગમનમાં પદે અગમનમાં અને સ્વતઃ પણ અનાગમનમાં હેતુ કયો, તૃતીય ચરણમાં વિશેષાદ્યમયું તાત્પર્ય 'બુધિ'પ્રત્યાદિને કહે છે, તેઓ 'દેવી' હેતુથી મરિને બુધિમાં ન આવતો, કસેણ કે દેવીમાં મરણને સમવા નથી, તેઓ 'વિમાનગતિ' હેતુથી પદે ચાલીને ન આત્મા-અન્યસાધી વિમાનને તળીને મુક્તિમાં પદે ચાલીને ન આત્મા-કારણ કે વિમાનગતિ દેવીને બુધિરપર સંભવતો નથી, અને તેઓ 'સ્મરણુલસાર' થઈ ગયાં તેથી સ્વતઃ પણ ન આવી શક્યાં, તેમના વિવેકને જ અપહાર થઈ ગયો તેથી ઉપાવચાતુર્યે વિમાનને જ તત્ત્વ બુધિમાં ધરિને તેઓ ન આવ્યાં, અતઃ આ પ્રકારે વિવરણ છે તેથી એમ જ અર્થ બાહ્યતા, તેમના જે વિવેકપ્રકાર થયો તેનું જ પ્રયોગસા વિવરણ 'બુધિ'પ્રત્યાદિને કરે છે, તદનન્તર જે થયું તે 'મુમુક્ષુ' પદે કહે છે, તેમને અસાધ્યતાનારૂપા મોહાભિમુખ મુખ્ય થઈ, કેવલ આન્તર દુષ્ટપ્રદેશમાં જ તેમને મોહમુખ્ય થઈ ગયો જ નહિ પરન્તુ ઉપરિ અને અધઃ પણ મુખ્ય થઈ એમ 'અપદ' પ્રત્યાદિને કહે છે, જાત થતાં પ્રસન્ન-મુખ્ય-છે ક્યારેમાં-કેવલપ્રત્યા-જેનાં એવાં 'અપદ'પ્રસન્નપ્રત્યા-તેઓ થઈ ગયાં અને વિગતા થઈ ગઈ છે નાની જેમની એવાં 'વિગતનીવી' પણ તેઓ થઈ ગયાં, કેવળપ્રત્યા-તેઓ વિશ્વેષ આત્મિક અને મોહિક ફલપરિણામને સાધક છે, દેવતા હોવાથી તેમનું મરણ થયું નહિ, વિમાનગતિ હોવાથી તેમનો અધઃગત થયો નહિ, અને તેમનો વિવેક અપહાર થઈ થયો તેથી ઉપાવ કરીને પણ સ્વતઃ આગમન કરી શક્યાં નહિ, ભગવદ્વત્સુકતા વસ્તુમાં પણ રસ હેતુત્તર મા થયો એવી ભગવદ્વિષ્ણુથી તેમને જે રસભાસ થયો તેનું વર્ણન અતઃ કર્યું, તેઓ પ્રાયેણ દેવસંહિતા પણ છે, દેવનું મરણ નથી એમ પ્રથમ પદ્યમાં 'મિત્રાસુખાધી' સ્થોકમાં 'અમરા' સંભોધને કહ્યું છે તેનું જ અગ્રમુખન અતઃ દેવસંહિતામાં 'પદે કર્યું, તેથી યોગિક એક રૂપે તેઓ અવતર્યા છે અને તેમનું પૂર્વે કેપ તે તત્ત્વ સ્થિત જ છે અને તેથી અતઃ 'દેવસંહિતા' પદે જે દેવ પ્રજા તે તત્ત્વ સ્થિત દેવ બાહ્યતા, દિતીય-કુમ્ભ-ગોત્રમાં પણ 'સદસિદ્ધે' એમ કસારે જ, તે જ અર્થે અતઃ પણ દેવસંહિત્ય કહ્યું, કેવલ દેવીનું વિમાનગતિમત્ત્વ પ્રાસન્ન નથી તેથી અતઃ દેવસંહિત્ય કહ્યું, તેઓ અતઃ અસાધી કેવલ દેવી સ્ત્રીઓ છે, જાને સ્વર્ગમાં તળીને જે દેવ અતઃ અવતર્યાં થયા છે તે કેવલ દેવી સ્ત્રીઓ આ દેવી છે, દેવેશ્વર્ય સર્વ જ સ્ત્રીઓ અપસરા છે એ અપસરા આશાસમાં 'અપસરા' પદ કહ્યું છે, યદ્યપિ દેવીની સાથે દેવ હેતુ ત્યારે જ તેઓ-દેવીઓ- 'વિમાનગતિ' હેતુ છે તેથી દેવસંહિત્ય કહ્યું તથાપિ મુખ્યમાં 'દેવતા' પદ નથી તેથી અસંચિત્તે પદાન્તર પણ કહે છે કે પ્રાપ્ત અતઃ અવતર્યાં કેવલ દેવી જ સ્ત્રી આ દેવી છે, આ પદમાં અવતર્યાં ગોપતું જ બુદ્ધિવલ્લભ્યું, તેથી કારકમાં પણ વિશેષ ન રહ્યો, તેઓ અતઃ સ્વપતિના અ-વેપાલ્ય જ આવ્યાં છે, સ્વપતિ અતઃ અવતર્યાં થયા છે તેમનું અવતરણને જે સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપના અ-વેપાલ્ય આ દેવીનું અગમન અતઃ થયું છે, ભગવદ્વે અગમન તો ભગવદ્ સંભવતું જ નથી તેથી પ્રાયેણ એમ જ અર્થ છે, નિર્મળતાએ ભગવદ્દર્શનાર્થે આગમન તો ધર્મસિદ્ધિનન્તર ક્યારે અને તેથી દિતીય ગીતમાં તો દેવીનું અગમન ભગવદ્દર્શનાર્થ છે, તેઓ આત્મા સ્વપતિના અ-વેપાલ્ય પરન્તુ ભગવાનનાં દર્શન કરીને પૂર્વદર્શનને સર્વ જ નિરમમાં અને ભગવાન જ આપણ પતિ થાઓએ જ ત્યારે તેમને પણ ભવ થયો ત્યારે અને તો ભગવાનને જ અર્થે અવતર્યાં છીએ તેથી અગમન-પ્રત્યાદિ-પદ્યમાં અ-વેપાલ્ય પતિ થાય એ સાધ્યમુક્ત જ છે. ૧૨.

આત્મા-ગોત્ર અને વસ્તુ અતઃ 'માતઃ' સ્થોકે કહે છે,

માતઃ કુળમુલ્લભિગેયુગીતવીયુગમુલ્લભિતર્કણપુટૈઃ પિવન્તઃ ।

આત્મા સ્મૃતસ્તમપલઃકલ્પલઃ સ્મ તસ્યુર્ધાધિગદ્યમાત્મવતિ દસાણુકલઃ સ્વદાન્યઃ ૫૧૩।

અકાર્ય-ઉત્પત્તિતર્કણપુટૈઃ કુળમુલ્લભિગેયુગીતવીયુગમુલ્લભિતર્કણપુટૈઃ પિવન્તઃ ।

કેતુત્પત્તનપદ્યકલ્પ શાવ નેત્રે આશુકલ્પ થઈને આત્મામાં ગોત્રિ-દર્શન સ્પર્શતા રહ્યા. ૧૩.

કલ્પલઃ-પ્રેક્ષકમાં 'અ' કારથી ગોત્ર પણ તેથી થઈ ગઈ, અભિભાવિની આપ્રાપ્તિએ મુક્તિ થઈ ગઈ,

અભિભાવિની થઈ ગઈ, આત્માને અને અધ્યતનના મુખ અભિભાવ અતઃ નિરૂપાય છે, સારિત્કર્યે હિતમાં દેવદર્શન અને તામસ્વત્વથી અધમા ગોત્રે પશ્યમા સેષાદ્યભિગેયુગમુલ્લભિતર્કણપુટૈઃ અતઃ અભિભાવ નિરૂપાય છે, અતઃ સાધુત્વનું સ્વરૂપ સેષાદ્યભિગેયુગમુલ્લભિતર્કણપુટૈઃ અતઃ અતઃ દર્શિયુગમુલ્લભિતર્કણપુટૈઃ અતઃ કરતું-કારણ કે નેત્રદર્શને ગોપતીમિત્તિનિરમરિકા હોવાથી ભગવતિમ્ભાગે દર્શિયુગમુલ્લભિતર્કણપુટૈઃ 'ધન્વાન' કહ્યું છે-અને 'ધન્વાન' પદે ગોત્ર અતઃ કરતું, મરણ કે તેઓ મુક્તિરસમાં અગમમુક્ત છે, યદા એના મોહમાં હેતુ કહે છે કે સારિત્કર્યે અને અતઃ તામસ્વત્વે રાગત દેવભિભાવ નિરૂપાય છે, ગોત્ર મોહમાં-હેતુ કહે છે કે અસંભાવિતત્વથી તેમને મોહ છે, સર્વભિભાવિ સાધુત્વના અસંભાવિતત્વથી તેમને મોહ છે, 'અધમા' જે સુદૈરસાત્ત્વમુક્ત ગોત્ર મહત્ત્વ કરતું, તેથી અસંભાવિતત્વથી જ તેમને મોહ છે એમ કહ્યું, દર્શિયુગમુલ્લભિતર્કણપુટૈઃ ભગવદ્દર્શનમાત્રિભાવ છે, એને અતઃદર્શનપદોમાત્રિભાવ છે, અપસરાની રમણભિભાવ પૂર્વ પ્રકારે સર્વોત્તમ છે, તદ્દેશને મુક્તિ અને એના અભિભાવ મધ્યમ છે, 'ગોત્ર'માત્રમાં આમકલા છે તેથી તેમ કરી દેને એ સુદૈરસાત્ત્વપ્રકાર 'ધન્વાન' પ્રત્યાદિને કરે છે, ૧૪.

અન્યકૃત પશુ વેણુનાદમાં આસક્તતા હોઈને કહ્યોતમ્ભન કરતી હરો'એ યદુનો પવિત્રાર કરવાને કહ્યોતમ્ભનમાં હેતુ-
 વેણુનાદનું કૃષ્ણરૂપ-કથે છે, પરંતુ તાવડ વિરોધતાન તો હોતું નથી એ પ્રસિદ્ધ છે એમ સ્વતંત્ર 'હિ' પદ છે, આથી
 કૃષ્ણરૂપ નાદે જ કહ્યોતમ્ભન કરે છે-અન્ય નાદે કરતાં નથી-એમ સ્વિત કહ્યું, યદા 'આ મોહ ઉત્તાનાદેતુક
 નથી પરંતુ હેતુવતરે છે' એમ 'તા' ઇત્યાદિએ શકુંતિને 'કૃષ્ણમુખ'ઇત્યાદિએ સમાધાન પશુ કરે છે કે
 કૃષ્ણના મુખથી નિર્જેત એવું વેણુગીત છે, 'પરંતુ જહુ જન વાદન કરે છે અને કોઇના મુખનું દર્શન તો થતું નથી
 ત્યારે ઇતરવૈલક્ષણના અનુવાદનામાં આ જાગન-મુખવેણુગીત છે એમ જ્ઞાન તેમને કથે પ્રકારે થાય ?' એ શકુંતિ તો
 'પીયૂષ' ઇત્યાદિએ પવિત્ર છે, તે વેણુગીત અમૃત છે તેથી વ્યભકાન્તરના અભારમાં પશુ સ્વતઃ જ તેનું
 જ્ઞાન મધ જાય છે, તેનું અમૃતાત્મ સ્વરૂપ જ સ્વભાવજનક છે, આ નાદમાં વિશેષ કથાને
 'પીયૂષ' પદનો અર્થ કથે છે કે સદાનન્દ વાચ્ય છે, અન્ય ગીત સ્વવકતુવાચક હોય જ એમ નિયમ યદિપિ નથી તથાપિ
 ભગવાનથી અધિક તો કોઈ પશુ ન જ હોય, ભગવત્કૃત ગીત સદાનન્દવાચક જ છે તેથી સદાનન્દકૃત ગીતનો વાચ્ય અર્થ
 પશુ સદાનન્દ જ છે એ જ આ નાદમાં વિશેષ છે, અન્યકૃત નાદ તો સરિગમપદિકેય સ્વરમાત્ર છે અને અત્ર તો
 નાદ સદાનન્દરૂપ છે તેથી નાદનિષ રસના અનુભવાર્થ અત્ર જ નાદમાં કહ્યોતમ્ભન થાય છે, અન્યકૃત નાદમાં કોઈ તેમ થતું
 નથી, યદા 'ત્યારે તો આ 'કૃષ્ણગીતપીયૂષ' એમ જ પદ વાચ્ય હતું તેથી અધિક કથન બ્યર્થ છે' એમ આશંકા
 થાય તો તે નિષ્કટ કરવાને 'સદાનન્દો વાચ્ય' પદ કથે છે, 'મુખ' વાગધિપતિનિર્જનન વાગુ ઇતરવિસ્મારકા વેણુ' અને
 'મધુજ્યોત્સ' ગીત' એમ સર્વો જ સામગ્રી કથવાને એવાવડ કહ્યું, અત્ર આ જ્ઞાન છે, પૂર્વ સ્ત્રોત્રમાં દેવકીનો મોહ જ
 વરજુસામર્થ્યથી કથો પરંતુ તેમને રસપાન પ્રાપ્ત થયું એમ કહ્યું નથી અને એ તો ભગવદીયા ભગવત્સંજ્ઞા
 અને પ્રિમા હોવાથી જોએ રસપાન કહ્યું એમ કથે છે, તત્ર 'યત્ર સુરગીને પશુ મોહ થયો તત્ર આ ગેતિ, પશુગતીવલે
 તેરસપાન અસમ્ભવિત છે' એમ આશંકા થાય તો તે તેના નિરાસાર્ય કથે છે કે આ કોઈ સાધારણ જ્ઞાન નથી, પરંતુ જ પ્રકારે
 તેમને પશુ રસાનુભવ થાય તે પ્રકારે સર્વસામગ્રીમકટનપર્યંત જ્ઞાન છે એમ જાણાવવાને 'કૃષ્ણમુખનિર્જેતવેણુગીત' પદ
 કહ્યું અને તેથી જ અત્રે કલ્પમાં પ્રાકટ્યું અને સ્પર્શનું પશુ કથન કહ્યું, આધિદેવિકસમ્ભન્ધમાત્રે યત્ર આધ્યાત્મિકને
 અને આધ્યૈશ્વર્યિકને પશુ કાર્યકરુણામર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તત્ર સાક્ષાદ્ આધિદેવિકના જ કરુણાને કાર્યસમ્પત્તિમાં તો
 કથવું જ શું ? એમ વાગધિપતિવાદિ ઉક્તિનું તાત્પર્ય છે, અત્ર 'આદિ' પદે ચરમાં કેમુલ જાણવું, અર્થાદિ મત્ર તપ પશુ
 આધિદેવિક કરુણ છે-મુખ દેવતા છે વાગધિનિર્જનનરૂપ નિષય ઇન્દ્રિય છે અને ઇતરવિસ્મારકા દાર છે-તાદશ કલ્પથી
 રસાનુભવ થાય તેમાં તો કથવું જ શું એમ કેમુલ-વાયેરસપાન સ્મિત થયું, ભગવાનમાં જોઈત વેતા છે અને
 ઇન્દ્રિય વિષય છે એમ દિતીય રકન્ધમાં અવરંધાપિત છે તેથી 'મુખ' પદ દેવતાનું વાચક છે અને 'નિર્જેત' પદ
 ઇન્દ્રિયનું વાચક છે, આથી રાજનિષ્ઠરસપ્રાપ્તિમાં સાધનસમ્પત્તિ કથી, મુખ-ભગવ-મુખ-વાગધિપતિ અગ્નિ છે,
 કારણ કે અગ્નિ વાણીની દેવતા છે, ભગવ-મુખ અગ્નિરૂપ હોવાથી વાગધિપતિ છે, તેના-ભગવાનના
 અગ્નિરૂપ-મુખના કથને મુખ તાપજનક છે એમ સ્વિત કહ્યું, તેથી ભગવન્મુખવેણુગીતપીયૂષનું
 પાન યદિપિ કરે છે તથાપિ તે પીયૂષના અતિરસાચરે તદિધિવેણુ પદમાં આતિએ જહુ
 પાન સમ્ભવે છે એમ 'પ્રયોજન સિદ્ધ થયું, કિંચ વાચ્યના અર્થના અજ્ઞાનમાં રસસ્વરૂપનું જ્ઞાન
 ન હોવાથી તે કાર્યનો અસમ્ભવ છે' એ કહુંતો નિરામ 'કૃષ્ણ' પદનો અર્થ કથીને કથો, અર્થ સ્વરૂપાત્મક છે
 તેથી તે સ્વતઃ જ પ્રકટ થાય છે તેથી જ્ઞાનસાધનની અત્ર અપેક્ષા નથી, સ્વરૂપાત્મક સ્વતઃ જ પ્રકટ અર્થ
 અસવાર છે તેથી પશુ પશુવાદિ અત્ર પ્રતિબન્ધક નથી અને તેથી સર્વ અવકાલ છે, અપરંત્ય કૃષ્ણના મુખથી નિર્જેત
 તત્ર પશુ પરંપરાસમન્ધ પીયૂષનું યત્ર એતાદશત છે અને તત્ર પશુ પશુમાં યત્ર એતાદશત છે તત્ર
 સાક્ષાન્મુખપાન-કાર્ય શ્રીસ્વામિનાંત્રીમાં તો કથવું જ શું ? એમ ઉત્પદા જાણવચને પશુ અત્ર નિર્ગમનાદિનું
 કથન છે, અન્યથા મુખ અગ્નિ હોવાથી સાક્ષાત્તત્વાનકર્ત્રીમાં દહાવિત તે પીયૂષ ઉત્કટ તાપ પ્રકટ કરે છે
 પરંતુ આ પીયૂષ તો કૃષ્ણમુખમાંથી નિર્જેત છે તેથી સદા જ જ્ઞાન-જનનક જ છે તાપજનક નથી તેથી
 કૃષ્ણમુખથી જિત્તવે અને પરંપરાસમન્ધકથી તાપધર્મને તેમાં સત્ત્વ નથી અને તેથી જ સાક્ષાત્તમન્ધાનનાર
 વાદશ તાપ થયો તાદશ તાપ પૂર્વન હતો પરંતુ મદન સમ્ભવથી-તાપનકર્ત્રવત્તર પશુ સદા હોવાથી-કોઈ તાપને
 ઉત્પન્ન કરે છે એમ જાણાવવાને 'કૃષ્ણમુખનિર્જેત' પદ કહ્યું, 'ભગવદ્ગીત સર્વ જ સદાનન્દવાચક છે ત્યારે પૂર્વ-
 સ્ત્રોત્રાક્ષા દેવકીને રમાનુભવકેમ ન થયો ?' એ આશંકાનો પવિત્રાર 'મુખ' ઇત્યાદિએ કરે છે, તત્ર સામગ્રી રૂપા જ
 રચાપિતા હતી અને અત્ર તો તે પ્રકટિતા છે એમ 'કૃષ્ણમુખ' નિર્જેત અને 'પીયૂષ' એ પદત્રયે સ્મિત કહ્યું, 'દંધા ૬'
 પ્રામ્યપત્તાનું કૃતિમાં આધિદેવિકસંદિત ઇન્દ્રિય કાર્યકર્તા છે એમ કહ્યું છે તેથી તાદશ જ રાજ પ્રતિભિજનક છે
 તેથી દેવતા અને વાગિન્દ્રિયગ્જનનિષ્ઠરસપ્રાપ્તિમાં માગમી છે, ઇતરવિસ્મારકા થાય ત્યારે જ નિષ્કટક રમાનુભવ થાય તેથી

ધૃતરષ્ટ્રવિરૂપિત પશુ સામગ્રી છે. સામગ્રીધર્મા સંબંધ કરણ હોવાથી તત્સમ્યગ્ની ધર્મો. અથ
 'સામગ્રી' છે. એમ સામગ્રીતઃ. ૧૪૭૧ કથ્યને સ્વરૂપતઃ પશુ વિશેષ કથાને ગીત' ઇત્યાદિ
 કથન કરે છે. પૂર્વોક્ત ગીત વિચિત્ર સર્વસાર્ય હતું એમ કથાતું છે. પરન્તુ આ ગીત તો પીયુષ છે. એમ
 કથન કર્યું તેથી આ ભગવદ્ પ છે. યદ્યુષ્ય છે આત્મામાં એના એવું યદ્યુષ્યુત્તમ આ ગીત ભગવદ્ પ છે. અધર-
 પીયુષતું યદ્યુષ્યુત્તમ અગ્રેષ્ઠપાદ છે તેથી સામગ્રી અપેક્ષિતા છે અને તેથી તે સામગ્રી કથાને મુખ્યભાગિત્રયતું કથન
 કર્યું. યદા 'નિર્ગમન વાગ્દેવો' અર્થ આ પ્રકારે કરેલો, પૂર્વ આસન્નરૂપની નિર્ગમદશામાં જ વૈષ્ણીરતે નિર્ગમન જ
 વાદ્ય છે. અન્યથા 'કૃષ્ણમુખનિર્ગત' એમ ન કથતાં 'કૃષ્ણગીતપીયુષ' પદ જ કથત, 'કૃષ્ણમુખનિર્ગત' એ
 પદવચનું તાત્પર્ય સામગ્રીપ્રકટન ન હોત તો 'કૃષ્ણગીતપીયુષ' એતાવન્માત્ર જ કથત, 'ત્યારે કણોત્તમન કથ્યે'!
 એમ શરૂ થાય તો પરિહાર છે કે ધૃતરગીતપ્રવેશનિરૂપ્ય કણોત્તમન કથ્યું, કારણ કે પ્રતિષ્ઠા નૂતન
 કથ છે, કણુતું પુટલ કથ્યું તેથી જેમ એક રસ પૂર્ણ પુટમાં દિતીય રસનો અવકાશ સમ્ભવતો નથી
 તેમ એકેકક્ષુસન્મન્થી નાદરસ પશુ રસ હોવાથી તે રસ પૂર્ણ પુટમાં દિતીયાદિક્ષુસન્મન્થી નાદરસનો પ્રવેશ
 સમ્ભવતો નથી તેથી તત્પ્રાનાર્થ દિતીયાદિ પુટની અપેક્ષા આવરણી છે અને તેથી પ્રતિષ્ઠા નૂતનકર્ણ છે. અન્યથા
 કથ્યું 'વાના નાદતું મહુષ્ય જ ન સમ્ભવતાં દિતીયાદિ પાન જ થઈ શકે નહિ, અથ એમ બળુવું. ભગવત્સમ્યગ્ની
 અર્થ શૌકિકેન્દ્રિયે પ્રાણ નથી કિન્તુ અતોકિકેન્દ્રિયે જ પ્રાણ છે અને તત્ર પશુ પ્રસુદિત્તા હેતુ છે, તેથી તે દિત્સાએજ
 તાત્પર્યસાધનસમ્પત્તિ ધર્મ રહે છે, તેથી અત્ર કાષ્ઠપશુ અનુપપત્તિ નથી, પ્રવેશ પહે પશુ ગો બહુ હોવાથી
 કર્ણુતું પશુ મહુવચન સંકેત જ છે, અત્ર 'પુરુ'શને તદર્થ-રસપાનાર્થ-જ તેમના કર્ણુતું સમ્પ્રાદન-નિષ્પ્રાદન-છે એમ
 જાણવું, પર્ણના પુટમાં પુનઃ કાર્યાન્તર થઈ શકે નહિ અને યજ્ઞકારિક પશુ બહુ ગોને અર્થે વનમાં ઉચિત નથી, પુટતું બહુત
 રસમાં પ્રતિષ્ઠા નૂતનત્વ જણાવે છે, પરન્તુ એમ રસતું પ્રતિષ્ઠા નૂતનત્વ રસીકારતા રસના જ નિવૃત્તી
 હાનિ થશે' એમ શરૂ થાય તો કથે છે કે તે બ્યવસ્થા તો 'સ્વત્પ્રવાસ' શ્લોકમાં પૂર્વે કથી જ છે, તત્ર શ્લોકમાં
 કારણક્રમે બ્યવસ્થાતું રૂડીકરણ થયું છે તેથી પ્રજ્ઞાવીરશેષે આવિર્ભાવપ્રકારભેદમાં પશુ રસના નિવૃત્તીની
 હાનિ નથી, શાવ અર્થાર્થ બાલક તે હરિશ્ચાદિના-વા અન્ય જીવના વા ગોના જ, વા ધૈયમાં જ અતિપ્રાણક
 હોય છે, કિન્તિયત્રોદ્ધ વત્સ તો ધોષમાં જ સ્થિત કરે છે તેથી તેમનું તાદૃશત્વ સમ્ભવતું ન હોવાથી 'અતિપ્રાણક'
 કથ્યું, અથવા સામં ધોષમાં-ગોના ધોષમાં-જ સમાવશ્યન્તર જ વત્સને એમ થાય છે તેથી પ્રાદ
 વત્સમાં પશુ તેમ સમ્ભવે છે તેથી 'અતિ' પદ આવરણક નથી, સ્તનમાંથી શુદ્ધિત પયઃકવલ તે 'સ્તનપયઃકવલ'
 એમ મધ્યમપદ્ધેષી સમાસ કરીને-સ્તુત છે સ્તનપયઃકવલ જેમનો એવા થાય. એમ-મહુર્ધિકસમાસ
 કરેલો, અર્થાત્ સ્તનશુદ્ધિત પયઃકવલ તે સ્તનપયઃકવલ' અને સ્તુત છે સ્તનપયઃકવલ જેમનો-આતાના
 સ્તનમાંથી શુદ્ધિત પયઃકવલ જેમના મુખમાંથી સર્વે છે-મહિર્નિર્ગમે-છે-કારણ કે તે પયનો અન્તાપ્રવેશ
 થતો નથી, એવા તે જાય છે, મહુર્ધવદ્ જ નાદશ્રવણમાં ચિત્તનાકથા નિવૃત્તા થઈ જાય છે
 તેથી પયનો અન્તાપ્રવેશ થતો નથી અને તેથી તેનો સ્વાદ થાય છે, આ સાન્દ્ય છે તેથી 'રત્ન'પદે પ્રમાણ કથે છે.
 મહુર્ધના અને નિઃસનના મધ્યમાં કાશ હૃદય છે તેથી આ સન્દ્ય છે, અને તે સન્દ્યના નિવારણાર્થે પ્રસિદ્ધ અર્થક
 'રત્ન' પદ પ્રયોગીને પ્રસિદ્ધિદેહુત્ત પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ તત્ર છે એમ સંચિત કથ્યું, એમ અને વત્સે સ્થિતિ
 કરી, મોઢ ગોમાં જ અને પયઃસ્વાદ થાયમાં છે, પરન્તુ કિયાનિવૃત્તિ તો ઉભયમાં જ છે અને ઉભયની પશુ કિયાનિવૃત્તિ
 થઈ ગઈ તત્ર હેતુ 'ગોવિન્દ' ધર્માદિ પદે કથે છે, તેજ આત્મામાં ગોવિન્દ-રૂપે રપરી તેમની કિયાનિવૃત્તિમાં હેતુ છે,
 તેમને બહિઃપ્રવેશ નથી તેથી અન્તરાત્મામાં ભગવાનનો રપર્થ કરે છે, 'પરન્તુ આ સર્વ તો આવિર્ભાવમાં સંપૂર્ણ
 થાય તે આવિર્ભાવમાં જ પ્રમાણ શુ' એમ આશરૂં થાય તો મુલરથ 'ગોવિન્દ-આત્માનિતો આશય 'ભગવન્ત' ધર્માદિએ
 છે છે, અર્થાત્ રપર્થની અન્યથાનુપપત્તિએ જ આવિર્ભાવ સિદ્ધ થઈ રહે છે, તત્ર પશુ તેજે-આદ્યતયસુએ-
 ભગવાનનો રપર્થ કરે છે. આ સ્વત્ત 'રપ્તવન્તા' પદ થયું છે તેથી ભાવનામાત્ર નથી પરન્તુ
 ગોવિન્દ આવિર્ભૂત જ છે એ-અન્યથા વદ્યતા કરે પ્રકારે સ્થૂરે! વત્સની પશુ કિયાનિવૃત્તિ કરી
 તેથી 'રપ્તવન્તા' એમ સ્ત્રીનિરૂપ
 અન્યને-મનિ-તો પૂરર્થિકા
 ઉપવત્સકૃતિએ કરે પ્રકારે રપર્થ સત્તવે! અર્થાર્થ હાનિનાત્મામાં અન્યથા વત્સા કથે છે કે અન્યથા
 સમ્ભવે છે, આ આવિર્ભાવે આપવાસિ નથી એમ કથાને કાર્યદાગ પશુ પરિચય કરાવે છે કે અન્યથા
 ઉક્તમોદપ્રયોગિકા નિઃશ્રવણવદ્યતા તેમ સ્થૂરે! બહિર્ગમમાં હેતુ કથે છે કે અમુની છે કથા જેમને
 એવી ગો, ગોના હૃદયમાં આવિર્ભાવમાં હોય નથી એમ સ્વચાર્ય 'ગોવિન્દ' પદ છે, હીનનિઃક ભગવદાવિર્ભાવમાં
 પશુ ભાવાભાસરૂપ હોય નથી એમ નિઃક કરવાને 'ગોવિન્દ' પદ પ્રયોગ્યું છે, કારણ કે આ ગોવિન્દ તો તેમના-
 વચાદિના-જ ધન્-પરમેશ્વર-છે, ગોવિન્દ ગોના જ મન્દ છે, પુષ્ટિમાર્ગે પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત એવા મન્દ છે, તેથી તત્ર
 મર્્યાદાને પશુ અતિક્રમ ફલ્ય નથી પરન્તુ બૂલ્ય છે.

‘વેણુનાદને સહજ ધર્મ ભગવદ્વિદ્યોદ્ભવકલ- છે ત્યારે તેના શ્રવણે અપ્સરાને કામભાવોદયે મોહોત્પત્તિ કેમ થઈ?’ એમ શકુંા યાપ તો અત્ર તેના પરિહાર તે વેણુનાદની જ કૃપાથી અને આ પ્રકારે સ્વતન્ત્ર । જાણાય છે, ઉત્સર્ગતઃ તો વેણુનાદ સર્વને કામોદ્ગ્રીવક જ છે, ‘મ-મયરયાપ્રદતઃ’ એ વાક્ય અત્ર પ્રમાણ છે, અને તેથી જ પૂર્વે પણ સ્વામિનીએને વેણુનાદના શ્રવણે તે જ ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, ‘વેણુગીત’ સ્મરોદય નાશકન સ્મરવેગેન’ ઇત્યાદિ વાક્ય અત્ર પ્રમાણ છે, તેથી સ્વામિનીવદ્ યત્ર વેણુનાદદ્વારા પ્રવેશ કરવાને અને યત્ર સરિદ્વક્ષતવાદિમાં સ્વામિનીઓએ સહ વિહાર કરવાને તેમને તન્માત્રલીલા-સમ્યન્ધિકાર્યોપયુક્ત કરી દેવાને અથવા હરિવ્યાહમાં યત્ર દષ્ટિમાન્યથી સ્વામિનીઓએ દષ્ટિમાં પ્રભુ પ્રવેશ કરવાને વેણુનાદ કરે છે તત્ર જ સ્વાધિકારાનુસારે ભગવદ્વિદ્યોદ્ભવ યાપ છે તેથી અત્ર અપ્સરાઓને અને દિલીપ ગીતમાં ષ્વશાહિને વેણુનાદશ્રવણે કામદ્વારા મોહ જ થયો પરન્તુ રસાનુભવ થયો નહિ, ત્યારે અપ્સરાઓના ક્લેશસંપ્રાદનમાં શું પ્રયાજન? ભગવાન કાંઈ પણ કાર્ય નિષ્પ્રયોજન તો કરતા જ નથી’ એમ શકુંા યાપ તો તેના પરિહાર આ પ્રકારે છે, અત્ર વેણુનાદનું પ્રયોજન વીર્યશોષન જ છે, કારણ કે વેણુનાદનિષ્ઠ પદ્મશુભ્રવસિદ્ધિપ્રથમ તે-વીર્યશોષન-આવશ્યક છે તેથી જ ‘વીર્ય દેવેષુ’ ઇત્યાદિ કારિકા કથી, એમ સતે ગોત્રે પણ પ્રથમ તો વેણુનાદશ્રવણે કામદ્વારા દેવભોવ મોહ જ થયો-અને તે જ મોહનું વિવરણ ‘ગાવત્ર’માં ‘ચ’કારના અર્થકથને કર્યું-પરન્તુ પશ્ચાદ્ ભગવદીશ્વરસ્વસ્તૃત્ત્વદિધર્મે કૃપાવિશેષે સ્વામિનીવદ્ગોષમાં ધણુ વેણુનાદદ્વારા પ્રવેશ કરવાને ભગવાને અત્ર જે સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી તે સામગ્રીના બોધાર્થ પૂર્વનાદથી વિશિષ્ટ-અધિક-નહાંપીકપદનિકેષિત સ્વરૂપાત્મક વેણુનાદનું નિકેષણ ‘સદાનન્દો વાચ્પઃ’ ઇત્યાદિએ કર્યું, અત્ર આ ભાવ છે, કૃષ્ણનું ગીત એમ દુઃગન્ધ જ અત્ર અભિપ્રેત છે એમ જાણાય છે, કારણ કે ‘અન્યથા કૃષ્ણગીતપીઠુષ’ ઇત્યાદિ આગ્રમ મન્યના પયોગોએ તદવચન યાપ છે, તેથી વાચ્પતામગમન્યે ગીતમાં કૃષ્ણ હોવાથી ગીતના અર્થ મદાનન્દભણુવો અને તે-સદાનન્દ-કૃષ્ણ શ્રીસ્વામિનીનીને ગૃહ ભાવ છે તેથી એને આન્તર રસાનુભવાર્થે તર્કાવનું જ દાન વેણુગીતદ્વારા ભગવાને કર્યું એમ જાણવું, કિન્તુ તાપભાવ પણ આન્તર તદનુભવમાં કારણ છે તેથી. બાહ્યાનુભવમાં કામભાવવદ્ આન્તરગુભવમાં તાપભાવનું દાન કરવું આવશ્યક છે તેથી ગીતમાં પરમપ્રગ્ભે મુખસમ્યન્ધ પણુ નિકેષો, સાહાત્વ તત્સમ્યન્ધમાં બાહ્યસમ્યન્ધાભાવે પણ અત્યક્ષણતાએ સ્તરીરિશ્ચિતિ પણ નરહે તેથી જ શ્રીસ્વામિનીઓએને પણ પચ્ચાધ્યાયીમાં સંયોગાનુભવ કરાવેને પછી જ કેવલ આન્તરગુભવ કરાવે, ‘મુખ’ રજ્જના બાહ્યાનુભવમાં વાગધિપતિના પ્રેરણુ વિના વેણુમાં તેનો સમ્યાર થઈ શકે નહિ તેથી તાપભાવનો સમ્યન્ધ વેણુને વાદ્વારા જ છે, ‘અત્ર કોષ પણુ રચયે વાગ્ધીનું’ નિરૂપણ જ નથી-જેના દ્વારા વેણુમાં તાપભાવસમ્યન્ધ કથો-પરન્તુ અત્રે તો નાદમાત્રનું જ કથન છે’ એમ શકુંા યાપ તો ‘નિર્ગમન વાદ્’ કૃદ્ધિથી પગિદરે છે કે ગીત મુખાનર્ગત છે તેથી ગીતવિશેષણુભૂતા નિર્ગમનક્રિયા જ વાપ્રપા છે, લોકસદ્ ભગવદ્વાણુ કાંઈ તાદરેષપ્રકરના થયારે જન્ય નથી તેથી જ ભગવતિઃસસનદિધાર્થ વેદની વાપ્રવતા કથી અને તેથી જ ‘પ્રત્યર્પનાર્થ વાદ્’ શ્રુતિમાં પ્રત્યપતિનું વેદાત્મકત્વે વાપ્રપત્ત કર્યુ, કિન્તુ આન્તરગુભવમાં બદિઃસંવેદનાભાવ પણ અવેક્ષિત છે તેથી બદિઃસંવેદનાભાવાર્થ પણ વેણુસમ્યન્ધ કથો, કારણ કે વેણુ પ્રતરવિસ્મારક છે, તથાપિ ‘એમ પણુ કામાં થોગ્ય સ્તરીર સિદ્ધ નથી તેથી આ સર્વ જ સામગ્રી બધી છે’ એમ શકુંા યાપ તો તેના પરિહારાર્થે ‘ગીત’ ‘કુશુભ્રમદ’ ઇત્યાદિ કથે છે, ગીત ભગવદ્વાચ છે તેથી પુરુષાનમ્ છે, અગ્રપ્રકરણુ વૃજુને જ ભગવાન વાચ્ય છે ‘કારણ કે ‘ભગવાનિતિ રાખવે’ એમ વચન છે, વેદ પણ શ્રુણુદ્વારા જ સર્વાત્મક ભગવદ્વાચ્ય છે, કારણ કે બદિઃસંવેદનાભાવ’ એમ વાક્ય છે, તેથી ભગવદ્વાચ્યત્વે આ ગીતની અસાધારણરૂપતા જ છે, અને તેથી ગીતે તરવિસ્થિતિએ સ્વાત્મમાં સ્વામિનીવસ્થિતિ પણ છે તેથી ભાવાત્મક સ્વરૂપનો આન્તર અનુભવ નિષ્પ્રત્યક્ષ ઉપપન્ન છે, આ વેણુગીતકાર્યે વશીરૂપ છે, એવાદલ અપેક્ષયોગનામપ્રાદનરૂપ અમાંચરણુ કાર્ય કરે નહિ તો ‘વેણુગીતનું’ વશીરૂપત્વ જ સિદ્ધ થાય નહિ.

વેણુનાદસંધાપૂર્ણા હવસ્યદરિપ્રિયા ।

ગોત્રનું ગૃહતમ સ્તીવ રમન્સનાન ક્રમેષિન ૧૧૩ ૧૩.

મર્દના અને જાનના અભાવથી પડીનું શ્રવણુ અમમ્ભવિન માનીને સમ્માવનાનિરૂપણુપૂર્વક ‘પ્રાપ.’ ઇત્યાદિ શ્લોકે ઉપપદે છે, અત્ર ‘શ્રવણુ’નો અર્થ ‘નાદનિષ્ઠસ્થાનુશ્રવણક્રિયાનારૂપનિર્ધાર’ કરવો, આમાન । ‘શ્રવણુ’ શક્તિનારૂપનિર્ધાર નાદનિષ્ઠ રસાનુભવ છે તેથી જ અનુનાદમાં ‘તેઓએ સર્વે તત્ર જાપ’ એમ કથાશે, જેમ મુગીને કૃષ્ણનારસાંકીએ અથવા ગોત્રે કૃષ્ણને જ જાનનામગ્રીપ્રકરેને એમ કથાશે, તેથી પડીનું શ્રવણુ અમમ્ભાવ માનીને મુનિવનિરૂપણુપૂર્વક શ્રવણુ જાનસંપ્રાદન થયું તેમ અત્ર નથી, તેથી પડીનું શ્રવણુ અમમ્ભાવ માનીને મુનિવનિરૂપણુપૂર્વક શ્રવણુ નહિ કરે છે.

એમ મૂલનો અર્થ સિદ્ધ થયો, ત્યાંથી ચરણારવિન્દમાં સમાગત યયુ-લક્ષ્મીના રતનથી વા સકિતના રતનથી બન્ધવિગ્રેષમાં ભગવચરણારવિન્દમાં તે કુટુંબ સમાગત યયુ-આ જ પદનો આશ્રય કરીને 'તૃણેષુ રુપિતં' એમ કથારો, આપ પદમાં તો લક્ષ્મીએ વા સકિતએ સ્વસ્તનરિપત કુટુંબનું દાન પુલિન્દીને ક્યું અને તે કુટુંબ પુલિન્દીએ સ્વસ્તનમાં તૃણે સ્પિત કર્યું એમ 'તૃણરુપિતં' પદનો અર્થ થાય છે, વા 'તૃણરુપિતં' પદનું અર્થાન્તર કયે છે કે તૃણે કરીને કુટુંબ જ મકરિક્ષપત્રવદ્ રુપિતં થયું ત્યારે તે કુટુંબે સહિત ભગવદ્ગતરિપત તૃણુ શ્રમિમાં પડ્યું, આ પદમાં 'ભગવાને દગિતા લક્ષ્મીના વા સકિતના રતનમાં મંદિત કુટુંબે' એમ અર્થ થાય છે, અથવા ચરણારવિન્દમાંથી તૃણમાં જ રુપિત-સંકળન-જે કુટુંબ તાદસ્ય કુટુંબના દર્શને-લક્ષ્મીએ વા સકિતએ સહ ભગવત્સમોગદર્શને-અર્થ છે સમરૂપતા રૂપ જેમને એવાં 'તદ્દર્શનસમરૂપત્વ' પુલિન્દીનીએ તદા રૂપશાન્ત્યર્થ આનન્દકુચમાં કુટુંબે લેપ કર્યો, તે લેપ કરતાં જ તેમણે તે પીડા ત્વળી, 'કુટુંબે કુચોપરિ લેપ કરતાં પુલિન્દીની' એમ વક્તવ્ય છે તથાપિ કોઈ પણ અવયવમાં તક્ષિમ્પન આધિત્યાગદેવું હોવાથી કુચના ઈચ્છિતતત્ત્વાભાવથી 'કુચેષુ' એમ સંતત્ત્વમ્પન્ત જ પદં કથ્યું, આનન્દકુચમાં સ્વાત્માને ક્ષિમ્પન કરતાં પુલિન્દીનીએ આધિને ત્વળ્યો, કુચમાં અને રતનમાં તે કુટુંબનું ધારણ કરીને જ્યારે પુલિન્દી પણ ઉપરિચિતા થયાં ત્યારે તત્કુટુંબદ્વારા લક્ષ્મીના વેશથી-આવેશથી-તેમનો પણ ઉપભોગ સિદ્ધ થયો, પુલિન્દીનીમાં લક્ષ્મીના આવેશથી પુલિન્દીનીનો પણ ઉપભોગ સિદ્ધ થયો, આ કુટુંબ લક્ષ્મીનો અસાધારણ ધર્મ હોવાથી આ કુટુંબના ભેષે જ લક્ષ્મ્યાવેશ થતાં અષોભોલક્ષ્મ્યાયે શ્રીપુલિન્દીનીનું લક્ષ્મીત્વ જ સમ્પન્ન થયું તેથી તેમનો ઉપભોગ સિદ્ધ થયો, અને ઉપભોગથી જ તેમણે આધિ ત્વળ્યો, અતઃ શ્રીપુલિન્દીનીએ સહ ભગવાનના રમણમાં 'જહ્નુત્તાદિધિ' વાક્યે આધિત્યાગનું કથન કર્યું તેથી લક્ષ્મીના પ્રવેશથી પુલિન્દીનીનો પણ ઉપભોગ પ્રભુએ કર્યો એમ જણાય છે, અન્યથા લક્ષ્મીસમ્પન્ન કુટુંબના આનન્દ અને કુચે સહ સમ્પર્કે કામાધિનો જ સમભવ થાય-નહિ કે પીડાનિરૂપિત-તેથી પીડાનિરૂપિત કથન જ મૂલમાં કરત નહિ પરંતુ 'જહ્નુત્તાદિધિ' પરે આધિત્યાગનું કથન તો કર્યું જ છે તેથી તત્પ્રજોક્ત આધિત્યાગકથનની અન્યથાનુપપત્તિએ તેમની સાથે રમણ થયું જ એમ જણવું. ધરણ કે રમણ જ કામાધિનિવર્તક છે, લક્ષ્મ્યાવિષ્ટા શ્રીપુલિન્દીનીને ઉપભોગ સિદ્ધ થયો અને તેમના આધિનો પણ ત્યાગ થયો, તેથી તે પુલિન્દી જ પૂર્ણા. રજે યોગપતા સિદ્ધ થતાં કુટુંબધારણે લક્ષ્મ્યાવેશ પ્રાપ્ત થતાં ઉપભોગે તેમનો આધિ નિવૃત્ત થઈ ગયો તેથી તે જ પૂર્ણા, અમને તો આધિ રહ્યો જ, આ અઘોઘિયો ભગવત્કથા છે-ધરણ કે 'ઉરગલ' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે-તેની તેમણે પણ ભગવાનનું શ્રવણ કર્યું જણાય છે, અગ્રિમ શ્લોકમાં આ કથાના અઘોઘિકત્વનું સૂચન છે તેથી ઉત્થાપનભોગમાં અધિકી આ કથા છે, તે સમયે તેમને તાદસ્ય કુટુંબ પ્રાપ્ત થયું અને લક્ષ્મ્યાગમન સતે 'શ્રીપુલિન્દીનીનું રમણ પણ થયું, આ રમણકથા લક્ષ્મીને અગાતા છે, પુલિન્દીનીએ ભગવાનનું શ્રવણ કર્યું-અર્થાત્ તાવત્પર્વન્ત 'ઉર' જે લક્ષ્મીસખા તેમણે ગાન કર્યું-પુલિન્દીએ સહ ભગવત્કથા કરી-તેથી પુલિન્દીનીને પણ ભગવાનનું શ્રવણ સિદ્ધ થયું, વનગમને જ આ સર્વ સિદ્ધ થાય અને અમારે તો વનગમન સમભવ નહિ તેથી અમારે તો અપૂર્ણતા જ રહી અને તેથી યતનનું તો મનઃપીડારૂપ જ કામ રહ્યો, કામ આધિગ્નક છે-પીડાનિરૂપક કામ આધિગ્નક છે-એમ કામનું આધિગ્નકત્વ સિદ્ધ કર્યું, 'આપનામાં આનન્દ ભગવત્કાક્ય છે તથાપિ અપૂર્ણતા કેમ થયો છો?' એ સદ્ગુનો પરિહાર કરે છે કે અમારે તો કામ એતનિવર્તક આધિનિવર્તક-નથી પ્રત્યુત તદ્દુદ્બોધક જ છે, અમારો તો કામ મનઃપીડારૂપ જ રહ્યો, 'ગોપિનો' પણ કામ ભગવદ્વિપયક હોવાથી તેઓ પણ ધન્યા જ છે ત્યારે શ્રીપુલિન્દીની પૂર્ણા છે એમ તેઓ કેમ સ્વને છે? એમ કહ્યાં થાય તો તેનો તો દુઃખદ પણ હોય છે, તેથી અ રહ્યું કયે છે કે કામ તો યતન તેથી અમને તો કેવલ દુઃખાનુભવ છે અને તેથી અમે ધન્યા નથી કહ્યા સુખદેવ નથી પરંતુ કુષ્ઠાદોષને અનભોગ જેમ સુખકર છે તેમ ભગવદ્વિપયક કામ હોઈને સુખકર ભગવદ્ભોગ જેમને છે તેવાં શ્રીપુલિન્દીની જ ધન્યા છે. ૧૭.

મહા ભગવ-મનોભિલ્લસિતા દિવાસપૂર્તિ શ્રીગોપીજનને નથી તેથી અપૂર્ણતા માનતાં તેઓ 'પૂર્ણા' પ્રકે પુલિન્દીમાં પૂર્ણતા કયે છે કે પુલિન્દી જ પૂર્ણા છે, પુલિન્દી પૂર્ણાએ તદાધિને-ભગવદ્વિધિને-ત્વાન્યો, સ્વતન્ત્રા. અતઃ 'જહ્નુ' ક્રિયામાં અન્તર્ભાવિતપર્યત્વ જણવું, અર્થાત્ પૂર્ણા પુલિન્દીએ ભગવાનના આધિનો ત્યાગ કરાવ્યો, ભગવાન 'ઉરગલ' હોવાથી ઉરગલ પણ જે ભગવાનનું માનમાન જ કરે છે-ઉપભોગ કરી ચક્ષતા નથી-